



# Шарқ Юлдузи

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ  
АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ОЙНОМАСИ

---

II '1991

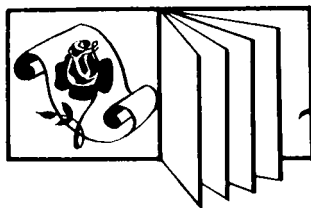
60-йил чиқиши

*Бош муҳаррир:*  
Ўткир ҲОШИМОВ

*Таҳрир ҳайъати:*  
Неъмат АМИНОВ  
Саид АҲМАД  
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ  
Омон МУХТОРОВ  
(*бош муҳаррир ўринбосари*)  
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ  
Умарали НОРМАТОВ  
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА  
Муҳаммад СОЛИҲ  
Хайриддин СУЛТОНОВ  
Зоя ТУМАНОВА  
Ўлмас УМАРБЕКОВ  
Носир ФОЗИЛОВ  
(*масъул котиб*)  
Азиз ҚАЮМОВ  
Ҳамид ФУЛОМ

---

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕҲНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА  
ҒАФУР ФУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ



Гуландом Тоғаева

*Гуландом Тоғаева — Сурхондарё вилоятининг Олтинсой туманидаги Катта Вахшивор қишлоғида туғилган. Ҳозирги кунда ТошДД журналистика куллийтининг учинчи курсида таҳсил олмоқда.*

## ЗУМУРРАД МАЙДОННИ

## ҚОНАТАР ТИКАН

\* \* \*

Кокилинг самандар, қулфижон,  
Бинафша меҳробда қол ухлаб.  
Тонг қадар, тонг қадар, қулфижон,  
Ҳисларнинг тугмасин қўй қадаб.

Суманбар панжаси беркилур,  
Ёқимли умматинг сандиғи.  
Кўкда бир инжил бор — моҳинур, —  
Юқумли таъбларнинг чандиғи.

Қадаҳин қалдирок яролаб,  
Муғбача бородур, қулфижон.  
«Ўзинг бер, эй мадад, худо»лаб  
Бир бола бородур, қулфижон.

Самандар кокилга самовар —  
Искандар керакми, қулфижон?!  
Осмонга қоқилган таковар:  
Кокилми, юракми, қулфижон?!

Кокилинг самандар, қулфижон,  
Бинафша меҳробда қол ухлаб.  
Хаёли қаландар, қулфижон,  
Ҳисларнинг тугмасин қўй қадаб.

\* \* \*

Ғубур ҳалинчаги эгасиз экан,  
Қуралай зулукка уради шикан,  
Зумуррад майдонни қонатар тикан.  
Япасқи найсон.

Силсилам сиқимдир, силсилам сиқим,  
Юмалоқ сабоқни суймади иқим,  
Кипригим ўсувди, қўймадинг қирқиб,  
Майдон — лўлихалта.

Теграм тақлид экан, касартки — қуръа,  
Қулт-қулт эмар ғусса сутини жаранг,  
Нечун тикан — гулхан, муҳаббат — кулранг,  
Кулранг — бошоғриқ.

Дилсайил эдим мен, сен эса саъва,  
У — чинни қафасли найсон арава,  
Мужгон ёнганида — қўллари қаҳва —  
Лўлига берамиз, дилбарим, уни...

\* \* \*

Элак тепаётир бир кулол,  
Замбалида тамбали зилол,  
Оғзи сопол, чўнтаги ҳилол,  
Дил — қалампир мунчок.

Ҳаккалайди ойдин нурҳакка,  
Тийнат сепар мушкка илҳаққа,  
Толлар бола бўлар чиллакка,  
Қовурмоч — сабр.

Найнов ариқ. Оқар дорбоз сут,  
Шоп мўйловли осмон, ойна тут,  
Ғижжак этагимни чалиб ўт,  
Ҳўл денгиз. Элаксиз денгиз...

\* \* \*

Дилхоҳим, дилхоҳим, дил шода-шода,  
Силкишса сополлар синади дўп-дўп, —  
Поралар нўш этар нозик шаббода,  
Сандувоч силкийди шохлардан куф-суф.

Дилхоҳим, дилхоҳим, дил шода-шода,  
Дандонлар намида қоқи отар ниш.  
Новвотлар шимиған нозли ҳавода,  
Юрак, топилади сенга ҳам юмуш...

Дилхоҳим, дилхоҳим, дил шода-шода,  
Ой — ёқут киркада тутқазилган нон.  
Ул сават — ҳовузга, сиёҳ — афтода  
Киркасин ботириб хат битар Канъон.

Сабоҳим совутди, исвандлар тутди,  
Дилхоҳим, дилхоҳим, дил шода-шода.  
Мени эркалайди занжирбанд қутти,  
Дил эса маккаи озода, озода...

Дилхоҳим, дилхоҳим, дил шода-шода...

\* \* \*

Шабнам уясида шаффоф палаҳса, —  
Фаранги чанокда филтан сандалим.  
Димоғдор анбарлар сочиб, алаҳлаб,  
Тустовук биқини боқар яндалиб.

Менингдек ложувард ва ёрдан айри —  
Бадан иншоотда юрган нурилло,  
Туйнуклари хуммор очилган дайрни,  
Йўргакланган шабнам этди истило...

\* \* \*

Фазо қаймоғидан ичади финок,  
Булбулга тиканин санчар баттароқ,  
Гулнинг дудуғини этар бўғирсоқ,  
Вужуднинг гилоси.

Шудринг чилим экан, тортади хуммор;  
Хумо ҳаммомига сўрайди динор,  
Вужуд палосига бўлади дутор,  
Вудуднинг гилоси.

Жон қушини чақир, уйғонсин ғунча,  
Булбул яросидан тугиб тугунча,  
Севсин, бўғирсоқ еб тугатилгунча,  
Вужуднинг гилоси.

\* \* \*

Кўзларида қоқиб<sup>1</sup> чиққан, юракжоним, жоним-ай,  
Зардолулар оқиб чиққан, юракжоним, жоним-ай.  
Вахшиворнинг коинотдай меҳрталаб кўлига,  
Чинорларни суқиб чиққан, юракжоним, жоним-ай.

Тилингга бос Увайсийнинг сузмаларин — савоб бу,  
Қошингга қўй Тўмариснинг ўсмаларин — тавоб бу.  
Келинчакдай бет кўрсатмай қарар бизга ёни-ла,  
Бориб кўрган Муштарийнинг тасмаларин — жавоб бу.

Марди-майдон кесик бошим кўрсатсалар майли, де,  
Денгиз менгзаб, кўзи-ёшим кўрсатсалар майли, де.  
Ишонмагин, жигарим-ай, мозори бу, десалар,  
Гуландомим севгизорда абадийга Лайли, де!

\* \* \*

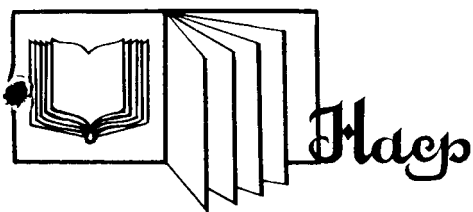
Мендек мўъжизангни қабул эт, дунё,  
Кўзёшим йўл эмиш тайёраларга.  
Қолмасин, менигдай филқанот само  
Тумшук мойлаётган овораларга.

Мендек мўъжизангни қабул эт, дунё,  
Раҳм айла оёғинг остидагига.  
Сайёдим, бир бора боқиб қўй қиё,  
Лочинни пастлатиш қасдидагига.

Мен офтоб нуридек тарам ва тарам,  
Хаёл тирқишига кириб кетган дам,  
Мендек мўъжизангга ястаниб, ярам,  
Ярадор эт барча жонзотларни ҳам.

Мендек мўъжизангни қабул эт, дунё,  
Чиқиб келмаса ҳам эртадагилар  
Ва лекин не айтсам айламанг бажо,  
Чўққини кўрмаган этакдагилар!

<sup>1</sup> Қоқиб — тоғ фиёҳи.



Иброҳим Раҳим

## ГЕНЕРАЛ РАВШАНОВ

(Романнинг иккинчи китобидан боблар)

Маслакдошлик, фикрдошлик, феълий яқинлик одамларни бирлаштириб, дўст, биродар қилиб юборади, дид ва туйғулар зидлиги эса, зоҳиран бир жойда яшаб, ёки бир соҳада ишлашига ва ягона мақсад йўлида курашаётганлигига ҳам қарамай, одамларни ботинан айриб қўяди. Владов ва Равшанов бир жамиятда яшаб, бир қўшинда хизмат қилиб, бир душманга — фашист босқинчиларига қарши курашаётган бўлсалар ҳам, ораларида ўтиб бўлмас жарлик бор эди. Владов Равшановни ёқтирмасди. Шунинг учун унинг яхши ишлари ҳам ёмон бўлиб кўринар, гапи ёқмасди. Қилдан қийиқ ахтарарди. Равшанов эса, бунинг сабабини билолмай, ҳайрон бўларди.

Уқчи дивизия командири Равшанов Армия қўмондони Владов шахсига нисбатан ўзида қандайдир совуқлик пайдо бўлгани ва у кўз илғамас даражада томир отаётгани тўғрисида кўпинча ўйлаиб қоларди. Ҳар гал иш устида учрашганларида, телефон ёки рация орқали сўзлашганларида Владов унга бирор совуқ гап айтмай ўтолмасди, баъзан эса, кўпчилик орасида ҳам уни жеркиб ташларди. Кўпинча Равшанов унинг олдидан дили зириллаб, асаби таранглашиб қайтарди.

Урушнинг бошлари эди. Владов Армияси қаршилиқ кўрсатиш учун қулай жойларни ташлаб кетаётганида, Равшанов: «Қаергача чекинамиз?» деб сўради. Ушанда Владов: «Душман Смоленскда турибди. Биз Вязьмага етиб олишимиз керак», деб жавоб қилди. Аслида, Смоленск совет кўшинлари қўлида эди. Равшанов Смоленск Ҳимоячилари қаторига қўшилиш ҳақида Владовга таклиф киритди ва Ельна бўсағасида истеҳком қура бошлади. Фашистлар Елнада Равшанов дивизияси билан қаттиқ жанглар олиб бораётган вақтда ҳам Владовнинг айрим қўшилмалари Вязьма томон юришда давом этарди. Шу орада: «Дивизияни жангдан чиқариб, янги позицияга кўчириш» ҳақида Владовнинг буйруғи олинди. Равшановнинг дили озор топса ҳам, буйруқни бажаришга мажбур эди.

Ниҳоят, улар фаол мудрофаа жанглари билан Малина дарёсига етиб қолдилар. Душманга қаршилиқ кўрсатиш учун қулай бўлган бу маррада ҳам Владов қўшинларини

---

*Ўзбекистон халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳим етмиш беш ёшга тўлдилар. Ҳурматли адабимизни қутлуғ сана билан қизғин қутлаб, «Генерал Равшанов» романининг иккинчи китобидан айрим бобларни этиборингизга ҳавола этаймиз.*

тўхтатмади. Равшанов кўприк атрофида жойлашиб, Владовнинг тарқоқ ҳолда чеки-наётган қисмларини дарё бўйида қолишга даъват этди. Унинг биқинида фақат полковник Батигин дивизияси жойлашди, бошқа қисмлар эса чекинишда давом этдилар. Владов ярим йўлдан орқасига қайтиб, Равшановни буровга олди. Хайрият, марша. Будённий буйруғи уни қўмондон жазосидан асраб қолди. Ниҳоят, Армия генерали Жуков унинг фикрини маъқуллаганидан кейингина Владов армияси Малина бўйига қайтди. Аммо, бу қулай жойда ҳам армия бирлашмалари етарли даражада маҳкам туролмади. Немис қўшинлари Равшанов дивизиясининг икки томонидан ёриб ўтди. Владов ўз штаби ва айрим қисмлари билан Москва томон чекинишда давом этди. Равшанов унинг орқасидан эргашмади. Қуршовда қолса ҳам, курашни давом эттирди.

Дивизиянинг қуршовда қолиши низонинг янада кучайишига сабаб бўлди. Равшанов армия қўмондонлигини қанотлари мустақамланмаганлиги учун гуноҳкор деб билса, Владов уни ўjarликда айблади. Хайриятки, генерал Жуковнинг «ўша плацдарм қўлда сақлансин!» деган буйруғи келди-ю, Равшанов таъна-дашномлардан қутулиб қолди. Барибир Владовнинг унга нисбатан ғазаби пасаймади. Аксинча, йўлига кўз илғамас тўсиқлар ташлаб, заррача баҳона топилса асабини бузадиган ҳаракатдан тоймади.

Шуларнинг биттаси Тангрибердихўжаев воқеаси эди.

Тангрибердихўжаев воқеасини эшитиши ҳамон Владов унинг ҳузурига полковник Бобровни юборди. «Ҳаддидан ошган бу осиелик кичик Темурнинг танобини тортиб қўйиш керак», деди у Бобровга. Аммо, мақсадига етолмай қолди. Равшановни Олий Бош қўмондон Ставкасига чақириб қолишди. «Бу осиелик Темур сенинг устингдан Сталинга ҳам шикоят қилишдан тоймайди, унинг оғзига уриб қўйиш керак», деди-да, Бобров тайёрлаган материалларни Равшанов билан изма-из Москвага жунатди. Аммо Владов кутганининг акси бўлиб чиқди. Равшанов унинг ҳузурига Москвадан генерал мартабасида, тез ҳаракат қилувчи қўшин тури — отлик аскарларни бошлаб келди. Владов ўшанда Равшановни не кунларга солмади. Агар бу ҳақда Городовиковга рапорт йўлламаганида ва генерал Городовиков астойдил аралашмаганида, унинг душман орқасида олиб борадиган жанговар ишлари билан масдан туриб барбод бўларди.

Ва ниҳоят, Равшанов аскарларининг ботқоққа ботиб, немис пистирмасига дуч келиб қолиши масаласи... «Мен тузоққа Владовнинг буйруғи туфайли илиндим-ку! Қулоқ солмай, ўз режамни амалга оширганимда эди, бу кор-қол юз бермаган бўларди, қисмларим аллақачон қуршовдан чиқиб, асосий қўшин билан бирлашиб оларди».

Бу ҳақда ўйга ботаркан, Равшанов Владовнинг йўлига тушунолмай гаранг бўларди. Четдан кўзатган одамга Владов ҳар ишда ҳақ туюлар, ҳеч ким унинг ҳаракатларидан ноҳўялик тополмасди. Аммо Равшановнинг назарида унинг бу силлиқ ишлари остида нималардир яширингандек эди. Равшанов ўзига танбеҳ берарди: «Сен латтасан, Темур. Одам шунчалар ҳам ландавур бўладими! Нега жумбоқни ечишга уринмадинг, масалани кўндаланг қўймадинг? Бунинг учун имкониятларинг кўп эди-ку. Маршал Будённийга очик айтмадинг. Генерал Жуков... Қолаверса, Василевский сени ошкора гапга чорлаганда ҳам андишага бординг. Энди ўзингдан кўр».

Равшанов хаёл суриб ўтириб, ўзининг андишасидан ўкинарди. Мана энди буларнинг ҳаммаси тегирмон тошига айланиб, ўз бошини эзаяпти.

...Равшанов зерикиб кетди. Аммо врачлар ҳадеганда унга жавоб берадиганга ўхшамасди. Ҳали синиқларингиз тамоман битганича йўқ, дейишарди. Равшанов мўмиёнинг мўъжизасига ишонарди. Жарроҳнинг эпчил қўллари синиқ суякларни жой-жойига битталаб териб қўйганди. Мўмиёнинг фойдасини Равшанов кун сайин сезиб турди.

Кунлар илиб, дарахтлар уйғониб, баҳор ўз жамолини кўрсата бошласа-да, Равшановга сира шодлик бағишлай олмас, баттар уни ташвишга солар эди. Қадрдонлар, жанговар дўстлар тақдири унинг бағрини эзиб, दिलини ғаш қиларди. Бунинг устига Бобровнинг госпиталга келиб кетиши, Владовнинг хусумати унга тинчлик бермасди. У госпитал бошлиғининг олдига кириб, қатъий талаб қилди:

— Ортиқ чидаёлмайман, ўз қисмимга кетишга рухсат беринг!

— Зериккан бўлсангиз эрмак топиб бераман, — деди бошиқ.

— Қанақа эрмак? Нима, мени ноғиронга чиқариб қўйдиларингизми?!

— Мутлақо ундоқ эмас, — медицина хизмати генерали унга меҳрибонлик билан қаради ва табассум билан қўшимча қилди: — Бир оз нафасингизни ростлаб олганингиздан кейин яна истаган жойингизга юборишлари тўрган гап. Сиздан бошқа генераллар ҳам шундай қилишган. Бугунча дам олинг. Эртадан иш бошлайсиз.

— Қандай иш?

— Тузалаётган ярадор командирларга тактикадан дарс ўтасиз.

— Мен профессор эмас, жанговар командирман!

— Яна ҳам яхши, аввал ўз жанговар тажрибаларингиздан сўзлаб берасиз. Кейин...

У ёғини кейин гаплашамиз.

— Лекция ўқиш қўлимдан келмайди, ўртоқ генерал, мен ҳаракатдаги армияга қайтишим керак.

— Қайтасиз, — деди генерал, унга зимдан разм ташлаб. — Ҳозир бизни сизга

ўхшаш жанговар командирларнинг амалий жанг тажрибалари қизиқтиради. Яхшигина тажрибангиз бор, ўртоқ генерал.

Ҳарбий хизмат бирламчи, ундан бошқа ҳамма нарса иккиламчи, деб билган Равшанов ноилож қолиб, госпитал бошлиғининг буйруғини бажаришга киришди. Аввалбошда унинг иши юришмади. Ёзиш-чизиш қийиндан-қийин экан. Бир кун ўтди, иккинчи кун ҳам ўтди... Учинчи кун ёзиши мумкин бўлган муҳим масалаларни саралаб олди. Шу орада бўлажак қўлёманинг хомаки режасини тайёрлади.

У дастлаб жанг олиб бориш борасида урушдан аввалги ҳарбий-назарий қарашларнинг синовдан қандай ўтганини таҳлил қилиб чиқди. Бу соҳадаги асосий камчиликларни кўз олдига келтирди.

У ўзининг дастлабки қораламасини ўқиб чиқди-да, анча муҳим гаплар етишмаслигини англади. Урушда артиллерия ўтидан фойдаланишда нималар ўзгариши керак? Танклар ҳамкорлиги қандай бўлиши лозим? Авиация кўмаги-чи?.. У қўлёмна устидаги ишини эринмай давом эттирди ва ўз вақтида генерал Владов билан бўлган баҳслари, келишмовчиликларини батафсил ва ошқора ўртага ташлади. У ёзиш, схемалар чизиш ишларига шу қадар берилиб кетдики, баъзан кеч кириб, тун тугаб, тонг отганини ҳам сезмасди. Равшанов «мана энди тузалаётган ярадор комсостав билан суҳбат бошласам бўлади», деган куни унинг палатасига нотаниш полковник кириб келди.

— Полковник Серовман. Генерал Городовиков топшириғи билан келдим, — деди у.

— Қани, марҳамат!

— Саломатлик қалай, ўртоқ генерал, оёқларингиз яхши бўлиб қолдими?

— Отдайман! — деди Равшанов. — Шу бугуноқ қўшинимга қайтариб юбораверсаларинг бўлади. Тайёрман!

— Бу гапингизни Ока Ивановичга етказаман, ўртоқ генерал.

Равшанов меҳмоннинг қўлидаги қалин папкага қараб, «унинг ичида қандай маломатлар ётган экан», деб ўйлади.

— Менга қўйилаётган айблар мажмуаси билан танишсам бўладими, ўртоқ полковник? — деди Равшанов.

— Бўлади.

Серов ошиқмай папкасини очиб, қат-қат қоғозлар ичидан кераклигини топиб, Равшановга узатди.

— Танишиб, ўз фикрингизни айтинг.

Тўрт қоғоздан иборат ахборотни ўқир экан, Равшановнинг тепа сочи тикка бўлди. Унинг кўзлари чакнаб, лаблари пирпирарди.

— Бошқа материалларни ҳам ўқисам майлими?

— Шарт эмас!

— Ундай бўлса, шу уйдирманинг муаллифи билан мени юзма-юз қилинг.

— Юзлаштиришга имкониятимиз йўқ.

— Нега?

— Кеча ўша ёқдан келдим. Ғарбий фронт штабида ҳам бўлдим. Сизнинг фикрингизни эшитгач, бир йўла хулоса чиқараман.

Равшанов тушундики, юқори штаб вакили билан мунозара қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. «Владовнинг ёзганлари қип-қизил тухматдан иборат», деди-да, қоғозларни полковник Серовнинг олдига қўйди.

— Ўз айбини менга тўнкабди. Бунга гувоҳларим бор.

— Кимлар?

— Маршал Будённый... Армия генерали Жуков... Қолаверса, генерал Городовиковнинг ўзи ҳам яхши билади.

Полковник Серовнинг папкасидаги материаллар орасида Равшановнинг бу гапларига далил бўладиган ҳужжатлар ҳам йўқ эмасди. У бир оз ўйланиб тургач, деди:

— Ҳар ҳолда сиздан тушунтириш хати талаб қилинади.

— «Тушунтириш хати» тайёр, — деди Равшанов ва неча кундан бери кўз нуруни тўкиб ёзганларини унга узатди. Серов унинг қўлидан олган қоғозларни аввал варақлаб кўрди-да, кейин бир бошдан ўқий бошлади. Ўқиб бўлгач эса, Равшановга маънодор қараб қўйди.

— Маъқул.

— Инобатга олинса бўлгани.

— Владов ҳақидаги фикрингиз айниқса батафсил ва ишонарли ёзилибди. Ўйлайманки, сизни бошқа овора қилмасак керак.

Орадан бир неча кун ўтди. Полковник Серов ва унинг текширувлари натижаси ҳақида лом-лим дейилмасди. Равшанов лекцияга кираётиб, чиқаётиб ҳам юқоридан кўнғироқ кутди, яна госпитал бошлиғининг ҳузурига кирди.

— Қачонгача мени ушлаб ўтирасизлар?

— Яхши бўлди, ўзингиз келиб қолдингиз.

— Хўш?

— Мана, мақсадингизга ҳам эришадиган бўлдингиз, — деди медицина хизмати

генерали табассум билан. Кейин у Равшановга маънодор қараб қўйди-да, қўшимча қилди: — Машинам кўчада турибди... Сизни Бош штабга элтиб қўяди.

Бош штабда у ўйлаган масала хусусида гап ҳам очилмади. Янги, механизациялашган корпусни қабул қилиши кераклигини айтдилар. Пайти келганда Равшанов сўради:

— Ишларим нима бўлди? Ахир менинг масалам юзасидан бутун бошлиқ комиссия ишлади-ку!

— Ҳаммасидан хабаримиз бор, — деди кадрлар бошқармасидаги генераллардан бири. — Тушунтириш хатингизни ҳам ўқидик. Туппа-тузук назариячи ҳам экансиз.

— Натижаси?..

— Хулоса шуки, ўша баёнотингизда илгари сурган фикрларингизни механизациялашган корпус олиб борадиган жангларда амалга оширасиз. Сизнинг ҳақингизда ноҳўй гапларни қўзғатган шахслар эътиборсиз қолмайди.

Равшанов бир оз ўйланиб тургач, сўради:

— Корпус қаерда?

— Корпусни ўзингиз жамлаб оласиз. Сизга тайин қилинган қисмларнинг координатлари кечқурун қўлингизга тегади. Вазифа: зудлик билан корпусингизни олиб Жанубий фронт ихтиёрига борасиз... Муваффақият тилайман, Темур Равшанович!

\* \* \*

Паровоз ярадор айқндай бўкириб, бўшлиқ бағрини ёриб, узундан-узун эшелонни судраб борарди. Филдирак тепкисидан пўлат излар зириллаб, вагонлар маст туядай тебранарди-да, тахталарда қаторлашиб ётган аскарларни аллалаётгандай бўларди. Кичик лейтенант Олимжон Равшанов паровознинг ўқиригидан чўчиб уйғонди-да, уйқули кўзларини ишқаба, вагон дарчасидан қаради. Узоқ-узоқда тутун устуни буралиб кўкка кўтариляпти. Демак, жангоҳ яқин.

Олимжон хаёл гирдобига ғарқ бўлди. Унинг хаёлидан нималар ўтмади. Чекиниш жанглари, ярадорлик азоби, қайта тузилиш давридаги машқлар машаққати. Ҳаммаси орқада қолди. Мана энди янги жойга, янги жангларга боряптилар. Қанақа жой, қанақа жанглар кутяпти уларни...

Вагон тўсатдан қаттиқ силкинди, тепалардаги аскар котелоклари шарақлаб пастга ағанади. Олимжоннинг пешонаси вагон тахтасига қаттиқ урилди. Кимдир, аскарлардан бири, уйқусида алаҳсирагандай, тепа сўридан пастга отилиб тушди-да, бехосдан: «Бомба тушди!» деб қичқирди. «Алаҳсирама, солдат! — деди Олимжон унга бақириб. — Қанақа бомба! Паровоз тормоз берди».

У вагон эшигини очишга буюрди. Навбатчи аскар тамбани суғуриб, эшикни очгач, ичкарига илиқ ҳаво кирди.

— Ҳеч ким пастга тушмасин! — деб буюрди кичик лейтенант.

Шу он уларнинг вағони олдида билагига қизил мато боғланган навбатчи командир пайдо бўлди-да, баланд овозда: «Командирлар! Эшелон ўртасига келинглар!» деб қичқирди. Бир зумда эшелондаги ҳамма командир жам бўлди.

Ҳамманинг кўзи эшелон бошида эди. Паровоз пишқириб гоҳ буғ чиқариб, тутун қайтариб турарди. Паровоздан нарида, эшелоннинг кетида ва унинг икки биқинида ҳам бирорта бино кўринмасди. Эшелон икки станция оралиғида тўхтаган, олдинда портлаш овозлари эшитилар эди.

Эшелоннинг охирида жойлашган вагон зинасидан тушган подполковник Маҳкамов (унга бу унвон сафарга чиқиш олдида берилган эди) командирлар олдида оқсоқланиб келди-да, навбатчининг рапортини ҳам тинглаб улгурмай, гап бошлади.

— Зенитчилар жўй-жойларига борсин. Пулемётчилар турсин. Олдимизда эшелонга ҳаводан ҳужум бўляпти. Бизга ҳам навбат келиши мумкин.

Зенитчи ва пулемётчиларнинг командирлари даврандан чиқиб, эшелоннинг боши ва охирига, ўз постларига кетдилар.

Маҳкамов бўлинмаларнинг унга кўз тикиб турган командирларига юзланди:

— Вазият ҳозирча ноаниқ. Темирйўлчиларга боғлиқ бўлиб турибмиз. Йўл очилса жиламиз, — деди-да, соатига қараб олгач, буюрди: — Вагонларга чиқилсин! Рухсатсиз пастга тушилмасин!

Командирлар ўз вагонларига югуриб кетдилар.

Маҳкамов эшелон навбатчиси ҳамроҳлиғида паровоз томон йўл олди. Улар бирикки қадам ташлаб улгурмай, машинист сурнай овозидай нозик сигнал берди-да, бурқиб пуркатиб аста йўлга тушди. Маҳкамов билан навбатчи штаб вағонига чиқаётганида паровоз тезлади.

Аммо тўсатдан яна кескин тўхтади.

Эшелон бошидаги сирена ваҳимали чийиллади, унинг кетидан гўё бу сигнални таржима қилгандай: «Тревога! Ҳаво тревогаси!» деган овоз эшитилди. Вагонларда ҳам навбатчиларнинг шу хил командалари эшитилди. Ҳаво тревогаси вақтида ким нима қилиши кераклиги аввалдан белгилаб қўйилганди. Вагон навбатчиси тамбани суғуриб, эшикни очаркан, ташқарида эшелон навбатчисининг «мессерлар ҳужуми!» деган сигнала...



ли янгради. Эшелоннинг бошида ва охирида зениткалар ўт оча бошладилар. Кейин вагонларнинг томларидаги пулемётлар ҳам сайрашга тушди. Эшелон устида ўқлар ёғиб, зениткаларнинг портлаган снарядларидан ҳавода оқ тутунчалар ҳосил бўлар эди.

— Пастга тушинглар! — Олимжон команда берди.

Ўқчи взвод пирамидадан қуролларини олиб пастга тушди-да, вагонлардан сал узоқлашиб, ерга ётиб олди. Ҳаммадан кейин пастга тушган Олимжон аскарларига: «Нега ўлинка ўхшаб ётибсизлар, отмайсизларми?!» деб сўкинди ва буйруқ берди: «Ўт оч!»

Бир звоно «Мессершмитт» қайноқ ёз осмонида қуш овлаган калхатдай қанот қоқиб, эшелон устида гир айланарди. Уларнинг қанотлари қуёш нурида гоҳ порлар, гоҳ чақмоқдай ёниб-ўчиб турарди. Уларнинг тепасида, баъзан атрофида пайдо бўлган оппоқ қалпоқчалар тобора кўпайиб борарди. Аммо «Мессер»лар гоҳ тепага, гоҳ ёнбошга шоҳ ташлаб, кўпинча пастга шўнғиб, эпчиллик билан ҳаракат қиларди. Улар ёғдирган ўқ ёмғирдан вагонларнинг томи сарғайиб қолгандай бўлди. Олимжоннинг кўзига кўринган сарғиш тутун бир зумда алангага айланди. Эшелоннинг бир вағони ловуллаб кетди. «Вагон бўёғи ёняпти».

Олимжонлар ётган жойдан сал нарида бир «Мессер» пастга шўнғиб, терак бўйича баландликда вагонлар тепасидан ўтди-да, Маҳкамовнинг штаб вағонига етганда тикка кўтарилди. Уша кўтарилишида ташлаган бомбаси портлаб, осмонга қора тутун аралаш сарғиш тупроқ кўюни кўтарилиб, вагонлар устига тўкилди. «Штабни еди, ҳароми, — деб ўйлади Олимжон, — Полкком қаерда эдийкин?»

Бомбасини бўшатган «Мессершмитт»лар қирғийдай баландлаб, қанотларини ростлаб, яна эшелон тепасидан пастлаб ўтишди. Улар шундай пастлаб ўтишдики, ҳатто Олимжон «Мессершмитт»нинг кабинасидаги учувчининг сап-сарик юзини кўра олди. Шўнғиётган «мессершмитт»ларнинг учувчилари ҳам пастда ётган аскарларни кўриб турарди. Шунинг учун улар вагонларни у ёқда қолдириб, ерга ётиб олган аскарларга ҳужум бошладилар.

— Барча яроқлардан ўт очинглар!

Олимжон чўккалаб олиб, шўнғиётган бир «Мессер» учувчисининг кабинасига ўқ уза кетди. Аскарларнинг милтиқларидан отилган якка ўқлар ҳам унинг бодроғига жўр бўлди. Эшелон бошидаги зенитканинг уни ўчганди. Салдан кейин ўртадаги қуш пулемёт ҳам жимиб қолди. Демак «Мессершмитт»лар уларнинг бошини еган». Унинг взводидаги қўл пулемёти ҳам индамасди.

— ДП нега индамаяпти, ҳей, Ҳасан-Ҳусан, нега жимиб қолдиларинг?! — деди Олимжон. — Отмайсанларми!

Ҳасан-Ҳусан баб-баравар сўкиниб, пулемётнинг дискасини ўрнатолмай хуноб бўларди.

Ҳасан иложини топиб, дискасини пулемётга ўрнатди-да, тепасида қанотини ярқиратиб, хиёл ёнбошлаб учаётган энг кейинги «Мессершмитт»нинг қорнини мўлжаллаб ўқ узди, бутун бир диска бўшамагунча бармоғини тепкидан олмади.

— Қойил! Ҳасан, қойил! — деди Олимжон. — Уни қара!..

У мўлжалга олган самолёт қора тутунга бурканиб, эшелондан анча нарида ерга қулади.

Ҳасан энги билан пешона терини артди.

Қолган икки қирувчи «Мессершмитт» бирин-кетин шўнғиб, ерга олов пуркаб, катта калибрли пулемётларнинг ўқлари қуёшда қизиган тупроқни ёндириб юборгандай бўлар, ўқлар зарбидан ҳар жой-ҳар жойда ҳовуч-ҳовуч чанг кўтарилар, тепадан тўкилган бўш гильзалар ерда кўнғизлардай думалоқ ошар эди. Кимдир, «санитар» деб қичқирди. Олимжоннинг сал нарисида ҳам биров санитарни талаб қилди. Ярадор жангчиларнинг овозини эшитгани ёки жанг майдонини айланиб юрган эканми, Олимжоннинг кўзига Гулноранинг қораси кўринди:

— Гулнора! Ётинг, тепангизда самолёт!

Олимжон бир лаҳзада уни ўз ёнига, бомбадан пайдо бўлган чуқурликка тортиб олди.

— Бу ёқда нима қилиб юрибсиз?

— Бошингизга «Мессер» шўнғиганини кўриб қолдим. Ие, нега пулемётингиз индамай қолди?

— Ҳасан!

— Лаббай, ўртоқ командир!

— Нега жимиб қолдинг?

— Ҳусан патронга кетди...

Олимжоннинг қулоғи бояғи «Мессершмитт» ҳужумидан бери ғувиллаб турарди. Ҳасаннинг жавобини эшитмай, пулемётчиларим яраланибди шекилли, деб ўйлаб унинг олдига эмаклаб борди, мен ўзим, ўзим отаман деб пулемётга ёпишди. Дискада патрон қолмаганини билгач, қичқирди: «Нега қараб ўтирибсан? Запасларни ишлатмай-санми!»

Запас патрон қутилари вағонда, пастки сўри остида қолган эди. Пулемётчилар шошилишда уни олишни унутган эдилар. Ҳозир қутиларни вағондан олиб келиш осон

эмасди. Вагон ловуллаб ёнарди. Хусаннинг чамасида аланга ҳали пастки сўрига етганича йўқ эди. Етса, тамом. Унинг НЗ патронлари патрат топади. У ёнаётган вагонга сакраб чиқди-да, бир қутини пастга отди. Гимнастёркасига туташган ўқ баданини жазиллатиб, сакраб ерга тушди ва тупроққа ағанади. Хайриятки, қалин тупроқ уни куйиб битишдан асраб қолди.

Хусан апил-тапил ўрнидан туриб, қутини қўлтиқлаганича ДП позициясига югурди. Шу вақт душманнинг бир калхати тундаги думли юлдуздай учиб бориб, қуйруғи билан ерга қулади. У йиқилган жойда аввал тупроқ аралаш қуюқ тутун кўтарилди, кейин қора қуюн ичидан ловуллаб аланга чиқди.

— Мен эмас, қўшнилари ағанатди буни, — деди Хусан Олимжонга.

— Ҳали ҳам сен йиқитдинг деяётганим йўқ, гимнастёркагани еч, куйибсан.

Шу топда бир «Мессер»нинг биқини қорага келиб қолди. Олимжон: «Боравер, ўзим!» деб пулемётга ташланди. Гулнора яланғоч Хусаннинг елкасига дока рўмол ташлаб қўйди-да, қўлидан ушлаб «маҳкама»сига олиб кетди. Медпунктга етар-етмас, кимдир ўшқирди.

— Қаёқда юрибсан, Гулнора, рота командири ўляпти...

Гулнора, «орқамдан бор, Хусанжон» деганича рота командирининг олдига юғуриб кетди.

— Югурма, Гулнора! — қичқирди Хусан. — Етиб ол! Тепангда «Мессер!»..

\* \* \*

Маҳкамов паровоз машинисти ёнида хуноб бўлиб турарди. Унинг биринчи батальони аввалги эшелонда кетган. Ҳаво ҳужуми нималар қилдйкин уни...

— Қачон ҳайдайсан паровозингни! — деди Маҳкамов машинистга. — «Мессер»ларни кутяпсанми ё?!

— Йўлни тузатишмаса қаёққа бораман?

Йўл усталари ҳадеганда келишавермади. Бу орада Маҳкамов эшелонининг кетида янги эшелонлар қаторлашиб қолди.

Шу пайт куйган эшелон олдида бир гуруҳ командирлар кўринди. Маҳкамов уларнинг орасидан генерал Равшановни таниди. Унинг ёнида Шевалов... Равшанов йўлаккай офицерларни койиб, жангчиларга ҳам нималарнидир гапириб келарди. Қўлида ҳассаси бўлгани билан унга таянмай, қўлтиғига қистириб олган. Маҳкамов билдики, коркомнинг<sup>1</sup> авзойи бузуқ. Эшелонлар графикдан чиққан, устига-устак йўл беркилиб қолган эди. Бунинг учун Маҳкамов ўзини айбдордай билар, меҳкорпуснинг техникаси йўлини очиб қўйишни таъмин қилолмагандай сезар ва бу сезгидан беҳад қисинар эди.

Равшанов куйган вагон олдида тўхтади. У аввал куйиб битган вагонга, сўнгра шайиндай қотиб турган Олимжонга боқди.

— Ўртоқ генерал! — деб рапорт бера бошлади Олимжон.

Корком унинг рапортини охиригача тингламади. Олимжон дадасини бундай тажанг ҳолатда энди кўриши эди. Унинг назарида бу хушчақчақ, меҳрибон ота бутунлай бошқа ва бегона одамдай эди. У ўғлига аввалгидай кулиб боқмади, аксинча: «Нега аскарларни тарқатиб юбординг, кичик лейтенант?!» деб койиди. Олимжон атрофига қаради: аскарлари анча нарида ёниб турган немис самолёти томон чошиб борардилар: «Кечиринг, ўртоқ генерал, шу самолётни ўзлари йиқитишган эди. Ҳозир қайтараман уларни», деди-да, ўзи ҳам ўша томонга югурди.

Генералнинг қорасини кўрган, овозини эшитган ҳар бир командир бўлинмасини вагон қаршисида саф қилиб, жанговар ҳолатда турарди. Равшанов оқсоқланса-да, дадил ва шахдам одимлар, ўнқир-чўнқирлардан чаққон ҳатлаб, саф тортган ҳар бир бўлинма олдида бир тўхтаб ўтар, командирларнинг рапортини тинглаб бўлгач, ҳеч нарса демай йўлида давом этар эди.

Подполковник Маҳкамов унинг истиқболига юғуриб келди, нафасини зўрға ростлаб, ташвишини яширолмаган ҳолда гуноҳкор овозда доклад қила кетди.

— Ўртоқ генерал, эшелон...

— Бас! — деди Равшанов қўли билан ишора қилиб. — Нега тўхтаб турибсан, Маҳкамов?

— Ўртоқ генерал, темирйўлчилар...

— Эшелон командири сенмисан ёки темирйўлчиларми?! Торт аравангни бу ердан! Техникага йўл бўшат!

— Машинист кўнмаяпти.

— Қани ўша машинист? Ҳей, машинист! Чўлоқ вагонларингни рельсдан чиқариб ташла! Поездингни манзилга судра.

<sup>1</sup> Корпус командири.

Машинист ҳанг-манг қараб турарди. Генерал Равшанов янада баланд овоз билан деди:

— Буюраман!

Эшелон хизматидаги темирйўлчилар куйган, синган вагонларни составдан ажратиб қўйдилар.

— Нега қараб турибсан, Маҳкамов! — деди Равшанов подполковникка юзла-ниб. — Одамларингга буюр, буларни ағанатиб юборишсин!

Маҳкамов тахталари куйиб битган ёлғиз вагон олдида пайдо бўлиши ҳамон аскар йигитлар ёпирилиб келдилар-да, бор кучлари билан уни рельсдан четга ағдариб ташла-дилар. Вагоннинг қорни осмонга бўлиб, ғилдираклари ҳавода гир-гир айланиб, тезда ҳаракатдан тўхтади.

Нариги вагон олдида дуч келган жангчиларнинг қўлида фашист учувчисининг шле-ми, яна қандайдир самолёт ашёсини кўриб, генерал Равшанов Олимжонга ўшқирди:

— Улжа йиққани боряпсанми, кичик лейтенант!

— Кечирасиз...

Олимжон бундан бўлак гап айтолмай, лол бўлиб қотиб турарди. Генерал сўради:

— Рота командири қани?

— Командир ўлди. Ротага ўзим команда бераман.

— Кичик лейтенант, билиб қўй, сен томошага кетаётганинг йўқ, — деди генерал ўғлига қатъий оҳангда. — Сталинградни ҳимоя қилгани кетяпсан. Сталинград нималиғи-ни биласан-ку!

Олимжон, генералнинг ҳам ғазаб, ҳам алоҳида урғу билан айтган гапларини ичида неча бор такрорлади: «...томошага эмас, Сталинградни ҳимоя қилгани кетяпсан. Ста-линград нималиғини биласан-ку!..»

Ҳозиргача жангчилар, ҳатто ўрта командирлар ҳам уларнинг янги тузилган механи-зациялашган корпуси Воронежга жўнатиляпти, деб гапирардилар. Чунки Брянск фрон-тининг чап қанотида немисларнинг «Вейх» деб аталмиш армия гуруҳлари 28 июнда мудофаамизни ёриб ўтиб, катта куч билан Воронеж томон ҳужум қилмоқда, биноба-рин, Олий Бош қўмондонлик шу томонга зудлик билан бежардам юбормоқда эди. «Демак, Воронежга эмас, Сталинград ҳимоясига боряпмиз. Демак, Сталинград ҳам хатарли жойлар харитасига тушибди», деб ўйлади Олимжон.

Эшелонлар йўлини тўсиб турган состав изга тушиб, йўлга равона бўлди, қизил вагонлар Равшановнинг олдидан: «Кетяпман... Кетяпман...» дегандай бир хил овоз таратиб ўтди...

Навбатдаги эшелон олдидан секинлаб ўтаётганида Равшанов вагон зинасига чиқиб олди.

Олимжон хаёлида ҳамон отасининг феълени ўзгартирган сабабларни қидирарди: «Шарифа Мадалиеванинг душманлар орасида қолиб кетишига мен сабабчи эмасман. Аммо уни олиб чиқолмаганимга афсусланаман. Қўлимдан келмади. Келмасди ҳам-да... Дадам бечоранинг ўзини ҳеч ерга қўёлмай юриши ўшанданмикин?..»

Шарифанинг қуршовда қолгани, Владов армиясида юз берган ҳодиса чиндан ҳам Темур Равшановни гаранг қилганди.

Бу шум хабарни Равшанов госпиталдан чиқиб оқ эшитган, аммо ўша заҳоти кадрдон қўшинига етиб келолмаган эди. У янги қўшилма ишлари билан қаттиқ банд бўлди, кейинроқ бир илож қилиб Красухин билан Евдокимовдан хабар топди-да, ўзининг собиқ жанговар группаси штабини излаб борди.

У ерда ҳасса таянган генерални дафъатан танимадилар. Штаб ертўласи олдида ундан пропуск сўраган жангчига: «Мен Равшановман», дейишга мажбур бўлди. Унинг овозини эшитган штабчилар ташқарига югуриб чиқдилар. Равшанов кўзига кўринган одамни қучоқлагиси келарди. Евдокимов ертўладан чиқа солиб, уни қучоқлаб олди.

— Хайрият. Кўришдик.

— Рўйхатни беринглар менга, — деди Равшанов ертўлага кира солиб штабчилар-га. — Улган, ярадор бўлганлар рўйхатини ҳам беринглар!

— Отлиқларнинг рўйхатигина бор, — деди штаб бошлиғи Евдокимов.

— Пиёдалар-чи? Тўпчилар, танкчилар-чи? — Равшанов энтикиб сўради.

— Бу ерда фақат отлиқ дивизия қолган. Бошқалари командарм билан Волхов фронти ихтиёрида эди... Отлиқлар Бош штаб резервига ўтди.

Равшанов қуршовдан чиқишда ҳалок бўлган командирлар рўйхатини ўқиркан, кўзи хиралашди. Не кўз билан кўрсинки, энг яхши командирларининг номи ўликлар қатори-да эди. Ваҳобов... Коваленко...

Аскарлар, сержант ва старшиналар орасида ҳам унинг севимли кишиларининг номлари учрарди.

Грицко... Оқсоқол... Ботир...

— Бу баҳодирларнинг жасадлари қаерда қолди?

— Улгурганимизча кўмдик. Мозорлари харитага кўчирилган. Схемалари ҳам бор.

— Ярадорлар қаерда қолди?

— Фронт госпиталларига жойладик, енгил яраланганлар санбатимизда даволаниш-япти.

— Рўйхати?!

Евдокимов унга ярадорларнинг рўйхатини узатди. Таниш исм ва фамилиялар ора-сида кичик лейтенант Равшанов... санинструктор Гулнора... кўзга чалинди. Улар отлик аскарлар дивизияси медсанбати лазаретида эдилар. «Тирик экан», деган тушунча унинг серташвиш юрагига далда бергандай бўлди. Аммо Шарифанинг номи ҳеч бир рўйхат-да йўқ эди. «Старшина Шарифа Мадалиева қаёқда?» деб Евдокимовдан сўрамоқчи бўлдию оғзи бормади, шунча одамлар орасида фақат Шарифасинигина суриштиришни ўзига эп кўрмади. Бу ҳақда Евдокимовнинг ўзи гап очди.

— Старшина Мадалиева Красухин дивизияси билан Волхов fronti ихтиёрида эди. Ўзи соппа-соғ, аввалги қуршовдан бешикаст чиққан эди.

Равшанов Шарифасининг эсон-омон қуршовдан чиққани билгач, юраги бир оз таскин топгандай бўлди. Аммо бундан унинг бошқа ташвишлари камаймади. Уни ҳамма жанговар дўстларининг тақдири қизиқтирарди. У Евдокимовдан бир бошдан сўрай бошлади.

— Красухин?

— Соппа-соғ, Гоглидзе госпиталда, Шевелев ҳам госпиталда...

— Маҳкамов?

— Биттаю-битта бутун қолган командир майор Маҳкамов бўлса керак.

— Эски яраси тузалиб кетдимиз?

— Эски яралар тўғрисида ҳеч гап йўқ. Демакки, у ҳам соппа-соғ!

Евдокимовнинг ахборотини эшитиб бўлгач, Равшанов шинелини ечиб, ертўла қозига илди. Таёғига суяниб, тўрдаги курсига ўтирди-да, госпитал инъом қилган ҳассани ёғоч деворга суяб қўйди.

— Бирор пиёла чой топиладими? Юрагим ёниб кетяпти.

«Чой тайёр!» деди-да, Евдокимов столдаги папкаю хариталарни йиғиштириб, чойга жой тайёрлади. Зум ўтмай, штабчиларнинг бор бисоти дастурхонга қўйилди: ярим буханка нон, олти бўлак оқ қанд, стаканнинг тагида озгина сарёғ. Кейин бағиллаб қайнаб, жўмрагидан буғ пуркаб турган тунука чойнакни келтириб столга қўйдилар.

— Чойнагингиз бус-бутун-ку!

— Пиёлаларим ҳам бус-бутун. Бу пиёлалар Тошкентни, Чирчиқдаги Сталин лагерини эслатиб туради менга. Госпиталда ҳам бирга эди.

— Госпиталга ҳам тушдингизми?

— Кўп эмас, икки ҳафта ётдим. Этимдан икки ўқни чиқариб олишлари ҳамон изимга қайтдим-да, отлиқлар штабида қолдим. Чунки, ўз кўшилмамизга етиб боролмадим. Армиямиз Волхов frontiда қуршовга тушиб қолди...

— Нима? Яна қуршовми?

— Немисларнинг жануб томондаги кучлари Волхов фронтининг орқасига ўтиб олди. Владов армияси ўрам ичида турибди...

Равшановнинг нафаси ичига тушиб кетди. У анча вақтгача индаёлмай жим ўтирди.

— Владов билан гаплашадиган муҳим гапларим бор эди, — деди ниҳоят Равшанов. — Орани очиқ қилиб оладиган гаплар... Ахир, у менинг кетимдан госпиталга терговчи юборибди, кейин Москвага устимдан бир папка материал йўллабди...

— Хабарим бор, — деди Евдокимов. — Мени ҳам сўроқ қилишди. Ҳамма материалларни Владовнинг буйруқларию сизнинг ҳужжатларингиз, жанглар ва чекириш маршрутлари схемаларини олиб кетишди.

— Қаёққа? — Равшанов энтикиб сўради, — Владовнинг штабигами?

— Йўқ. Москвалик полковник Серов билан Армия генерали Жуков штабидан келган одамлар олиб кетишган.

Равшанов енгил тортгандай бўлди.

Владовнинг Москвага юборган шикоят текшириш ва узил-кесил хулоса чиқариш учун Бош штабга жўнатилганди. Москвадан келган штабчилар ҳамма айбни Владовнинг зиммасига юклаб кетдилар. Бундан Евдокимов хабардор бўлса ҳам, текшириш натижасини эшитмаган эди, аммо комиссияга тақдим қилинган материалларидан кўнгли тўқ юарди.

— Владовнинг чуви чиқди, ҳеч бир гапи тасдиқланмади.

— Владовни ҳам подполковник Белоусов янглиштирган шекилли...

— Қайси Белоусов?

— Собиқ штаб бошлиғи. У ҳозир Владов штабида ишляпти.

Равшановнинг тепа сочи тик бўлаёзди.

— Хоин ҳибсда ўтирмай, унинг штабида нима қилади! — деди жаҳли чиққан Равшанов. — Мен хоинни ҳибсга юбориб эдим-ку.

— Қуршовдан чиққанамизда Бобров билан Белоусов етиб келишди. Авзойини кўрсангиз эди! Дағдағасини эшитсангиз эди! Белоусовни ноҳақ ҳайдаганимиз учун шу кунларга йўлиққан эмишимиз. Бурни осмонда. Тили бир қарич!

— Вой, хоин-эй! Жиноят устида уни отиб ўлдирмаганимга пушаймонман. Ҳали у мenden қочиб кутулолмайди. Летунов қаерда? Унинг ҳам тили бир қулочдир?

— Йўқ. Летунов ҳеч нарсадан беҳабардай юрибди.

— Ҳа қарда?

— Ҳа ёқда.

«Ҳа ёқ» дегани — қуршовда қолган армия эди. Равшановнинг асосий қисмлари, тирик қолган қадрдонлари, Шарифаси ҳам Ҳа ёқда эди. Равшанов уларга бориб қўши-лиш учун йўл қидирди. Аммо йўл берк эди.

— Медсанбат қарда?

— Йўлингизда. Олимжонни кўриб кета қолинг, ўртоқ генерал, — деди Евдокимов.

Ўрмон сўқмоғида оқ халатли аёллар кўринди. Уларнинг чаққон ва ишчан юришларидан билдики, отлиқларнинг медсанбати шу ўрмон ичида жойлашган. «Ярадорларни босиб ўтма, Темур. Уларни зиёрат қилмоқ ҳам қарз, ҳам фарз».

Медиклар медсанбатда генерал юрганни бир-бирига суюнчилаб, бир зумда уни қуршаб олдилар. Аммо улар орасида на Олимжон, на Гулнора кўринарди. Шу вақт оқсоқланиб Шавкат пайдо бўлди.

— Сениги йўқми? Сеник жойинг бўлса мўмиё бераман.

— Мина парчаси қолган экан. Чигитданам кичик, лекин азоби туяча эди, олиб ташлашди. Ҳазинга қалайсиз, Темур ака?

— Менми, мен тангдайман, — деди Равшанов қувнаб. — Яна кимлар бор?

— Олимжон бор. Кўрдингизми?

— Қани, қарда? — Равшанов ошиқиб сўради-да, буюрди. — Чақир, Олимжонни буёққа.

— Бугун ҳаммом кунни, Олимжон чўмилаётган бўлса керак, ҳозир топиб келаман, — деди-да, Шавкат ўрмон томонга йўл олди. Унинг оқсоқланиб бораётганини кўрган Равшанов «бу юришида қачон топиб келади уни, Шавкатнинг оёғига қараб ўтирасанми?» деди-да, Ҳа ёқга тушди. Дала ҳаммоми ўрмон ичида, анча узоқда эди. Равшанов оқсоқланиб бўлса-да, Шавкатнинг олдига тушиб, ёлғизоёқ йўлакда тезлаб борарди. «Ярадор эмасдирки, дала ҳаммомига қўйибдилар. Тани-жони соғ бўлса кифоя...»

Узоқдан «дадажон!» деган овоз эшитилди. Олимжоннинг овози эди. Генералнинг ўғли «дадажон!» деганича отасининг истиқболига чопқиллаб келди-да, ёш болалардай қувнаб бўйнига осилди. «Дадажон! Омонмисиз, дадажон! Бутунлай соғайиб келдингизми, дадажон!»

Равшанов ҳам ўғлини қучоқлаб, юзи, кўзидан чўпиллатиб ўпди-да, бўйи-бастига разм ташлаб: «Катта йигит бўлиб қолибсан-ку... Бўйинг ҳам чўзилибди, юзларинг ҳам тўлишибди, белинг ҳам йўғонлаб қолибди» деб қувонди. Равшанов Олимжоннинг қадди-қоматига суқланиб боқар, дам-бадам «об-бо, Олимжон-эй, об-бо, Олимжон-эй, зўр йигит бўлиб кетибсан-ку!» деб қўяр эди.

Олимжоннинг назарида отаси анча озиб, ихчамлашиб қолгандай эди. «Кўп азоб тортган кўринадилар. Ортиқча ташвишлар ҳам беиз ўтмапти шекилли...»

— Гулнора қани? Уни ҳам шу ерда деб эдилар.

«Ҳозирда топиб келаман», деди-да, Олимжон унинг палатасига югуриб кетди ва ҳаял ўтмай, старший сержант Гулнорани топиб келди. Иккиси Равшановни икки томондан қучоқлаб олишди. Равшанов гоҳ ўғлига, гоҳ Гулнорага қарар, кўзи тўймасди.

— Бизни бирга олиб кетасизми, дадажон? — деди ўғли.

— Тузалдик. Бугун кетишга жавоб бердилар, — деди Гулнора.

Равшанов уларга меҳр билан боқди-да, сўради:

— Қаёққа кетасизлар, борадиган жойларингиз тайинми?

— Тайин! — деди Олимжон қувнаб. — Бутун бошлиқ ўрмон бизнинг ихтиёримизда. Данғиллама ертўла қазиб олганмиз, устига тўсин териб, қалин қилиб тупроқ бостирганмиз.

— Уй тўйига мени чақирмадиларингиз-ку, — деди Равшанов ҳазиллашиб.

Олимжон билан Гулнора бир-бировага қараб қўйишди.

Кейин Равшанов ўғлини четга тортиб, ундан Шарифани суриштирди. Олимжон қуршовдан чиққани, дивизия авиа ҳужумига учрагани ва ўзи кўлидан ярадор бўлиб медсанбатга тушганини, Шарифа Мадалиева билан Ҳа ёқда кунлардан бери кўришолмаганини айтиб, «уни Гулнора кўрган экан, Ҳа ёқга гапириб берақолсин», деди.

Гулнора Шарифа опаси ҳақида ҳикоя бошлади.

— Сиз билан бирга Москвага учмоқчи эди. Иложи бўлмади, самолётда унга жой йўқ экан. Учувчилар кўнмадилар. Бечора хуноб бўлиб юрди. Қуршовдан чиққандан кейин ҳам олдингизга бормоқчи бўлди, аммо сизни қардан топишни билмади. Биров сизни Куйбишев шаҳрида ётибди, деса, баъзилар Усмон Юсупов у кишини Тошкентга олдириб кетганмиш, деди. Юмма йиғлағудай бўлиб юрди. Мен бу ёққа тушиб қолдим. Кейин билсам, у кишини ўқчи дивизиядан армия штабига ишга олиб кетишибди. Қаёққа кетганини билмайман. Армия штаби ҳақида турли-туман миш-миш юрибди...

— Қанақа миш-миш?

— Бизга айтишмайди. Врачларда ўлжага тушган радиоприёмник бор. Ҳа ёққа орқали эшитишибди.

— Нимани?!

— Миш-мишлар ўшандан кейин чиқди. Ҳаммомда қизлар гапиришди. Армия қуршовга тушиб қолганмиш. Немислар аллақандай жумбоқли гаплар тарқатаётганмиш. Владов ўз ихтиёри билан фашистларга таслим бўлганмиш...

\* \* \*

Темур Равшанов ҳали жанговар байроғи тикилиб битмаган корпусга командир этиб тайинланишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Мана энди у Россия ўрмонида бошланиб, йўл-йўлакай ташкил топадиган мехкорпусни Сталинградга бошлаб бориши керак. Равшанов янги фронтда уни нималар кутаётганини яхши ҳис қилгани учун, уруш кўрган, қуршов дўзахини ёриб чиққан ўзининг собиқ дивизияси батальонларини байроқдор қилиб олди-да, резервдан келган барча янги кучларни шу байроқ остига жамлаб, дивизия тузди, уни зирҳли машиналар — бронетраспортёру броневик, жанговар мотоцикллар билан қуроллантирди. Алоқачилар, айниқса, штаб радистлари, Красухин тили билан айтганда, она сути оғзидан кетмаган янги ёш ва ғўр аскарлардан иборат эди.

Уч кундирки, у йўлда, уч кунлик воқеалардан беҳабар. Газеталар бу ҳақда ҳеч нарса ёзмас, информбюро сира-сира индамас эди.

Ҳавода моторлар овози эшитилди. «Ўзимизникилар учиб ўтишди, — деди штаб навбатчиси доклад қилиб. — Тўйдан кейинги томоша».

Равшанов унинг «тўйдан кейинги томоша» деган пичингини эшитиб, «тўғри айтди, ҳақ гапни айтди шу навбатчи», деди-да, ҳаво кучларимизнинг тепса-тебранмаслигидан нолиди, ҳатто ғазабланди: «Мессер»лар тез орада шунча ғавғо солишга улгуришди. Бизникилар ҳамisha кечикиб юришади... Кўшинларимизни эшелонлардан тушириш вақтида ҳаводан ҳимоя қилишга кечикмасалар кошки эди».

Авиаторлар ўз масъулиятини яхши сезардилар. Айниқса «Мессер»ларнинг эшелонга биринчи ҳужуми сабоқлари уларни анча ҳушёр торттириб қўйганди. Шу боисдан пўлат изларни зириллатиб қат-қат бўлиб терилиб бораётган эшелонлар устида қанотларини офтобда порлатиб, қирувчи самолётлар соқчилик қила бошладилар.

Нихоят, биринчи эшелон тайин қилинган маррага келиб тўхтади. Сиртидан бўм-бўш кўринган ярим бекатда вагонларни қуролли кўриқчилар ўраб олдилар.

— Вз-во-од! Ва-го-ондан туш!

— Бат-та-рея! Платформаларга марш! Тўпларни ерга тушир!

Ҳамма вагонларнинг эшиклари шарақлаб очилди, аскарлар ўзларини тап-тап ерга ташлаб, сал нарида взводма-взвод сафга тура бошладилар.

— Сталинград шуми? — ҳайрон бўлиб сўради Ҳусан атрофга қараб. — Фронт қаерда?

— Шошилма, укам, Сталинград қаёқда сен қаёқда, — деди унга Ҳасан. — Кўр-маяпанми?

Уларнинг эшелони яп-айдоқ кўриқдаги ярим бекатда қўққайиб турарди. Командирларнинг буйруғи билан жангчилар взводма-взвод вагонлардан юк туширар, тўпчилар замбаракларини гилдиратиб юрар, авторота шофёрлари машиналарини авайлаб пастга туширар эдилар. Подполковник Маҳкамов билан штаб бошлиғи «Тез бўл!» дегандай, эшелон вагонлари олдидан у ёқ-бу ёққа ўтиб турардилар. Тўпчи жангчилар тўпларини вогондан туширасолиб, олға судрар, машиналарга снаряд қутиларини ташир, охири юкларни шоша-пиша лафеталарга тартибсиз ташлаб, чопқиллаб, ҳарсиллаб келиб, ўз тўплари олдида тизилар эдилар.

Жанг даҳшати олдидаги бу ноаниқ дақиқаларда Маҳкамов юзлаб одамларнинг бир ёқадан бош чиқараётгандай, ҳамнафас, жипс бўлиб кетганини кўриб, ичдан қувонарди. Ҳали ҳеч кимга, шу жумладан, унинг ўзига ҳам, на кўлами, на миқёси, куч-қудрати ва на вақти-соатию тугаш муддати маълум бўлмаган Сталинград жанглари ҳақида йўлаб «бундай одамлар билан жаҳаннам ҳам хавфли эмас», дегиси келди. Унинг назарида кечаги ҳаво ҳужуми ҳам унут бўлиб кетгандай, ҳамма олдинда, кутилаётган ноаниқликка кўз тикаётгандай эди.

— Штаб сафарга тайёр!

Маҳкамов бирин-кетин ҳамма командирларнинг рапортини эшитгач, команда берди.

— Олға!

Саф боши олға одимлаши ҳамон эшелон паровози хайрлашгандай уст-устига пар чиқариб, гудок қалди-да, ярим бекатнинг запас йўлига бурилиб кетди.

Унинг ўрнига «пўшт-пўшт»лаб янги эшелон келиб тўхтади.

Маҳкамовнинг одамлари, шу жумладан, Олимжон, яқинлашиб келаётган жанг даҳшатини ҳис қилиб борардилар.

Олимжоннинг назарида шунча йўл юрсалар ҳам фронт чизиғи кўринмас, отишмалар эшитилмасди. Аҳён-аҳёнда бомба ёки оғир тўпнинг бўғиқ овози эшитиларди-да, яна сўнарди. Шулардан ўзинча хулоса чиқарган аскарлар Сталинградга эмас, бутунлай бошқа томонга бормаяпмизми, деб ҳам ўйлардилар.

Куёш найзада эди. У йўлда чарчаган аскарларнинг бошида туриб олиб, гўё аскарларнинг миясига ўт пуркаётгандай эди. Машиналар ғилдираги кўзгаган, колонналар кўтарган қайноқ тупроқ аскарларнинг юзи, кўзига қўниб, терларига қоришиб кетарди.

Олимжон Сталинград ҳақида кўп нарса ўқиган эди. «Царицин-Сталинград — гўзал шаҳар, унинг кўчалари гулзор, атрофи гулзор, хиёбони гулзор», деб фараз қиларди. «Совет даврида у жаннат бўлиб кетган» деб биларди. Уша «жаннат шаҳар» қаёқда?

Неча соатки, тўхтовсиз йўл юрдилар. Аскарлар лапанглар, тентираклаб аранг қадам ташлар, товонлар безиллаб, бармоқлар қавариб, шилинган жойлари туз сепгандай ачишиб турса ҳам, командирлардан ҳеч ким: «Колонна, тўхта! Дам ол!» демасди.

— Номимизгина «мото пиёда» экан-да... «Мото»си олдинда, пиёдаси кетинда бўлгани учун шундай дейиладими, а Шавкат ака? — Ҳасан взвод командири Одиловдан сўради.

Шавкат жавоб ўрнига, «ҳа-да», деб кулиб қўяқолди.

— Машиналаримиз қаёқда қолди? — Ҳусан рота командири Олимжонга савол ташлади.

Олимжон хаёл суриб бораётган эканми, саволни тушунмай: «Гулнора олдинги машинада кетган», деб жавоб қилди. Ҳусанжон ичида кулиб қўйди: «Ротком дарровда Гулнорасини соғиниб қолти. Ҳамма унга Гулнора бўлиб кўр尼亚пти».

— Қачонгача ер депсиймиз, дам бермайсизларми, ўртоқ кичик лейтенант?

Олимжон орқасига қарамай туриб: «Полкком Маҳкамов машина юборади. Сабр қилинглр», деб йўлида давом этди.

Ҳаял ўтмай, дастлабки роталарни ташлаб қайтган ЗИСлар моторининг гуриллаган овози эшитилди, уларнинг ғилдираклари тўзитган оҳаксимон оппоқ чанг кўринди. Улар сафга яқинлашган пайтда команда бўлди:

— Ро-та, тўхта!

Аскарлар тартибсиз оёқ ташлаб, тўхташди: «Зис»лар чанг-тўзон кўтариб колонна олдидан ўтиб кетди.

— Тўхта! Тўхта!

Охирги машина кабинасидан бош чиқариб келаётган офицер Олимжонга рўпара бўлгач:

— Машиналар ўқ-дорига кетяпти. Тўхтамасдан тезроқ боринглр! — деди.

— Фронтга яна қанча қолди? — Жангчилардан бири савол ташлади.

— Тезроқ бормасаларингиз фронтнинг ўзи шу ерга келиб қолиши мумкин!

\* \* \*

Учувчиларимиз душманнинг орқа томонидан ҳар хил хабарлар топиб келабошладилар. Хабарлар турли-туман бўлса ҳам, мазмуни битта эди. Днепр билан Дон ўртасида, Харьков билан Воронеж оралиғида, чўлларда эрталабдан-кечгача чанг-тўзон кўтарилаётгани, катта-кичик йўлларда мотоцикллар, броневиклар, энгил машиналар тинмай югуриб юргани ҳақида штабларга маълумот келиб турарди. Авиафото суратларидан ҳам кўп нарса маълум эди. Доннинг нариги юзидаги ёнбағирликларда, жарликлар, буғдойпояларда танклар яшириниб ётгани ҳақидаги авиасуратлар штабларда қўлдан-қўлга ўтиб юрарди. Темир йўлларда эшелон-эшелон резерв аскар ташилаётгани, яроғ-аслаҳа, ўқ-дори келтирилаётгани ва цистерналарда ёнилғи ғамланаётгани тўғрисидаги разведка маълумотлари айғоқчиларимизнинг шу ҳақда берган хабарлари билан монанд эди. Бундан кўриниб турибдики, душман Дон дарёсининг ўнг қирғоғида катта зарбдор куч тайёрламоқда ва бу куч зарбини Сталинградга урмоқчи.

Уларнинг режалари бизнинг бош қўмондонликка ҳам аён бўлди. Душман қанча куч билан, қачон, қаерга боришини штабларимиз аллақачон аниқлаган эдилар.

Дон соҳили қаттиқ кураш майдони бўлишини ҳар икки томон ҳам жуда яхши биларди.

Немис қўмондонлигининг мақсади ғарбдаги совет қўшинларини икки томондан қуршаб олиб, зарба бериш ва Дон дарёси кўпригини қўлга киритиб, Волгага йўл очиш, сўнгра икки дарё ўрталиғидаги кенгликда ҳоким бўлиб олгач, тўппа-тўғри бетўхтов Сталинградга кириб бориш эди. Аммо душманнинг бу нияти амалга ошмади, Поройков армиясининг мудофаачилари қаттиқ қаршилик кўрсатиб, душманни Дон кўпригига яқинлаштирмадилар.

24 июль куни ўз генералларидан «советларнинг янги қисмлари қарши ҳужумга ўтиб хуноб қияпти», деган ахборот олгач, Паулюс вазиятни ўрганиш учун ҳужум қилаётган зарбдор қўшилмалар позициясини ўз кўзи билан кўриб кетди. Талофат катта, аммо силжиш йўқ эди. У яна бир танк дивизиясини ёриб ўтувчилар гуруҳига юборди. Аммо вазият ўзгармади. Эртасига яна бир дивизия ёрдамга келди. Бу билан ҳам олға силжиш юз бермади.

Гитлернинг авиарезведкаси ҳар куни Волгада минглаб дарё кемалари Боку ва Эмба нефтини ташиётгани, юзлаб карвонлар Волга бўйининг оппоқ буғдойи, шимолий районларнинг ёғоч-тахтасини юклаб бораётганидан хабар бериб турди. Ун икки темирйўл

тармоғи Волга бўйига тинмай қурол-яроқ, аскар ташиётгани, айниқса, гитлерчиларнинг сочини тикка қиларди.

Сталинград трактор ўрнига тўхтовсиз танк чиқаряпти. Сталинград Кавказни Марказий районлар билан боғлаб турибди. Сталинград Урта Осиё ва Уралга катта қатно йўли. Бинобарин, Сталинград фронтларда юз берган ҳозирги вазиятда бебаҳо стратегик аҳамият кашф қилганди. Сталинградни ишғол қилмай туриб, Кавказни қўлга олиш мумкин эмас, дер эди Германия фельдмаршалларию генераллари. Гитлер яна бир хатога йўл қўймаслик ва Москва бўсағасидаги янглишни такрорламаслик учунми, ўз генералитетидан яна бир таъна эшитмаслик учунми, июлнинг охиридаёқ — Кавказ компанияси кучларининг катта бир бўлагини, яъни «А» армиялар гуруҳининг ўн етти дивизиясини, сал кейинроқ эса, саккизинчи Италия армия корпусини Сталинград йўналишига ташлади. Бу кучлар ҳам озлик қилгач, ҳаво флоти ҳам Паулюс хизматиға ўтди. Гитлернинг янгидан-янги резерв кучлари Сталинградга йўл олди.

Совет қўмондонлиги ҳам Сталинград атрофида куч йиғишга киришди. Равшановнинг маршдаги корпуси ана шу кучларнинг авангардларидан эди. Равшанов йўл-йўлакай фронт қўмондонидан шифровка олди. Шифровкада Равшановга йўлни ўзгартириб, Карловка қишлоғига, Армия қўмондони генерал Поройков ихтиёрига бориши кераклиги айтилган эди. Равшанов харитасини ёзиб, Карловка қишлоғини қидириб топди, қизил қалам билан унинг атрофини чизиб қўйди-да, шоферига буюрди:

— Машинани чапга бур. Маршрут ўзгарди. — Кейин Шевелевга қаради: — Поройков ихтиёрига борамиз.

— Поройков қандай одам, танишмисиз? — Шевелев сўради.

— Яхши одам дейишади...

Равшанов теварак-атрофдан кўзини узмай, олис-олисларга разм ташлаб борарди.

— Танклар! — деб юборди шофер. Равшанов қўли билан тўхташга ишора қилди. Машина тўхтагач, пастга тушиб, корпус танк дивизиясининг олдинги отряди дам олгани тўхтаганини билди.

Генерални кўриб, олдинги танк командири люкмини очиб, рапорт берди:

— Уртоқ генерал...

Равшанов унинг рапортини шартта кесиб. «Отряд командири қани?» деб сўради.

— Шу ерда... Шу ерда...

— Тезда чақир бу ёққа!

Шлемига гилос тўлдириб олган капитан пайдо бўлди-да, колонна бошида генерал Равшановни кўриб, тик бўлди.

— Уртоқ генерал, танк отряди...

— Бас! — деди Равшанов. — Лейтенант Жавлонов, дивкоминг сени боғ сайлига жўнатганмиди?

— Авф этинг, ўртоқ генерал. Моторлар қизиб кетувди. Беш минутга...

— Беш минут эмиш, бир нафас ҳам тўхташга ҳаққимиз йўқ! — деди генерал ва буюрди. — Тезроқ кимирла!

Фарҳод Жавлонов олдинги танк устига чиқди-да, қишлоқ боғида гилос тераётган танкчиларни тревога билан чақириб олди. Генералга кўзи тушган танкчилар шлемларига тўлатаётган гилосларини апил-тапил қўйниларига тиқиб, танклари томон югурдилар. Дам ўтмай, танклар қора тутун чиқариб, занжир ёлдиракларини жаранглатиб, ўринларидан кўзгалдилар. Уларнинг темир туёғи остидан кўтарилган чанг-қуюн тутун аралаш генералнинг «виллис»ини кўмиб кетди.

— Жавлонов ботир йигит. Юргандаям оёғи остидан ўт чақнатиб юради. Лапашанглардан ботир чиққанини кўрганим йўқ, — деди Шевелев, Фарҳоднинг кетидан қараб қоларкан.

— Мен ўз кўзим билан кўрганман, — деди Равшанов Шевелевга қайрилиб қараб, — Маҳкамовнинг батальонида Бердиёр исмли аскар бор эди. Ҳам лапашанг, ҳам қўрқоқ, ҳам хунук эди. Аммо унинг дили чиройлик экан. Ельна жангида окопга келаётган танкни кўриб, ўпкаси ёрилипти, ҳатто окопдан чиқиб қоча бошлапти. Ушанда комиссар Красухиннинг икки оғиз доно сўзи уни орқасига қайтариб қолган. Малина дарёсида эса, душман танки билан филдай олишди. Ярадор Бердиёр ўз қони билан ариза ёзиб партияга кирди. Дивизиянинг энг биринчи йигити эди...

— Улдими?

— Тенгсиз жангда қахрамонона қурбон бўлди. Жасадини Малина соҳилига, энг баланд чўққига дафн қилганмиз. Унинг мозори бир тош наридан кўриниб туради...

Генерал Поройков армиясининг штаби икки дарё ўрталигидаги Карловка қишлоғида бўлиб, у ердан Донга ҳам, Волгага ҳам масофа баб-баравар эди. Штаб жойлашган қишлоқ ҳали бус-бутун. Уни немис самолётлари ҳозирча четлаб ўтарди. Шу сабабдан Карловка марказидаги мактаб боғида пишган гилос ҳам шохларида қизариб турарди. Штабчилар унга қараб-қараб қўйсалар-да, бирортаси мевасига қўл чўзмасди. Қишлоқнинг бирдан-бир кўчаси бўлиб, унда янги либос кийиб, яп-янги шапкасини пешонасига бостириб олган соқчилар ҳушёр турардилар. Бундан армия штаби ҳам янги тузилгани, унинг кўриқчилари ҳам ҳали порох ҳидламагани сезилиб турарди.



Ёш-ёш штабчи офицерлар оҳори тўқилмаган кийимларини сап-сариқ янги қайиш камарларига таранг саранжомлаб, портуфей<sup>1</sup>ларини ярақлатиб, сочларини йилтиллаб текис тараб, хром этиклари нағалидан ўт чиқаргудай чаққон юриб, хонадан-хонага йшчан кириб-чиқиб турардилар.

Набатчи офицер Равшанов билан Шевелевни мактаб биноси олдида саф тортган тераклар салқинида бир оз бошлаб борди-да, тўр тортиб, пана қилинган йўлакча билан қўмондон КПси жойлашган ертўлага олиб кирди. Электр нурида ёруғ, кенг ертўла ўртасидаги узун стол бошида девқомат генерал-лейтенант, бир ёнида паст бўйли дивизия комиссари, иккинчи ёнида эса, озғин генерал-майор, харита кўрарди.

Генерал-лейтенант харитадан бошини кўтариб, меҳмонларга очиқ кўнгил, хуш-фёъллик билан боқди-да, дўстона табассум билан, «Келдингизми, Темур Равшанович», деб унга қўл чўзди. «Сизни кўпдан кутяпмиз», деди ҳарбий совет аъзоси, дивизия комиссари Чугунов ҳам унга табассум билан.

Столдаги харитада Сталинград мудофаасининг катта схемаси акс этганди. Бўяб-бежаб ташланган харитадан дафъатан Равшанов ҳеч нарсани тушунмай, қўмондонга термулди.

Унинг армияси Сталинград мудофааси системасининг тўрт юз километрга чўзилган ташқи айланма чизигининг марказий қисмида жойлашган эди. Поройков уни янги вазият билан ошно қиларкан: «Сизга буюрилган аввалги марра бекор қилинди, вазият ўзгарди», деди.

Генерал-лейтенант Поройков Равшановга ҳар жиҳатдан жозибали одам бўлиб кўринди. Бўйи-басти, очиқ чеҳраси, кўриниши, ўзини босиқ, салмоқли тутиши уни мафтун қиларди. Поройков аслида эски отлиқлардан бўлиб, граждандар уруши даврида Семён Будённий бригадаси составида эскадронга командирлик қилган, кейинча Царицинда Клемент Ворошилов отлиқ армиясида полк командири бўлган ва Деникинни тормор қилишдаги жанговар ишлари учун Қизил Байроқ ордени олган эди. Унинг кўксидagi қатор орденлар кейинги ботирликлари учун берилган.

Поройков ҳали ўзининг ихтиёрига келиб улгурмаган корпус раҳбарларини сиртдан ўрганиб, уларнинг исми, фамилияси, лаёқатини аввалдан чамалаб олган, бинобарин, унинг кимга қандай юк қўйиш нияти аниқ эди.

— Корпусингизга катта ишонч билдирилди, — деди қўмондон Равшановга харитадан жой кўрсатиб. — Мана шу Стародонскга душманни киритмайсиз.

Ҳарбий совет аъзоси Чугунов Равшановнинг қўлига Олий Бош қўмондоннинг Сталинград fronti қўмондонига йўллаган кўрсатмасидан кўчирма тутқазди.

— Шунга қаттиқ амал қилишларингиз керак, Темур Равшанович! — деди у корпус раҳбарларига мулоим боқиб.

\* \* \*

Поройковнинг буйруғи билан мотомех корпусининг йўли яна ўзгарди. Сталинград заводларининг баланд мўрилари кўзга кўрина бошлаган онларда Равшанов кўшинини тўғри йўлдан қайтариб, ўнгга — саҳро қучоғига буриб юборди.

Яйдоқ, яланғоч, сап-сариқ чўлда гўё дунёнинг тўрт қирғоғи баб-баравар кўриниб тургандай эди. «Тўрт томонинг қибла», деб шуни айтадиларми? Жарликлар қуп-қурук, каламушлар чопиб юришибди, отса бўлади. Рангсиз осмон тандирдай тобланиб, қизиб турибди. Кенг саҳронинг усти чанг, тупроқ, тепасида қуёш. Бошқа ҳеч нима! Мияни ўядиган оташ найза, нафасни бўғадиган иссиқ ҳаво. Сув йўқ. Бир култум суви бор одам гўёки подшо!

Қайноқ, кўланса ҳавода гўнг билан тезак, қўй қийи иси анқийди. Оғиз-бурунга чанг аралаш иссиқ киради. Нафас олиш оғир.

— Қачон дам оламиз?

— Сув бор жойда.

— Сув қаерда?

— Дарёда.

Шундай қилиб, ўзгарган вазиятга кўра, бутун мотомех корпуслари Сталинградга эмас, янги маррага — Дон дарёси бўйига, ҳужум қилиб бостириб келаётган олтинчи армия авангардининг йўлини тўсгани борарди. Олимжоннинг харитасидан кўриниб турибдики, ўша учрашув майдони унча узоқ эмас. У ҳали бу учрашув қандай юз беришини тасаввур қилолмас, нимадан бошланиб, қандай ва қанча давом этишини, оқибати нима бўлишини ҳам билмас эди. Қолаверса, чанқаб, лабини лабига босиб, тилини сўриб, оғзини ўз тупугидан намлаб, чидам билан бораётган Олимжонга бу кенг саҳро даргоҳида ҳали нима кечиши, ўзининг ва ёнидаги дўстлари, Гулнораси, отасининг тақдири нима

<sup>1</sup> Офицерлар камари.

бўлишини, шу жойларда қурбон бўлиши, қирилиб битиши ёки омон қолиши ҳам номаълум эди.

— Ошхона... ошхонамиз қаерда қолди?

— Олдинда.

— Қачон овқатланамиз?

— Маррага борганда.

Олимжоннинг планшетидаги янги вазият белгиси солинган харитада унинг етиб борадиган марраси, эгаллайдиган жойи қизил қаламда чизилиб, остига рақамлар ҳам ёзиб қўйилганди. Бу рақамлар Олимжон ротасининг янги маррани ишғол қилиш куни ва соатини билдирарди. Иссиқ ҳаво, йўл чарчоғидан бўшашиб, вазминлашиб қолган оёқлар зўрға-зўрға одимларди. Колоннанинг гоҳ олдида, гоҳ орқасида кимдир йўталиб, кимлардир оҳ-оҳлагандай, нимадандир нолигандай ғижиниб, сўкиниб борардилар. Олимжон гўё ҳеч ҳеч нарсани эшитмаётгандай, ҳеч нарсага эътибор бермай олға одимларди. Харитада кўрсатилган жойга ўз вақтида етиб бориш — унинг ҳозирги энг муҳим вазифаси эди.

— Аввал таом, баъдаз калом, — деб хиргойи қилди кимдир колонна ўртасида.

Қани энди, старшина поход ошхонасини рўпара қилиб, оғзидан буғ чиқариб турган қозондан мазали сўк оши билан бўтқани узатса, Олимжоннинг ўзи жон-жон, дер эдику-я. Старшинани тўпланиш маррасига унинг ўзи юборган. Ошхона машинаси аллақачон янги жойга бориб, таомни пишириб, қопқоғидан буғ чиқариб тургандир.

Яна бир ҳамла, яна бир интилиш...

Ниҳоят, узоқдан йўл бўйида икки одам қораси кўринди.

Яқинлашиб, старшина билан санинспекторни танигач, жангчиларнинг одими дадиллашди. Қопқоғидан буғ чиқариб, атрофга хушбўй хид таратаётган сафар қозони кўрингач, аскарларнинг юзига ранг кира бошлади.

Олимжон Гулнора узатган сувдонни энди олган ҳам эдики, штабдан келган чопар нафаси оғзига тиқилгудай бўлиб:

— Уртоқ кичик лейтенант! Сизни батальон командири чақиртиряпти! — деди.

Олимжон сувдонни қўлида ушлаганича командири ҳузурига югурди.

— Нега кечикдинг, кичик лейтенант? Ротанг қаерда? — деди капитан Баталов.

— Овқат тарқатмоқчиман.

— Овқатга бало борми! Немис келяпти!

— Аскарлар чарчаган, қоринлари оч!

— Гап қайтарма, кичик лейтенант! Агар зудлик билан маррани эгалламасанг, погонингни ўз қўлим билан юлиб ташлайман! Билиб қўй, бутун батальон билан нариги соҳилда жанговар кўриқчиликда турамиз. Сенинг марранг муҳим жой, бирорта немисни ўтказиб юборсанг, ўзингдан кўр.

Аскарлар кўчма ошхона атрофида тизила бошлаган чоқда рота навбатчисининг ҳайқириви эшитилди.

— Овқат тарқатиш бас қилинсин! Тревога!

Ошпаз кўчма қозон қопқоғини шарақлатиб ёпди, сўк ошининг ҳиди анқиб турса ҳам буғи тўхтади, аскарлар қошиқларини рух қозончаларига тарақлатиб ташлаб, идишларини апил-тапил қопчиқларига тикдилар-да, юкларини елкалаб олиб, бирин-кетин сафга турдилар.

Кичик лейтенант Олимжон штабдан югурганича келиб, қичқириб команда берди:

— Бег-гом-м марш! Орқамдан!..

Олимжоннинг кетидан бутун рота Дон қирғоғига югурди.

Баталовнинг батальони қуёшда қовжираган ерларнинг гардини тўзитиб келса-да, Дон дарёсини шошилиш сузиб ўтди, ўнг қирғоқдаги бутазорда окоп ковлай бошлади. Вақт зиқ. Харьков атрофидаги, Донецкдаги оғир жанглардан кейин Сталинградга келаётган фашистлар Донга чекинлашарди. Авангард танклар ва ўзинюрар тўплари отган снарядлар дўнгликлар олдида портлар, машина моторларининг ҳайқириви, танк занжир-гилдиракларининг шалдириши тобора кучаяр, бир сўз билан айтганда, Дон ҳадемай икки қарама-қарши куч ўртасида қаттиқ талаш бўлиши ва бу талаш, албатта Баталов батальони жойлашган дўнгликларда бошланиши турган гап эди.

Генерал Равшанов Стародонск томон бостириб келаётган немис армиясининг ўнг, чап қанотига разведка юборган эди. Разведкадан ҳадеганда хабар келавермади.

У тажандг бўлиб турган вақтда разведка бронетранспорти физиллаб келди, эпчиллик билан пастга сакраб тушган майор Васильев оёқларини жуфтлаб честь берди:

— Уртоқ генерал...

Равшанов унга қўлини чўзди-да, қайноқ кафтини маҳкам сиқиб қўйди.

— Қандай янгилик?

Майор Васильев планшетини қўлига олиб, унинг целлофан ойнаси остидан кўриниб турган оператив харитасининг каракли квадратиға бармоғини босди.

— Мана шу жойда немисларнинг уч танкини кўрдим. Разведкачилар кузатуви давом этяпти.

— Уч танкдан бошқаси маълум эмасми?

— Ҳаммаси маълум, — деди майор Васильев, бир оз ташвишли оҳангда. Қўшни армиянинг ўнг қанотида немисларнинг дивизиялари...

— Биламан. Қўшни армиянинг штаби билан алоқа боғлаб турибмиз, — деди Равшанов унинг гапини бўлиб, — Менга бошқа нарса керак. Мени рўпарамиздаги аҳвол қизиқтиради.

— Назаримда, немислар армияси Сталинградга олиб борадиган яқин йўл қидиряпти. Энг яқин йўл эса, армиямизнинг чап қанотида. Бинобарин, улар Жаворонков дивизиясига эмас, балки ундан жануброқда жойлашган Красухин дивизиясига зарба бермоқчи.

— Биз унинг олдини оламиз. Жаворонковнинг танклари билан биқиндан ҳужум қиламиз...

Равшанов соатига қараб олиб, Шевелевни чақирди-да, шошилич оҳангда:

— Юринг, комиссар, Жаворонков кутяпти бизни, — деди.

Уларни кутиб турган «Виллис»га етиб-етмай Шевелев Равшановни қўлидан ушлаб четроққа тортди. Муҳим, хуфия гап бўлса керак, деб Равшанов унга қулоқ тутди.

— Хўш?

— Сиз танкчилар орасида юрган вақтингизда корпусга армия аксилразведкаси вакили келиб-кетди...

— Нима иши бор экан? — сўради Равшанов. — Бу ҳам ўша Летунов билан Бобровнинг эски ашуласини айтяптими?

— Янги гап топиб келипти.

— Яна бирор уйдирма чиқаришибдими?

— Шарифа Мадалиева генерал Равшановнинг никоҳидамиди, деб сўради. Шуни билмоқчи экан.

— Шу холосми? Еки Шарифа ҳақида бирор маълумот ҳам айтдимми?

— Айтди. Немислар «генерал Равшановнинг севимли кичик хотини ўз ихтиёри билан таслим бўлди», деб варақа ташлаган эканлар. Варақанинг бир нусхасини кўрсатди, бироқ қўлимга бермади.

— Варақани ўз кўзингиз билан кўрдингизми?

— Ҳа, ўқитиб олди-да, қўйнига солиб қўйди.

— Уша варақага ишондингизми, комиссар? Мен сизни фашистларнинг варақасига ишонади, деб ўйламагандим! Фашистларнинг синалган найранги-ку, бу иш. Урушдан олдин ҳам шундай қилиб талантли, содиқ генералларимизни не кунларга солишмади. Мен Шарифа Мадалиевага ишонаман. Узимга қандоқ ишонсам, унга ҳам шундоқ ишонаман!

— Лекин аксилразведка одамлари ишонмаяптилар...

Равшанов «Виллис»га ўтирмади, унинг эшигини тарақлатиб беркитди-да: «Танк!» деди. Корпус командирининг махсус флагман танки бор эди. Уни комкорга мослаб радиостанция қўйиб жиҳозлаган эдилар, экипажи ҳам шунга қараб, масъулиятига хос танланган эди.

Дарахтлар панасидаги яшириниб турган танк жойидан гулдираб қўзғалди ва занжирларини жаранглатиб, кетидан тутун пуркаб коркомнинг олдига келганда гир айллани тўхтади. Равшанов танк гумбазига кўтарилиб, командир креслосига ўтиришдан олдин жанговар бўлинмани кўздан кечирди, рация панелини ушлаб кўрди. Виключатели, амперметр, наушник учун тешиклар, микрофон — кўпдан унга таниш бўлган ва айни бир вақтда ҳамиша бепоён ва кўз илғамас эфирнинг ўзидай жумбоқли бу аппарат уни қўшинлар билан боғлаб туришга тайёр эди.

«Жаворонков КПСига ҳайданг!» деди Равшанов механик-ҳайдовчига. Танк ўрнидан бир силкиниб қўзғолиб, олға юрди.

Жаворонковнинг танк дивизияси фронтдан узоқ жойда тузилиб, ҳали тактик машқлар ҳам ўтказолмай туриб йўлга чиққан эди. Мехкорпус командири Равшанов эса, бу дивизияни Сталинград йўлида темир йўл бекатидаги бир соатлик тўхташ вақтида қабул қилганди. Дивизия командири Иван Петрович Жаворонков кўринишидан юмалоққина, гўё калласи бўйнида эмас, тўппа-тўғри елкасидан ўсиб чиққандай ғаройиброқ кўринса-да, юзи оловда ёнаётгандай қип-қизил, лабидан кулги аримаётгандай, кўзлари чўғдай, ўзи ниҳоятда чаққон эди. Унинг чаққон ҳаракат қилиши марҳум подполковник Коваленко эслатарди.

Жаворонков худди Коваленко янглиғ ўз танкчилари ҳақида қувониб гапирарди. Унинг назарида дивизия танкчилари гўё минглаб одам орасидан саралаб йиғилгандай қувноқ, бардам, бақувват йигитлардан. Уларнинг биттаю-битта камчилиги ҳали уруш кўрмаганида эди. Комсостав орасида урушда қатнашганлари анчагина бўлиб, улар бу дивизияга госпиталлардан келган эдилар. Умунан олганда, дивизия состави жангга лаёқатли бўлиб, комиссар Шевелев тили билан айтганда, маънавий-сиёсий руҳи банд эди.

— Фақат битта полк, яъни «Т-34»лар билан қуролланган полкни ҳали унча яхши ўрганиб чиққаним йўқ. Негаки, у полкни мен эшелонда қабул қилдим, — деди Жаво-

ронков. — Аммо полк энг янги танклар билан қуролланган. Танклардан завод бўёқларининг ҳиди анқиб турибди.

Полк командирининг айтишича, бу полк ҳам ўз танкларини Танкоград темир йўл бекатида қабул қилганмиш. Ҳар бир танкни Ўзбекистон вакили тилхат билан топширганмиш.

— Ҳар бир танкни тилхат билан топширдилар, денг? — Равшанов қизиқиб сўради.

— Бўлмасам-чи! Топширган вакил ҳам ўз республикасига ҳисобот берса керак-да. Танклар колоннасига халқ пул йиққан экан. «Меҳнаткашларнинг жамғармасига сотиб олинди бу танклар», депти ўша вакил.

Баногоҳ шу он Равшановнинг қулоғида Юсуповнинг ўша кунги унутилмас учрашувдаги гаплари бирма-бир янграгандай бўлди.

«Бутун халқ биз билан бирга. Армиягина эмас, бутун халқ биз билан бир қаторда герман фашизмга қарши жанг қиляпти. Бутун халқи астойдил урушаётган совет мамлакатини енгиб бўпти!»

\* \* \*

Олимжон ўз взводларини пасту баланд ерларнинг дўнгликларига ярим доира шаклида жойлади. Қоқ чўққини ўзининг қадрдон дўсти старшина Шавкат Одиловга топширди. У тажрибали командир сифатида Олимжоннинг ўнг қўли ҳисобланарди. Взвод жангчилари ҳам гўё атайлаб саралаб олингандай пишиқ йигитлар эдилар. Шавкат эса, чўққини дарҳол «қальъа» қилиб оламиз, деди-да, взводни ер кавлашга ташлади. «Жонингни она ер сақлайди».

Атроф теп-текис. Шавкат эски разведкачи эмасми, унинг ўткир кўзига тепаликдан олис-олислар дурбинсиз ҳам кафтдек кўриниб турибди. «Қани, фриц тепаликка бош суқиб кўрсин-чи!» дер эди ичида. Дарҳақиқат, шом пайти немис разведкаси чакалакзор томондан бош суқиб эди, дўнгликлардаги пистирма сўбаларининг ҳаммаси бир овоздан варанглади. Сал ўтмай, ўша чакалакларнинг чап биқинидан икки танк ўрмалаб чиқди-да, синамоқ учун атайин қилдими, эҳтиёт чора учунми, ҳеч ким йўқ жойларга варанглатиб замбарак отиб, аста ўрмалаб кела бошлади. Буни ротанинг ПТРчилари қарши олдилар. Сал ўтмай, икки танкнинг бирини қоп-қора тутун қоплади. Иккинчи танк дарҳол тариллаб бурилиб, орқасига қайтди. Бу ҳимоячилар ярим кечагача қуролларини шайлаб, немисни кутишди. Лекин душман негадир безовта қилмади. Улар разведка материални ҳазм қилаётган бўлсалар керак.

— Немис ўз жадвалининг бир ҳарфини ҳам бузмайди, — деди Шавкат, — ҳозир маза қилиб ухлашяпти аблаҳлар.

— Кучига ишонади-да, пес, тарақа-туруқини эшитдинг-ку, — деди Олимжон. — Ҳозир овқатланиб олиб, кейин бошлайди.

— Уртоқ кичик лейтенант! Аскарларни тўйғазиб олайлик. Бундан бошқа қулайроқ имконият тополмаймиз.

— Ростдан ҳам бугун овқат еганимиз йўқ, а?

Уларнинг маслаҳати тугаб-тугамай, Олимжонни телефонга чақирдилар. Трубкада Баталовнинг овози эшитилди.

— «Метин», мен, «Фил»ман.

— Лаббай!

— Нега қараб ўтирибсан?

— Нима қилай?

— Одамларни тўйғазмайсанми? Аскарлар сенга бир кунга керакми?

— Хўп бўлади, ҳозир бошлаймиз.

Окопда бидон орқалаган рота старшинаси пайдо бўлди. Таом бидонини гурсиллатиб брустверга ташлагач, бир уф тортиб олди-да, роткомга деди:

— Биратўла уч маҳаллик овқатни тайёрлаб келдим. Нонушта ҳам, тушлик ҳам, кечки овқат ҳам бир варакайига бўлади.

— Ҳаммаси шу битта бидондами? — ҳайрон бўлиб сўради Олимжон.

— Ана, орқамдан опкелишяпти.

Ротком окопи олдида бидон орқалаган бир эмас, бир неча аскар пайдо бўлди. Уларни Гулнора бошлаб келганди.

— Тузини татиб бермасанг, аскарга овқат улашмайман, деб ўтиришган экан, — деди у табассум билан.

— Қалай, тузи жойидами?

— Андак шўрроқ...

— Ошпаз кимни севиб қолдйкин? Сизни эмасми, ишқилиб? — деди Олимжон Гулнорага жилмайиб қараб.

— Таом узоқ туриб қолганидан бўлса керак. Бошқаларини камтуз қилдирдим. Омихтаси роппа-роса бўлади.

— Бўпти, ўтиринг, — деди Олимжон унга жой кўрсатиб. — Бирга баҳам кўрамиз.

Олимжон унинг ёнига чўккалаб, «меникини ҳам, Гулнораникини ҳам шу ерга келтиринг», деди старшинага.

— Санинструктор ўз нормасини еб бўлган, буниси сизга!

Олимжоннинг қорни оч бўлса ҳам, шунча овқатни ҳазм қилолмаслигини биларди. «Кўп-ку, — деди у старшинага. Кейин Гулнорага юзланди: — Иккаламизга ҳам етади. Ёнимга ўтиринг, Гулнора. Бирга баҳам кўрайлик. Ҳеч бўлмаса тузини кўриб беринг».

— Тузини ҳали кўрганман, — Гулнора табассум қилди.

Олимжон ёш эмасми, бунинг устига қорни очликданми, овқатини тезда еб бўлгач, кумуш портсигардан бир дона «Беломор» олиб тутади-да, ҳузур қилиб чекди.

— Менгаям! — деди Шавкат Олимжонга қўл узатиб.

— Чекмайсан-ку!

— Хумор бўлдим!

Олимжон ҳайрон эди. Умрида чекмаган одам хумор бўптими?

— Нимага хуморсан?

— Маша эсимга тушди. Уша Кремль универмагининг сотувчиси Маша командиримга икки қути, ўзимга икки қути «Беломорканал» берган. Фронтчи қизларга деб «Красная Москва» берган. Ҳиди етти окопга татир эди. Папироси отлиқларга насиб қилди, биламан, бари бир Темур ака чекмасди.

Шавкатнинг кўзи олдида намоён бўлган ўша онлар жуда ҳам мароқли, тантанавор, умрбод эздан чиқмайдиган эди. Маяковский метро станцияси, қип-қизил қилиб ясатилган майдон атрофидаги дўконлар, ўша дўконларнинг айниқса биттаси, ўша сотувчи Машанинг қулиб туриши... кўз уриштиришлардан кейинги танишиб олиш, сўнгра Москва кўчаларида қўлтиқлашиб бораётганларида Темур Равшанов дуч келиб қолгани... кейин госпиталга қатновлар — ҳамма, ҳаммаси унинг ёдида. Айниқса Машанинг: «Кутаман! Ҳамиша кутаман!» деб фронтга кузатиб қолишлари...

\* \* \*

Сокин тун. Фақат аскарларнинг қозончаларга урилаётган қошиқларининг овози эшитилади. Аҳён-аҳёнда тўпларнинг бўғиқ овози узоқ-узоқлардан аранг етиб келади. Афтидан, қўшинларнинг марраларида одатдаги тунги отишувлар бормоқда. Баъзан олисларда чақмоқ чақади. Ё замбарак чақмоғи, ё мушак нури. Уз-ўзидан аёнки, немисларнинг ҳаммаси ҳам ухлагани йўқ.

Шу орада Красухин дивизиясининг барча қисмлари, хусусан, Маҳкамов полкининг батальонлари янги марраларга жойлашиб олишди.

Жазми пиёда хандаққа кирди, ҳамма тўп, миномёт панага ўрнашди, барча ўтсочар сумба сал ишора биланоқ гумбирлайдиган қилиб, душман йўлига қаратиб қўйилди. Бу — ишнинг боши эди, холос.

Душман яқинлашиб келарди.

— Сизни батком чақиряпти, — деди алоқачи Олимжонга.

— Қаерда?

— Анави бурчакдаги оқ уйда.

Баталов тўрда ўтириб, сут ичарди. Олимжон келиши ҳамон уй бекаси унга ҳам бир кружка ҳовури чиқиб турган сут узатди. Кейин столда қовурилган ғоз пайдо бўлди. Унинг ҳиди гупиллаб димоққа урди.

— Зиёфатга чақирдингизми?

— Сенга илиндим.

Гўштининг исини билибми, ичкари уйдан кичкина қора кучукча чиқди-да, рўпарага ўтириб, гоҳ Баталовга, гоҳ Олимжонга мўлтиллаб боқди. Баталов ғоз гўштини майдалаб қўйди-да, уй эгаларини ҳам чақирди:

— Келинлар, бирга баҳам кўрамиз.

Уй эгаларининг томоғидан таом ўтадиган вақт эмасди. Улар Баталовнинг қайиқларида чап қирғоққа ўтиб олишмоқчи ва Сталинграддаги қариндошлариникига боришмоқчи эди. Камбағал бўлсанг кўчиб боқ. Нимани олсину нимаси қолсин? Сигирними? Қўйлариними? Ҳозлари-чи? Кампир ҳамма нарсани олиб кетмоқчи. Душманга ҳеч нарса қолмасин, дейди. Чоли эса, бошқа ғамда: нима бўлса ҳам, ёв келгунча нариги қирғоққа ўтиб олишсаю бошлари омон қолса бас.

Баталов шошиб-пишиб таомни тугатди-да, Олимжонга деди:

— Жангчиларингга буюр, чол-кампирни қайиққа жойлашсин-да, нариги бетга ўтказиб қўйишсин.

У чиқиб кетгач, бояги кучукча Баталовга яқинроқ келди-да, думини ликиллаб, ундан илтифот кутди. У қўлидаги суякни олдига ташлади.

— Бўлдиларингизми? — деди Баталов уй эгаларига. — Ҳозир қайиқ келади.

Шу пайт қишлоқнинг қоқ ўртасида гумбирлаб снаряд ёрилди. Яна ва яна... Баталов автоматини қўлига олди.

— Бошланди!..

Ғира-ширада тўсатдан ҳужумга ўтган фашист батальони Олимжоннинг ротаси

қоровулликда турган тепаликка ҳужум бошлади. Немислар бир ҳамлада тепаликни қўлга олиб, ундаги қўриқчиларни қириб ташламоқчи эдилар. Жангнинг боришини кузатиб турган Баталов уларнинг бу ниятини пайқагач, Олимжонга телефон қилди:

— Кўзингни оч, сени қўришаб оляптилар.

— Кўряпман, — деди ротасига етиб борган Олимжон. — Уч томондан атака қилишяпти.

— Маҳкам тур, азамат!

Олимжоннинг қоровулхонаси батальон позициясидан анча олдинда, гўё оролда жойлашгандай алоҳида горнизон бўлиб олганди, аммо айланма истехком қуриб улгурмагани учун икки биқинида, орқа томонида заиф жойлари кўп эди. Баталов унинг ана шу заиф томонларидан ташвишланарди. Душман ҳалқаси уч томондан сиқиб келавергач, Баталовнинг ташвиши зўрайди-да, Маҳкамовга телефон қилди:

— Олимжоннинг «қоровулхона»си ўрамда қоляпти... Душман кучи уч ҳисса кўп.

— Қаттиқ тур, ротангга полк артиллерияси ҳам мадад беради.

Душман жангчилари окоплар атрофида тутдай тўкилишига қарамай, ҳужум қиларди. Аввал ўнгда, сўнгра чапда фашист тамғали танклар пайдо бўлди. Қаттиқ жанг алангасини дурбинида кўриб турган Баталов бутун бошлиқ ротанинг қирилиб кетишдан хавфсиради-да, Олимжонга «ротангни аста-секин янги маррага кўчириб ўт», деб буюрди.

\* \* \*

Қоровулда турган рота муҳим стратегик дўнгликни ташлаб кетганини эшитиб, Равшановнинг ғазаби қайнади. Нега? Ушандай жойни-я!..

Ташлаб чиқилган дўнглик соҳилдан етти юз метрча нарида бўлиб, шу теварак-атрофдаги ҳамма катта-кичик, баланд-пастликларнинг тепасида гердайиб турарди. Равшановнинг назарида, мабодо, у тепаликни фашист батареяси эгаллаб оладиган бўлса, Маҳкамов полки жойлашган соҳилнинг ҳар бир қаричини тўпга тутиши, ўрмалаган ҳар бир солдатни қорага олиши турган гап эди. Аксинча, бу дўнглик бизнинг қўлимизда турса, Донга шу томондан бостириб келаётган душман жангда маневрдан маҳрум бўлиб, кўр-кўрона ҳаракат қилишга мажбур бўларди.

— Ушандай табиий қалъани нима учун ташлаб чиқдинг?! — деди Равшанов полк командири Маҳкамовга телефон қилиб. — Оқибатини биласанми!

— Биламан...

— Билсанг, дарҳол чора-тадбирингни кўр. Ҳозир бораман.

Ўз навбатида Маҳкамов ҳам Баталовни телефонга чақириб ўшқирди.

— Нималар қилиб қўйдинг, Баталов! Оқибатини ўйладингми? Эсинг жойидами ўзи?!

Маҳкамов табиатан мулойим, босиқ одам эди. У Москва бўсағасидаги оғир жангларда ҳам бирдай босиқ ва тадбиркорлик билан иш тутганди. Баталовга у ҳозир ўта тажанг бўлиб қолгандай туюлди.

Маҳкамов зардали гапининг охирида унга янада қаттиқроқ ўшқирди:

— Генералга ўзинг жавоб берасан, ҳозир шу ёққа келяпти...

Жанглар давом этмоқда эди. Айниқса душман артиллерияси тиниб-тинчимасди, оғир тўплари соҳилни тўхтовсиз ўққа тутарди. Дарёда снарядлар портлашидан Равшановнинг қайиғи гоҳ сакраб тушар, гоҳида бешикдай тебранарди.

У қирғоққа чиқиб олгач, тўппа-тўғри Маҳкамовнинг команда пунктига йўл олди. Сапёрлар қурган ертўла дўнгликнинг ёнбағрида жойлашган эди. Равшанов ертўлага кира солиб, Маҳкамовнинг рапортини охиригача тингламаёк, сўради:

— Ҳўш, дўнгликни қайтариб олдингми, йўқми?

Маҳкамов «оламиз» деб қўя қолди.

— Демак, муҳим команда нуқтаси душман қўлида... Бунинг оқибатини кўряпсанми!

— Ротани қирилиб кетишдан асраш мақсадида...

— Рота командири ким? Қаерда ўзи?

— Жанг қиялпти.

— Исми, фамилиясини ҳам билмайсанми?

— Биламан...

— Қани юр, ўша кўрқоқ командир билан ўзим гаплашаман.

— У ёққа йўл йўқ, ўртоқ генерал. Пашша ўрмаласа ҳам залп беришяпти. Хандақ йўллар қурилганича йўқ, ҳаммаёк кафтдай текис...

— Телефонга чақир, бўлмасам.

Телефончи тез ҳаракат қилиб дарров «рота командири аппаратда», деди.

Равшанов трубкани қўлига олиши ҳамон унга таниш овоз эшитилди:

— Ўртоқ генерал! Рота командири кичик лейтенант Равшанов эшитади! Лаббай, ўртоқ генерал!

Генерал Равшанов подполковник Маҳкамовга бир қараб қўйди-да, бояги жаҳлидан тушмай гапира кетди:

— Муҳим нуқтани нега ташлаб чиқдинг, ўртоқ кичик лейтенант?! Биласанми, бу ишинг қанча қимматга тушади?..

— Ҳар қанча қимматга тушса ҳам ўзим тўлайман, ўртоқ генерал! — деди Олимжон. — Қоним билан тўлайман.

— Сенинг қонинг бизга керак эмас! Ўша ташлаб чиққан жойинг керак!

— Бажараман, ўртоқ генерал, бажараман!

Кейин генерал Равшанов Маҳкамовга юзланди.

— Узинг дамлаган ошни ўзинг сузиб ейсан энди.

— Айб ундамас, менда, — деди Маҳкамов. — Бутун рота қирилиб кетиш хавфи остида қолувди...

— Генералнинг ўғли, деб аяган бўлсанг, янглишасан!

Маҳкамов хушёр тортди. Генерал Равшанов ўзинг бирдан-бир зурриёдини ҳам аямаётганидан билдики, ҳозир на қон, на жон кўзга кўринадиган вақт!

— Хўш, қандай тадбир кўряпсан?

Маҳкамов оператив харитани столга ёзиб, вазиятни изоҳлади:

— Чап қанотимни эзиб қўйяпти. Унг биқинимни ҳам тешиб ўтмоқчилар... Қарши ҳужумга ўтмоқчи эдим, кўзимни очирмаяпти.

Равшанов харитани бўяб-бежаб юборган кўк, қизил чизиқларга, турли-туман оператив белгиларга — жонли кучлар ва қурол-яроғларнинг жойланишига кўз ташлаб олгач, Маҳкамовга юзланди:

— Кичик хатонинг катта оқибатини сезяпсанми?..

— Сезяпман, ўртоқ генерал. Салгина имконият туғилиши ҳамон тепаликни қайтариб оламан.

Равшанов планшетдаги харитасини олиб, корпуснинг эрталаб соат саккизгача вазияти чизилган жойларни қараб олди. Кўк, қизил чизиқлардан кўриниб турибдики, душман бош суқмаган жой йўқ эди. «Душман заиф жойимизни қидиряпти. Салгина бўшанглик сезса — тамом, ўша жойдан ёриб ўтади», деб ўйлади-да, полк команда пунктидан чиқаётиб, Маҳкамовга буюрди:

— Бир қарич ҳам орқага чекиниш йўқ, дўнгликни қайтариб олгач, қўнғироқ қил.

— Танкдан ёрдам берсангиз яхши бўларди...

— Танк юборолмайман... Жаворонков қопқонга тушиб қолди. Унинг ўзига тез ёрдам керак.

Генерални кузатиб қўйгач, Маҳкамов батальонларнинг командирларига телефон қилиб, вазиятни сўраб билди ва ҳаммаларига Равшановнинг қатъий буйруғини таъкидлади: «Бир қарич ҳам орқага чекиниш йўқ!»

\* \* \*

— Чакки қилган эканмиз... Хун тўлашимиз керак бўп қолди, — деди Олимжон взвод командири Шавкатга. — Ҳар қанча қон тўкилса ҳам хатони тузатишимиз керак. Баталовнинг гапини эшитдингизми, икки гапнинг бирида трибунални пеш қиляпти... Орқадан бошла взводингни!

Жарликка йиғилган взвод Олимжоннинг кетидан дўнгликка йўл олди. Тепаликдан отилаётган ўқ тегдими ёки снаряд парчасининг ишими, Олимжон жарликдан ёнбағирликка кўтарилаётган кезде қўлидаги автомати учиб кетди.

— Бек, автоматимни олиб бер! — деган эди, Бек унга снаряд парчаси буклаган автоматнинг дисксинигина кўрсатди.

Олимжон тўппончасини қўлига олди. Шу вақт унинг олдида Шавкат пайдо бўлди-да, дўнгликка кўтарилиши ҳамон ағдарилиб тушди, унинг тепасидан бир гала ўқ визиллаб ўтиб, жарликнинг нариги бетига тўкилди. Олимжон унинг олдида кўтарилгунча кимдир, жангчилардан бири лапанглаб ўтиб, Шавкатни ўрнидан турғизиб қўйди. У яна бир зум югурди-ю, яна ерга тошдай отилиб тушди. Унинг атрофида чувиллаган ўқлар оқиш гардни тўзатиб, шўрхок ерга кириб кетди. Ўқлар чўкаётган жойда булутдай оқиш ва кулранг чанг тез-тез кўтарилиб турди.

Олимжон бошини сал кўтариб, ўнг ёнига қаради: яна бир елка ғимирляпти. Афтидан, салгина қулайлик юз берса, улар яна бир неча қадам олға ташланишни кўзлардилар. Чап томонига қараган эди, иккинчи взвод кўзига чалинмади — у ҳали ҳам жарликдан чиқолмаган эди. Уларни миномётлар савалаяпти. Кутиб турадиган вақтми! Бир жойда ётаверса миномёт тупроққа қориштириб қўяди-ку!

— Туринглар! Олға-а!!!

Ҳеч ким унинг бу командасини эшитмади. Шундан кейин у ўша взводни миномёт дўли остидан чиқариш учун аскарларнинг олдида ўзи бормоқчи эди, кимнингдир қаттиқ қўли елкасидан босди. У ётиши билан варанглаб мина учиб келди-да, елкадан ўтиб, сал орқада гумбурлаб ёрилди. Парчалари атрофга сочилиб кетди.

— Шавкат!.. Одилов!.. — деб қичқирди Олимжон унинг одамларини миномётлар ҳужуми майдонидан чиқариш учун.

Бу вақтда иккинчи взвод жангчилари миномётлар олови исканжасидан чиқиб олишган, яроғ-аслаҳа, фляга ҳамда белкуракларнинг тош, шағалга сурилиб ғажирлашдан маълумки, улар эмаклар, олға силжимоқда эдилар. Бош кўтариб бўлмайди. Аммо ётиб туриб, жангни бошқариш ҳам мумкин эмас, кимга қарши жанг қилишни кўриш керак-да. Олимжон бошини кўтариб, тепаликка боқди. Тонгда ўзлари ташлаб кетган ерда бир неча қора кўринди.

— Шавкат! Бўлмайсанми?!

— Кўряпсиз-ку, кўз очирмаяпти.

— Қанча одамнинг қолди?

— Анча сийраклашиб қолдик.

Шу вақт немисларнинг орқасида, икки ёнида снарядлар портлай бошлади. Маҳкамов буйруқ қилган полк батареяси жангчиларимизни ҳимоя қилмоқда эди. Шу ҳимоядан фойдаланиб, Шавкат кичик-кичик гуруҳлар билан тепаликка ташланмоқчи бўлди-да, биринчи бўлинма командирини чақирди.

— Ботир!

Жавоб бўлмади. Шавкат сержантнинг олдига эмаклар борди. У қонга беланиб ётарди. Томирини ушлади. Томири жуда секин урмоқда эди.

— Бек! Санитарни чақир. Ярадорларга қарасин!

— Урнидан туролмайти, биқини ўпирилиб кетган.

— Ботирга ўзинг қара, бўлмаса.

Шавкатнинг взводи ҳадеганда қўзғолавермагач, Олимжон унинг олдига эмаклар келди.

— Мунча имиллайсан, Шавкат, ҳадемай инфантерия кўзғалади.

— Ротком, у аллақачон кўзғалибди.

Олимжон бошини кўтариб, дурбин билан теваракка қаради: немис пиёдаси босиб келмоқда эди.

У овозининг борича қичқирди:

— Ут очинг! Ут очинг!

Кимнингдир автоматидан бир ҳовуч олов чиқди ва бу олов билан бирга сассиқ ҳид димоққа урилди. Олимжон нафасини ростлаб олар-олмас яна кучлироқ қичқирди:

— Залп! Залп! Залп!!!

Ротада қанча омон қолган сумба бўлса, бари тилга кирди. Бундан немисларнинг баъзи бировлари ер тишлади, аммо ҳужум йўли тўсилмади.

Олимжон ўрнидан сакраб туриб, Шавкатнинг белидаги запас гранатани тортиб олди-да: «Менинг орқамдан олға!» деб қичқирганича тепалик томон югурди. Унинг орқасидан сийраклаб қолган взводлар кўзғалди. Лекин барча жангчилар оёққа туриб улгурмасидан Олимжон ерга йиқилди.

— Бек, роткомга қара! — деди-да, Шавкат ярадорнинг қўлидаги гранатани олиб, ирғитди, аммо отгани бу гал ҳам тепаликдаги окопларга етмай, бериде портлади.

— Граната! — деб қичқирди Шавкат.

— Тамом бўлди...

— Бек!

— Граната!

— Патрон!

Унинг олдига қуруқ патронажни ташладилар. Шавкат уни зарда билан орқага улоқтириб юборди-да, жангчиларга буюрди:

— Орқага! Эмаклар... Битта-биттадан...

Олимжоннинг ярасини жарликда боғлашди-да, хуторнинг энг чеккасидаги оқ уйга келтириб, эгаси ташлаб кетган кароватга ётқизиб қўйишди. Белида қизил бинт. Қўлида ҳам бинт. Санинструктор Гулнора унинг қонга бўялиб, қизариб кетган бинтларини янгилаб, қайтадан боғлади, афти-башарасини қон ва чангдан тозалаб улгургани ҳам йўқ эдики, ярадорнинг кўзи очилди. Қаер? Нима? Унинг кўзида булут, унинг устида шам, шамлар айланяпти, капалаклар учяпти. Ҳаммаёқ айланяпти. Секин-секин ҳаммаёқ жойига тушди... Ҳушига келган Олимжон Гулнорадан сўради:

— Қаердаман?

— Хавфсиз жойдасиз.

— Сендан буни эмас, рота қаерда, деб сўраяпман, — деди у беихтиёр Гулнорани сенлаб.

— Рота жангда, — деди Гулнора табассум билан.

— Шавкат тепаликни қайтариб олдимиз, йўқми?

— Оляпти, Олимжон ака. Оляпти... Баталов ҳам ўша ерда, — деди Гулнора ва уни тинчитиш учун қўшимча қилди: — Хотиржам бўлинг, олади!

— Яраланганимни ҳеч кимга айтманг, Гулнора, хўпми? Еки айтиб қўйдингизми? Қорнимда битта лампочка ёнди, холос... — Олимжон қуришган оғзини ҳўллаш учун ютиниб олди.



Олимжон ўрта уйда худди госпиталда ётгандай, оқ рўжалар ичида эди. Уй эгасининг кучуги ярадорнинг рўпарасида чўққайиб, унинг кўзига тикилиб ўтирарди. Шавкат этиги билан уни сал нари суриб қўйдида, Олимжоннинг пешонасини ушлади. Пешонаси нам эди. Олимжон кўзини очди. Шавкатни таниб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Гулнора қўллари билан елкасидан босиб, уни ётқизиб қўйди. «Тепаликни қайтариб олдингми?» — сўради Олимжон. «Оламиз!» Олимжон яна ўрнидан туришга ҳаракат қилди. Унинг кўзларида шифт парракдай айланди. Бу гал уни Шавкатнинг қаттиқ қўллари босиб қўйди. «Олишимиз шарт! — деди Олимжон қуришган томоғини намлаш учун ютиниб. — У ердан кетмасак бўларкан». «Айтувдим-ку...» Армон устига таъна ҳам қўшилди-да, Олимжоннинг ранги оқариб кетди. «Ҳа... Айтувдинг, Шавкат...»

— Неча кишинг қолди? — деди Олимжон.

— Ўзим билан ўн тўққиз!

— Бошқа взводларда-чи?

— Бошқаларда ҳам шунақа.

— Ўқ-дори беришдими?

— Беришди. Запаси билан!

Олимжон ҳаяжонланиб кетди.

— Ундай бўлса, тепаликка кечаси чиқамиз. Немисни уйқусида босамиз!

Шавкат шунча вақтдан бери Олимжон билан бирга жанг қилса ҳам, кўп вақт ҳамтовоқ бўлса ҳам, унинг бунчалик ўжарлигини билмаган эди. «Нега бунчалик ўжарлик? Ахир бир кунга керак эмас-ку бу одам», деб ўйлади ва хафа бўлди. «Олим нима учун қияпти бу ўжарликни», деган мулоҳаза бошини қотирди. Бу саволга унинг ўзи жавоб қидирди. «Генераллардан қаттиқ гап эшитди, шекилли... Айби бор-миди? Айби йўқ эди. Эзилиб кетяпти бечора. Яра азоби ҳам кўзига кўринмаяпти... Бунинг устига, мен ҳам яхши қилмадим. Гапим унга қаттиқ таъна бўлиб тегди. Бечора икки галнинг бирида «тепалик» дейди... Тепаликни олсак, балки, у тузалиб кетар, балки шунга илҳақ бўлса, армонсиз, жон берар... Олимжон Равшановни азобдан қутқариш — сенинг бурчинг, Шавкат Одилов!»

У камарини қаттиқ боғлаб ташқарига чиқдию ўз кўзига ўзи ишонмади. Стародонскнинг нариги четида немислар югуриб юрибди... Ҳаммаси дарёга ташланаяпти.

Наҳотки!..

Наҳотки!..

Поройков штабидан Равшановга хабар қилишларича, ёнбағирликларда, буғдойзорларда пана-панада беркиниб ётган танклар жойларидан кўзғалган, сўқмоқлар пиёдалар колонналаридан тўлиб-тошган эди. Доннинг ўнг томонидаги бепоён ерлар осмони чанг-тўзон билан қопланган, булутларнинг ости ва усти ҳам душман самолётлари билан тўла. Штабларимизнинг фикрича, тахминан ўттиздан ортиқ дивизия Донни кечиб ўтмоқда эди.

Равшанов шу чоққача бундай авиа ҳужумни кўрмаганди. Ҳаводаги овоз ердаги барча овозни босиб кетди, ер бетини эса, портловчи дори ҳиди қоплади. Қаттиқ бомбардимондан гўё Доннинг иккала соҳилида темир довул бўлиб ўтгандай, ернинг ичак-човоғи чиқиб, окоплар текислаб қўйилгандай бўлди. Тўққиз-тўққизта бўлиб олиб, худди тўққиз бошли аждарҳодай тепадан ўт пурқаётган самолётларнинг кети сира узилмасди. Шу топда Равшановнинг кўзига самолётлардан бошқа ҳеч нарса кўринмади. Қанча вақт давом этади бу ҳужум? Қачонгача устингда парвоз қилади бу безбетлар? Тезроқ тамом бўла қолса эди!

«Бизнинг лочинларимиз қани?! — дер эди у, телефонда юқори штабга. — Тупроққа қориштириб юбораяпти-ку!»

Бизнинг лочинларимиз эса, душман самолётлари қилғилигини қилиб, қўйнидаги ҳамма ажал тошини ташлаб кетгачгина етиб келдилар ва Дон устида гир айланиб изига қайтдилар.

«Ҳали ҳам урушишни ўрганолмаяпмиз. Ҳали ҳам...» деб ёжинди Равшанов.

Самолётлар паноҳида танклар юриши бошланди. Кетидан пиёдалар.

Равшанов гоҳ танкчиларга, гоҳ артеллериячиларга, гоҳ пиёда қисмларга телефон қилиб, вазиятни сўрарди. Вазият ҳаммасида ҳам бирдай оғир эди...

— Тревога-а!... Ярадорлар ҳам қўлига қурол олсин! — Шавкат ҳаммани оёққа турғизди. Унинг взводи отишмалар билан кишлоққа чекинмоқда эди.

Олимжон яраларининг оғриғига ҳам қарамай, ташқарига чиқди. Отишма кучайгандан кучайди. У бир илож қилиб, аскарларни орасига қириб олди. Шу он чап ёнидаги

пулемётнинг тра-та-тасидан қулоғи кар бўла ёзди. Кўзи олдида отилиб чиққан қизғиш олов брустверда порладида, сассик гильзалар тик-тиқлаб унинг олдига тўкилди.

— РПДни ўнгроққа ол! Жойингни ўзгартир! — деб буюрди у пулемётчига.

Ҳасан пулемётни жойлаб улгурмай, қарсиллаб тўп отилди-да, пулемётдан сал нарида снаряд портлади.

— Қулоқларингни беркитиб ол! — деди Олимжон Ҳасанга.

Тўп ўқлари гоҳ траншеяларнинг олдида ёрилар, парчалари визиллаб атрофларга сочилар, гоҳ брустверларнинг тупроғини тўзғитиб, окоплар устида бўғиқ гумбирлар эди. Олимжон қулай ва пана жойга ётиб олиб, ҳушёрлик билан кузатиб турарди.

Дивизиянинг чап қанотида аҳвол бутунлай ўзгача эди. Яқиндагина мудофаа жангчилари бораётган жойда немис танклари кўринди. Уларнинг занжир-ғилдиракларидан чанг қуюндай тепага кўтарилади, тутунидан танklar орқасида нима борлиги билинмайди. Доннинг нариги қирғоғидаги оғир тўпларнинг снарядлари тепадан ғувиллаб ўта бошлади. Олимжон уларнинг қаерда портаётганини ҳам кўриб турибди. Маҳкамов полкининг батареялари ҳам отишмани бошлади. Бунинг натижаси дарҳол кўринди. Бошловчи танкни қоп-қора тутун босди. Чапроқда, ўнгроқда, орқароқда яна шундай кўринишлар такрорланди, аммо булар танklar йўлини тўсолмади. Орқада келаётган танklar уларни айланиб ўтиб, окопларга яқинлашиб қолишди.

— Пэте-эр! — деб қичқирди Олимжон.

ПТРчиларнинг ўқи тегдими ёки минани босиб олдим, бир танк қийшайиб қолди, иккинчиси тутаб кетди. Уларни айланиб ўтаётган танklarнинг яна бири қийшайди. Кимдир ўқ узиб, биқинидаги бензобақини ёндириб юборди. Уни ҳам четлаб ўтган уч танк Шавкатнинг окопи олдида чикди.

— Граната!

Шавкатнинг командасини пойлаб турган Ҳасан бруствер тепасига кўтарилди-да, танкка қарши гранатасини биринчи танкнинг ғилдирағи остига ташлади. Бир ғилдирағининг занжири узилиб кетган танк довдираб окопнинг устига чикди-да, бир ғилдирағи билан траншеяга ёнбошлаб қолди. Лекин танklar орқасидан келзётган немис пидёаси Олимжоннинг окопларига кириб улгурди. Баталов унга ердამга юборган взвод этиб келолмади. Жарлик томондан ўтган немис автоматчилари унинг йўлини тўсиб қўйганди.

Учинчи взвод окопларига ҳам немислар кириб олган, лекин запас йўллари эгалланганлари йўқ эди. Олимжон жангчиларни ана шу йўллар билан олиб бориб, немисларни орқа томондан ўққа тутди. Улар саросимага тушгач, окопларга гранаталар ташланди. Иш қўл жангига бориб етмасдан немислар окопни ташлаб кетдилар. Олимжон пуштолени қайта ўқлаётганида бўйни оғирлашиб, калласини бир ёққа тортиб кетаётгандай бўлди. Унинг қўли ҳам оғир қимирлади. Енгидан нимадир ўрмалаб кафтига тушди. Қон! У бўйинни бинглаб олиш учун ўтирди. Шу вақт кимдир орқасидан келиб уни чақирди.

— Ўртоқ командир! Мени комбат юборди. Тезлик билан қуршовни ёриб чиқаркансиз. У сизни жарликда кутармиш.

— Буйруғи қани?

— Оғзаки буйруқ.

— Бир марта оғзимиз куйганини билардинг-ку!..

Кичик лейтенант Олимжон Равшанов атрофида нима бўлаётганидан беҳабар эди. «Бор, кетавер!» деб алоқачини жеркиб ташлади.

Шавкат ҳорин лапанглаб келди. Лаби-лунжи қон, қўлидаги автоматининг қўндоғи синиқ эди. У қўл жанги вақтида эҳтиётсизлик қилиб, қўндоғини немиснинг чаккасига эмас, каскасига урганди...

— Қуршовни ёриб чиқамиз. Бошла, — деди ротком унга.

Чекиниш йўлидаги сўқмоқда қора каскалар кўринди. Тахминан немиснинг бир бўлинмаси келмоқда эди. Нарироқда ҳам кўк френч, қора каскалар ғимирлар эди.

— Бас энди! — қичқирди Олимжон.

Бу пайтда Равшановга Красухин дивизиясида юз берган вазиятни доклад қилдилар. Кўнгилсиз воқеа...

Немисларнинг танклари кетидан келган моторлашган пидёа қисмлари Красухиннинг дивизиясини иккига бўлиб ташлади. Дивизиянинг нариги томонда қолган одамларнинг тақдири номаълум эди. Қанчаси ўлди, қанчаси ярадор бўлди, дивком аниқ билмасди. Кимлар ҳаёт ва қандай аҳволда экани ҳам унга қоронғи. Шунингдек, дивизиянинг артиллерияси, 120 миллиметрли миномётлари, ҳатто алоқа батальонининг икки ротасини танklar мажақлаб ташлаган эди.

Красухин тишини тишига босиб, сўзсиз ерга қараб турарди. Қани энди ўша тўплари, миномётлари бўлса-ю, хўв анави ердан тупроқ чангитиб ғизиллатиб ўтаётган немис колонналарини ер билан яксон қилса. Афсуски, у ноилож эди...

Ўша томонда ҳам, чап томонда ҳам, ҳатто орқа ва олдинда ҳам бир хилда даҳшатли жанглар борарди. Отишмалар шовқин-суронидан ким кимга қарши ҳужум қилаётганини биллиб бўлмасди.

Армия қўмондони Поройков қанча ҳаракат қилса ҳам, корпус командири Равшанов билан боғланолмади. Унинг тахминича, корпусларнинг қисмлари ўз ҳолича жанг қила-

ётгандай эди. Ниҳоят, Равшанов рацияда пайдо бўлгач, қўмондон ундан сўроқлай кетди: «Қаердасан? Нима қиялсан? Танкларинг нима қияпти? Пиёданг қаерда? Артеллериянг нега кўйкўтал бўлиб қолди?!»

Равшанов ҳамма саволга бирйўла жавоб қилди: «Қарши атакамиз муваффақиятсизликка учради. Тўрт томондан сиқув остида қолдик. Ҳаракат қиялпимиз...»

— Бўшашма!

— Сўнг, генерал Поройков ҳар соатда Темур Равшановдан вазиятни сўраб турди. Талафотинг катта эмасми?»

Равшанов қисмларининг талафоти тобора кўпайиб борарди. Жаворонков дивизияси катта талафот кўргач, танклари камайиб, зарба кучи пасайгач, артеллерияси қисмларга сочилиб, сийраклашиб, бинобарин, корпуснинг ўт очиш қудрати заифлашиб қолган эди.

Равшанов стереотрубадан Жаворонков жанг қилаётган томонга қараб, ҳеч нарсани аниқлаёлмади. Унинг ҳаракати, на мудофаа жангига, на ҳужум жангига ўхшарди. Ҳар икки томон ўзича атака қилар, гоҳ у ёқдан, гоҳ бу ёқдан қарши штрум бошланар эди. Урушаётган иккала томон қисмлари гўё бир-бирининг позицияларига қоршиб кетгандай эди. Ҳар икки томон артеллерияси яқин жанг бошлаб, рўпарадан мўлжалга урар, танклар бири бирининг устига шох ураётган қўчқорлардай таранга борардилар.

Равшанов жанг майдонига яқинроқ борди, люкини очиб, бошини чиқарди, юзини кўланса ҳидли шабада ялади. Жануб осмони милт-милт ялтиллаб, аста-секин атроф ёриша бошлаган пайт. Оқиш гард тупроқ тўзиб, терак бўйи баландликда муаллақ турар, тепага кўтарилишга ҳам, ерга қўнишга ҳам шошилмас эди. Ундан куйган тош иси анқирди. Равшанов стереотрубага қараб, билди: Жаворонковнинг икки биқинида бораётган жанг тобора яқинлаб, тобора кучайиб, немислар Фарҳоднинг пистирмасини четлаб ўтаётгандай эди. «Резервни ишга солиш пайти келди», деб ўйлаб, Равшанов рация орқали буюрди.

— Жавлонов! Фарҳод! Атакангни бошла!

Фарҳод Жавлонов шу заҳоти гард-тупроқ ўтаётган душман устига ташланиш учун пистирмадаги биринчи ротага «олға!» деб буйруқ берди. Кейин бошқа иккала танк ротаси ҳам дашт тупроғини осмонга кўтариб бораётган немис танклари кетига тушиб эди. Немислар дастлаб буни сезмадилар. Фарҳод Жавлонов учун бу қулай фурсат эди. Батальон жанговар тартибга ўтиб олгач, биринчи ротага орқадан, иккинчи, учинчи роталарга биқинлардан душманга атака бошлашни буюрди.

Немис танк колонналарида ҳар жой-ҳар жойда ёнғин кўринди. Немис командирлари қаёқдан, қандай кучлар атака қилаётганини пайқаб олгач, душман колоннаси сумбаларини шошилиш орқага қайириб олди. Юзма-юз отишма бошланиб кетди.

Ғарбдан кўтарилган тонгги шамол танк тўплари овозини ҳам, ўнлаб сумбалардан чиққан порох тутунини ҳам тупроққа белаб душман томон ҳайдаб борарди. Табиатнинг бу кўмаги ҳам душман ишини анча қийинлаштириб қўйди.

Фарҳод Жавлонов учун омад ёр бўлаётгандай эди. У люкини кўтариб, атака объектига кўз ташлаб олди. Атрофда ловиллаб ёнаётган, ёнолмай тутаётган, куйиб кўмир бўлиб ётган танкларни санади: олтита...

Фарҳод роталар билан алоқани бас қилиб улгурмай, уни радиода сўриштириб қолдилар.

— Қаердасан?! — тажанг овоз янгради.

— Немис колоннаси ичида жанг қиялпман...

— Вазият қандай?

— Фашистлар орқа томонимга ўтиб олишяпти...

Равшанов ҳам бу хавфни сезиб эди, у дарҳол сўнгги резервини Фарҳод Жавлонов батальонига кўмакка юборди.

Фарҳод Жавлонов орқасида бир рота билан бир артбатарея пайдо бўлганини кўриб, энгил уф тортиб қўйди. Бироқ унинг қувончи узоққа бормади: немис танклари ўқ узишга улгурмаган батареяни босиб ўтиб, пиёдаларни эзгилаб кетди. Тирик қолган аскарлар четга чекиндилар.

Равшанов армия штабидан ёрдам сўради. Армия штаби бу участкадаги аҳволни оғир деб билса-да, унга ёрда беришга ожиз эди. Ихтиёрида резерв танк, артеллерия қисмлари айтарли даражада йўқ эди. Унга гавардиячи реактив батареяси юбормоқчи бўлдилар, аммо бу ёрдамни ярим йўлдан орқасига қайтариб олдилар-да, ғарбий шимоллий томонга ташладилар. У томонда аҳвол бу ердагиндан ҳам оғир эди.

Равшанов артеллерия полкига рация орқали буйруқ қилди: «Ўзиюрар тўплар билан фашист танклари йўлини тўсинглар!» Фашист танклари билан тўплар дуэли боряпти. Бизга ҳам танкчилар ёрдами керак! — деди рацияда жавоб қилган Шевелев. — Ҳеч бўлмаса бешта танк юборинг Темур Равшанович!»

— Резервим йўқ! — деди Равшанов гапни қисқа қилиб.

Равшанов Жаворонковни рацияда топди-да, сўради:

— Кучинг борми?..

— Икки полкдан икки батальон қолди...

— Ҳали бақувват экансан, тезда ҳалқани ёриб чиқ. Жавлонов сен томонга йўл очиб боряпти...

Мотомехкорпусдан олинган нохуш хабар Армия ҳарбий Кенгашининг муҳокамаси га қўйилди. Штаб бошлиғи вазиятни баён қилгач, деди:

— Бутун бошли танклар армияси мехкорпусга рўпара бўлди. Кучлар нисбати тенгсиз эди: учга — бир. Равшанов қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Душман авиацияси ҳам унинг кўзини очиргани йўқ. Биз унга ўз вақтида ёрдам беролмадик.

— Тиш-тирноғигача қуролланган корпуснинг бир ҳафталик жангда парчаланиб кетиши командир билан комиссарнинг ношудлигидан бошқа нарса эмас. Улар партия билетлари билан жавоб беришлари керак! — деди ҳарбий совет аъзоси Чугунов, сўнг қўмондонга қараб қўйгач, қўшимча қилди: — Сталиннинг директивасини ўзларига ўқитиб олганман. Бир қадам ҳам орқага силжиш йўқ, деганман.

Шу пайт армия аксилразведкаси бошлиғи душман самолётлари ташлаб кетган варақани кўрсатди.

— Равшановнинг омадсизликка учраши бежиз бўлмаса керак... Мана шу варақа унинг кимлигини кўрсатиб турибди...

Поройков варақага кўз югуртириб олди-да, уни нари суриб қўйди.

— Бу воқеадан ўзи хабардорми?

— Қўшинларни бошқаролмай қолгани шу масалаги боғлиқ эмасмикин, деб фараз қиляпман.

— Фараз қилишнинг ўзи кифоя эмас, — деди Поройков. — Аниқлаш керак.

— Аниқлаб олгунимизча... Ахир у Владов билан бир армияда хизмат қилганини ҳам ҳисобга олиш керак-да...

Текширувлар ўтказишга, айниқса, бу ҳақда аксилразведкачилар билан баҳслашиб ўтиришга Поройковнинг вақти йўқ эди. Вазият ўртага тушган масалани тезда ҳал қилишни тақозо этарди. Қўмондон: «Мажақланган дивизия мотопиёдасини тангликдан Равшановнинг ўзи чиқарсин! Равшанов учун энг катта синов бу», — деди ҳарбий кенгаш аъзоси билан аксилразведка бошлиғига. Айни чоқда корпус командирлигини Евдокимовга топширишни ҳам буюрди.

Қўмондоннинг бу қарори Равшанов учун қутилмаган ҳодиса эди. Аввало, ҳайронликдан боши қотди. «Вазиятнинг нақадар оғир ва хавфли эканини Поройковнинг ўзи биларди-ку. Душманнинг шундай кўп кучи билан қаттиқ зарбасига бардош бериш осонмиди! Қўмондон ўз ҳузурига чақирсин. Ҳаммасини ҳақиқат қилсин!»

Шарқ  
юлдузи

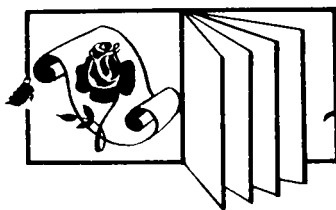


Мақмулдир

«Шарқ юлдузи» ойномасини бугунги матбуотимизнинг энг пешқадам нашри, деб билан. Мазкур ойноманинг ҳар бир сонини нафақат жумҳуриятимиздаги, балки қардош дийрлардаги ҳар бир ўзбек хонадони ҳам орзиқиб кутади, севиб мутолаа қилади. Ойноманинг бу қадар оммалашиб кетганининг сирини оддийгина изоҳлаш мумкин—ойнома, янги яратилаётган бадиий асарлардан ташқари, халқимиз айни шу бугун билиши зарур бўлган гапларни ҳам саҳифаларига олиб чиқмоқда, ҳаётимизнинг турли соҳаларига оид бўлган энг долзарб муаммоларга муносабат билдирмоқда. Бу омиллар эса, ўз навбатида, афкор омма орасида ойноманинг обрў-эътиборини оширмоқда.

Ўтган йили бизнинг билим юртимиз мураббийлари ва талабалар жамоаси ичида 500 киши сеvimли ойномамизга обуна бўлган эди. Йил мобайнида эса мазкур ойномада эълон қилинаётган асарлар, долзарб мақолалар юзасидан жамоамизда баҳс-мунозаралар, суҳбатлар ўтказилиб турилди. Имоним қомилки, жамоамиз мураббийлари ва талабалари сеvimли ойнома «Шарқ юлдузи»га кейинги йил учун ҳам ўз вақтида, биринчилар қатори обуна бўладилар.

Тўлан НИЗОМ,  
шоир, Саида Зуннунова номидаги Бўз  
педагогика билим юрти директори



Чўлпон Эргаш

**РАҲМОН РОМЧИ**

**Хаёлий, кечмиш-кечирмиш достон**

*Чошгоҳ. Раҳмон хаёл билан катта йўл четидан аста борарди.*

## РАҲМОН

Бир-бирига сирли-сирли боққанча, мағрур,  
Ўтиб турар ҳар ёғимдан турфа одамлар.  
Аён бўлиб менга — улар дилида не бор,  
Ҳовлиқади бир шубҳадан юрагим ёмон.  
Назаримда, ҳозир бирдан ер ютадию,  
Уйнаб юрар ҳамма бирдай, бундан беҳабар.  
Барча сирдан воқиф гўё бутун табиат,  
Айта олмай тургандай жим, чўчиб кимдандир.  
Дарахтлар лол, шивирламас еллар ҳам ҳатто,  
Судралади қаёққадир булутлар пинҳон.  
Бошлангунча қиёмат кун улар эҳтимол  
Манзилига етиб олар, балки етолмас...  
Ҳамма бирдай ўз бошини яширса, тилсиз,  
Таппа-таппа босар осон ҳар қандай офат.  
Оҳ одам-чи, ахир, одам, баридан улуғ,  
Аммо, нега, бир отанинг фарзанди — у ҳам  
Сир бермайди ўз-ўзига, ит-мушукдай — ёв?!  
Ётдай гўё бир-бирига тўрт мучамиз, оҳ,  
Наҳот тонса кўзларим бу кўрганларимдан?..  
Ўтиб борар атрофимдан барча хотиржам,  
Юрар бирдай пойимда шер, йўлбарсларим ҳам,  
Назар ташлаб ерга бир зум, ортиб ўзидан,  
Пайқамайди уларни ҳам бирон тирик жон.  
Қандай билсин ўзгалар, бу ўзим учун ҳам  
Ҳали сирли йиртқишларим кўнглини топиб,  
Бошларини силлолмайман, қўл чўзиб дадил,  
Биллолмайман, не бор митти юракларида?!  
Бир томонда — фаришталар, покиза руҳлар,  
Кўтаришар мени гўё осмон-фалакка,  
Бир ёғимда — жин, парилар олиб хаёлим,  
Юрагимда қўзғар турли вас-вас туйғулар.  
Иккиси ҳам руҳлар, аммо тирик одамзод

Ажратолмас уларни ҳеч бир-бирларидан.  
 Бир-бирига бақрайишиб яна, безабон,  
 Мақтанишар, жирканч қилмишларидан, масрур.  
 Қараб туриб уларга мен, бирга тириклай  
 Етти қават ерга кириб кетётгандайман.  
 Бу ҳам етмагандай, баъзан қолиб чорасиз,  
 Тубан ишларига мендан сўрарлар нажот. —  
 Исташарки, жин-парилар кўмаги билан,  
 Халос этсам уларни мен фалокатлардан.  
 Яна юз минг воҳким, асли ўша фалокат  
 Нажот сўраб келганлардан ўзга бировмас.  
 Нима қилай, сирларимдан воқиф ўз онам  
 Қўймади ҳеч бахшиликка судраб эрта-кеч.  
 Бу одамлар юз-кўзи деб, мен ҳам даставвал  
 Сезмай қолдим қўл берганим жинларга, етар!  
 Уриб нафсим оғзига мен, энди аямай,  
 У бепарда — ич-аслига тутарман кўзгу.  
 Шунда Одам Ато, Момо Ҳаводан баттар,  
 Яп-яланғоч қолишгандай қаршимда улар,  
 Типирчилаб аввалига, бир япроққа зор,  
 Кейин дарров сидиришиб юзини — сурбет,  
 Тавба қилиш ўрнига ҳам, ишшайиб, яна,  
 Мендан кўмак ўтинишар, оқизиб сўлак.  
 Қайтаролмас эканман нафс йўлидан фоже,  
 Басдир шунча фол очганим уларни, бенаф!..

*Кўчанинг бошқа четидан, Раҳмонга дамодам пинҳона назар ташлашиб, беш-ўн йўловчи борарди.*

#### **БИРИНЧИ ЙЎЛОВЧИ**

(Шерикларига аста Раҳмонни кўрсатиб)  
 Йўқолган деб эшитар эдим,  
 Юрибди-ку, қаранг, Эргашвой?!  
 Зуваласи пишиқ одам-да,  
 Қаримабди шунча вақт ўтиб,

#### **ИККИНЧИ ЙЎЛОВЧИ**

Йўқ, бу унинг ўғли — Раҳмон-ку!  
 Мен ҳам кеча эшитиб қолдим:  
 Йўқ бўлибмиш у ҳам тўрт ойлар,  
 Қайтиб, бир кеч ётган уйида,  
 Уйғотай деб онаси Ширмон,  
 Эрта билан бошига борса,  
 Эмиш, унинг ўрнида катта  
 Ёт бир одам ухлаб ётармиш.  
 Эси оғиб даҳшатдан она,  
 Бокса яна, ўз ўғли эмиш!..

#### **УЧИНЧИ ЙЎЛОВЧИ**

Бир кечада катта бўп қолган.

#### **ТЎРТИНЧИ ЙЎЛОВЧИ**

Қасалликдир бу ҳам, эҳтимол,  
 Қайтар яна ўзин аслига.

#### **БЕШИНЧИ ЙЎЛОВЧИ**

Шу вақтгача қулоқ эшитиб,  
 Кўз кўрмаган ажаб мўъжиза:  
 Зарбулмасал ҳар бир сўзидан  
 Катталар ҳам ушлармиш ёқа.

#### **ОЛТИНЧИ ЙЎЛОВЧИ**

Кўпни кўрган чоллардай: доим,  
 Ақл бўлиб катта-кичикка,  
 Яраштириб қўйганмиш уч-тўрт  
 Оиласи бузилганни ҳам.

## ЕТТИНЧИ ЙҮЛОВЧИ

Замон охир бўляптими, а?  
Балки ёлғон, яна ким билар:  
Баъзида у пайғамбарлардек,  
Нима деса, бўлар эмиш шу...

*Раҳмон тор кўчага бурилади. Унга кўзи тушган баъзилар, ўзларини четга олишиб, ортидан чўчиб қараб қоладилар.*

### КАМПИР

(Дарвозалари турумини тутиб, ёнидаги чолга)

Ерга қараб келяпти, лекин,  
Кўриб турар аниқ бизни у.

### ЧОЛ

Майлиди-я кўрсагина бир,  
Аён унга ичингдаги ҳам.

### КАМПИР

Хабардормиш ҳар гуноҳ ишдан,  
Билмаймиз ўз айбимиз ҳам биз.

### ЧОЛ

Осон тутма сен унга, баттар  
Кўзи очиқ одамга — оғир.

Бошқа дарвоза олдида.

### ЁШ ЖУВОН

(Ёнидаги келинчакка)

Раҳмон деган бахши — мана шу.  
Кириб мен ҳам, қаратсам дейман.  
Куёвингиз феъли бўлакча.  
Рост гапми шу — қиё боқмасмиш,  
Қўшилгандан бери у сизга?

### КЕЛИНЧАК

Рост, ҳайронмиз, аммам иккимиз,  
Улар ўзи янга бўлганлар.

### ЁШ ЖУВОН

Кўрмасмиш у ҳеч кимни ҳозир,  
Ширмон аям айтса, йўқ демас.

### КЕЛИНЧАК

(Оёғи учи билан ер чизиб)  
Учрашмоқчи куёвингиз ҳам.  
(ўзича)

Ростдакамдай бўлдию, бироқ,  
Чирой очмас эрим, шубҳали.  
Билиб қолса алдаганимиз,  
Булоқ бўлар бурнимдан бари...

Бошқа дарвоза олдида, яسانيб олишган беш-олти ёш-қари Раҳмон ортидан бурилиб қараб қолишади.

### ОРИҚ ОДАМ

(Ёнидагиларга, секин)  
Парилари бор деб айтишар,  
Хабардормиш ҳамма ишлардан!

### БАҚАЛОҚ ОДАМ

(Ўзича)

Тўй тинч-омон ўтса, уйни тез  
Йиғиштириб қўймасам бўлмас!

(ошкора)

Менга деса, девлари бўлсин,  
Бор-будимни сарфлаб, тўй қилдим.

### ЧОЛ

Қадим замон қанчалаб қарол,  
Ер-сувли бир бой бўлган эмиш.  
Уйнаб юрган кенжатоё ўғли  
Чопиб кириб кўчадан бир кун:  
«Ота, — дебди, — қочинг, аждарҳо,  
Қўшниларни еб бўлиб, ана,  
Биз томонга қараб келар у!...»  
Ота дебди:  
«Ҳовлиқма, болам,  
Яхшилаб бир қара сен яна,  
Оғзи борми аждарнинг, қандоқ?...»  
Қараб келиб, отасига тез:  
«Бор, — дебди у, —  
Уйдан ҳам катта!»  
«Ундай бўлса, — дебди хотиржам, —  
Қўрқиб юрма, болам, сен бунча!...»

(Семиз одамга)

Шундай экан, чўчиманг сира,  
Ҳамманинг ҳам нафси бор, бўтам.

### ЕШ ЙИГИТ

Ёмонлиги йўқ у ҳеч кимга,  
Майда-чуйда билан иши йўқ...

(Уйланиб)

Фақат, қизик, ўз ёшидан  
Икки марта катта кўринар!  
Эшигини тамбалаб тунлар,  
Қай замонлар ўтган, номаълум,  
Боболари руҳлари билан  
Гаплашиб то ярим кечгача,  
Неларнидир талашар эмиш.  
Бир нималар тайинлаб улар,  
Онт ичирар эмиш унга ҳам,  
Аллақандай жин, алвастилар,  
Девлар биланми-ей у яна  
Олишиб тенг, тун бўйи уйғоқ,  
Енгиб, охир уларни ёлғиз,  
Тонга яқин ухлаб қолармиш.

### БОШҚА ЙИГИТ

У пайғамбар бўлса ажабмас,  
Мени айтди дерсиз, пайғамбар!

(Раҳмонга кўз югуртириб)

Қайтиб келган биринчи кеча  
Асрасин деб, она, инс-жинсдан,  
Топиб келиб бир улуғ китоб,  
Ёстиғининг остига қўйган.  
Азиз-авлиёлар ёзганмиш.  
Эрталаб у, ўзи қўйгандай,  
Олиб уни бошидан аста,  
Шариллатиб ўқий бошлаган...  
Мактабда-ку гарангсиб доим,  
Учга зўрға илашиб юрган.  
Қайдан билар ўқишни, ахир,  
У эскича китобни дарров?!  
Ҳозир бундай китоблар унда  
Тўла эмиш каттакон бир уй.  
Нима бўлган ўтмиш замонда,



Бундан кейин нималар бўлар,  
Билар эмиш, айтишларича.  
(Узоққа бориб қолган Раҳмонга боқиб, хаёл билан)  
Учрашсайдим унга бир, аммо,  
Гаплашмасмиш ҳеч ким билан у,  
Одамларни бир тил, бир динга  
Бирлаштираман деб юрармиш.

### ЧОЛ

Жинни экан ростдан бу бола!  
Шайтон ҳоким одам қонида,  
Шундан ҳам у эл бўлмаган ҳеч.  
Чиқиб тамом унинг измидан,  
Бирлашмаймиз бундан кейин ҳам.  
Иблис билан олишиб бўлмас...  
Унинг узоқ бобоси ҳам бир  
Шу касалдан нобуд бўлган, дер.

### ЙИГИТ

(ўйланиб)

Сабаб бўлиб Раҳмон, ажабмас,  
Устун келса одам Шайтондан!..

*Раҳмон аста бурилиб, дарвозадан ўз ҳовлисига кириб боради. Сунада уни кутиб ўтиришган беш-олти эркак-аёл — ром очирувчилар Раҳмонга кўзлари тушиб, ўрниларидан тез туриб кетадилар. Онаси Ширмон шўғламсираганча, енгларини кўзларига суртиб, унга яқин боради.*

### ШИРМОН

(чўчиб, аста)

Қанча ёмон кўрсанг ҳам, болам,  
Сўрашиб кўй, ҳар қалай меҳмон.  
Узоқлардан келишган, излаб,  
Урмас, ахир, «кўрмайман» десанг.

### РАҲМОН

(меҳмонлар билан саломлашиб)

Меҳмон бўлиб, келиб туринглар,  
Аммо энди мен фол очмайман.  
Йўқ менинг жин-париларим ҳам.  
Уларсиз ҳам, қадамингиздан  
Бари менга ойнадек равшан.  
Ҳам ўзингиз билган, билмаган  
Аъмолингиз — қилмиш-қидирмиш,  
Ўзингизга айтмоқ қайтариб, —  
Ҳақоратлаш билан баробар.  
Дилсиёҳлик нимага керак,  
Нима гуноҳ қилибсиз менга?!.

*Раҳмон қўл қовуштирганча, ичкарига кириб кетади. Ширмон меҳмонларга бир жавди-раб боқиб, ўғлининг ортидан аста юради.*

### ШИРМОН

(ичкарида Раҳмоннинг остига тўшак солиб)

Кўриб кўй бир, ноумид қилма,  
Яширмагин, майли, билганинг.  
Кошки оғриб диллари, қайтиб  
Бошқалар ҳам қадам босмаса.

*Ширмон чиқади. Бир оздан сўнг ўрта ёш бир аёл кириб келади.*

### АЁЛ

(пойгакка чўкиб, юзига фотиҳа тортади.)

Бир сиз билинг, бир мен, бир худо.  
Очирмаган бирон-бир фолбин,

Кўрсатмаган бахшим қолмади,—  
Қарамасдан қўйди поччангиз.  
Ёрдам қилинг, болаларим бор,  
Буюрсангиз жинларингизга!..

#### РАҲМОН

Улар билан олди-бердим йўқ,  
Аммо кўриб тураман доим:  
Ажралмас дўст ўзи ҳам кўпдан  
Эрингиз жин-парилар билан.

#### АЕЛ

(чўчиб)

Вой, нималар деяпсиз, иним?

#### РАҲМОН

Отасига эргашган яна  
Олти фарзандингиз бор экан.

#### АЕЛ

Еттита денг, ўргилиб кетай!..

#### РАҲМОН

Биттасини асраб олгансиз,  
Яхшиямки, шу қизингиз бор,  
Уйингизга келмас фалокат.  
Узатяпсиз уни ҳам, аммо,  
Эрингиз бош олти болангиз  
Қуруқ тана, лек, ўзлари йўқ!

#### АЕЛ

(кўзлари косасидан чиққудек бўлиб)

Алдамасин париларингиз!  
Эрим сиғмай, семизлигидан,  
Эскисини буздириб ташлаб,  
Катта эшик қурдирган бултур.  
Икки бети — иккита лола,  
Дўмбоқ-дўмбоқ қизларимиз ҳам.  
Чиройдан ҳам берган худойим,—  
Ҳар ўтганнинг кўзи шуларда!  
Ҳар йигитлар, суқингиз кирар,  
Оилалик кўплари ҳатто!  
Қизғанмайман қизларимни, йўқ,  
Отаси ҳам тушунган одам.  
Уйнаб-кулсин ёшлар, майлию,  
Аммо, рўзғор дегандек, ул-бул,  
Эшик қолиб, тушса девордан,  
Рост, баъзида қувиб ҳайдайман.

#### РАҲМОН

Мен ҳам шуни айтяпман, хола  
Сиз «эрим» деб юрган ота ҳам,  
Бешикдаёқ, нозик-да гўдак,  
Онасининг одамзодга ёт,  
Ҳарис-хавас бир хулқи сабаб,  
Чиқиб руҳи танидан тамом,  
Жинлар билан қўшилиб кетган.  
Бу — сиз кўрган суврати унинг.  
Кийиб бўш қоп жисмини Шайтон,  
Юрар доим одам сиёқда.  
Тегиб жонга кайфу сафолар,  
Умр йўлдош бўлди у сизга.  
Кир-чир, овқат-повқат учун ҳам  
Хотин керак эркак одамга.  
Руҳи эса — у ёқда эркин,  
Бошлаб олти боласини ҳам,  
Шайтон қавми — дев, алвастилар,

Жин-парилар билан то ҳануз  
Оғиз-бурун ўпишиб яшар.  
Одамга ҳам оғиздан ўпиш  
Ушалардан ўтган, дейдилар.  
Эрингиз-ку ўнганмас, аммо,  
Қизларингиз хулқи бўлакча:  
Таъсиб қилиб уларга бугун,  
Беором кўп бокира қизлар.  
Катталари иши — каттакон...  
Ҳали ғунча, деб юрганингиз —  
Ўн икки ёш қизингиз бор бир,  
Бир йил десамми, йўқ, аввалроқ,  
Ўз тенги — ўз руҳидаги бир  
Гўдак билан қовушиб қўйган.  
Ўзингизни босинг, холажон!  
Бошқа билан кейин — кап-катта,  
Олим одам билан яна бир...

*Аёл ҳар ёққа телбанамо олайиб, ирғиб туради-да, Раҳмонни ҳам унутиб, ташқарига отилади ва ҳовлиққанча бориб, супада қолдирган туғунини қўлтиқлаб, дарвозага чопади. Шу аснода ўрта ёш бир киши кириб, остонада довдираб туриб қолади. Раҳмон янги меҳмонга пешвоз борар экан, деразадан онасига кўзи тушиб, кўнгли ғаш бўлади.*

(ўйланиб)

Ходимгар мен гўё ҳаммомда...  
Сўраб қўймас ўзлари, яна,  
Оғринишар, билганим айтсам.  
Баданида бори кўринар...

(янги меҳмонга)

Кираверинг, киринг, отахон.

**УРТА ЁШ КИШИ**

(ҳайрон)

«Отахон» деб улуғласангиз,  
Сизни эгам сийласин, бироқ,  
Энди қирқдан ошиб турибмиз...

**РАҲМОН**

(ўтиришга таклиф қилиб)

Ёш дегани — ушбу оламда  
Оч бир гадо сиқимидаги  
Чақа пуллар ҳисобидай гап,—  
Кеч бир тўйса, нонуштага йўқ.  
Кириб келса ажал, минг ёш ҳам,  
Бир нафасга сақлаб қололмас.  
Ўлим йўқ пок одамга аммо!  
Тирикликда Шайтон қавмидан  
Сақлай олган ўзини омон,  
Кўрмагандай гўё ҳеч бало,  
Қайтиб келар яна оламга.  
Аммо, жони роҳати учун,  
Вужудидан айри тушса ким,—  
Мажбур икки оламда сарсон —  
Яшамоққа доим беватан.  
Кўриб турибманки, аммо, сиз,  
Кеча келмагансиз дунёга.  
Тирнофингиз учига қадар  
Айтиб турибдики рўйирост,—  
Улуғ жуда ёшингиз, ҳатто,  
Одам Ато билан баробар!..  
Қаршимда, сиз гўё шу тобда,  
Ҳолим сўраб узоқ замондан,  
Йўқлаб келган мени қайсидир —  
Бобом бўлиб, қараб турибсиз.  
Аммо, қандай синоатки бу,  
Завол кўрдим авлодингизда!.

## ЎРТА ЕШ КИШИ

(хижолатда, афсус билан)

Бир ўғлим бор... сезган бўлсангиз,  
Кўп ўқиши қилганми асар,  
Гап-сўзлари милтиқдай, бироқ,  
Бизни одам санамас кўпдан.  
Онасини писанд қилмайди,  
«Отаммассиз», дейди мени ҳам.  
«Сен қаёқдан келдинг?» десак биз,  
«Хув осмондан тушдим!» дер нуқул.  
Аждодимиз бориб кўп улуг  
Комилларга тақалар, баски,  
Топтаб улар руҳларини ҳам,  
«Нодон ўтган — дейди,— эскилар!»  
Биз ноқису унинг наздида,  
Ким бировлар оқилу доно.  
Лекин кимлар? Айтмас у, бироқ:  
«Улар бизни одам қилган!» — дер.  
Ўзимга гард юқтирмасам мен,  
Ҳатламаса онаси ҳам ҳеч  
Хиёнатнинг остонасидан,  
Қайдан юқар унга бу иллат?!  
Аввало биз — ота-оналар  
Бошимизга иштонимизни —  
Салла қилиб,— ўтсак ҳам телба,  
Биздан кейин ҳалол-пок зурёд,  
Бошда тутиб ҳарвақт номимиз:  
Отам — фалон, пистон, деб, онам,  
Эъозлаши лозим руҳимиз!  
Биз ким бўлсак, шудир ўзи ҳам,  
Ўз туққанинг сени бир чертса,  
Ўзга келиб тошбўрон қилар.  
Биз қўйган от — Фозилжон ёқмай,  
У ўзини Бахтиёр атар.  
Энди одам бўлай деганда,  
Айнаб қолди шундоқ ўғлимиз.  
Кечалар у кимлар биландир,  
Чуғурлашиб чиқар бир тилда.  
Киролмаймиз бостириб, аммо,  
Деразадан боқсак, ҳеч ким йўқ...

## РАҲМОН

(ўзича)

Демак, Шайтон изига тушган  
Бир мен эмас экан дунёда.  
Аммо буни азитқи Иблис  
Илинтирган домига осон.

(Ўрта ёшли кишига)

Сизларни у этмаса қадр,  
«Оёқости» касаллик бу дард.  
Еб қўйган жин тезагини, ё  
Париларга хаёли қочган.  
Энди фақат кутқаради ишк.  
Севган қалбда тирилар ғурур,  
Ғурур эса номуссиз бўлмас.

(Ўйланиб)

Давосига гарчи ожизман,  
Бир кўрай мен ўша ўғлингиз...

## ЎРТА ЕШ КИШИ

(суюниб)

Илтимос... сиз... кўринг, ҳарҳолда!  
(ўғлини бошлаб кириб)

Сен айтган у муллаларданмас,  
Гаплашиб кўр ўзинг, биларсан!

### РАҲМОН

(сўрашмоқчи бўлиб, унга қўлини чўзади.)

Келинг, қани... ўтиринг, ука!

### БАХТИЁР

(Раҳмонни жеркиб)

Торт қўлингни, жон керак бўлса!  
Кўрай дедим ўзим сени бир.  
Бахши бўлсанг, «куф-суф» деб битта,  
Боғлаб қўйчи дарров тил-жағим?!  
Хо-хо-хо-хо... Энди кўришим  
Салла-чопони йўқ, бу қуруқ,  
Замонавий азайимхонни.  
Кишанлашга буюрарлар, ё?..

### РАҲМОН

(Бахтиёрнинг кўзига қаттиқ тикилиб)

Алдашибди сизни ҳам жинлар,  
Бахшимас мен, азайимхон ҳам.

(Бахтиёрнинг вужудида бўй баробар тик турган қоп-қора бир сояга кўзи тушиб)

Аммо... афсус... қўлимдан келса,  
Кўрсатардим, сиз — ким, улар — ким!

### БАХТИЁР

(ҳайрон, аммо сир бермай)  
Лақиллатманг, домудла почча.

(Отасини кўрсатиб)

Мен сизга бу — галварс чол эмас!  
Гўлаймасдан кўзимга, тезроқ,  
Кўрсатинг бир кароматингиз!

(Отасидан хавотирланиб)

Қани, бобой, чиқиб турарсиз,  
Чилёсинга олсин мени бу!

### РАҲМОН

(ўғлидан чўчиб, иккиланиб турган отага)

Ташвиш тортманг, ахир, одаммиз!

Ота чиқиб, эшик орқасида биқиниб туради.

### БАХТИЁР

Қўрқма мендан, ҳазар қиламан  
Сенга қўлим тегизишдан ҳам.  
«Одаммиз,— деб аммо,— иккимиз»,  
Кимга шама қиялсан, гапир?..

### РАҲМОН

Биринчидан, биз ит эмасмиз,  
Бир-биридан ҳайиқмас одам.

(Бахтиёрга яна бошдан-оёк кўз югуртириб)

Ишонманг сиз асло ялоқхўр —  
У яланғоч жинларга юқсиз!

### БАХТИЁР

(довдираб)

Нима? Лекин... Мени бу билан  
Мулзам қилиб у чол олдида,  
Енгаман деб, хом ўйлама сен.  
Қўрқмайман ҳеч икковингдан ҳам!  
Аммо, сенми, тузини ичиб,  
Тузлиғига тупурган ношуд.

Жин-парилар бўлмаса, ҳамманг  
Улар эдинг очингдан қачон?!

### РАҲМОН

Рух бўлсаю улар оч арвоҳ,  
Нечук боқар бизни, вожаб?!  
Сассиқ кўнғизчалик ҳам ҳатто,  
Йўқ бир макон, киёфаси ҳам.

### БАХТИЁР

Шунақами, ҳали шошмайтур!  
Чалиб сени, узун тилинг бу  
Танглайингга ёпишиб эрта,  
Қийшайтириб кетса, биларсан!

### РАҲМОН

(ўйланиб)

Рост, қадами етган ҳар кулба  
Мўрисидан ёғар касофат.  
Шу сабабки, одам кундан-кун  
Ишонмасдан борар уларга.  
Ишончини йўқотган жонзот  
Йўқ бўлғувси тезда ўзи ҳам.  
Аммо жинлар жонзот ҳам эмас,  
Аллақандай шарпалар, мавҳум.  
Касблари — нафс йўлида доим  
Одамларни босиб ғафлатда,  
Қўрқитиб, тил-жағидан бутун,  
Эс-ҳушидан айириб, яна,  
Қилмишидан чўчиб, бадгумон,  
Йўқотмоқдир одамни тамом.  
Зор эмасман улардай юксиз,  
Ёвуз руҳлар кўмагига мен.  
На жоду, на пўписа билан  
Оздиролмас Шайтон йўлимдан,  
Енголмас жин, алвастилар ва  
Девлари ҳам, улуғ одамзод!

### БАХТИЁР

Одам қанча бўлмасин улуғ,  
Бекор улар даъвоси ерда.  
Сабаб, жинлар — ҳаммадан устун,  
Уч баробар кўп яна биздан.  
Шундай экан, нимага керак  
Улар билан талашмоқ бенаф?  
Уладиган дунёда одам  
Қайда тўйса, ўша ер — Ватан!

### РАҲМОН

(кулиб)

Мол экан-да унда одамзод?!.

### БАХТИЁР

Ем бўларди мол бўлса қачон,  
Одам улар олдида — эшак  
Бирини — миниб, бири — етаклаб,  
Ниқтаб ортдан бошқа биттаси,  
Диканглатиб ишлатиб юрар  
Ҳар одамни учта жин паққос,  
Шу ҳолига — жинлар яратган  
Барча илму амалларни ҳам  
Бизники деб, бонг урар бугун.

### РАҲМОН

Одамзодмас, сиз айтган жинлар —  
Улуғликка даъвогарлар у, —  
То қиёмат лаънатга ботган  
Иблис тухми — таъмагир авлод!

Илм қайда, яшира билмас  
Ҳануз улар уятини ҳам.  
Энди-энди, нафс овораси,  
Думларини беркитиб кўздан,  
Устларига илиб ялангқат  
Ҳар тур тўқис, рангдор матоҳлар,  
Одам бўлиб юришар гўё...  
Ва шу йўсин, ғофил ҳар кимга  
Кўринишиб оқил, билағон,  
Сиздек ўктам йигитларни ҳам  
Эс-ҳушини олишиб дарров,—  
Йўлларига солишар кўйдаи.

#### БАХТИЁР

Тўғри, аммо, ёлғиз мен эмас,  
Одамзоди яралишдан — шу:  
Биров туртиб турмаса доим,  
Нонини ҳам топиб еёлмас.  
Олов чиқмас урмаса, ахир,  
Икки тошни бир-бирига, ҳа,  
Уриб шундай бошимиз бошга,  
Кўзларимиз очаркан Шайтон,  
У ёғига — жин, алвастилар,  
Дев, парилар элтар қўлма-қўл.  
Бошда уни тўйдириб «шукур»,  
Ётар эди тош каби, ҳиссиз.  
Очилдию кўзи чарақлаб,  
Уйғонгандай бўлди ғафлатдан.  
Шундан буён югур-югур у,  
Орқасига боқмас бир нафас.  
Нимаики топса,— оз унга,  
Ташна шунга...— нимага тўйса.  
Одам учун буюк кашфиёт —  
Йўқчиликни яратган Шайтон!  
Ниманики топди, топар у,  
Барчаси шу йўқчиликдандир.  
Шундай, башар авлоди тамом  
Ўз аслидан бўлгуси озод.  
Ҳа, бу — зако илму тафаккур  
Қўл узатган энг олий мақом.  
Ундан нари — одамдан халос.  
Шайтон ҳоким, боқий бир даврон.  
Яшаб қолур фақат унда ҳам  
Жинлар билан қовушган авлод.  
Аммо, ҳозир тирик эканмиз,  
Жинлардадир бизнинг ихтиёр:  
Ҳар бир нафас — улар ҳукмида,  
Улар амри — «тиқ» этган садо.  
Хўш, нимаси улуғ бу одам?  
Нимасига эргашай, айтгин?!  
Агар билсанг, Шайтон ишидир  
Ҳатто унинг яралиши ҳам!..

*Бахтиёр сўзини тугатиб улгурмай, алақандай даҳшатли гумбурлаган садо билан ер қаттиқ силкиниб, эшик орқасида яшириниб турган ота, худди биров итариб юборгандай, ўғли қошига отилиб киради. Бир томонда — Раҳмон ҳайрат ва ҳаяжон оғушида, нимадандир чўчиб, бир ёқда ота-бола — бир-бирига суянганча, дам шифтга, дам ерга саросимада боқишиб, ҳайкалдай қотиб қоладилар. Том йўқолиб, осмонда юлдузлар чарақлайди, оёқ ослари эса, сокин бир кўл тусини олиб, у бутун осмонни ўзида акс эттираётгандай эди... Аста, ҳам кўк, ҳам «кўл» узра чақнаган юлдузлар — қачонлардир яшаб ўтган таниш-нотаниш алломалар қиёфаларига айланадилар-да, хўрсинганга ўхшаб тилга кирадилар ва сўзлари тугаши билан яна ёрқин юлдузлар бўлиб чарақлайдилар.*

#### ҚИЁФАЛАР

(осмондан акс-садо билан)  
Эй бовужуд, сафарбар руҳлар,  
Сафарингиз бўлсин бехатар.  
Таъзим билан, бошингиз узра,  
Яратгандан тилаймиз мадад!  
(ер остидан)

Таҳсин ўқиб иродангизга,  
Пойингизга бош кўйдик биз ҳам.  
Оёқ ости гарчи ўзимиз,  
Кифтимизни тутгаймиз сизга.

(ҳар икки ёқдан)

Ҳушёр бўлинг, аммо, ҳамиша,  
Омонатдир сизга бу вужуд.  
Зинҳор унга бўлиб маҳлиё,  
Аслингиздан бўлманг фаромуш.  
Бироқ шу тан сиз учун — сийлов,—  
Бир умрлик бошпана экан,  
Асранг, ғубор қўндирмай асло,  
Қалқон бўлинг унга, фидокор.

(ер остидан)

Қарамаса ким ўз томига,  
Пок тутмаса, нураб эрта-кеч,  
Ин бўлиб ҳар макруҳ жонзотга,  
Етказар кўп зиён-заҳматлар  
Ва бошига қулар у тезда,  
Ё кўчада қолур хору зор.  
Чунки бу ер тўла — беватан,  
Бадном, дайди руҳларга, маҳкум.

(осмондан)

Довруғ солиб то шу кунгача,  
Яшагандик бир карра биз ҳам.  
Бор экан сиз — авлодларимиз,  
Сўнмас ерга биз сочган зиё.

(ер остидан)

Бироқ, бизнинг шон-шавкатимиз,  
Кўмилгандир жисмимиз билан.  
Бино қўйиб сувратимизга,  
Ўзимиздан кетганмиз бадар.

(узоқ фалаклардан)

Осмон тўла юлдузлар, аммо,  
Етмас бизнинг нуримиз ерга.  
Тирикликда адашдик йўлдан,  
Мавҳум бугун юлдузимиз ҳам.

(осмондан)

Ҳар офатга сабабкор аввал —  
Вужудимиз — Одам Атодан.  
Бир кун келар — ваҳшат, осмондан  
Тополмайсиз бирорта юлдуз.  
Сабаб бўлиб ножинс авлодлар,  
Олам аро қўпар зилзила.  
Йўқ, бу ҳали қиёмат эмас,  
Янгиланар аммо кўҳна чарх,  
Бу фалокат — яратганга қасд  
Қўл кўтарган Шайтони лаъин  
Ҳалокати оқибатида,  
Силкиниши ер-кўк баробар...  
Унгачаким, Иблис, одамзод,  
Имонидан айлаб мосуво,  
Унинг ақлу дилига фасод  
Тухумини тикар устамон.  
Кўкариб бу уруғ то баравж,  
Ўзлигидан адашиб одам,  
На ота, на она, на фарзанд,  
Кўринмасдан кўзига охир,  
Ҳар икки ғор нафсига банда,  
Тикиб ору номусинию  
Унутгувчи авлоду аждод,  
Қавмларини тамом, беқарор.



Шундан — одам ақл кўзи ҳам  
 Ер юзини қоплаб зулумот,  
 Чекингаймиз ўзга оламлар  
 Паноҳига биз ҳам бир мудар  
 Ва ниҳоят, ютиб ер тамом  
 Шайтонни дев, жинлари билан,  
 Бош кўтаргай ундан ёруғ юз,  
 Банди, бадном салафларимиз.  
 Бўлиб яқин олис юлдузлар,  
 Жамолини этар намоён.  
 Қўл олишиб барча нурафшон,  
 Ёритгаймиз оламни такрор.  
 Тарқаб ғубор — ғайру ҳирс, таҳдид,  
 Кўз-кўз бўлиб одам нур жило,  
 Таниб олар ўзини шоён  
 Сиздан кейин келгувчи авлод.

*Бир дақиқали суқунатдан сўнг, Раҳмон ҳушини йиғиб, боши узра чарақлаган, ҳам пойида «кўзгу»дан унга меҳрибон термилиб туришган нуруний сиймоларнинг юзларига умидвор кўз тикканча, кўзлари порпираб ёнади. Кейин, гўё ҳоқон бобоси қаршисида қилмишидан пушаймон ер қараган эрка шахзодалардек, турган жойида мағлуб бош солиб, аста тиз букади.*

## РАҲМОН

(ҳар ёққа юзланиб)

Оҳ, мўътабар, азиз боболар,  
 Яхшиямки, сиз бор оламда!  
 Сўнмас порлоқ юлдузингиздан  
 Тунлари ҳам ёруғ юзимиз!  
 Паноҳ бўлиб пинҳон менга ҳам,  
 Ёритиб сиз қоронғи дилим,  
 Асрий армон каби умидвор,  
 Чорлагайсиз доим яқиндан.  
 Нафасингиз туйиб ҳаётбахш,  
 Тинглаб юпанч сўзингиз тунлар,  
 Кўрсам, дердим, мағрур ўзингиз,  
 Насиб бугун дийдорингиз ҳам!  
 Кошки фазлу дониш аҳли жам,  
 Эъзозлашиб эзгу номингиз,  
 Тавоф этган сизни хуш айём  
 Юз очсайди бундай нур иқбол,  
 Таъзим билан қаршилаб бу дам,  
 Пешвоз туриш ўрнига шодон,  
 Тушиб сизга кўзим, номусдан  
 Чекмас эдим бунчалар андуҳ.  
 Балки бу кун кўкка ўрлаган  
 Ҳасрат тўла оҳимдан ношуд,  
 Дўзах ўти гуркираб баттар,  
 Жаннатга ҳам туташгандир ўт!  
 Унда сизга буюрган машруъ<sup>1</sup>  
 Висол они малаклар билан  
 Оромингиз бузган бўлсак сал,  
 Яширсин ер қаро юзимиз!

## ҚИЕФАЛАР

(осмондан)

Гарчи шўрдир охир-оқибат,  
 Денгизларга чопар дарёлар.  
 Мадад истаб руҳлардан шундай,  
 Талпинасан бизга, беором.  
 Айри эмас ёзмишимиз ҳам.  
 Оғиз очиб, кутар даралар,  
 Адирлардан ошарсан, бироқ  
 Ҳар чуқурда бижғиган — кўлоб.  
 Биз-чи, қайда бўлмайдик, аммо,

<sup>1</sup> Машруъ — қонуний, рухсат этилган.

Аъло эмас қисматимиз ҳеч,  
Сизда умид кўзимиз фақат,  
Сабабки, сиз — тириксиз бугун.  
Узлигини таниб тирик жон,  
Танитмоқдир ўзгаларга ҳам.  
Аммо, бадном руҳларга тобе,  
Узлигидан тонмоқ ўлимдир!  
Устун қўйдик илму донишдан  
Нураган бу кўҳна оламга.  
Қараб бу уй томига фақат,  
Заминидан бўлдик беҳабар.  
Қудратимиз азмидан масрур,  
Борарканмиз боқиб осмонга,  
Емирилиб устун ости тез,  
Бошимизга қулади олам.  
Бирлиги йўқ ҳарне бошида  
Омонатдир, ҳаттоки, осмон.  
Шундай, устун заминида ҳам  
Йўқ эди жипс,— метин пойдевор:  
Утдик — ҳамроҳ буюк тафаккур,  
Талош билан тож-тахт, сийму зар.  
Ўйламадик аммо тили бир,  
Тарқоқ одам бирлигини ҳеч,  
Бундан воқиф балохўр Шайтон,  
Ерпарчин ўз куч-қудратимиз —  
Устунимиз билан қақшатгич  
Қоқди ерга ўзимизни ҳам.  
Билиб қолиб авлодларимиз,  
Ошмасин деб обрўси яна,  
Овозимиз чиқармай, ҳануз,  
Устимизда ўтирар Иблис.

#### РАҲМОН

О, сиз мунис, фидойи жонлар,  
Сўнамасин ҳеч юлдузларингиз!  
Бу кун аммо ўзгадир инсон,—  
Ерга тегмас оёғи, бироқ,  
Кўк тоқида — битта қўли мушт,  
Битта қўли — одам бўғзида.  
Наҳот Шайтон илми — бу қудрат —  
Жин-парийлар шаҳд этган амал?

#### ҚИЕФАЛАР

(ҳар ёқдан)

Сен бу кўрган, кўрмаган, ҳатто,  
Хаёлингга келмаган қанча  
Билимларни, аллақачон биз,  
Яратгандик одамзод учун.  
Аммо Шайтон сеҳри — беомон!  
Асрий азму иродамиз бу  
Етаклаб ўз тегирмонига,  
Бошингизда юргизмоқда тош.  
Ишонгандик авлодларга биз,—  
Лекин улар қилмади вафо.  
Бўшатиб ўз вужудини ҳам,  
Ер-мулкини нопок руҳларга,  
Шайтон қавми макридан ғофил  
Юрарлар ҳирс-ҳавасга банда.  
Бу хўрликка чидолмай гоҳо,  
Оёқ ости бошимиз гўрдан  
Кўтарайлик деймиз-у, аммо,  
У кунгача ҳали — анча бор.

#### РАҲМОН

Токай одам мағлуб дунёда,

Шайтон қавми юрар музаффар?

### ҚИЕФАЛАР

(еру кўқдан)

Эрк берма ҳар ножинсга, гарчи,  
Ўз бошига етар тез улар.  
Бу дунёда борки ҳар неъмат —  
Одамзодга қилинган тортиқ.  
Ўткинчи деб, аммо, ёвуз руҳ,  
Қолманг яна ғафлатда бир кун.  
Яшаб пинҳон улар сиз билан,  
Булғаб аста қонингиз, ҳатто,  
Руҳларингиз қувиб тириклай,  
Паноҳ топиб жисмингиз аро,  
Мумкин, эрта авлодингиздан  
Қолмай нишон, бўлурсиз барбод.

(Бахтиёрга қарата)

Мисол, азиз вужуди ичра  
Гўё чўкиб қолган ҳомила,—  
Маккор бир руҳ билан бу мағрур  
Ғофил гўдак қисмати сабаб,  
Пок руҳингга тушган ларзадан  
Титраб адам дунёси ногоҳ,  
Хавотирда боқдигу сенга,  
Бўлдик ночор ҳолингдан огоҳ.  
Биз-ку узоқ бобокалонлар,  
Тан олмас у туққанини ҳам,  
Йўқ, бу унинг ихтиёримас,  
Айтиб турар ичида ёт руҳ...  
Не қисматки, ер узра бу кун  
Ортиб борар булар ҳар нафас.  
Сендайлар ҳам йўқ эмас, бироқ,  
Қайғуришар кўқда сен учун.  
Одамзодни Иблис қавмидан  
Халос этмоқ — сенинг уҳдангда!  
Асраб шу важ бало-офатдан,  
Қалқон сенга Ҳурлар, Пок руҳлар.  
Чўчиб жинлар қутқусидан, лол,  
Эгма бошинг Шайтон олдида.  
У ҳаромхўр балолар билан  
Умрбод сен курашга маҳкум!  
Пайти келар, туриб оёққа,  
Мурғак шеру йўлбарсларинг ҳам  
Бу оламда борки тирик жон  
Қанотингга кириб, қасоскор,  
Бош кўшиб то иқлимлар, бир тан,  
Отланурсан жангга — ғазоват!..  
Унгача биз фалақдан доим  
Ўтингаймиз сенга сабр-бардош.

*Қиёфалар шу сўзларни айтадилару бирдан ғойиб бўлишиб, ер ҳам, шифт ҳам яна ўз ҳолига келиб қолади. Раҳмон Руҳларга жавобан оғиз жуфтлаганча, бир дақиқа чор атрофга ҳангу манг боқиб туради. Шу пайт, қўрқувдан отасининг пинжига кириб кетган Бахтиёр, аста бошини кўтаради-да, ҳеч қайёққа қарамай, ўзини ўқдай ташиқарига отади.*

### БАХТИЁР

(эшик орқасидан)

Ёлғон, ёлғон! Менга бу найранг —  
Кўзбойлагич ҳунаринг ўтмас!  
Авраб сен гўл ҳар касни шундай,  
Қоқлаб чўнтақларини, тўймай,  
Юрагида кўзғаб васваса,  
Бир-бирига қайраяпсан, қасд.  
Қараб тур, сен азайимхонлар,  
Уруғингни қуритмасам мен!

*Бахтиёр эшикни қаттиқ ёпиб, ташқарига чопади. Отаси Раҳмон қаршисида хижолатли, узр-маъзурли боқиш билан бир зум сўзсиз, бошини букиб туради-да, ўғли орқасидан югуради. Раҳмон бирдан асабийлашиб, ўзини тўшакка ташлайди-ю, унсиз, силкиниб-силкиниб йиғлайди. Бир оздан сўнг эшик қия очилиб, ёшгина келинчак билан бир жувон пайдо бўлиб, остонада ҳайрон туриб қоладилар.*

## РАҲМОН

(уларга қарамай)

Тамом энди, кўрқманг сиз мендан,  
Оғзим маҳкам, айтмасангиз ҳам.  
Айтиб ҳақни юзингизга рост,  
Қачон обрў топибди Раҳмон!  
Кўзларингиз сурмаси эрта  
Бўягунча қизил юзингиз,  
Ўғри тушиб ишқ пуштасига,  
Оғзингизда қолмагунча тиш,  
Қарсиллатиб суринг гаштингиз,  
Ширин бўлар ўғирлик бодринг!

(ўрнидан сакраб туриб)

Чопинг тезроқ, буралиб турмай!

(бақриб)

Йўқол ҳамманг кўзимдан ҳозир!  
Югуриб Раҳмоннинг онаси киради.

## ШИРМОН

(хижолатда)

Ҳай ўзингни ушла, жон болам,  
Ромчимас деб айтдим, мен ўлгур!  
Жувон билан келинчак қочиб чиқиб кетадилар.

Очимиздан ўлганимиз йўк  
Ҳожатлари чиқса деб зора!  
Йўлига минг тилло ташланг ҳам,  
Қиё боқмас, дедим, бу бола!  
Хом сут эмган банда бўлмасам,  
Кирармидим нафсим сўзига!

*Ўғлининг елкаларини силайди.*

## РАҲМОН

(кўзлари чақнаб)

Уйқумда ҳам, ўнгимда бир хил —  
Судрар мени икки куч ҳар ён:  
Бир томонда билганим — тухмат,  
Қорним боқар бир ёқда — ёлғон.  
Тушимда оч, йиртқич галалар  
Қуршовида қолсам мен гоҳо,  
Бақрайишиб кўзимда барча,  
Кўрмас мени, эшитмас мутлак.  
Юриб яна, орқаси билан,  
Жарга қараб боришар тикка.  
Бақираман: «Тўхтанг!» деб, улар  
Қулар бир-бир, кулганча мендан.  
Бу улармас — жинлар, кундан-кун  
Одамларни эгаллаб борар.  
Фикру ёди, ўзларини ҳам  
Юргизишар тескари улар.  
Саломим ҳам ҳатто шу кунда  
Эшитилар мисли ҳақорат.  
Мен қуруққа тортсам, одамлар  
Судрар кўшиб мени балчиққа.  
Бу кетишда — барча эрта-кеч,  
Шакли одам, асли жин бўлар.  
Йўк, қўймайман уларни мен, йўк,

Ўлдираман ўзим, ўламан!..

### ШИРМОН

(ўғлини бағрига олиб)

Тавба қилдим, дегин, жон болам,  
Майли, бир оз кўринма кўзга.  
Қадамлари босилгач, яна,  
Ўзинг билиб, қайтиб келарсан.  
Кўнглингга сен ҳар хил паст-баланд  
Гап сўзларни келтирма асло.  
Кўча-кўйда, дўст деб, ҳар кимга  
Гапирма ҳеч бу гапларинг ҳам.

(Тахмондан ёстиқ олиб, ўғлининг бошига қўяди.)

Кимга дод дей, сени худойим  
Ўзи шундоқ яратган бўлса?!

(йиғлаб)

Ажаб эмас берса шифо ҳам,  
Сенга бундай дард берган эгам?!

*Раҳмон ҳиқиллаб-ҳиқиллаб, ухлаб қолади. Шу асно, очиқ турган эшик гийқиллаб ёпиладию яна тарақлаб очилиб кетади. Ширмоннинг бўғзига келган аламли фарёди бўғзида қолиб, ўрнидан туради ва тез ташқарига чиқади.*

Воҳ, нималар бўлар бу уйда,  
Кучли эмас унча шамол ҳам?!  
Ё ростдан ҳам жинларми очган,  
Эй худойим, Азроилми, ё?!

(аста деразадан мўралаб)

Ётар... аммо, куриб шўргинам,  
Эшитганлар нима дер эрта?!  
Шундоқ болам, ўргилай эгам,  
Қандоқ кунга яратгансан, оҳ?!

*Раҳмон эшикни тарақлатиб, ичкаридан тамбалаб олаётгани эшитилади.*

### ДОНОЛАР БИСОТИДАН

*Тўла маънода зиёли бўлиш учун уч фазилат керак — кенг билим, тафаккур қобилияти, кўнгили олижаноблиги. (Н. Г. Чернишевский)*

*Биз ҳаётимизга қай мазмунни бағишламоқчи бўлсак, умр шундай шаклланади. (Тортон Уайлдер)*

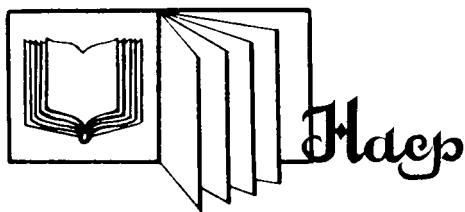
*Ўлим — энг ажойиб комедиянинг қонли хотимасидир. (Паскаль)*

*Тақдиримизни ахлоқимиз белгилаб беради. (Корнелий Непот)*

*Кимки узоқ вақт изтироб чекар экан, бунга ўзи айбдор. (Мишель Монтень)*

*«Олим» сўзи кўп ўқиган деган маънонигина англатади, лекин бу ҳамма нарса-ни билади, дегани эмас. (Г. К. Лихтенберг)*

*Золимларнинг зулм қилишларигина ёвузлик эмас, балки беғуноҳ кимсанинг ҳимоясиз қолиб изтироб чекиши ҳам ёвузликдир. (Иоанн Златоуст)*



Абдусаттор Ҳотамов

## УВАТДА ҚОЛГАН ИЗЛАР

Кичик ҳикоялар

Васият

Шомуроднинг боши айланиб, кўнгли беҳузур бўлди. Тиззаларида қалтироқ сезди. Чўккалаганча четдаги бир тутам ўтқиқ қўл чўзиб олди-ю, намхуш ариқ ичига ташлаб, устига ўтирди. «Бўлди-е, — ўйлади ичи ачишиб, — бас қилиш керак. Жон ҳам керак одамга».

Аллақачон тушлик вақти етган, лекин ҳеч кимнинг ишдан бош кўтаргиси келмас эди. Ердан ёмби топгандек мук тушиб олишган. Шомурод увишган белини силаб ўрнидан турди ва кафтларини карнай қилиб, хирилдоқ товушда ҳайқирди:

— Ҳой, яхшилар, тушликка чиқайлик-да, энди! Ҳали гузарга бориш керак...

Гузарки, ҳар соатда бир автобус тўхтаб ўтадиган жой. Шу ердаги омонат чойхонада товоғи бир сўмлик палов сотилади. Шилдир сув шўрваси ҳам бор. Ҳарҳолда нон-чойдан тузук-да!

Шомурод икки оёғини кериб тик қотган, елкасини офтоб қиздирар, димоғига ўт-ўланлар иси урилар эди. Енидаги қирра бурун бола ўт юлишдан тўхтади. Тушликни эшитиб, оғзида сўлаги суюлди-ю, ўтирганча Шомурод тозалаган эгатга қаради. Ғумайу бургандан холи бўлган пиёз барралари энди бир текис яшил рангда товланарди. Бригад амакининг, балли, анча қарашиб юборди, деган гапидан бениҳоя мамнун эди.

Шомурод белбоғини ечиб, пешонаси аралаш юзларини артди. Ҳорғин юриб шийпонга келди. Юзида яшил пўпанаклар сузиб юрган ҳовуз атрофида уч-тўртта букир толларгина қолган, улардан бирига: «Оилавий звеноларга кенг йўл» деган сўзлар ёзилган қизил мато осилган. Тагида чоғроққина ёғоч қаравот. Шомурод ҳазон тўкилган, кечаги ёмғирдан батамом қуриб улгурмаган ерни тап-тап босиб, этиги лойини туширди-да, унниқиб кетган шолчага ўтирди.

Бригадирнинг қорни ачиша бошлаган, яна бир оз турса гузарга етиб чиқиши ҳам маҳол эди. Бор-э, деб жўнаб қолмоқчи бўлдию отасининг: «Эл ўлса ўлгин, тирилса тирилгин...» деган сўзларини эслаб, чала қолган эгат томон юрди. Чўнқайиб, болага бироз ўташди. Кирт-кирт этган овоз эшитилар, бола бечора озғин, қалтироқ қўллари

билан ўт юлар, илдизига кучи етмас эди. Шомурод охири чидолмади ва ўрнидан туриб, эгат пастига қараб бақирди:

— Ов, Ҳалимтой, бас қилинг! Бола ҳам қийналиб кетди!

Бошига оқ рўмол танғиган, яшил пижама кийган эллик ёшлардаги киши дўрдоқ лабларини чўччайтириб:

— Э, бригад ака, биз учун кўпам ташвиш тортаверманг, ишни ўзимизга қўйиб беринг-да, энди, — деди.

Шомурод азбаройи болага раҳми келганидан Ҳалимтойни бошлаб сўкмоқчи бўлдию шайтонга ҳай берди.

Шу пайт шийпон олдига мош ранг «УАЗ» келиб тўхтади-ю, оқиш костюм-шим кийган, бошига ялтироқ темир чамбаракли шляпа кўндирган киши ерга тушди. Шомуроднинг қийиқ кўзлари катта-катта очилди — директор Мирза Каримович! Шомурод кафтларини бир-бирига ишқаб, лой-чангларини қоқди-да, у томонга йўрғалади.

— Хуш кўрдик, энди!... — У рўмоли билан супа устидаги хазонларни супуриб ташлади ва тепасида амирона қараб турган директорни таклиф қилди:

— Марҳамат, ўтирсинлар!..

Директор ўтирди. Сўнг шими чўнтагидан рўмолчасини чиқарди-да, юзига аста-секин босиб, терини артди.

— Сенга би-ир хушхабар олиб келдим.

Совхоз директори Мирза Каримович Шомурод билан тенгдош, уни сенларди. Лекин Шомурод бундай қилолмасди. Ҳарҳолда, директор: ҳурматини жойига қўйиши керак. Отаси раҳматли ҳам шунақа деган.

Улар оёқларини осилтириб ёғоч супага ўтиришди. Директор гапни чертиб-чертиб, чиройли сўзларди:

— Шомуродвой дейман, гилам сотсанг ҳам қўшнингга сот, деган гап бор. Бизам шунга амал қиладиган одаммиз. Мана, сени бригадирликка кўтариб, янглишмаган кўринаман. Хўш, эртага районда катта йиғилиш бор, сўзга чиқадиган бўлиб қолдинг.

Улар супадан тушишди. Шомуроднинг кўзлари катта-катта очилган, ҳайрон эди.

— Директор ака, мен-а?!

— Оилавий звено кимда?

— Менда.

— Бўпти-да!

Директор костюмининг ички чўнтагидан шапалоқдек ён дафтар билан қорнида митти балиқча сузиб юрган ялтироқ ручка чиқарди-да, ёза туриб, деди:

— Йиғилишда мана буларга эътибор берасан: 1. Совхозда ҳамма бригадаларда оилавий звено бор! 2. Ойига саксон сўмдан икки юз сўмгача маош тўланади! 3. Бу усул кони фойда... Утган йили маошимиз ойига уч юздан ошди... Яна қўшимча маҳсулот олдик!..

— Э, нималар деяпсиз ўзи? — Шомурод чўчиб орқасига тисарилди. — Мен айтолмайман бу гапларни. Ҳаммаси ёлғон-ку! Битта оилавий звенога шунча гапми?

Директор унга хўмрайиб қаради.

— Битта бўлсаям звено тузилганми? Тузилган! Маош оляптими? Оляпти! Тағин нима дейсан, ношукур?!

— Сиз айтганчалик эмас-да.

— Демак, сўзга чиқмайсан? Давлат сиёсатига қаршисан!..

Бу гапдан Шомуроднинг вужуди титраб кетди ва ялт этиб директорга қаради.

— И-е, нега унақа дейсиз?

— Сен ҳеч газет-пазет ўқийсанми? Ёзиб ётишибдию оилавий звеноларга кенг йўл, деб. Қарор ҳам чиқади.

— Эшитганман. — Шомурод туксиз даҳанини қашиди, яна отасининг насиҳатларини эслади: «Болам, агар сенга чўпни кўрсатиб, шу сенга бошлиқ дейилса, ўшанга бўйсунгин. Бирон устун томони бордирки, шунини лозим кўришган».

Отаси раҳматлик ҳақида қишлоқдагилар: уни онасимас, ер туққан, дейишарди. Бундан саккиз-ўн йил илгари бу ерлар колхоз эди. Шўрсойдаги бригадада кетмончилик қиларди. Бир кунни колхоз йўқ бўлармиш, деган гап тарқаб қолди. Отаси негадир уч-тўрт кун қаттиқ хафа бўлиб юрди. Кўпчилик деҳқонлар «э, ишдан кўпи борми?» деб яқин атрофдаги шаҳарларга кетиб қолишди. У эса, ўзича пичирлаб, нималарнидир гапириб юрадиган одат чиқарди.

Шомурод йўлаб қараса, отасини ер туққани руст экан. Бу дунёдан уйда оёқ-қўлини рисоладагидек узатиб бандаликни бажо қилмади: кечки пайт кетмон чопаетиб, кўнгли беҳузур бўлди-ю, кесакка ўтирди ва шилқ этиб пуштага чўзилди. Тепасига етиб келган ўша пайтдаги бригадир Мирзавойга: «Ўғлимни кўлла, сен эса, мени тинч ётишимни хоҳласанг, акангнинг сўзидан чиқма», деди, холос. Мирза Каримович ҳозир директор. Шомуродни кўллади — бригадирликка кўтарди.

Мирза Каримович дафтар-ручкасини чўнтагига солиб, машинаси томон юрди:

— Гап шу. Бояги фикрларни қоғозга тушириб, идорага кел. Бир кўриб бераман. Машина ҳали жойидан жилмаган ҳам эдики, пиёз пайкалида тўполон бўлиб кетди.

Директор нима гап, деб пастга тушди. Бола ариқ ичида чалқанча ётар, отаси қийиқчаси билан тинмай елпирди. Кимдир ҳовуздан челақда сув келтириб, юзига сепди.

— Қорни оч, кўнгли озган, — деди бир аёл.

— Бригад обедга чақирсаям чиқишмади-ку, — деди бошқаси. — Оилавий звено-да!

Ҳарсиллаб етиб келган мўйсафид тўнғиллади:

— Э, шунақа оилавий звенонинг боридан йўғи! На ош-овқат бор, на сув. Далада қозон қайнагани ҳам дуруст экан!..

Мирза Каримович миқ этмади. Жўнади. Эртаси, келишилганидай, Шомурод райондаги йиғилишда сўзга чиқди. Албатта, гапнинг сирасини айтди. «Меҳнат дегани азобуқубат тортиш дегани эмас-ку, ҳурматли ўртоқлар!» — деди. Деди-ю, ишдан кетди.

Уч-тўрт кун уйида ивирсиб юргач, далани соғинди. «Ер ҳайдалмай, гўнг солинмай қолди, — ўйлади у. — Музласа гувала бўлиб кўчади...» Отасини қабрга қўйишаётганда ҳам шунақа майдалаб қор ёғаётганди. Насиҳатини эслади: «Одам бўламан десанг ердан айрилма!»

Алам қилиб кетди. Ошқозони ачишиб оғриди. Молхона бўғотига қистирилган кетмонни олиб, ҳовли четидаги кунгай жойни чопди. «Тўқсон босди қилиб кўк сепаман», кўнглидан ўтказди. Кейин кўчадаги ариқнинг бўйини юмшатди. Бунини кўрганлар: «Бир пайтлар отасининг ҳам шунақа эси кирарли-чиқарли бўлиб қолганди, — деган хаёлга боришди. — Тавба, қор ёғаётганда кетмон чопишга бало борми!..»

Шомуроднинг кўнглида алдамчи баҳор...

Кечқурун ўринга кирди дегунча отасининг овозини эшитади: «Ҳа, тентак бола-я, зориқтирадиган замон бўлса, гапларимни қулоғингга олмадинг-а!»

У саҳар-мардонда туриб, тилсиз дала оёғидан қанчалик тортмасин, ёндаги қурилишга, қоровулчиликка кетди.

## Олапар

Одам боласининг ўзини юпатиш учун ўйлаб топадиган баҳоналарини важ-корсонлари кўп экан. Улар шундай тўқиладики, гоҳо «ростдан ҳам шунақа бўлса керак», деб ишониб қоласан киши. Албатта, Миробид ҳам бу ожизликдан холи эмас. У табиатидаги сусткашликни тузалмас иллат, сут билан кирган, жон билан чиқади, дей ўйлар, ўзига ўзи таскин берар эди. Бора-бора таскин-тасаллилар юрагига сиғмай қолди. Олапарга ёриладиган бўлди:

«Э, агар билсанг, кишининг ҳаёти тарози шайинидек ликиллаб тураркан. Ҳеч ким турмага тушиб қолишдан холи эмас. Олайлик, ўғирлик қилмагансан, пора олмагансан, лекин кутилмаганда машинанг билан қайсидир бандан бечорага жароҳат етказгансан-ку, ҳаётинг остин-устун бўлиб кетади. Аламу изтироб, уйқусизлик... Кеча-ку, ўтаётган умрингдан норози эдинг, бугун эса, худди ўша кунларни кўмсайсан. Ҳаҳ, ношукур банд-я! Кейинги пушаймон — ўзингга душман. Энди қанча оҳ урма — бефойда!»

Ҳа, Олапар, ҳаётнинг қадрини каталакдек бетон хонага тушиб қолганинда биларкансан. Дарчадан мўралаб, кўзинг илғаган гиёҳга ҳавасинг келади. Унга термулиб тураверасан. Ахир у қуёшни кўряпти, тоза ҳаводан нафас олаяпти, қушлар чуғурини эшитяпти... Хўрлигинг келади. Темир эшикнинг оғир очилишини, ним қоронғи, зах хонадан тиканли симлар билан ўралган ҳовлига олиб чиқишларини интиқлик билан кутасан. Машина... Тасодиф... Тутқинликка баҳона!..»

Миробид чайладаги авра-астари титилиб кетган ёстиққа ёнбошлаши билан ўйга толади. Ўзи эмас, ичида бошқа бир одам гапираётгандай. Гапга қулоқ соладиган, дардинга шерик бўладиган одам қолмаган. Назарида, шундай. Лекин, ҳарқалай индамаса ҳам, қулоқ қоқиб эшитадиган жон бор. Бу — Олапар.

Ёзнинг иссиқ кунлари, қамиш чайла соясида бағрини ерга бериб ётган итига бугун ҳам юрагидаги дарду ҳасратларини тўкмоқда. Олапарнинг қулоқлари динг, ҳар замон-ҳар замонда иссиқданми, пашшасини ҳайдаш учунми, бошини сарак-сарак қилиб қўяди. Гўё ажабланаётгандек. Унга сари суҳбатдошининг кўнгли ёзилиб, яна ҳам ҳаяжонлиб гапира бошлади:

«Шунақа... Аслида эски аравамни шалдиратиб юраверсам бўларкан, куним ўтиб турувди. Одам кўп нарсаларга ҳавас қиларкан. Ёнингда биров қази-қарта есаю сен бола-чақанг олдига икки қўлингни шалвиратиб борсанг, хотинингга ҳам ёқмайсан. Иснод-да! Бир кун десанг, дастурхон шокиласини ўйнаб туриб гапириб қолди: «Қандай одамлар-а, маош ҳақида ўйламайди, жарақ-жарақ пул топади. Биз эса, биримиз икки бўлмай ўтиб кетамиз шекилли...»

Уша куни яшиқ-яшиқ карамни машинага ортганман, станцияга шошилардим. Юкни вагонга биринчи бўлиб юкласам керак, дегандим. Қатта! Ун-ўн беш машинадан кейин бўлибман. Тушга яқин вагон келди. Ҳаммаёқнинг тўс-тўполони чиқиб кетди. Ҳайдовчилар бир-бирига «ҳайда аравангни», деб бақирган, машиналарини «дит-дит» латган... Ошқозоним оғрий бошлади. Навбатим етганда вагон тўлди. Жўнаворарди-му, дўпписини



бодан олиб «илойим топшириб келгин-да, ука», деб қолган бригаднинг қиёфаси кўз олдидан кетмади.

Кечаси билан ичим ачишиб чиқди. Машина кабинасида ғужанак бўлиб тонг оттир-ям. «Ҳаҳ, йўқчилик курсин-а, — деб қўяман ўзимга ўзим, — қачонгача чорифингни судраб юрасан? Нега бошқаларга ўхшаб кекириб-кекириб яшашинг мумкинмас? Бу аҳволда болаларнинг илгири пуч бўлиб қолади-ку!»

Эшита-эшит, Олапар? Ҳа, яхши... Эшит! Бир кунни бригад имлаб қақирди-да, қулоғимга шивирлади: «Яхшилаб соқол-мўйловингни ол, бисотдаги сарпонгни кий-у, директорга учра!» Учрадим. «Чўмич айлантиришга қалайсиз?» деб сўради у. Юрагимнинг бир чеккасида совхоз меҳмонхонасига ошпаз қилмоқчи-ёв, деган хаёл. Уша кунги кайфиятимни кўрсанг! Гўё лотореядан «Волга» ютгандекман. «Хотин, — дедим уйга келиб, — қувон, елкамизга офтоб тегадиган бўп қолди. Энди кимсан, шеф поварман! Қозон ҳам, чўмич ҳам мой... Ҳа, энди, рўзгорини гуллатмаган эркак эркакми!..»

Олапар мудрарди. Эгасининг индамай қолганини сезиб, кўзларини очди, қаддини ростлаб, унга термулди.

Миробид билардики, директорнинг дастурхони очиқ. Ошна-оғайниси кўп. Катта амалдорлар билан оғиз-бурун ўпишган. Гоҳида кечқурунлари ишдан ҳориб-чарчаб уйига қайтаркан, кўча бўйидаги узумзорга қарарди. Ишқомлар, дарахтлар... Меҳмонхона кўринмас, лекин ўша томондан тутун чиқар, димоққа арча ўтинида пишаётган кабоб ҳиди урилар эди.

«Юрагимда ҳавасми, ҳасадми — алламбалолар бор. Қачон пайдо бўлган? Балки шаҳардаги Лайлак маҳаллада яхмалак учиб юрганимдир? Узимга, укаларимга савомар тарашадан йўниб, сирпансин учун ўртасига йўғон сим ўрнатиб, коньки ясардим. Қўшнимиз Фарҳоднинг тагига коньки қоқилган ботинкаси бўларди. Унинг учини кўрсангиз! Мен, укаларим, бошқа болалар анқайиб қолардик. Бой, ўзига тўқ эди-да...»

Э, шунақа гаплар кўп бўлган!..»

Олапар энгагини олд оёқлари устига қўйганича миқ этмас, хўш, буёғини эшитайлик, дегандай ҳамсуҳбатидан кўз узмас эди. Миробиднинг икки қоши ўртасида тугунчаклар, олис-олисларга тикилганча жим эди. Сўри ёғочига илинган тўрқовоқлардаги беданалар ваданг сайрамоқда. Сариқ қанот капалак гултожихўроз устида пир-пир айланади, наридаги ариқда шилдир-шилдир сув оқади. Булар — ҳаётнинг одатдаги мароми... Бу ҳол Миробиднинг юрагини қитиқлайди:

«Еғ ичида яйрамаган, деган гап бор-а? Шу гап менга айтилгандай. Биласан, уйимга ёғми, гўштми ёғилиб турарди. Мазасини тотигансан, думингни ликиллайтиб, суягини ғажиганларинг эсимда. Ушанда директоримиз меҳмонхонага ҳар кунни одам бошлаб келарди. Мен овқат тайёрлаб чарчардим. Энг ёмони — тунги меҳмондорчилик эди.

Бир кунни ўн иккига яқин директорнинг шофёри келиб қолди. Ҳа, десам, боққа борармишсиз, дейди. Фойда бир ёқдан деганларича бор. Рўзгорим анча бутланиб қолгани рост эди-ю, хотиржамликни йўқотгандим-да, Олапар! На кечаси тиним бор, на кундузи. Ошпазлик шунақа бўлса, йиғиштириб қўя қолай-э, деган фикр ҳам келарди хаёлимга. Лекин шу заҳоти бу фикрдан қайтардим: кўз ўнгимга илгари бир тишлам гўштни талашиб еган жужуқларим келарди.

Шундай қилиб, директорнинг «Газ-24»ида боққа келдим. Узум ишқоми остидан борарканман, қандайдир аёлнинг шарақлаб кулгани, кейин эркак кишининг дўрилдоқ овози эшитилди. Этим жимирлашиб кетди. Нарироқ юриб, донг қотдим: директор қорнини селкиллайтиб, ярим яланғоч аёлни ҳовуз атрофини гир айлантириб қувлаб юрарди.

Олапар, мен ҳам эркакман, ахир!.. Шу десанг, миямдан уят хаёлларни қувиб улгурмасимдан шофёр бола келиб қолди. Нима қилиб турибсиз, юрмайсизми, дейди. Ноилож ишга уннадим. Таъбим тирриқ. Шунақа ҳам пасткашлик бўладими!.. Ичкарига қовурдоқ қилиб киритдим. Бир пайт қулоғимга чалинган гаплар бадан-баданимни тешиб ўтди. Эшитгин-а!

«Овсаргина бола, у. Аммо, овқатни ўйнатворади-да!..»

«Тфу... Шу ҳам овқат бўлди-ми?!..»

Эшикни бир тепиб, йўлга тушдим. Алдамчи дунёнинг найранглари ичимда бўралаб сўкаман. Наҳотки, биронта пок одам қолмаган?! Бор-э, дедим, эртасига ишдан бўшаш ҳақида идорага ариза кўтариб бордим. Директор кўнди. Фақат, «Миробид-жон, — деди юмшоқ тортиб, — бухгалтер билан ҳисоб-китоб қилиб кетинг-а?». «Хўп, — дедим, унинг дўқ урмаганидан хурсандлигимни яширмай. — Сиз ҳам яхши-ёмон гапирган булсам кечиринг». «Қизикмисиз, — деди у кулиб. — Ака-укадакмиз-а! Бу гапга на ҳожат!..»

Ҳаҳ, пешонаминг шўри курсин-а, директор шундай деяётганида менга қамоқхонадан жой ҳозирлаётганини қаёқдан билай. Аллақандай қоғозларга қўл қўйдирди. Ўзи қилаётган маишатлари ҳисобини менинг чекимга ёзаркан. Шофер одамман, рўзгоримнинг бутланиб қолганига маҳлиё бўлиб юраверибман. Э, хуллас, ишим судга ошди!..

Олапар бегона шарпани сезгандай сергакланди. Шалпанг қулоқлари динг. Дала

поёнига, жимирлаётган уфққа тикилади. Кейин, нимадан ҳадик олганини ўзи ҳам билмай, хўжайини томон бош уриб ириллади. Миробид итининг бу қилиғига ҳайрон, ҳамон омонат каравотда ёнбошлаб ётар, хаёлларини чайқатиб юборишни истамас эди.

«Ўзи, ови юрса ҳам дови юрмаган одамман. Судма-суд қатнаб юрганымда хоним жанжал чиқарди. Эмишки, директор билан бирга суюқоёқларга осилганмишман, ҳаром-ҳариш юришимнинг оқибати ўзимга урганмиш. У десам, бу дейди, бу десам, у. Узимни тутолмай юзига шапалоқ тортиб юбордим, Дод, деди. Хуллас, кетдим ўшоққа... Э, шу дейман, эрк дегани кўп яхши нарса экан-да! Кундузи эшакдай ишлайман, тезроқ озод бўлақолай деб. Кечалари бола-чақам ёдимга тушади. Чангал сим ортига кўз тикаман. Қани биронтаси йўқласа!..»

Уч йил ётиб келдим. Хотиним уйга қўймади: бузуқ эркак билан яшашни хоҳламасмиш. Жуда бўлмаса болаларимни кўрай, дедим, кўнмади. Овозимни эшитиб, жу-жуқларим эшикдан мўралашди. «Болаларим, — дедим юракларим тўкилиб. — Мана, мен — отангизман!» «Улар жим. «Танимаяпсизларми, мен оталаринг бўламан ахир!..» Миқ этишмайди. Тавбангдан кетайки, ўз пушти камаримдан бўлган фарзандларимнинг юз-кўзида лоқайдликдан бўлак белги кўринмайди.

Шарт орқамга бурилдиму кетвордим. Қаёққа? Билмасдим. Бундай озодликдан қамоқ ҳам тузук: ётоғинг, овқатинг бор, дардлашсанг ҳамсуҳбат топилади. Оғиз тўлдириб: «Озодлик!» дейишади. У нима? Қамоқда ҳам, манави ёруғ дунёда ҳам йўқ у!.. Тавба, ўлимга розисан-у, ўлолмайсан. Хуллас, кетавордим, охири шу чўлу биёбонга келдим. Мана, сен борсан!..»

Олапар қаттиқ ҳуриди. Миробид ўгирилиб, узоқда шу томонга сакраб-сакраб келаётган «УАЗ»икни кўрди. «Катта, — кўнглидан ўтказди у. — Наҳотки бу жойларга ҳам сиғмасам?!» Ранги қум ўчди.

## ДОНОЛАР БИСОТИДАН

*Голиб саркарда одамлар кўзи олдида нуқсонсиз бўлиб кўринади. (Вольтер)*

*Ватанпарварлик туйғусининг тарбиявий аҳамияти жуда улкан: бу туйғу инсонни башарият гояларини қабул қилиш сари бошлайди... Бир вақтнинг ўзида ҳам аблаҳ, ҳам ватанпарвар ёки, аблаҳ, навбати келганда, ватанпарвар бўлиш сира мумкин эмас. Ҳар ким ўз ўрнида ўз вазифасини бажармоғи керак. (Салтиков-Шчедрин)*

*Тарих ўрганишдан келиб чиқадиган ягона сабоқ шуки, тарих сабоғига ҳеч ким амал қилмайди. (Б. Шоу)*

*Байналминалчи бўлмоқ учун энг аввало ватанга эга бўлмоқ керак. (Дюамел)*

*Ватанга меҳр маданиятли инсоннинг илк фазилатидир. (Наполеон)*

*Ватан учун қўлингиздан келган ишнинг ҳаммасини қилмаган экансиз—демак, ҳеч иш қилмагансиз. (Робеспьер)*

*Халқ ҳалокатига шу халққа мансуб бўлган кишиларнинг телбалиги сабаб бўлади. (Солон)*

*Кучли ҳокимиятгина ўз фуқароларининг озодлигини таъминлай олади. (Руссо)*



Саид Анвар

## ШИРКАТГА МАРҲАБО

Ҳикоя

Модапараст хотиндан худо сақласин экан. Нуња билан (дарвоқе, келинингизнинг исмлари шундай, ҳақиқийсини ҳанузгача аниқлаганим йўқ) танишган кунимизоқ Қудратилло деган исмимдан ном-нишон ҳам қолмади — Коляга айландим. Мода эмиш!

Тўйимиздан уч кун кейин ўртамизда шундай суҳбат бўлиб ўтди:

— Коля, пальто тугмасини қадамай юр!

— Нега энди?

— Моданинг эшигидан ўтганмисан ўзи?!

— Хўп, жоним. Шимимнинг тугмасиниямми?

Бора-бора уйимизда фақат буйруқ гап ишлатиш модага кирди: «Коля, телпагингни ечиб, ёқангни кўтариб ол!», «Кол, қўлингни чўнтакка солмай юр!»

Тўйимизнинг бир йиллигида бу «мода» отамга ҳам юқди:

— Ота-бобонг юрмаган йўлларда сандирақлайсанлар, киймаган кийимларни киясанлар! Ишласаларинг ўласанларми?!

Нуња бундай «несовременный бобой»га энди тушунтириш ишларини бошлаганди, «пахан» қўл силтаб:

— Бўлди, етар! — дея «мода»ни юқори поғонага кўтарди: «иқтисодий алоқа»ларни буткул узиб қўйди.

Никоҳ сафаридан қайтгач, ўқишга қатнамасликни, кейинроқ институтдан ҳайдалишни «мода» қилгандик. Ишлаш эса ҳали «мода»га кирмаган. Қиргандаям, қаерда ишлаймиз? Қандай ишлаймиз?

Нуња йиғлаб, «мамаша»синикига кетиб қолди. Афсуслар бўлсинким, кечқурун «папаша»си ташлаб кетди: отасиникига бориб ўтириш «мода» эмас экан!

Уйлай-уйлай, уйдаги идиш-товоқларни сотиб, кун кўришни «мода»га айлантирдик.

Биз шукр қилишга ўрганган одамлармиз, ўзимизни овутиб, «шунга ҳам шукр, кунимиз ўтиб турибди», деб қўямиз. Каминанинг ҳам қонида бор-да: «мода»ларга шукрона ўқиб юрибмиз. Бирининг умри тугаши билан, иккинчиси чиқиб тургандан кейин нима ҳам дейман.

Аслида Нуња эрга тегиш «мода» бўлгани учун турмушга чиққан экан. Умуман, ҳозир эрдан ажралиш ҳам «мода», балки Нуња бу ҳақда ўйлаб кўрар...

\* \* \*

Тасодифни қарангки, Нуњанинг орқасидан Соя (буниям ҳақиқий исми қанақалигини билолмадим) эргашиб келди. Соянинг бўй-басти Нуњадан иккита, каминадан учта келади. У эшик кесақисига суяниб сигарет тутатди, ҳувиллаб ётган уйимизни кўриб, афти буришди.

— Ким бу? — сўрадим Нуиядан.

У елка қисди.

— Сизга нима керак, ўртоқ? — дедим Сояга.

— Сенга нима керак, тирранча? — дўк урди Соя.

Овозининг дўриллашидан бир сесканиб тушдим. Лекин бир ёқда хотин турибди, бир ёқда бу уй каминага қарашли — ўзимни қўлга олдим.

— Сиз нега Нуиянинг орқасидан эргашиб келдингиз?

— Сени нима ишинг бор?

— Ие, нега ишим бўлмасин, ахир у менинг қонуний хотиним! — дедим дадиллашиб.

— Хўш, нима бўпти? — Соя кулди.

— Мен Нуиянинг қонуний эриман! — дедим овозимни яна бир парда кўтариб. — Никоҳ васиқаси ҳам бор!

— Оббо, тирранча-ей, — Соя бир қўли билан ёқамдан тутиб, осонгина юқорига кўтарди-да, оғзимни қулоғига тўғрилади. — Нима дединг, яхши эшитмадим?

Бор кучимни тўплаб... ютиниб қўяқолдим. У мени бурчакка отиб юборди. Ҳушимдан кетдимми, билмадим. Кўзимни очиб қарасам, диванда... Соя... сигарет чекиб ўтирибди. Парда орқасидан Нуия кийим-бошини ечиб, унга узатяпти!

— Уз уйингда хотинингни ечинтириб кетишса... — бу гапни овоз чиқариб айтдимми ёки хаёлимдан ўтказдимми, аниқ эслолмайман. Ориятим қўзиб Сояга ташландим-у, ўзимни яна бурчакда кўрдим.

Бу пайтда Нуия пардага ўралиб, қалтираб турарди. Соя каттагина тугунни олиб, қўлтиққа урди.

— Тур, айлан! — деб буюрди у менга.

Буйруқни ўринлатдим.

— Яп-янги костюмни расво қилибсан-ку! Ечиб қўйиб юмаласанг ўласанми?! Бугун тозалаб, дазмоллаб қўй. Иложини қилсанг, воситачи магазинга олиб бориб пулла. Бари бир менга кичкина. Эртага пул керак, бугун, — Соя тугунга ишора қилди, — Люба икковимиз меҳмонга борамиз. Ха-ха-ха!

У кетди. Нуия йиғлаб юборди. Мен эса... оҳ! Тасодифни қарангки, миянинг ишлаб кетишини айтинг! Хаёлимга келган фикрдан йиғлаб юборишимга оз қолди. Ўрнимдан тура солиб, Соянинг орқасидан югурдим.

Соя аввалига гапимни эшитгиси ҳам келмади.

— Нима, жонинг ё уст-бошинг ортиқчалик қиялпими?! — деди муштини қисиб.

— Ш... ш... ширкат очсак, — дедим дудуқланиб.

— Ширкат? — Соянинг кўзлари чақнаб кетди. — Қанақа ширкат?

— Оддий. Сиз бир неча минут олдин муваффақият билан амалга оширган ечинтиришга ўхшаган ширкат... — Калламга келган фикрларни тўкиб солдим.

Фикрим унга шунчалик маъқул тушдики, менга қўшилиб йиғлаб юборишига сал қолди. Ҳатто даст кўтариб ўпиб ҳам қўйди. Билсам, у ҳам модапараст хотинга йўлиққан, айни паллада жуфти-ҳалоло ички кийимда, уйдан чиқолмай ўтирган экан.

Етаклашиб уйга қайтдик. Қўлларимни белимга тираб, Сояга буйруқ қилдим:

— Тугунни Нуиянинг олдига қўй! Кечирим сўра, эгилиб!

У сўзсиз бажарди. Нуиянинг оғзи очилиб қолди.

— Шундай бўлсин. Бугундан эътиборан гапим — сен учун қонун, тушунарлими?

Соя қўлини кўксига қўйди.

Нуиянинг оғзи ўша очилганча ҳалиям ёпилмабди.

— Сенга нима дегандим, — дедим унга ғолибона табассум қилиб, — тасодиф рўй берганда калланинг бўлиши ва ўз вақтида ишлаши шоҳни қулга, қулни шоҳга айлантиради, демаганмидим?!

\* \* \*

Эртасига Соя хотини — Любани ва қўшниси — ширкатчи таксичи Боряни бош-лаб келди.

Любанинг келишган қадду қомаги, гўзал кўзлари, бежирим қўллари, умуман, ҳамма томони ширкатимизнинг келажаги порлоқ бўлишидан дарак бериб турарди.

Узукка кўз қўйгандай ярашибди, деган гапга бунчалик ишонмасдим. Боря бошида чарм шапка, эгнида шапкага мос камзул, қўнғиз мўйлаби билан рулга шунчалик ярашганки, таксичи бўлиб тузилганми, дейсиз.

Уларга режамизнинг қисқача мазмунини тушунтириб бердим-да:

— Энди, ўртоқлар, ишга! — дедим.

— Ие, бу қанақаси? — Боря ўрнидан сакраб туриб кетди. — Тўғридан-тўғри гапираманми?

— Ҳа! Нима қилишимиз керак бўлмаса? — ҳайрон бўлиб сўрадим.

— Аввал эл қатори йиғилиш ўтказмаймизми?

— Э, ҳали ишчи ҳайъати сайлаб, йиғилиш қарорини ёзишни ҳам таклиф қиларсан? — Соя пичинг қилди.

— Бўлмасам-чи! Бусиз йиғилиш ўтадим. Автобазада директорлигимдаям, замлигимдаям, бригадирлигимдаям, ҳатто шофёрлигим пайтида ҳам шундай қилардик. Юқоридан шундай кўрсатма келарди.

— Энди-чи?! — Соя Боряннинг гапини илиб кетди. — Машинангнинг дами чиқиб кетса ҳам, ўғилчанг иштонини ҳўллаб қўйса ҳам ишни йиғилишдан бошлаяпсанми? Ўуф-э! Сандақалар давлатни ҳалоқатга олиб боради.

— Сиёсатни аралаштирма! — Боряннинг ранги оқариб кетди.

Хуллас, Боря гапиде туриб олди. Йиғилиш ўтказадиган бўлди. Демократия — яширин овоз билан ишчи ҳайъатига Боря — раис, Люба — котиба, мен — аъзо этиб сайландик.

— Ҳўш, ўртоқлар, — Боря виқор билан сўз бошлади, — хуфя ширкатимизнинг биринчи йиғилишини очиш ҳақида кимда қандай таклиф бор?

— Очилсин! — Сояннинг зардаси қайнади.

— «Очилсин», деган таклиф тушди, — Боря донда-дона қилиб, давом этди. — Шу таклифга қўшилганлар кўлини кўтариб овоз беришларини сўрайман. Қаршилар?.. Бетарафлар?.. Демак, бир овоздан. Йиғилишимиз очик, ўртоқлар! — Боря қарсақ чалди, Соя пол тепди.

— Энди маъруза учун сўз ташаббус муаллифига. У киши ширкатимиз ҳақида батафсил гапириб беради. Марҳамат! (Қарсақ ва пол тепишлар!)

— Ҳўш, мен ширкат ҳақида қисқача тўхталиб ўтмоқчиман.

— Ҳайрият-э, қисқача экан, — Соя луқма ташлади.

— Аввало иш тақсимотини йўлга қўйишимиз керак.

— Ие! — Боря гапимни бўлди. — Бу қанақаси тагин! Ҳеч маъруза қилганмисиз ўзи? Тўғридан-тўғри мақсадга ўтиб кетаверадимми? Аввало об-ҳаво, халқаро аҳвол, қолаверса, мана, мамлакатимизда қайта қуриш кетяпти, шулар ҳақида икки оғиз тўхталиб ўтинг. Кейин булардан келиб чиқиб мақсадингизни айтинг. Маърузанинг кучи ҳам шунда-да! — Боряннинг ўзи об-ҳаво маълумоти, халқаро аҳвол ҳақида роса ярим соат маъруза ўқиди. Кейин гапни қайта қуришга бурди. Қарасам, ҳали-бери чакагини ўчирадиганга ўхшамайди.

— Қайта қуришга биз ҳам ўз ҳиссамизни қўшмоғимиз керак, — дея унинг сўзини илиб кетдим. — Биз одамларнинг ахлоқини қайта қуришга ёрдам бермоғимиз керак. Бунинг учун, аввало, иш тақсимотини тўғри йўлга қўйишимиз зарур. Жумладан, Боря шофёр, яъни у Люба билан Нуняни меҳмонхоналардан бирига олиб бориб, панада пойлаб туради. Люба ва Нуня меҳмонхонадан миждоз бошлаб чиқишади. Миждознинг пулдор бўлишига алоҳида эътибор беришлари шарт. Биз Соя билан «меҳмон»ларни хилватда кутиб оламиз. Нуня, Люба ва Боря яна «ов»га жўнашади. Ишни конвейер усулида ташкил қиламиз, ўртоқлар! Соя уларнинг пулини, соатини ва бошқа қимматбаҳо нарсаларини олиб, яхшилаб калтаклайди, тавбасига таянтиради, мен уларга ахлоқий-тарбиявий мавзуда маъруза ўқийман. Мақсад — миждозларни иккинчи марта бундай йўлга юрмасликка қасам ичтириш. Тушунарлими, ўртоқлар?

— Тушунарли, тушунарли! — Соя ҳамма учун жавоб қилди.

— Унда, қарор лойиҳасини ўқиб бериш учун сўз Любахонга.

— Уф-ф! Ҳали бунисиям бормиди? — Соя ўрнига чўкди.

— Ширкатнинг иш фаолияти, — Любанинг қўнғироқдай овози янгради, — кеч соат тўққиздан ўн иккигача деб белгилансин.

— Қарор бандларини алоҳида-алоҳида овозга қўямизми ёки бир йўла? — сўради Боря.

— Бир йўла! — Соя бўкириб берди.

— «Бир йўла» деган таклиф тушди. Шу таклифга қўшилганлар фақат қўлларини кўтариб овоз беришларини сўрайман. Қаршилар?.. Бетарафлар?.. Демак, бир овоздан, — Боря Любага имо қилди. — Унда давом этинг.

— Бир кунда ишлаб...

— «Бир тунда», тўғрилаб ўқинг, — Боря тузатиш киритди.

— Бир тунда ишлаб топилган маблағ, демократияга амал қилиниб, ўртада тенг тақсимлансин!

Люба ўн тўққиз банддан иборат қарор лойиҳасини ўқиб эшиттирди. Қарор Боряннинг яна иккита таклифи билан тўлдирилиб, саксон фоиз тасдиқловчи, йигирма фоиз бетараф (Соя пинакка кетганди) овоз билан қабул қилинди.

Биринчи операция бошланди. Такси бизни «пистирма»га ташлаб, «ов»га жўнади. Шундай жойни танладикки, киши кундузи борса лабига учуқ тошиб кетади. Милт этган чироқ йўқ.

Тасаввур қилиб кўрдим: икки барзанги тушиши билан эшиклар қарс ёпилиб, машина жўнаб қолади: «Мижоз»лар ҳайрон бўлиб туришганида: «Иккови ҳам нишонга олиндимми?!» деган даҳшатли овоз эшитилди. Улар ўзларини буткул йўқотиб, тиз чўкишади: «Отманглар, отманглар!». Кейин ёнларида борини чиқаришади. «Келган жойларингга йўқолинглар кўшмозор бўлмай!» дейишингиз билан кўён бўлишади. Уларга ахлоқий-тарбиявий мавзуда маъруза ўқиб ўтириш шарт эмас, ўзлари хулоса чиқариб олишади.

Икковимизнинг ҳам кайфиятимиз баланд эди. Аммо аста-секин мен даҳшатли овозда гапиришдан, Соя уришни машқ қилишдан чарчадик. Чекишни бошладик.

— Ҳаяллаб қолишди? — Соя сигаретани чуқур тортди.

— Мижоз топишолмаётгандир-да!

— Э, қайнаб ётибди-ю! — Соянинг жаҳли чиқди. — Ҳар қадамда учрайди.

— Бироз кутайлик, келиб қолишар.

Ана кутамиз — йўқ, мана кутамиз — йўқ! Ахийри излаб борсак... Боря панада, икки кўзи меҳмонхонада!

— Қани улар?

— Кириб кетишганича, — Боря меҳмонхонага ишора қилди, — чиқишгани йўқ.

— Нима?! — Соя даҳшатли бўкирди. — Кириб, сўйиб чиқаман икковиниям.

— Ўзингни бос, — Соянинг қўлидан тутдим. — Ғалаба қурбонсиз бўлмайди.

— Уларнинг хулқини йиғилишда муҳокама қилишимиз шарт бўлиб қолди, ўртоқлар, — деди Боря. — Қарорнинг ўн еттинчи ва ўн туққизинчи бандлари кўпол равишда бузилди.

— Қароринг билан ўтда куй!

Қоринлар оч, асаблар таранг, кўзлар меҳмонхонага тикилганча донг қотди. Мен ўчимни сигаретдан олдим. Соя инграшини, Боря жаврашини қўймайди:

— Хе, бизда ҳамма нарса меҳмонлар учун-да. Қара, бу ерда ҳам таомил бузилмас экан. Ёғли сут-қатиқларни ортиб, машиналар келди. Ҳойнаҳой, кечқурун хўп тортганларга «бош оғриқ»қа олиб келишган. Қатиқни ичиб бўлишсин-чи.

— Овозингни ўчирасанми, йўқми?! Миянгнинг қатигини чиқариб қўяйми ё?

— Йиғилиш қарорига «иш вақтида касбдошини ҳақорат қилиш йўқ» деган банд кўшмасак бўлмайди. Бунақада...

— «Гапириш йўқ» деган бандни ҳам қўш қарорингга!

— Ана, айтмадимми, қатиқни ичиб чиқишади, деб!

Ҳақиқатан ҳам эшик олдида Люба билан Нуня турарди. Улар мармар зинада қаёққа юришни билмай, тўхтаб қолишди.

— Ҳайда! — деди Соя жонҳолатда.

Улар машинага чиқишди. Соя Любанинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Буёққа чиққани унамади-да, — деди Люба ҳиқиллаб.

— Менкиям, — Нуня ерга қараб ўзини оқлаган бўлди.

— Моддий томонлари қалай, бойваччамми? — Боря гапга суқилди.

— Билмадим, — жавоб қилди Люба. — Хонасига олиб кирди-ю, чироқни ўчирди.

— Демак, — Боря давом этди, — қарорнинг учинчи банди ҳам бажарилмаган.

— Учир овозингни! — Соя Борянинг елкасига мушт туширди. — Қайси хонада турар экан?

Любадан садо чиқмади.

— Сендан сўраяпман?! — Соя Любани туртди.

— Қарамабман.

— Олтинчи банд ҳам...

— Ҳов, сен шапка, тилингни суғуриб олайми? Бирпас гапга суқилмай турсанг ўласанми?

— «Эртага сиз билан дунёнинг нариги чеккасига ҳам кетавераман, офатижон экансиз», деди.

— Дунёнинг нариги чеккасини кечқурун унга кўрсатиб қўяман!

\* \* \*

Бу сафар «ов»имиз бароридан келди. Такси «ўлжа» билан қайтди.

— Любахон, бизни қаерларга бошлаб келдингиз? «Милт» этган чироқ йўқ-а?! — машина ичидан ғўлдираган овоз келди.

— «Юзларингиз ой», дегандингиз-ку, — Любанинг қўнғироқ овози эшитилди, — нури етмаяптими?

— Хи-хи-хи! — эркак кулди.

— Ихи-ихи-ихи! — унга мулойим овоз жўр бўлди. — Биру нўл опахонимиз фойдасига!

— Ашир, топган қизларинг бало-ю! — деди ғўлдираган овоз.

— Акахон, биз ҳамиша асл молларни топамиз, — Ашир давом этди, — сиз бўлсангиз Қосим кални асл кадр деб билиб, ўзингизга муовин қилиб олдингиз.

— Бу масалани кенгашдан кейин, районга борганда қайта кўриб чиқамиз, — деди «акахон»и.

Машинанинг олд эшиги очилди. Жиккакина йигит эгилиб тушди. Қўли кўксида, орқа эшикни очди.

— Марҳамат, акахон!

— Аммо, Нуняхон ҳам чакки эмас, — «акахон» кулди. — Қайси бирини ҳидлашни ҳам билмай қолдим.

— Икковини ҳам бирин-кетин ҳидлайверасиз. Бизга сиздан қолгани табаррук, акахон. — Ашир қўлини кўксига қўйди.

— Эркаклар нишонга олиндимиз?! — баҳайбат дарахтлар орасидан келган овоздан улар тахта бўлиб қотиб қолишди. — Аёллар, машинага ўтириб йўқолинглар!

— Йигитларни чақирамиз, — дедим мен ҳам овозимни Сояникига ўхшатиб дўриллатиб.

— Керак эмас! Ўзим эплайман! — деди Соя.

— А-а-а-шир! — «Акахон» кимгадир суянмоқчи бўлди, аммо суянчиқ аллақачон тиз чўкиб, нолани бошлаб юборганди:

— Отманглар, отманглар! Олтита болам бор, уволига қолманглар!

— Тур, ўрнингдан! — Соя унга баттар дўк урди. — Ёнингда борини, соатингни, бошингдаги шляпани ўриндиққа қўй!

Ашир буйруқни бажарди. Аммо ўриндиқ устида фақат соат билан шляпа турарди.

— Пул-чи? — сўради Соя.

— Пул, ҳе-ҳе! — Ашир дарахтга суяниб турган акахони томонга юрди. — Буларга пул керак экан. Келинг, ўзим ёрдамлашиб юборай.

Акахони унинг қўлига урди, ён чўнтакларидан пул олиб, ўриндиқ устига отди.

— Ҳе-ҳе, — Ашир ҳиринглади. — Шимингизнинг орқа чўнтагида ҳам икки юз сўм бор эди?

— Йўқ! — «акахон»нинг жаҳли чиқди.

— Бор, акахон, бор. Самолётга чиқаётганингизда билинтирмай солиб қўйгандим. Сюрприз бўлади, деб. Олинг, яна булар...

«Акахон» пулни олиб, Аширга отди.

— Раҳмат. Хафа бўлманг, бугунги чиқим менинг ҳисобимдан. Почта орқали пул келиши керак, суришиб кетармиз.

— Кассир, пулларни йиғиштириб ол! — Соя менга буйруқ қилди. Ўзи «акахон»нинг олдига борди, — «Юзларингиз ой!» деган сенмидинг?! — шундай дея унинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Воҳ! — Ашир Соянинг қўлига ташланди. — Юзларига урманг, ўтинаман. Кенгашда сўзга чиқишлари керак.

Соя Аширни тегиб юборди.

— Бу аблаҳ, пайти келса, ахлоқ ҳақида ваъзхонлик қилади ҳали! Маслаҳатлар беради. Аввал ўзинг тузалиб ол! Анови шеригига ўхшаган қўшмачилар эса хотинини ўртага қўйиб бўлса ҳам амалга интилади. Сендақа маразлар, виждонини мансаб учун сотганлар халқни бузаяпти, жамиятни булғаяпти. Сенларнинг дастингдан одамларда имон қолмади! — Соя астойдил дам унисини, дам бунисини тегиб, роса хумордан чиқди. Аммо менинг хуморим босилмади. Қоғоз-қалам билан уларнинг тепасида пайдо бўлдим.

— Гражданин, — дедим «акахон»га, — исм-фамилиянгиз, иш жойингиз?

Ўйлаганимдай бўлди, «акахон» тиз чўкди:

— Жон ака, шуни сўраманг! Мени жувонмарг қилманг! Болаларингизнинг орзу-ҳавасини кўринг, тўйларида келиб хизмат қилай... Нима десангиз бажарай. Бир адашиб кирдик-да, бу йўлга...

— Гражданин, — бепарво давом этдим, — исм-фамилиянгиз, иш жойингизни сўраяпман сиздан! Ёнингизни қовласак ҳамма ҳужжатларни топамиз. Куч ишлатишга бизни мажбур қилманг.

— Келинг, ака, — «акахон» сирли оҳангда сўз қотди, — енг ичида битишиб кўяқолайлик. «Тўя кўрдингми — йўқ» бўлиб, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қола қолсин.

— Пора таклиф қиялпсизми? — дедим расмий тарзда. — Демак, пора оласиз, узатишни ҳам хўп ўрнига қўясиз, ёзиб қўямиз. Билиб қўйинг, биз бу ишларни пул учун эмас, жамиятни тозалаш учун қиялпмиз. Давлат шунинг эвазига бизга ойлик бераяпти. Асосий мақсадимиз сизга ўхшаганларнинг рўйхатини олиш, исм-шарифларингни министрликка маълум қилиш.

— Ширкатми? — Ашир қўрқа-писа сўради.

— Ҳа, ширкат! — дея Соя Аширнинг жағига мушт туширди.

— Энди бунақаси ҳам чиқибди-да! — Уриндиқ остидан овоз келди.

— Суратчимиз ҳам келиши керак эди, негадир кечикяпти. Башараларингни элга танитишимиз зарур-да! Ё ёнингизда бошяланг тушган олтию тўққиз суратингиз борми? — сўрадим «акахон»дан.

Мақсадимга эришдим — хуморим босилди: «акахон» тиз чўкиб турган жойида ағдарилиб тушди.

— Кўтар! — дедим Аширга. — Келган жойингга жўна!

— Раҳмат, раҳмат!

\* \* \*

Авваллари участковой милисамиз Давлат шапка кўз очиргани қўймасди:

— Бу қанақа юриш, жигар? Кечасию кундузи сандирақлайсан? Ишласанг ўласанми? Одамларга ўхшаб яшасанг-чи, жигар?!

Одамга ўхшаб яшай бошлаган эдимки, орқамдан соядай эргашиб юрадиган бўлди. Ниҳоят, йўлимни тўсди.

— Жа, ресторанларга юрадиган, ширкатчи таксида келадиган, видео кўриб, японский магнитофонни варанглатадиган бўлиб қолдинг, жигар? Қаерда ишляяпсан ўзи?

— Редакцияда! — дедим безрайиб.

— Иҳи! Ёлгонни ҳам сал ўхшатиб тўқинг, жигар. Мол бозорида даллолман, ё гўшт комбинатида қоровулман деганингда бир оз ишонардик. Редакцияда ишлайдиганларни биламан, жигар. Бирорта иши тушиб келган орденли раис ёки савдогар ошнаси бошламаса, икки дунёдаям ресторанга яқин йўламайди.

— Мен, ҳалиги... нима... Нашриётда ишляяпман, — дедим чайналиб. — Китоб ёзаман. Ёзувчиларни биласиз-ку, пули кўп бўлади.

— Биламан, жигар, биламан. Элликка кирганида, шундаям тузукроғида пул бўлади. Кейин улар кечқурун эмас, кундузи ишляшади. Тонг саҳарда ресторанда эмас, ижодхонада ўтиришади, жигар!

Давлат шапка маъноли томоқ қирди. Учта қизил «қоғоз»ни чўнтагига солдим-да, мен ҳам томоқ қириб қўйдим. У иржайганча бурилиб кетди.

Шу-шу, мени таъқиб қилишни буткул бас қилди. Ҳатто қорамни кўрса, тескари қараб турадиган бўлди. Аммо ойда бир маъноли томоқ қиришини қанда қилмайди.

\* \* \*

Тажрибасизлик яна панд берди. Бир сафар оёқда туролмайдиган мастни бошлаб келишди. Ҳатто, Боря уни машинадан тушириб қўйди. Маст эса шу заҳотиёқ ўриндиққа ёнбошлаб уйқуга кетди.

— Қовунни палаги билан кўтариб юрмасдан, ўзини олиб келсаларинг бўлмасми-ди? — деб ўшқирди Соя.

— Уша қовуннинг ўзи йўқ экан-да! — Боря жавоб қилди.

— Унда нега олиб келдинг?

— Аввало, бунақа саволларга жавоб бериш менинг хизмат вазифамга кирмайди. Иккинчидан, пули бор-йўқлигини аниқлаш ҳам қарорнинг ўн тўртинчи бандига биноан...

— Сенларга юз марта уқтириш керакми? — Соя аёлларга дағдаға қилди.

— Этагимизга канадай ёпишиб олди-да, — деди Нуня йиғламоқдан бери бўлиб. — Юрсак-юради, турсак-туради. «Сизга нима керак? Бизда бирор гапингиз борми?» десак, «Сизларда бир гап бор», дейди. Мулойим сўзлар билан авраб кўрдик, бўлмади. Уям мулойим қилиб: «Меливой сизлар билан-а, яширмай қўяқолинглар, феълени биламан, чиройлироқ қизни кўрса белбоғи бўшаб кетаверади», дейди.

— Э, пандовақилар. Ҳушёрхонага бериб юбормайсанларми? Жўнанглар, — Соя қўл силтади, — унга Меливойни биз топиб берами.

Машина гуриллаб ўрнидан кўзгалди.

— Ҳов, тўнка, тур ўрингдан, — Соя мастни туртди.

— Мел-мел-ливой, с-с-сенмисан? Им-та! — у гандираклаб ўрнидан турди.

Соя унинг қўлидан тутиб, қудуқ томон бошлади. Маст бошидан қуйилаётган сувга бир оз маҳлиё бўлиб турди-да:

— Хот-тин, сувни сал итсанг ўласанми? Шамоллаб қолсам, эртага тар-рих дарсини энанг ўтадимми? — деди.

Қулиб юбордик. У бошини кўтариб бизга қаради, сўнг қўл силтаб, гандираклаганча ўриндиққа бориб ўтирди.

— Мел-ливойни кўрмадиларингми? — деди у. — Тўғрисини айтинглар, эртага биринчи соат дарси бор эди-да.

— Қанақа Меливой? — Соя ғижиниб сўради.

— Меливой-да, ўртоғим. Э-э, бир бошдан гапирмасам, — маст асаби бузилиб яна қўл силтади, — ҳеч нарса тушунмайсизлар. Тувримми, дўстим, туврисини айтинг?

— Туври, — дедим, уни мазаб қилиб.



— Яшанг, дўстим! — маст хурсанд бўлиб кетди. — Шунга Меливойни излаб юрибман-да! Туврисини айтинглар, уни кўрмадиларингми? Эртага биринчи соатда дарси бор эди...

— Бу пияниста ҳали дарс ҳам ўтади, — Соянинг баттар аччиғи чиқди.

— Ўтмасангиз бўладими, дўстим, бир этак бола бор.

— Калла гаранг, чала маст ҳолда-я?

— Э, — маст қўл силтади. — Соғ бўлсангиз ҳам, маст бўлсангиз ҳам, бари бир, қишлоқ боласи ҳеч нарсани тушунмайди... Меливойни кўрганларинг йўқми, туврисини айтинглар?!.

\* \* \*

Бу одамнинг энгил-бошига кўзим тушиб, ўзимни йўқотиб қўйдим. Шляпа, олтин тўғнағичли галстук, оҳори тўкилмаган костюм...

— Эркаклар нишонга олиндимиз? — деб юбордим шоша-пиша.

— Оригинал, ўйлаганимдай! Каллани челақнинг ичига тиқиб туриб гапирилганда, овоз янада даҳшатлироқ чиқарди, — деди у энгил қарсақ қалиб.

— Б-борингни чиқар! — дедим аранг ўзимни қўлга олиб.

— Ў-ў! Бунисини ўйламагандим, — дея қаҳ-қаҳ уриб кулди у. Ҳаяжоним оёқларимга қувват берди. Секин... Афсуски, қочишга улгурмадим.

— Бу ёққа келинглар, гап бор, — деди у.

Кўрқувдан дағ-дағ титраймиз денг.

— Милиционер ҳам, терговчи ҳам ёки прокурор ҳам эмасман. Меҳмонхона директориман, — деганди, сал ўзимизга келдик. Кўрқа-писа унинг олдида бордик.

— Ие, икки киши холосмисизлар? — у ҳайрон қолди. — Буниси яна яхши, моддий манфаатдорлик кўнгилдагидек бўларкан. Анчадан буён қизларингни кўз остига олиб юрибман. Аммо пухта ўйлабсизлар, оригинал! Кўрқманглар, бировга оғиз очганим йўқ. Менам сизларга шерик бўлсам, деб келгандим. Бу нарса сизларга ҳам, менга ҳам қони фойда. Мен пулдор мижозни аниқлаб бераман, сизлар...

— Бешала панжани оғизга суқманг, тиқилиб қолади, — деди Соя ниҳоят тилга кириб. — Қўл остингизда нечта аёл ишлайди?

— Юзга яқин, нимаиди?

— Ўшалардан олганингиз етмайдими?

— Э, улардан олаётган бўлсам, бу ерга келармидим. Ҳамма аёллар ўзларича хусусий ширкат очиб олишган. Ҳеч нарса билмагандай туришаверади. Ундан кейин меҳмонлар четдан келган аёлларга ўчроқ бўлишади. Меҳмонхонадаги аёлларни эса ўзини сал йиғиштириб олиб, эҳтиётини қилиб чақиришади. Хўп деяверинглар, сизларнинг фойдаларингни кўзлаб гапираяман.

Тўғрисини айттайми?! Ўзим ҳам меҳмонхона хўжайинларидан бирини шерик қилишни кўпдан бери ўйлаб юргандим. Бу бир томондан хавфсизликни таъминлайди, иккинчи томондан манфаатдорликни. Меҳмонхона хўжайинининг келиши ўйлаганимдай, лекин оригинал бўлди.

\* \* \*

Ширкатимиз гуллаб-яшнаб кетди. Ҳатто Давлат шапка олдида мен ҳам томоқ қириб йўталадиган бўлиб қолдим.

Кимлар келиб-кетмади дейсиз бизнинг ширкатга! Ҳеҳ-ҳе! Айниқса, машина биринчи марта бўш келгандан кейин... Ҳа, ҳа, машина бўш келди. Борянинг кўрқувдан қути учиб кетибди.

— Қўлга олишди! — деди у қалтираб. — Изимизга тушишган экан.

Албатта, биз ҳам унга ҳамдардлик билдириб, қалтирадик. Кейин меҳмонхона директорининг олдида бордик. Хавфсизликни у бўйинига олганди-да! Қаергадир кўнгироқ қилди.

— Ҳм, — деди сўнг, — ишларинг билан бошқа одамлар шуғулланишаётган экан. Майли, бир уриниб кўрамыз. Ахир, уларнинг ҳам қорни, бола-чақаси бордир?

Ҳа, анча-мунча чиқим бўлди. Аммо эртасига Люба билан Нуна жилмайиб кириб келишди.

\* \* \*

— Алё, ўзингизмисиз? Э, ассалому алайкум. Соғлиқларингиз, кайфиятларингиз яхшими? Опамлар Сочиға жўнаб кетишдимиз? Яхши бўлибди. Меҳнатни қилиб қўйишгандан кейин дамни ҳам олишсин-да.

Ҳа, дарвоқе, ёлғиз кетишдимиз? Шуниси чатоқ бўлибди. Келинингиз бўш эди, қўшиб юборардик. Унча-мунча ишларига қарашарди. Ҳа, майли, янаги сафар. Шу десагиз, ўғилчамиз, ҳа-ҳа, адашингиз ўнинчини тамомляпти. Институт ректорига кўнгироқ қилиб, бир оғиз ҳалигидай... Туяга мадад бўлармиди... Лаббай? Сизнинг сўзингизни олмаса, кимникини олади. Бизга қарашли, деб қўйсангиз бас. Раҳмат, ака, раҳмат. Бир умр хизматдамна.

Диванда ағанаб, видео кўриб ётган йигит эриниб телефон дастагини жойига қўйди. Шу чоғ иккинчи телефон жиринглаб қолди.

— Ассалому алайкум, безовта қилмадимми? Ҳа, мен. Шу, бугун вақтингиз қалай? Кечки овқатни бирга қилсак, деб ресторани эрталабдан ўзимизники қилиб сотиш олдиқ, акахон. Ниманинг шарофати билан, дейсизми? Ҳа, энди бир оғиз айтиб қўйсангиз, соя давлатингизда бизам креслода ўтирсак ўтирибмиз-да! Биласиз, ўша жой хануз бўш. Хўп, хўп, кутаман.

Йигит дастакни қўяр-қўймас, остонада девсифат йигит пайдо бўлди.

— Иккита машинани яна қўлга олишди, — деди у ҳовлиқиб. — Жиддийроқ назорат қилмасангиз бўлмайдилар шекилли. Кейинги пайтда кирим кам, чиқим кўпайиб кетяпти. Автобаза директори бензин билан машиналар ремонтини ўз бўйнига олганди. Кеча учта машинани ремонтга олиб борсак бурнини жийирди. Ҳали Боря кўнғироқ қилди, машиналарнинг еттитаси ишга чиқмабди. Сабаби, бензин йўқ эмиш.

Йигит бошини «тушунарли» дегандай силкипти.

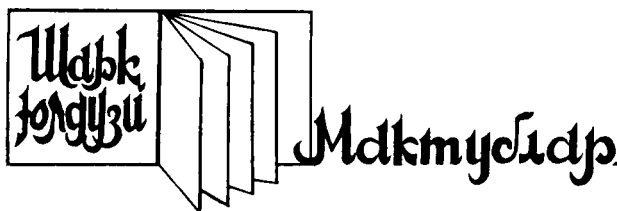
— Кейин, компания бошлиқларини тўплаб танбех бериб қўймасангиз бўлмайдилар, — деди девсифат чаккасини қашлаб. — Мен кўп айтдим, чегараларни аниқ белгилаб бердим. «Мана шу зонадан «ов» қиласизлар», деб тайинладим. Яна чегара бузишлар...

Йигит яна бош силкиди.

Девсифат қўли кўксига, эшикка томон юрди.

Уни танидингизми? Бошидаги шляпани, эғнидаги оҳори тўкилмаган костюмни, бўйнидаги галстукни ечиб қўйиб тасаввур қилинг-чи?! Ҳа-Ҳа, Соя!

Бизни-чи? Танимадим? Наҳотки? Каминаи камтаринни-я?!

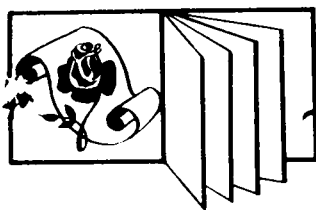


Ойноманинг 1991 йил 3-сонига босилган немис олими доктор Хайз Хизиш Ровфининг чўчқа гўшти ҳақидаги мақоласини ўқиб чиқиб, ўз фикр-мулоҳазаларимни билдиришга қарор қилдим.

1979—81 йилларда йигитлик бурчимни Москва вилоятининг Подольск шаҳридаги ҳарбий қисмларнинг бирида ўтказганман. Турган гапки, чўчқа гўштини ҳам еганман. Хизмат давомида болдиримга экземага ўхшаш яра чиқиб, ҳарбий қисмдаги тиббий бўлинмада 15 кун, сўнгера Подольск шаҳридаги (госпитал)да тўрт ойга яқин даволанганман. Бунинг сабабини ҳарбий врачлар ҳам топишолмаган. Чўчқа гўшти хусусидаги мақолани ўқигач, менга кўп нарса ойдинлашди.

Яна мени ташвишга солаётган нарса шуки, мана, укаларимиз икки-уч йиллаб ҳарбий хизматда бўлишяпти. Демак, уларнинг ҳам чўчқа гўшtidан тановул қилиб, турли касалликларга чалинаётганларига шак-шубҳа йўқ. Хайз Хизиш Ровфининг мақоласи юзасидан Туркистон ҳарбий округидаги мутасадди ўртоқлар ҳам ўз фикрларини билдиришса мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Ахмадjon ДАВРОНОВ,  
Андижон вилояти



Машраб Бобоев

## ИНСОНЛИК — ВАТАНГА ЭГАЛИК ДЕМАК...



\*\*\*

Дўст сотаман.  
Кимга дўст керак?  
Тез келинглар, қизисин бозор.  
Бири сархуш,  
Бириси — сергак,  
Турфа-турфа:  
ҳар хилидан бор.

Машиналик, уй-жойлигими,  
Шухратлиси ё омадбарор,  
Лавозимли, унвонлигими,  
Қайси керак?  
Ҳаммасидан бор!

Келиб қолинг,  
ўрнида бўлар

Барчаси:  
Назокат,  
Такаллуф.

Қўлдан олдин лаблар чўзилар,  
Учрашиб қолсангиз тасодиф.  
Келиб қолинг,  
бўшашманг асло,  
Андишада пайсалланманг, ҳай!  
Ҳар бирининг ўзи бир дунё,  
Дўстинг борми деса, дегудай!

Дўст сотаман,  
Келиб қолинг тез,  
Дўст — бойликнинг шоён,  
аълоси.

Суриштирманг баҳосини сиз,  
Бўлармиди дўстнинг баҳоси?!  
Бу савдонинг шарти бор битта:  
Баракани пулга сўраманг.  
Мен дўстларни оддий  
МАРДЛИКка,  
САДОҚАТга алмаштираман!

Энди донлар бошоқларнинг бўйига каманд,  
Бир-бирига елка тутиб юксалар баланд...  
Иккимиз ҳам шундай қилиб улгайдик,  
Литвам...

Эдуардас МЕЖЕЛАЙТИС

Маҳкам ака,  
Битта тупроқ деган сўз  
Ватан тушунчасин бермагай ҳаргиз.  
Абдулла Орипов айтгани каби—  
Халққина Ватанни Ватан қилади!  
Халқ дегани нима — сиз билан менман,  
Сизу мендайлардан иборат Ватан.  
Ватан — муаззам бир кошона магар,  
Биттадан ғиштимиз сизу мендайлар.  
Мангу қурилажак ушбу кошона,  
Кундан-кун мустаҳкам, юксак, шоҳона...  
Юксалайлик десак биз бирга-бирга,  
Тутмоғимиз шартдир бир-бирга елка.  
Биз елкани тутсак Ватанимизга,  
Ватанимиз елка тутгайдир бизга.  
Биз қанча бир-бирга елкамиз тутсак,  
Сиз-мен ҳам юксакмиз, Ватан ҳам юксак.  
Фақат елка босиб, елка тутишдан  
Қочадиганларни атайлик душман —  
Сизу менга, яъни, Ватанга душман!  
Ёниб битсак ҳамки уларга ўчдан,  
Ўтайлик уларни қатағон қилиб,  
Сиз — Маҳкам бўлиб-у,  
Мен — Машраб бўлиб!

\* \* \*

Йиртқичнинг оғизига тиқасан сен бош,  
Қўрқмайсан. Ўрганган. Бермайди озор.  
Хатто қутурган фил — қаршингда ювош,  
Ипдай эшилади рўпарангда мор.

## ЕЛФОНГА ТОКАТ ҚИЛОЛМАЙДИГАН ЕЗУВЧИ

Чорак аср муқаддам қорачадан келган, котмагина, йигирма беш ёшли йигит билан «Пахтакор» стадионида танишган эдим. Бизни таништирган шоир Чўлпон Эргаш футболга кизикмаса ҳам қаторимизда эснаб, бизнинг қуюнишларимизни мазах қилиб ўтирган эдилар. Ўша куни «Пахтакор» ютказди. Мен эса ютдим — акам қаторида яхши бир дўст орттирдим. Агар «Пахтакор» ҳар ютказганида биттадан шундай дўст орттирилса, дўстга зор, душманга хор бўлмайсан киши.

Машраб Бобоев билан бизни аввал ижодий ҳамнафаслик эмас, балки ана шундай мухлислик, кизикишларимиздаги ўхшашлик яқинлаштирди. Колаверса, хусн бобида ҳар иккимиз Саид Аҳмад ака бошқарувчи Олий лигага номзод эдик. Машраб ака у дамда — Абдулла Орипов, Рауф Парфи каби шоирлар гуруллаган пайтларда улар қаторида дадил тура оладиган даражада тетик эдилар. Мен эсам адабиёт майдони атрофида ўралашиб юрардим. Абдулла ака, Рауф ака, Чўлпон ака, Машраб акалар қурган давраларда кўп бўлардим, уларнинг суҳбатларини дам ҳайрат, дам ҳавас билан тинглардим. Энди ўйлаб кўрсам, улар бугуннинг гапини чорак аср муқаддам айтишар экан. Бугуннинг дардини чорак аср муқаддам хис қилиб, бу дардларни шеърга тушириш азобини чекар эканлар. Қорнимга эмас, кадримга йиғлайман, деганларидек, «думбажигар» деб ном олган тўрт тийинлик сомсаю эллик тийинлик мусаллас даврага кифоя эди. Қорин ғами йўқ, аммо она Ватан, халқ дарди бекиёс эди. Ҳозир ёв қочгач, ботир кўпайган. У пайтда ботирлар кам эди... Давраларнинг ҳам эркаси, ҳам азамати бўлмиш Абдулла ака, Рауф акаларнинг дўстларига, ёшларга таъсирлари ҳар жиҳатдан сезиларди. Мен Машраб ака улардан таъсирланиб ижод қилганлар, деган фикрдан йироқман. Бироқ ижодкорнинг шаклланишида мухитнинг рўли борлигини ҳам инкор этмаслик керак.

Бир куни хоккей бўйича жаҳон биринчилигини телевизорда томоша қиладиган бўлдик. Мен асл ватанпарвар сифатида Иттифок командаси мухлиси эдим. Машраб ака мени ажаблантириб, командамизга мағлубият тилаб ўтирдилар. Кейин нега бундай қилганларини тушунтирдилар:

Нақадар буюқдир сендаги санъат,  
Тилингга тушунар ҳар қандай ҳайвон.  
Ўзинг тушунмайсан тилингга фақат,  
Ўргатолмайсан-а ўзингни, инсон!

\* \* \*

Мен машина миниб юраверибман,  
Тошкент кўчаларин султони бўлиб.  
Бор дунё — кенгдай-ку, лекин, кўп тиғиз,  
Ўйдим-чуқури мўл серпардоз йўллар,  
Аҳолиси эса, тўхтатинг дея  
Ишора қилгувчи икки тоифа:  
Инспекторлару қизлар, деб ўйлаб.  
Ваҳоланки, олам жуда бой экан:  
Тўрт фасл — ўзи бир тўрт оламга тенг!  
Баҳорини айтинг ҳаммасидан ҳам —  
Жонзотни-ку, қўйинг — тошлар кўкарган!  
Гулзор дейсиз бетон майдонларни сиз:  
Турфа оломон бор турфа гулсимон.  
Пиёда қизлар ҳам буткул бошқача:  
Гўзаллиги упа-эликдан эмас,  
Юракдаги тоза самимиятдан.  
Илоҳий деб билар муҳаббатни ҳам.  
Нақадар рангларга бой экан ҳаёт,  
Ишонгингиз келмас кўзларингизга:  
Бир ёнда йиғи-ю, бир ёнда кулгу.  
Бир ёнда гўдаклар хархашаси-ю,  
Тирикликнинг унсиз ташвиши бир ён...  
Хуллас, юрса агар бир кун пиёда,  
Бутун оламни кашф қиларкан одам...  
...Бошдан ўтганини айтдим мен сизга,  
Айтдим мен ўзимнинг камчилигимни.  
Мақсадим — сизнинг ҳам менинг сингари  
Машичангиз бўлса яхшими-ёмон,  
Тўқислик буржида учавермасдан,  
Заминга ҳам қўниб туринг ҳар замон.  
Яъни, машинани қантариб қўйиб,  
Ҳар замон юриб ҳам туринг пиёда.  
Автобуста юринг, троллейбусда,

— Бу биринчилик хаваскор ўйинчиларники. Бизникилар расман хаваскор саналади. Гўё хоккейчилар бири заводда ишлайди, бири бошқа жойда хизматда. Аслида эса булар хаваскор эмас, профессионал. Ёлғон асосида турган командани севиш мумкин эмас.

Бундай караганда, аҳамият бериш лозим бўлмаган жўн масала. Аммо чуқурроқ ўйласак, денгиз томчилардан ташкил топгани каби, ёлғон ҳам «тома-тома кўл бўлиб» кетар экан.

Машраб Бобоев ёлғонга тоқат қилолмасликларини ёзган асарларида ҳам айтдилар. Мен шеърлар ҳақида фикр юритишга ожизман. Миртемир домла йигирма йил муқаддам Машраб Бобоев ва Омон Мухторов шеърлятига юксак баҳо берганлар. Улуғ шoirдан ўзиб бир гап айтиш бизга йўл бўлсин? Мен гапни ёзувчининг ёлғонга бўлган муносабати хусусида бошлаганим сабабли «Ўттиз ёшлилар», «Гурунг» каби пьесаларни тилга олмақчиман.

«Ўттиз ёшлилар» саҳнага чиққанда кўпчилик ажабланди. «Жамиятни бунчалар танкид қилишга ким йўл берди?», дегувчилар ҳам топилди. Ўттиз ёшли зиёли, дўхтир жамиятнинг хасталигидан куйинади. Машраб Бобоевнинг ўша қахрамонлари ҳозир 40-45 ёшларда. Қаранг, бугун жамиятда туб ўзгариш ясамоқчи бўлаётганлар ҳам шу ёндаги одамлар. Демак, ёзувчи бугунги кунни анча олдин ҳис қила олган. Демак, ёзувчи ёлғон пойдевор устига қурилган уй қад кериб туролмаслигини кўра билган. Бу ҳамма ижодкорга ҳам насиб бўлавермайдиган бир фазилат.

Машраб ака элик ёшга тўлганмишлар. Негадир ишонгим келмайди. Йигирма беш йил олдин кўрганимда бу одам қандай бўлса — ҳозир ҳам ўша-ўша. Этга бир грамм эт қўшилмаган, самимийлик ҳам ўша-ўша. Қулиб туришлари ҳам ўша-ўша. Хусн ҳам аввалгидек бинойи. Ёши улғайганини фақат ижоддаги ўсиши, азамат йигит бўлиб қолган ўғиллари «фoш қилиб» туради.

Элик ёшга кирган ёзувчи ҳақида кўп гапириш ярашмайди. Мен Машраб Бобоев ҳақида 2041 йилда бақувват мақола ёзишни кўнглимга тугиб қўйдим. Шу мақолани ўқимоқ истагида бўлган ҳар бир адабиёт муҳибига ўша кунгача яшаши шарт. Ҳар ҳолда Машраб Бобоевда шундай ният туғилиши табиий. Илоҳим, ниятлари йўлдошлари бўлсин, деб дуо қилиб қолгучи:

Тоҳир МАЛИК

Трамвайда юринг, метрода юринг,  
Ҳар гал кашф қиласиз янги бир олам!  
Йуқса ҳаётнинг кўп неъматларидан  
Қолиб кетаркансиз буткул бебахра,  
Ғафлатда ўтгандай бўларкан умр.  
Кимга кўнгил ёриб, кимдан ҳол сўраб,  
Эл билан мулоқот қилиб турмаса,  
Элидан ажралиб қоларкан одам...  
Мен-ку, бу хатони такрорламасман,  
Сиз ҳам такрорламанг уни ҳеч қачон!

\* \* \*

Қўлингни қўй юрагимга,  
Юрагимга озиқлигим,  
Тақдирим ёз пешонамга,  
Пешонамга ёзиқлигим.

Қани энди айта олсам:  
Сен гулу мен насимман деб,  
Ошкор этар насимингдан  
Япроқ каби нозиклигим.

Сен нақадар сеҳргарсан,  
Хасга айлантирдинг тоғни,  
Қани менинг вазминлигим,  
Қани менинг босиқлигим?

Сен нақадар ношукурсан,  
Барча нарса инкор сенга,  
Инкор этолмассан аммо  
Ишқинг билан тошиқлигим!

Сен қуёшу мен самоман,  
Айланар ким кимни — билмам,  
Буткул сенга боғлиқ аммо  
Тундлигиму очиқлигим.

Тайёрман бор итобингга,  
Жавобман бор саволингга,  
Бир саволни сўрма лекин:  
Таомми ё қошиқлигим.

Бир Машрабман, бор бисотим:  
Улфатгина одамлигим,  
Жиндайгина шоирлигим,  
Анчагина ошиқлигим...

## Муин Бисунинг сўнгги шеъри

Мен — ўқ эдим,  
Таваллуд онимда онам бўғзидан  
Узилган оҳ билан отилган бир ўқ.  
Уқлигимча ўтдим то охирги дам,  
Бундай,  
Инсон бўлиб яшаганим йўқ.

Умргузаронлик — чучмал бир эртак,  
Шаробу шуҳратнинг таъми кўп тахир.  
Инсонлик — Ватанга эгалик демак,  
Ватансиз яшаган — инсонми, ахир!

Гарчи сен мавжудсан, бир рўё эмас,  
Мен сени изладим қирқ йилга яқин.  
Ватаним, мен сенинг тупроғингдамас,  
Яшаб келдинг менинг юрагимда сен.

Отилдим, отилдим, юрагимда — сен,  
Не зотлар кўксини тилка қилароқ.  
Ўзинг битта эдинг, битта, Ватаним,  
Ўқ отар нишонинг кўп эди бирок.

Гарчи огоҳ эдинг ғанимларингдан,  
Харидорларинг ҳам аён-у, бирок,  
Куну тун фарзандлик даъвоси билан  
Сени пуллаганлар эди хавфлироқ.

Барча ғанимларинг — ошкора, зимдан,  
Шикаст топди мендан, топди жароҳат.  
Мен мамнун эмасман шоирлигимдан,  
Мен ўқ бўлганимдан мамнунман фақат!

Афсуски, ўқнинг ҳам жони бор экан,  
Мана, мен тугадим,  
Куйиб битдим мен.  
Ватансиз

Инсонман, Шоирман деган  
Зотларнинг устидан кулиб кетдим мен!

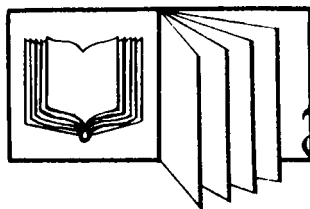
\* \* \*

Сен Қўқонга жўнаган дамда  
На қуёш бор, на ой бор эди.  
Зулмат ҳоким эди оламга,  
Фақат зулмат барқарор эди.

Шундан бери ўтди не замон,  
Қуёш ва ой чиқди неча бор.  
Зулмат ичра юрибмиз ҳамон,  
Зулмат ичра юрибмиз абгор.

Раҳм қилғил оламга, санам,  
Менга раҳм қилмасанг магар:  
Ётаверар зулматда олам,  
Сен Тошкентга қайтгунга қадар...





Мурод Мансур

# Ўзбекистон ДЗУ

Роман<sup>1</sup>

## УЧИНЧИ БОБ

У силласи қуриб, беҳол тортиб уйғонди. Суяклари сим-сим оғрир, бутун вужуди пўла қилиб ташланганга ўхшар эди. Шу билан учинчи кун ўзини шундай сезиши. Нима бало, ўша касал илашгани ростмикин?..

Муҳсин илкис бошини кўтариб, туриб ўтириб олди: қўли ошга етганда қаёқдан ёпишди бу дард? Дунё кўзига қоронғу кўриниб, ҳеч нарса ёқмаётган шу тобда хотини даҳлизданоқ шанғиллаб, кириб келди:

— Эшитдингизми, дадаси, хурсандчиликни? Абдулаҳат топиб келди: радиода айтишганмиш.

Унинг хаёли план тўлганига кетди. Айтса айтгандир. Биринчи марта мақташими? Абдулаҳат ҳам ҳеч қуюлмади-қуюлмади-да. Ёш болага ўхшаб, радиода айтди деб каллаи саҳарлаб югуриб келганини-чи?

— Айтса нима?! Шунга шунча ваҳимами? План тўлдирмай юрган одаммидим?! — жеркиб, юз бурди Муҳсин: мен нима ғамдаман-у, бу тили оғзига тиқилиб хурсандчилик, дейди... Эрталабдан ўсма қўйиб, ярашса-ярашмаса пардоз-андоз қилиб олган хотини кўзига бирам хунук кўриниб кетдики...

Лекин у сира лаб-лунжини йиғиштириб ололмасди.

— Вой, мен уни айтаётганим йўқ, дадаси, — хотини яқин келиб, эркаланди. — Бундай учини чиқариб ҳам қўймайсиз.

— Нимани? — Муҳсин ўзиники ўзига етмагандай, хотинининг гинаси оғир тушиб, фижинди.

— Муборак бўлсин, ахир, юлдузийиз, — хотини унинг ёнига ўтириб, елкасини бошини қўйди, — эрталабки ахборотда ўқиганмиш. Абдулаҳат ўз қулоғи билан эшитибди. Чиқа қолинг, азда-базда табриклагани келган-а...

— Э-ҳа, уми? — Ичида эса ниҳоят ўтказишибдими?.. деб ўйлади.

Унинг ўрнида бошқа одам бўлса, дўпписини осмонга отар, хотинини қучоқлаб,

<sup>1</sup> Охири. Бошланиши ўтган сонларда.



ўпиб-ўпиб оларди. Лекин Муҳсин ундай қила олмади. Вужудини бир зумлик ёқимли ҳис чулғади-ю... кейин, дилғашлиги тарқаманиданми ё касали эсига тушибми, баттар эжинди.

— Эндими? — деб юборди ўзи ҳам сезмаган ҳолда. Ҳа-да, илгари қаёқда эдилар? Тоғни урса талқон қиладиган кезларида бермай, энди, қаёқдаги дардга чалинган маҳалида, мукофот тугул бошқаси татимай турган бир пайтда инъом этадиларми?

— Вой, дадаси, эзуликиннг кечи бораканми? Унақа деманг, ношукрлик бўлади, — хотини яна талтайди, Аммо Муҳсинга бу ҳам ёқмай, жеркиб берди:

— Э, сен нимани биласан! Узим ўлолмай турибман-у...

— Туф-туф-э, нафасингизни ел олсин. План тўлган, гиройлик тайин, яна нимадан ташвиш тортасиз? Туринг, ундан кўра. Ё сал шамол тегибдими?

— Шамол бўлса кошки эди, — Муҳсин зўрма-зўраки ўрнидан турди. Бир кўнгли хотинига ёрилишга чоғланди-ю, яна орқа-кетини ўйлаб, айтмай кўя қолди. Рост-да, қоним икки галдан бери чатоқ чиқяпти, деб қандай айтсин, бунинг ўтакасини ёриб? Анув жухуд дўхтирга бир кўрсатиш керак эдими? Илгари нимага қунт қилмади-я. Бўл-маса, хорижга чиқаётиб топширган қонидан маълум бўлувди-ку. Олдинига дўхтирлар рухсат бермай қанча тихирлик қилишди. Юқоридагилар ўртага тушишгач, индай олмай қолишди. Бу эса, Булғориедан қайтиб ҳам учрамади уларга. Бекор айтишибди, адашишгандир-да, деди-қўйди. Мана, яна хуруж қилиб турибди.

У кўнглига ҳеч нарса сиғмай кийинди. Юз-кўзини чайса ҳам кўнгли ёришмади, қайтанга шахти ҳамон паст, авзойи тунд эди.

У Абдулаҳатни қандай кутиб олиб, қай алпозда елкасига тўн ташлади, қандай кузатди, эсида йўқ. Хаёли ҳам жойида эмас эди.

У қайтиб уйга кира туриб, оёқларидан мадор қочгандек аллақандай бўшашиб кетди. Тавба, бир бало бўляпти, ўзи? Ҳеч нарса татимаётир. Жухуд дўхтирга боргани маъқул. Баҳонада сал алаҳсиб келади-ку.

— Баҳодир, қанисан? — чақирди у хотинини ўғлининг номи билан атаб.

— Лаббай, дадаси, — жаз-жузга уннаётган хотини ошхонадан чиқиб келди.

— Шўпирдан дарак йўқ, бирор ёққа юборганмисизлар? Фарғонага тушиб чиқишим керак.

— Ҳозир кеп қолади, дадаси. Лекин... шундай кунда Фарғонада нима бор? — унинг юзига хавотирланиб қаради аёли.

Муҳсин яшириб ўтиришга тоқати етмай, энди айтиб кўя қолди.

— Сал мазам бўлмайроқ турибди. Исроил дўхтирга... ўтиб келай.

— Туф-туф, касалнинг юзини тесқари қилсин. Ахир чақиртирсангиз ҳам бўлади-ку, дадаси?

— Шундай кунда дўхтир чақирмай кўяқолай.

— Ўзингиз биласиз, — деди аёли бўшашибгина.

Сўнг иштаҳаси бўлиб-бўлмай, ярим коса мастава ичгунча шўпири ҳам етиб келди-да, уйни меҳмон босмасдан бурун Фарғонага жўнаб юборди. Йўлда касали бир-икки хуруж қилиб, кайфиятини жуда тушириб юборди-ю, ичидан қиринди ўтиб, аллавақтгача жим қолди. Хаёлига эса қаёқдаги гаплар ўралашиб келади: Балки анави муаллим боланинг уволига қолдимми? Жинқарчадек бўлиб олишмаса, кимнинг кўнгли қолувди? Эҳ, Абдулҳақ, Абдулҳақ... Мана, энди нима бўлди? Ўзинг ёмонотлик, устига-устак қамоқда ўтирибсан. Бу ёқда онанг, хотининг ёлғиз. Сенинг ўртангга тушиб, у киши ҳам ўтиб кетдилар. Кўтармади юраклари бунча ташвишни... Тупроғинг шунча оғир эканми? Балки манави дард ҳам... бежизмасдир?

Тавба, нима бўляпти ўзи? Ҳали боши ёстиққа тегмасдан туриб, гуноҳларини ўйлаб қолдимми? Хаёлига тушди дегунча шу аҳвол-а: муаллим болага кўрсатган жабрлари ўралашиб келаверади, келаверади. Ҳеч тинчлик бермайди. Ажаб дунё? У ниманинг қутқусига учраб, нимага интилгани-ю, энди ўша нарсаларга эришганда, қай кўйга тушиб ўтирибди?!

Муҳсиннинг кўзлари намланиб, бош чайқади: оғир, жуда оғир. Ҳаддан ташқари катта йўлни ўтиб қўйган. Қайтадан бошлаш, ҳаммасидан воз кечиш оғир. Гуноҳи ҳам, савоби ҳам ўзиники. Ёлғиз ўзиники...

Машина қир йўлидан шаҳар томон учиб борар, унинг ойнасида эса кўз ёши мисол ёмғир томчилари титрар эди.

Жухуд дўхтир хонасида экан, кўрибоқ ўлиб-қутила кетди.

— Э, келсинлар-келсинлар, қадамларига ҳасанот. Нечук-нечук?

— Сизни соғиниб-да, Исроил ака, сизни соғиниб. Бўлак нима бўлиши мумкин... — деди унинг гапига яраша.

— Ундай бўлса... и... и... ишикка ута-миз, утира-миз. Меҳмон була-миз, — керакли сўзларни топишга қийнала-қийнала мулозиматга тушди у.

<sup>1</sup> Бу тақдирлар ва воқеаларнинг Қувадаги биз билган машҳур кишиларга ҳеч даҳли йўқ. Қува асарга макон қилиб олинди, холос. (Муаллиф)

Чин дилдан кулишдилар. Исроил дўхтир Новқатга биринчи гал келганида хўб қизиқ воқеа бўлганмиди?! Косада овқат келтириб қўйишибди. Ҳамма иштаҳа билан қайнатма шўрва ичишга тушиб кетган. Дўхтир эса, қошиқни айлантиради-қўяди, айлантиради-қўяди. Бу ёқда қисташни қўйишмайди: олинг, дўхтир, буни райҳон шўрва дейдилар. Новқатнинг райҳон шўрвасини ичмабсиз, бу дунёга келмабсиз... У бўлса бош силкиб қошиқни қўлга олади-ю, ичишга юраги бетламайди.

Ахйри у энгашиб, шивирлаб сўрайди:

— Мол гуштини или куй?

— Олаверинг: янги сўйилган қўй гўшти, қўчқорники. Нарёқда қўй гўшти-қўй ёғига қулинг ўргилсин палов бўляпти. Девзира гуруч билан, — мақтовини келтиради Муҳсин. Аммо дўхтир кутилмаганда қўлини кўксига қўйиб, минг андиша билан узр айтишга тушади.

— Раҳмат, но не могу. Поймите меня, только не обижайтесь. Я лучше ем винограда...

Булар гап нимадалигини билмай роса қисташибди, мол гўшtidан қўй гўшти аълолигини тушунтира кетишибди. Лекин қани энди у киши ширвоз гўштини аскарликда бир тўйиб «еганча» қайтиб оғзига ололмаслигини айта олса. Айтмаган ҳам, ичмаган ҳам. Жуда аломат меҳмондорчилик бўлган-да. Бу ёқда у кишининг шарафига қўйлар сўйилган, қозон осилган-у, ўзи нон-чой ичиб ўтирибди, у ёқда ҳузурини бошқалар кўриш-япти. Шу-шу, жухуд дўхтир келади дейилса, ошпазлар ҳазиллашиб қора қўчқорни сўйворайликми, деб туришади. Лекин, шунинг баробарида мол гўшти топиб келгани бир одам отлана бошлайди...

Муҳсин қон топширилганда беришган қоғозни кўкрак чўнтагидан олиб узатди:

— Очиғи, олдингизга бир маслаҳат билан келдим, — деди бўшашиб. — Манавини кўринг, иккинчи марта ҳам шундай баланд чиқяпти.

Скудович қоғозни кўзига яқин олиб бориб, анча вақт жим қолди, лекин ажабки, юзидан бирон ўзгариш сезилмасди. Афтидан, ҳамма нарсага аллақачон ақли етиб бўлган-у, қандай тушунтирарини ўйлаб турибди.

Ниҳоят у қоғозни стол устига секин қўйди:

— Ваҳима қиладиган ери йўқ, Муҳсин Бузрукович, — деди кўзойнагини қўлига олиб, — лекин... агар ишончлироқ бўлсин десангиз, биз ўзимиз тағин бир текшириб кўрайлик.

— Шу янгиси, Исроил Мусаевич, жуда ишончли жойда текширилган. Кейин, кундан-кунга силлам ҳам қуриб бораётгандек. Жуда хавотирга тушиб қолдим.

— Ундай бўлса, — дўхтир кўзойнагини артганча, бир муддат туриб қолди. — Ундай бўлса, менинг маслаҳатим, яна сафарга отланасиз. Бир иложини қилиб, четга чиқиб келасиз.

— Чет элгами? Шу аҳволда-я? — Муҳсин унинг муддаосига тушуна олмай гангиди. Скудович яна ҳам жиддий тортди:

— Австрия ёки Югославияга борасиз, Муҳсин Бузрукович.

— Нима, яқинроқда... мумкин эмасми? — деди Муҳсин, юрагига баттар ваҳима оралаб.

Дўхтир бош чайқади:

— Ростини айтсам, биз ожизмиз. Бу касалга фақат ўша ерда даво бор, деб эшитаман. Сиздан бўлак одамга айтиб ҳам ўтирмасдим. Қўли ҳам, кучи ҳам етмайди.

— Дўхтир, бориб юргунча ўша дорини олдира қолсак-чи?.. От билан туянинг нархимасдир?

Лекин бу таклиф ўтмади.

— Мумкиндир, лекин... одам ўзи борса яхши-да.

— Нима, бизнинг дўхтирлар қаровини келтира олмайди, дейсизми? — ижикилади Муҳсин ҳам.

— Нега, келтириш мумкин, лекин мен, бировга айта кўрманг-у, боришни маслаҳат берардим. Касалнинг ҳам бошланиши экан. — Кейин у бирдан ниманидир эслаб, уни четга бошлади. — Бироқ шу гап шу ерда қолсин, рухсат олгунча ҳеч кимга айта кўрманг. Бўлмаса қўймадилар.

Ахир тиббий қоғозсиз четга чиқиб бўларканми?! Қаёқдаги гапни айтади бу одам?!

— Булғориега зўрға қўйишди-ку, Австрияга йўл бўлсин? Янаям юқоридагилар ўртага тушишди.

Дўхтир иссиқ жилмайди:

— Бу гал ҳам ўша тепадагиларни ўртага соласиз. Бошқа иложи йўқ.

Муҳсин ҳар хил андишаларга бориб, дўхтирга ялинди:

— Исроил Мусаевич, азизим. Яхшиси мен сиз айтган дорини олдирай-да, бу ёғига ўзингиз...

У ҳам бунга ўтинч-ла тикилди:

— Жоним билан, қараганим бўлсин, Муҳсин Бузрукович. Лекин маслаҳатимга кирсангиз — боринг. Кўнглингизга олманг-у, мен сизнинг ўрнингизда...

— Наҳотки шунчалик... жиддий десангиз?..

Дўхтир киприкларини пирпиратди:

— Борганингиз яхши, мени айтди деяверинг...

— Шояд... — Муҳсин шундай деди-ю, лекин бирдан қандай жар ёқасида турганини ҳис этиб, юраги музлаб кетди: қаёқда турган экан бу бедаво дард — оқ қон? Қайси гуноҳлари учун ёпишди? Ё фотиҳани бузмоқчи бўлгани худога ҳам хуш келмай... ундай деса, тўй номаълум муддатга сурилди холос-ку. Шу кўйларга тушаркан, бу мансабу обрў, бу доврўғу қаҳрамонлик нима зарил эди?

Наҳот бу дунёда ҳамма нарса ўткинчи? Шону шавкат ҳам, давру даврон ҳам, яхшию ёмон ҳам? Унда яшашдан, бу дунёга келишдан мақсад нима, ўзи? Нима учун яралган бу дунё, агар одам ундан бир таскин топиб кетмаса? Нимаси унинг умидли дунё? Умидли!..

## ТҲРТИНЧИ БОБ

Делегатларни залга чорлаб, учинчи кўнғироқ ҳам чалинди. Энди навбат уникиёв?.. Ҳамиша биринчи бўлиб сўз оладиган машъаллару эрка раислар, айтувли котиблару ҳисобда турган маърузачилар чиқиб бўлдилар.

Вали атай қоғоз қоралаб ёзган маърузасини қўлга олиб, эшикни беркитди-ю, шошиб чиқди. Йўлак бўшаб қолган, залга кираверишда турганларни айтмаса, йиғин қатнашчилари ўз ўринларини эгаллаб бўлишган эди. Кимдир унинг тирсагидан ушладди-ю, ўгирилиб қарагунча бўлмай қўлтиғидан олиб, бир чеккага бошлади. Кўз қири тушгандаёқ Вали таниди: бу бинода ўзига ўхшаган қотма-найнов одам иккита, ую қуда томонга қарашли идоранинг бошлиғи. Нима бало, ниятини сездириб қўйибдими? Ичидан қиринди ўтиб ҳамроҳининг юзига қаради. Лекин у кутилмаганда бунинг тирсагини сиқиб қўйди. Тавба, бу нима дегани? Далда берганими ё тартибга чақиргани? У Валининг кўнглидан кечган гаплардан хабардордай, юзини яқин олиб келиб, қулоғига шивирлади:

— Вали Урмонович, балки сўзга чиқмай қўяқолганингиз маъқулдир?

— Нега энди? — деди чўчиб.

У маъноли жилмайди:

— Пайтимасми дейман-да.

Тамом. Ҳаммаси маълум экан. Ҳозир огоҳлантиряптими, демак, сўз беришмайди. Фақат олдидан ўтиб қўйишяпти. Ким сотди экан?..

Аммо ҳамроҳининг кейинги гапи ғалати бўлди.

— Кузатиб ўтирибман, эрталабдан бери. Жуда ҳаяжондасиз. Яна ўзингиз биласиз, вазиятга қаранг.

Шу тобда катталар кела бошлашди. У ўзини қанча четга тортмасин, Тоға ёнларига келиб тўхтади ва «Валижон, қалай, яхшимисиз?», дея қўл олишиб ўтиб кета туриб, бир қур ғалати қараб қўйди.

— Айтмоқчи, тайёрмисиз? Сўз бераверайликми, ё?.. — деди.

Вали нима деярини билмай, юраги дукурлади:

— Ўзингиз биласиз, — деди елка учуриб, — Лекин мен... тайёрман.

— Яхши, — деди у, аллақандай синчковлик билан.

Улар президиумни эгаллаб, ўзи пастда бўш қолган бир ўринга жойлашди ҳамки шу ҳадик кўнглини тарк этмасди: ростданам бир нарсани биладиларми? Бекорга ёмонотлик бўлгани қолмайдими? Танқид қилди ҳам дейлик. Қўллайдиган мард чиқса-ку, хўп-хўп, чиқмаса-чи? Фалончига куёв экан деб, кечирармиди Тоға? Муҳсиннинг ўзи шатта бўлса ҳам майли экан, чет элдан қачон қайтиши даргумон. Орага тушадиган ким бор? Тўхта-тўхта, ҳали гапириб гапингни маъқул қила олмадингу ўртага тушадиган одам излаб қолдингми? Олдин сўз ол, чиқ, гапир. Ҳалитдан тиззанг қалтирайди. Сен бировга тухмат қилаётган бўлсанг-ки қўрқсанг. Бунақа вазият яна бўладими-йўқми?!

Юқоридагилар хотиржам. Мажлис охирлаб боряпти. Сўзга чиққан бу ўртоқ ҳам олдиндан неча марта кўриб берилган сўзини бош кўтармай ўқимоқда. Залдагилар ўзаро пичир-пичирга тушиб кетишган, тепадагилар-ку аллақачон залга эътибор бермай қўйишган.

Одатдаги мудроқ ўчирар қарсақлар янграб, маърузачи минбардан тушиб кела бошлади. Йиғилишга раислик қилувчи қўлида бир парча қоғоз билан ўрнидан турди.

— Уртоқлар, маъзур тутасиз. Биз томондан англашилмовчилик юз берибди. Сўзга ўзингиз ўртоқ, область пахта тайёрлаш трести бошлиғи Дониёр Ҳотамтоевчи шошилинч Тошкентга жўнаб кетганликлари сабабли ҳозир сўзни навбатдаги ўртоққа берамиз. Сўз вилоят фирқа қўмитаси ҳайъати раиси...

Ва ниҳоят айтишга, барча-барчасини очиб ташлашга ўзини шунчалик чоғлаб ўтирган одам ўз номини эшитиб, ғалати бўлиб кетди. Вужудини аллақандай олов қоплаб, юраги гурс-гурс уриб келганча бўғзига тиқилди-ю, ўзи икки ўт орасида қолди: ростданам пайтимасми? Бу одамдан қўрққуликми? Ундай деса, ахир кимдир бошлаб бериши керак-ку...

Бўғзига тиқилиб келаётган нарса юмшаб, юрак уриши, вужудини қоплаган олов сал

бўшашгандай бўлдию ўзини бардам сезиб, ўрнидан турганча минбар томон юрди: энди орқага қайтган... номард.

Қўлидаги қоралама қоғоз ҳам бир ёқда қолиб кетди, ҳамма майда-чуйда гаплар унутилди.

— Ўртоқлар, оталаримиз катта арава қаёққа юрса, кичкинаси ҳам ўшанинг кетидан кетади, дердилар. Ҳақ гап экан. Биз тепадагиларга таассуб қилишни жуда ҳаддини олволдик. Ҳаммамиз ҳам лавозими ўзимиздан юқорироқ одамни кўрсак ўлиб қоламиз, шарафлашга жуда устамиз. Қўйиб берса, мақтаб еттинчи осмонга чиқариб қўямиз. Қанақиб бўлса-да, яхши кўринсак, ёқсак, кўнглини олсак бўлгани. Мана, конференция кетяпти, мендан олдин неча киши сўзга чиққан бўлса, роса ким ўзар ўйналди. Область партия ташкилотининг фаолиятини баҳолаш бир ёқда қолиб, Тоғани шарафлаб ётибсизлар: Яхшиям Тоға бор эканлар, у кишининг доно раҳбарлигида... оталарча ғамхўрликларига жавобан... ҳоқматли маслаҳатларига амал қилиб... шахсан ўзларига сўз бериб айтамызки... ва ҳоказо ва ҳоказо. Ахир ўртоқлар, у киши ҳам ниҳоятти бир одам, хом сут эмган банда-ку...

Мажлисга раислик қилувчи обкомнинг мафкура котибаси микрофонни тақиллатди:

— Вали Ўрмонович, асосий гапга ўтсак, таклифларингиз?

Тушунди, тартибга чақиряпти — ўтлаб кетяпсиз демоқчи. Булар шунақа, сал танқидни ҳам кўтра олмайди. Лекин ҳозир бўш келса, кейин баттар калака қилишлари тайин. Ундан кўра, ўз билганидан қолмагани маъқул.

— Ҳай, лўндаси бўлса, лўндаси-да. Мана, область планини фалон процент ошириб уддаладик, деб кўкрак керяпмиз. Лекин ҳеч ким қандай қилиб, қанақа пахта ҳисобига, дея олмади. Чунки бу ерда айтиб бўлмайдиган гап бор. Оқпалак баҳона неча йилки дағал толали 153—ЭФ пахтани ёппасига экиб келяпмиз. Бу пахтанинг толасини на марказга, на чет элга ўтказа олмай тоғ-тоғ қилиб Фарғонаю Тошкент тўқимачилик комбинатларига тиқиштириб ташлаганмиз. Улар эса ишлатолмай гаранг. Хўш, саноатда ўтмаса, халқ олмаса, ким учун етиштиряпмиз? Шунча пахтадан, план кетидан қувишдан мақсад нима? Индай олмаймиз. Чунки бу пахта навини экиш ташаббускори... ким? Аъзам Пўлатович! Тўғри, Тоға ўзи ёмон одам эмас. Қолаверса ёмон ном қолдиришни ҳам истамайдилар. Лекин мустақил эмаслар, иккинчи котибнинг чизган чизигидан чиқа олмайдилар. Масалан, у кишидан Леонид Ильичнинг Тошкентга келиш шарафига бир кунда беш процент пахта тайёрлайлик, деган гап чиқди. Лекин ўша беш процент пахта қанчаю уни бир кунда териб олиш мумкинми, деб сўраб кўрган одам бўлдими? На Тоға сўрадилар, на бошқа биров...

Микрофон қиртиллади. Раислик қилувчи бетоқатланиб, тартибга қақирди.

— Вали Ўрмонович, вақтингиз битди.

Ҳозиргина сукут чўмган залда ғовур кучайиб, делегатлар бирдан гувранди. Ҳар қаёқдан луқмалар эшитилди:

— Бўхтон! Оғзингизга қаранг, Вали Ўрмонович!

— Ким-ким, Тоғага тош отасизми?

— Шошманглар, гапиришга қўйинглар, ахир.

У президиумга ўгирилдию доҳий тош ҳайкали ёнидаги қора парда ортига ўтиб бораётган Тоғага кўзи тушиб, ғалати бўлиб кетди: аяш керакмиди чол бояқишни?..

## БЕШИНЧИ БОБ

«Рости, ҳали-бери отингизни атамоқчи эмасдим, Муҳсин ака. Ҳақ қарор топиб, озодликка чиқмагунимча, шунга қасам ичгандим. Охирида «ассалому алайкум, қалайсиз энди?» деб бормоқчи эдим. Лекин газетада манави фармонни кўрдиму чидаб тура олмадим. Тағинам қуёш куйиб, ер ютмайди биздай бандаларни!

Аммо бир нарсага ҳеч тушуна олмайман: нега бизни тўғри юриб, тўғри туришга ўқитишди-ю, энди шундай яшагани қўймай, турма ортига тиқишади? Сизларга тўғаноқ бўлмаслигимиз учун-да?

Шунақа, таълим бошқа, яшаш бошқа. Гапимиз бўлак, ишимиз бўлак. Сиёсатимиз ундай, қиладиганлар бундай. Тилимиз тўғрию дилимиз эгри.

Айтинг-чи, бунга ким айбдор? Сиздайин юрт катталари эмасми? Балки энди менга ҳеч ким тил теккиза олмайди, қаҳрамон бўлиб, бир умрга номим тарихда қолди, деб ўйларсиз? Лекин, виждонан айтингчи, шу юлдузга муносибмисиз?

Ҳа, менга алам қияпти, одамзод тарихида энг одил тузум деб кўкларга кўтарилган бизнинг жамиятда шундай ноҳақликларга ўрин борлиги, оғизда бир гапни айтиб, амалда бошқа ишлар қилиниши мумкинлиги, қонун-қоидалар баъзан сариқ чақага арзимаслиги, шу жамиятда туғилганиму сиздай одамлар билан яшаганим алам қияпти.

Мен ҳам бир инсон эдим-ку. Тиқ этса эшикка қараб ўтиргучи бувижоним, сал кечиксам хавотирга тушиб қолгучи хотиним бор эди-ку. Уларнинг суянадиган кими бор эди? Наҳот жилла курса шунинг андишасига бормадингиз? Шундан кейин ҳам сизни қандай юрт отаси деб атай?

Сизга ачинаман. Бугунги хурсандчилик кунда, эшигингизга тумонат одам йиғилиб,

муборакбод этаётган кезде ҳам сизни қарғаётган, кўз ёшлари билан худога солаётганлар бордир. Минг одам алқасин, лекин бир одамнинг кўзёшичалик бўлмас. Сиз эса, шу эддий халқнинг тўпори ҳақиқатини ҳам билмай керилиб юрибсиз-а!..

Ҳайламанг, хурсандчилик кунимда атай хат битибди деб. Йўқ, фармонни кўрдиму... кўнглимни бир бўшатиб олгим келди. Сиздан бўлак кимга ҳам ёзардим бу гапларни. Тепага ёзсам шикоятга йўядилар, пастга ёзсам, кўролмаган-да, дейдилар. Бир бўлса, тоғага ёзиб юборишим мумкин эди. Лекин у киши ҳам... илоҳим гўрлари нурга тўйсин, дунёдан ўтибдилар. Мени деб бориб... Сизни деб куйиб кетибдилар. Одамзоднинг умри шу экан, бир умр фарзандим, деб ўтаркан-у... Ким, қачон кўрган фарзанднинг иснодини кўтаролмай узилган отани? Бу кунлар ҳам ўтар, ҳаммаси орқада қолар, лекин бу уятни қандай қилиб ювасиз?

Мабодо мен Сизни золим деб атасам, тепа сочингиз тикка бўлиши мумкин. Биронта идорага эса, золимни мукофотлабдилар деб ёзсам-чи? Яна тўхматчи тамғасини босиб, бекорга кесилиб кетмаган экан, дейишади. Лекин дўппини четга қўйиб бир ўйлаб кўринг-чи. Мени жиннихонага жўнатганингиз, кейин тутдириб олиб келиб, кесдириб юборганингиз — бу зулм эмасми? Бирон йил кўзимга кўринмай турсин, мен билан ўчакишганинг ҳоли шу, дегансиз-да?

Қолаверса, ёлғиз сиздан хафа бўлишим ўринсиз. Чунки ҳамма даврларда ҳам эркин фикрли кишилар жазога мустаҳқил этилган. Қуллар миноралардан ташланган. Даҳрийлар ўтда ёқилган. Ҳур фикрлилар худо қарғаган ерларга бадарға қилинган.

Мен ўзимни уларга тенглаштирмақчи эмасман. Фақат зулм ўлмаганини, йўқолмаганини айтаётирман. Тушқунликка тушганим ҳам йўқ. Бир кунмас-бир кун ҳаммаси қораланар, яна тўғри йўлга тушиб олармиз. Лекин ўшангача бизга ўхшаган бошқача фикрловчилар жабр кўра-кўра аламзадага, ўч олувчи майда одамларга айланиб кетмасалар кошки эди, дейман.

Бу гапларимдан эси жойига тушиб қолибди-ку дерсиз? Э, йўқ, мендай қайсар бу дунёга бошқа келмайди. Бу гапларни бир айтдим-қўйдим-да. Зора виждонингиз уйғонса, сиз ҳам одамга ўхшаб ич-ичингиздан азоб чексангиз, дедим-да. Балки яна, адашаётгандирман.

Фармон муносабати билан «шахсий табригим» чўзилиб кетди, узр. Аммо унутманг, ҳаётингизнинг ҳаммаси шундай хурсандчилигу қўтловлар билан ўтмаса керак. Олдинда нима бор, билмайсиз-ку, тўғрими?

Абдулҳақ Мақсудов,  
Оҳангарон, Минлаг, 198... йил декабри»,

## ОЛТИНЧИ БОБ

...Ўртоқлари билан бурунги йиллардагидек Сўх томонларга овга чиқсаю тоғу тошлар, ўру қирлар, бутун оламини қоплаган оқлигу қорлик аро каклик овлаб юриб, бир бало бўлса... қор кўчкиси тагида қолсам, бирон жарга тийғониб кетсам, ёинки бирор дайди ўк...

Тавба, эрталабдан бери шу фикр калласида айлангани-айланган. Кимларнидир ачинтиргиси, суюнтиргиси, балолардан қўтқариб, енгил тортиргиси келадими-ей, тушуниб бўлмайди.

Унинг одамларга ўтказиб қўйган жойи кўп. Бировларга ўхшаб фақат ўзини ўйламади. Еди ҳам, едирди ҳам. Беармон топди ҳам, армонсиз сочди ҳам. Қўл остидагиларга-ку, давримда яшаб қолинг, деб қўйибди. Яхшилик ундан рози кетар. Ахир, кимларга мурувват қилмади. Етим-есир демади, камбағалу ночор демади. Баъзиларга ўхшаб миннатни билмади. Қилдию унутди яхшилигини. Кимни жазодан, кимни қамоқдан қўтқариб қолди, лекин бунча берасан, демади ҳеч. Элда валломат номини олди.

Анави Муҳсин қаматиб қўйган муаллим болани чиқариб юборишга эллик минг сўрабдилар. Нозик ишмиш. Нақ юқорининг буйруғи билан судланиб кесилганмиш, Пул жонингни суғургулар. Майли, шавла кетса кетсин, обрў кетмасин. Фалончилар қаматиб юборди деган гап қаерда-ю, пистончи чиқариб олди дегани қаерда? Кўрди: бу молдунё, пул қўлнинг кири экан, келаркан-кетаркан. Бу дунёда одамдан фақат яхшилик қоларкан. Рост-да, амални унга боғлаб бериб қўйибдимми? Ҳаммаси ўткинчи!

Нечундир, илгари қақирди дегунча етиб келадиган дўстларидан ҳалигача дарак йўқ. Уларнинг гапида ўзи эртаметандан бориб оларди. Муҳсин-ку, майли, уни тушуниш мумкин. Чет элдан қайтиб келганидан бери ичига чироқ ёқса ёримайди. Қандайдир бедаво дардга чалинганмиш. Валини кутмаса ҳам бўлар? Тоғани танқид қилиб, оғриман бошига қанча ташвиш орттириб олди. Шу зарилмиди? Танқид билан бир нарсага эришиб бўларканми? Қайтага ўзига жабр қилди. Обком аъзолигида қолдиришгани билан, орадан икки ой ўтмай ташкилий бўлимга ўринбосар қилиб ўтказишди-да, энди қисқартиришга тушириб ўтиришибди. Ҳали бу ҳам ҳолва. Иш бермай тоза қийнашса

ажабмас. Ахир биринчининг ўзи билан тескарилашиб қолган кадрни ким ҳам паноҳига олар эди? Эҳ, Вали, Вали! Бу лаганбардорларни билмасмидинг?

Эшик кўнғироғи жиринглаб, аллаким келгандай бўлди. Дўстларидан бирортасқи шекилли, хотини меҳмоннавозлик билан «келинг-келинг»лаб қолди. Йўлакдан Валининг овози эшитилди:

— Яхши ўтирибсизларми, янга? Офайнимнинг қон босими икки юзга чиқиб кетмадимми ишқилиб?..

— Э-э, оқўрик, бормисан? Ўзингдан ўтадигани йўқ-да, ошна, — Дониёр пешвоз чиқиб, кучоқ очди.

Негадир кучоқлаб туриб, ич-ичидан бир ўксик босиб келди. Наҳот дўсти шу сурилиб кетганича ўнганмасе? Дунёнинг тескарилигини кўр: ўғри қолиб, тўғриларга кун йўқ. Ким қўллайти буларни?..

Ўғринча дўстининг юзига назар ташласа, унинг мижжалари ҳам намлангандай.

— Утир, ошна, ўтир. Сенларни кутавериб ёрилиб кетай дедим-ку.

— Улар-чи, улардан ҳали ҳам дарак йўқми? — ҳайратланиб ён-атрофидаги бўш курсиларга, қўл урилмаган дастурхонга разм солди Вали.

Дониёр эса, йўлдан келган меҳмонга иримига чой қуйиб узатаркан:

— Ол, қани. Дастурхонга қара. Келсалар ана, келмасалар ўзлари биладилар. Мана, сен борсан, мен борман, бир отамлашайлик, — деди.

Вали маъноли илжайди:

— Иши чаппасига кетган савдогардай, мунча тушкунликка тушмасанг?

— Ҳаммамизда ҳам савдогар қони... йўғамас. Ҳамиша ошиғимиз олчи тушаве-рибдимми? — деди Дониёр, унинг аҳволига шама қилиб.

Вали синиқ жилмайди:

— Пешонада бори-да.

Дониёрнинг кўнгли суст кетиб, ўладиган дунёда дўстига бир яхшилик қилгиси келди.

Атай гапни бошқа ёққа бурди:

— Чойни ич. Томоғим тақиллаб турганини кўрмаётгандай сузиласан-а...

— Шошма, ахир, улар ҳам келсин. Олиш бўлса, қочмас.

Дониёр беихтиёр қўл силтади:

— Уларни қўявер. Келишидан келмаси аниқ. Азим бир карра сўкиш эшитишини билади. Муҳсин эса, ўзидан ўтганини ўзи сезиб юрибди Юрагига гап сиғадими? — у биқинига «тилла узук» деб ёзилган ишанинг бандидан ушлаб, қадаҳларга қуя бошлади. — Умуман, омад ҳаммамиздан ҳам секин-аста ўзи ўйирпти. Муҳсин бояқишга дард илашди. Сен ишсиз қолиб ўтирибсан. Биздан ҳам хотиржамлик кўтарилган. Фақат Азим тинчдай. Қани, ол, ошна, дилдаги ниятлар учун бир ичайлик. Борадиган еримизгача етиб бордик. Энди сен енгишинг керак. Шунинг учун оламиз.

Бир кўтаришда сипқорди савилни. Аҳ, ютуми бирам юмшоқки қурғурнинг. Бекорга «тилла узук» демаганлар-да. Хотини каклик қовурдоқни олиб кирди.

Вали унга ажабсаниб, энди кўраётгандек тикилди.

— Сени энди авлиёси ҳам ишга олмайди. Биласан-ку, шохи бир марта синган одамдан бу раҳбарлар иблисдан кўрққандай ҳайиқишади. Яххиси, ўзимга ўтиб қўяқол. Мен бир заводни берай-да, шу ерда қимирлаб тур. Нима дединг?

— Мен мутахассис бўлсам ҳам бошқа гап эди.

Вали қатъиятсиз бош чайқади.

— Уйлама, ҳозир курашиб, ютиб чиқишинг қийин. Муҳсин ҳам, мен ҳам ёнингга кира олмаймиз. Мардона чиқишингга тараф йўқ. Лекин курашга бемаврид тушиб қўйдинг, ошна. Эндям жим юрмасанг, ўзингни ўзинг балогардон қилиб қўйишинг мумкин. Сен ҳазил фаҳмлама буларни. Ол, эртадан бошлайдиган янги ишинг учун ичамиз. Директорлик учун!

Вали қадаҳни қўлига олган жойида яна дастурхонга қўйди:

— Шошма, аввал мендан эшит. Бирор амалга ўтиришим шартми? Кейин... мени ишсиз қолдиришга нима ҳақлари бор? Қисқартиришга туширдиларми, топиб ҳам берсинлар.

Дониёр унинг содда-дўлворлигидан эмас, «закўн»чилигидан кулди: қонунни бузиш чўт эканми? — Менинг ёмон бир маслаҳатим — бу даъвойингини қўй, ошна. Адолат излаганлар сенсиз ҳам кўп. Ҳақиқат топаман деб, албатта, бошни ёриш шартми?

— Ҳаммангизнинг топиб олган гапингиз шу. Қачонгача тинчимизни кўзлаймиз?

— Ол-а!.. — Дониёр ҳам қадаҳни бир четга қўйди, ким билан қачон курашишни ҳам билиш керакдир? Ё Муҳсин билан олишган муаллим боладай, бекорга кесилиб кетгинг келяптими? Аъзам тоғанинг олдида ким бўлсан? Агар шароит етилмасе...

Тавба, қачондан бери шундай фикрлайдиган бўлиб улгурди? Ичидан минг қиринди ўтсе ҳам индамасди-ку? Илгари нимадан ҳайиқарди? Амалиданми? Энди-чи? Энди нега қизиғи қолмади?

— Шароит ҳам ўзи етилавермас?

— Бу гапинг ҳам тўғри. Лекин биз кўрмаганларни кўришингни истайман, дўстим!

Вали кутилмаганда қадаҳни қўлига олиб, сўзсиз чўқиштирди-да, бир кўтаришда сипқориб юборди.

Сўнг чуқур хуҳ-хуҳлаб, найнов бўйига ярашмаган бир тарзда қўл силкиб, чаққон ўрнидан туриб кетди.

— Унгача жонингни асраб тур, дейсан-да. Истамасам-чи? Тўйган бўлсам-чи, дардни ичга ютишлардан?

— Узинг биласан, айтдим-қўйдим. Очиқ курашнинг мавриди ҳам келади ҳали. Ҳозир қош қўяман деб кўз чиқаришдан нима фойда?

— Хўш, ўзинг-чи, ўзинг? — кулди Вали, — маслаҳат беришдан осони борми?

— Бизни санамасанг ҳам бўлади. Гуноҳимиз шунчалик кўпки, судга берган одам савоб топади. Биз янглишдик, сен ўз йўлингдан қолма, ошна. — Дилини яна боягидек ўксик кайфият қоплаб, кўзи намланди. Овози ҳам ўзгариб бораётганини сездию қадаҳни шарт кўтарди.

Қачон адашди? Нимага учди? Ахир, умрида бировга ёмонлик соғинмаган одам эди-ку? Ҳамиша кимгадир бир яхшилик қилишни ўйларди-ку? Нега шундай бўлиб чиқди? Қалтис йўлларга кирди? Узими ё замона зайли биланми? Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ, деб адашдимми? У ҳам манави дўстидай исён кўтариши, бу халқнинг косаси қачон оқаради, деб чиқиши мумкин эди-ку. Ахир бу заҳматкаш халқнинг ёнини улар олмаса, ким олади? Вали бугун минг қораланмасин, эртага барибир ҳақ бўлиб чиқади. Фақат ўшанда унингдек замона зайлига тушиб, шароит қулига айланиб қолган бир кимсани қарғаб ёд этмасмиканлар?

Тавба, нега олдинда бир нур йўқ? Бу нимадан дарак ўзи?

## ЕТТИНЧИ БОБ

Дунё шунақа: бировнинг ишқи отга, бировники чўтга тушибди. Отга ишқи тушган улоқчи бўлар, чўтга ишқи тушган ҳисобчи, деган эканлар. Вали планчилар билан ёжиллаша туриб, шу матални эслади. Дарҳақиқат, улардай қайсари бўлмас. Сен ёниб кетасанми, заводнинг кўйиб кетадимми, барибир. Уларга ойлик рақамлар текис келмаса ҳисобмас. Аввалги ўн кунликдаги кемтикни кейингисида тўлдириб юборишинг билан нима ишлари бор? Ойлик бажарилмай қолдимми, тамом, мукофот ҳақида гап бўлиши мумкинмас. Вали жиғибийрони чиқиб, ўзиникини маъқуллашга тушган жойида котиба қиз йўқлаб кирди:

— Вали Урмонович, Сизни қидиришяпти. Заводга етиб бораркансиз.

— Нима?!

— Ўт кетганмиш.

— Янами? — аламини кимдан оларини билмай, бўлимдагиларга заҳрини сочди. — План-план дейсизлар, ҳафтасига манавинақа ўт чиқиб турса, қаёққа борасизлар?

Маҳди рулни ёстиқдай кучоқлаб, мизғиб қолган экан, унинг вазоҳатини кўриб уйқуси ҳам қочиб кетди.

— Ҳайда, ука, бўшашма!

Шофёр катта йўлга чиқиб олгунча ҳам индамай борди-ю, у ёғига сабри чидамади.

— Тинчликми, Вали ака?

— Нима бўларди, яна ўша дардисар ёнғин-да...

— Тағин-а?

— Ҳа-да, бизни кўриб олди шекилли.

Маҳди унинг юзига қараб қўйиб, бош чайқади.

— Э йўқ, бу ерда бошқа гап бор.

— Нима бор?

— Ҳарқалай шубҳали-да. Сиз келдингизу... — у ямланди.

— Хўш-хўш?

Маҳди — чапани йигит, энди хижолат тортиб ўтирмай, кўнглида борини тўкиб қўяқолди:

— ...ёнғинларам болалаб кетди. Нега деб ўйлаб кўрдингизми?

— Йўқ. Нега экан?

— Узингиз ўйланг, — Маҳди санашга тушди. — Нега энди фақат ҳар жума чиқади-ю, бошқа вақтда жим? Ундан кейин, нега фақат исмен алмашгач? Яна сиз бирон ёққа жилишингиз билан?

Ростданам нега шундай? Бир балоси борки... Юрагига қил сиғмаса ҳам йўлига шўпирнинг елкасига қоқиб кулди:

— Шерлок Холмс бўлиб кет-е! Тирноқдай темир тушиб қолса ҳам ўт чиқиб кетаве-ради-да.

Маҳди оғриниб елка қисди:

— Айтдим-қўйдим-да.

Шундан бу шубҳа дилида қолди. Ҳар жума... исмен алмашгач... тағин бир ёққа қўзғалиши билан... Тавба, демак, топшириқ бор шекилли. Тасодиф ҳам бўлиши мумкин-ку? Ахир, пахтага нималар илашмайди? Шундай дейди-ю, аммо ускуналарни мойлаб,

созлаб олгунча кетадиган уч кун-чи? Одамлар қараб қолган, вагон туриб қолган. План орқага кетган. Созловчилар ишни охирига етказа олмай гаранг. Битта эҳтиёт қисм анқонинг уруғи. Ана у асаббозликни кўринг. Демак, улар қийналгани сари ўзида йўл даражада севинадиган кимсалар бор. Балки бу ерга мўлжаллаган одамлари бўлганунинг директорликка ўтиб қолиши кўзга тушган чўпдай... Чинданам бу ўринларнинг нархи жуда баланддир у адашиб-нетиб, дўстининг валломатлиги билан келиб қолгандир? Ундай деса, Донидан ҳайқишлари керак эди-ку? Ҳарқалай уларнинг каттаси? Айтгани бўлиб келган.

Ҳеч ақли етмади. Ўзи бирда-иккида аралашмаган соҳага бошини суқиб нима қиларди? Шундай-ку...

У беихтиёр ўша учрашувни, ундан олдинги машмашаларни эслади.

Конференцияда нима бўлса бўлди. У минбардан тушиши билан ўн беш минутлик танаффус эълон қилиб юборишди. Афтидан бюро аъзолари Тоға билан маслаҳатлашиб олишни лозим топиб, унинг хонасига кириб кетишди.

Бу ёқда эса, ким унга ачинган, ким ёнига келиб пинҳона қўлини қисиб кетган, яна кимдир очикдан-очик юзига «биз сиздан буни кутмовдик, Вали Урмонович» деган... Одамлар эса ҳар ер-ҳар ерда тўдалашиб туришади. Ким висир-висирга қулоқ тутган, ким кимнингдир фикрига қўшилмай вағирлаган, тортишган, баҳслашган.

Фақат ўзи қилар ишни қилиб қўйиб, ўрнидан кўзғолмай ўтирибди. Ниҳоят, ярим соатлардан кейин кўнғироқ чалиниб, одамлар залга таклиф этилдилар. Сўнг... чунонам танқид бошландики, Вали аввалига гангиб қолди. Роса қовун туширган эканманми, деган ҳаёлларга ҳам борди. Йўқ, диққат солиб тинглаб кўрса... у нотиқларнинг гаплари шунчалар сийқа, бир хилки, кўнгли озиблар кетди. Ялтоқлик ҳам эви билан-да. Кошки Тоға ҳимояга муҳтож бўлса? Бу танқид унинг пўстагини қоқишдан ҳам кўра, кўпроқ Тоғага ҳамду сано ўқишга ўхшаб кетар эди. Томоша шу билан тугадики, кимдир уни обком аъзолигидан чиқаришни таклиф этди. Ҳамма оёққа туриб, буни маъқуллади. Вали ён-атрофига алангаиб, фақат ўзи шумшайиб ўтирганини кўриб, даҳшатга тушиб кетди. Ё тавба, шунчалар ўтлаб кетган эканми?

Унда... бояги қўлини қисиб табриклаганлар қани? Қаёққа қочишди? Шу маҳал ҳеч кутмаган иш бўлди. Обком котиби Аъзам тоғанинг ўзи сўз сўраб, ўрнидан кўзғолди. У минбарга боргунча ҳам қарсақ тинмади. Бирпас кутди. Тинавермагач, аллақандай зарда аралаш қўлини кўтарди. Вали яққол сизди. Тоғага нимадир ёқмаётир. Нима, билолмади. Балки танқиддан кейин ўзини босиб ололмаётгандир? Шунақа пайтда ўсиқ қошлари чимирилиб, лаблари қимтилади, қайсар одамдек, қовоқлари тушиб, кўзга қартайганроқ кўриниб кетади. Буни яхши билганлар аллақачон қўлларини тушириб, ўринларига ўтириб бўлишган. Лекин узоқ-яқиндан келганлар буни қаердан билишсин.

— Уртоқлар, — деди у қовоғини очмай, — биз коммунистлармиз, ҳақиқатнинг юзига тик қарай биладиган кишилармиз. Вали Урмоновичнинг гапларида ҳазм қилиб бўлмайдиган жойлари ҳам, тан олиш лозим бўлган жиҳатлари ҳам бор. Шунинг учун мен кейинги таклифга қўшиллолмайман. Мени деб у кишидан ўч олинишини истамайман. Яна айтиб қўяй, ҳозир юқори билан боғландим. Каттамызга ҳамма бўлган гапни айтдим. У киши Фарғона партия ташкилотига катта ишонч билдирдилар. Камчиликлар бўлса, бартараф этаверинглар. Ҳали кўп бирга ишлаймиз, дедилар. Так что, пашшадан фил ясамайлик. Утган ишга саловат. Бу ёғига маҳкам бўлайлик...

Вали ҳайрон қолди. Устомонлик қияпти деса, гаплари самимий. Тўғрисига кўчиб қўя қолдими деса, танқидни тан оладиган одати йўқ эди. Нима бу? Наҳотки ноилложликдан шу йўлни тутган бўлса?

Уч кун ўтиб ўзини қақиртирганда эса, яна ҳам ҳайратга тушди. Тоға гапни айлантириб ўтирмади:

— Вали Урмонович, назаримда биз сизга зомин бўлаётормиз. Бу ерда кўп ўтириб қолдингиз. Бунинг устига қоғоз ичида. Амалий ишга ўтсангизмикан?

Вали тушунмади, суриб юбориш маъносида айтдими ё чинданам унинг тақдирига қайғуряптими?

— Масалан, қаерга демоқчисиз? — Вали унинг мақсадини охиригача билмоқчи бўлди.

Аъзам тоғанинг юзида қилт этган ўзгариш сезилмади.

— Менга ўз ишини биладиган, ҳалол одамлар керак. Танқидингиз тўғри. Ёнимга ҳайбаракаллачию ялтоқилар йиғилиб қопти, — деди у яширмай.

— Мен-ку кетавераман. Лекин одамлар нима деб тушунишади? Кеча конференцияда танқид қилган эди, мана бугун... дейишмаса, ўзингиз биласиз.

— Мен сизни... ёнимга олмоқчиман. Гапингиз тўғри, пахтада, айниқса, пахта заводларида қинғирликлар кўпайиб кетди. Бунга тўсиқ қўйишимиз керак. Сиз санаот секретари бўлиб ўтсангиз... кўнглим анча хотиржам тортади. Қарганимда бадном бўлиб кетмай.

Вали чинданам бу таклифни кутмаган эди, довдираб қолди. Чин сўзингизми, деб сўрамоқчи ҳам бўлди-ю, кетини ўйлаб индамади. Балки бу жуда чуқур ўйлаб тузилган режадир, деган ҳаёлга борди. Недурки, ўзинг танқид қилдингми, ўзинг тартибга келти-



риб кўр. Эплай олмасанг, ўшанақаси бадном бўлиб кетаверасан... демоқчимиз? Ундай деса, Тоғанинг сўзлари нега бунчалик самимий? Ёки унга шундай туюлгандими?

— Кеча конференция ўтказиб, эртага пленум чақира олмайсиз-ку, — деди Вали айлаш осонми, деган мазмунда.

— Сиз розилик берсангиз, бас, бу ёқда секин тайёргарлик кўраверамиз. Кейинги ойга эса, пленум чақирармиз балки, — обком котиби фикрида қатъий эди.

Валининг қитмирлиги тутди, атай синаш учун ҳам:

— Мен аввал пастда ишлаб келсамми девдим... — деган гап қилди.

Аъзам тоға ялт этиб, унинг юзига қаради.

— Тушунмадим, қайси маънода?

Вали чайналиброқ жавоб қилди:

— Пастни билмай туриб, тепани бошқариб бўладими? Озгина тажриба ҳам... керак-да.

— Сиз мени синамоқчисиз, шундайми? — Обком котиби топдимми, дегандай мийғида жилмайди.

Вали учун энди орқага қайтишга йўл қолмаган, ҳа деса, ютқизгани эди. Шунинг учун у қайсарлик билан бўлса ҳам:

— Йўқ, нега? Аввал бирорта заводни беринг. Ишлаб кўрай. Қойиллата олсам, кейин бошқа гап, — деди.

Негадир обком котиби узоқ жим қолди. Столи билан дераза ўртасида борадикелади, гоҳо синовчан қараб қўяди-ю, бир нарса демайди. Ахийри:

— Шунақа денг-а? Рози бўлмасам-чи? — деди, ҳали маломатга қолдириб кетмоқчимисиз маъносидан.

— Ўзим ҳам бир ерда занглаб кетдим. Шамоллаб келсам... ёмон бўлмас, — Вали бу гапларни беихтиёр айтар, энди орқага қайтишга имкон йўқ, йигит киши сўзида туради-да, деган қабилда иш тутар эди.

— Обком котиблигини менга боғлаб бериб қўйибдими? Кейин қайтиб келолмаслигингиз ҳам мумкин, — деди Аъзам тоға, лекин у бу гапни сидқидилдан айтяпти ё йўлигами Вали тушуна олмади.

— Пешонада бори-да, Тоға. Сиз ҳам мени маъзур тутасиз, агар ўша кунни чегарадан чиқиб кетган бўлсам, — деди Вали нима учундир, унинг аҳволига ачиниб.

Аъзам тоға қўл силтади:

— Ҳа, уними? Унутинг. Бир каттанинг, бир кичикнинг гапига қулоқ сол, деганлар машойихлар. Қайтага яхши бўлди, — у пишиллаб, столга кўкрагини тираганча яқинроқ сурилди. — Сидқидил гапим — ёнимга кирсангиз ёмон бўлмасди.

Вали ҳушёр тортди: қайтага нима бўлди? Яхши бўлди? Олинг-а! Ич-ичингизда нималарни истаб турибсиз-у, яна гапни айлантрасизми? Қарияга ҳурмати орта бошлаган эди, шу гапдан яна ихлоси қайтди-қолди. Қайтага яхши бўлди эмиш. Қайси раҳбар камчилигини очиб ташлаган одамни хуш кўриб, ёнига оларкан? Жинидан баттар кўрар. Яхшиси, кетади. Булар билан бир нарса қилиш қийин. Ундан кўра бирон корхонада, кўздан нарироқ ерда юра туради.

У Тоғанинг олдидан:

— Мен бир ўйлаб кўрай-чи, — деб чиқаркан, энди бу ерда ишлай олмаслигини яққол сезди.

Кейин бир ойга довури тайинли иш тополмаганида Дониёр ёнига чақира қолди. Ўшанда биринчи котиб чақирмасе шу гаплар йўқ эдимиз?..

У этиб борганда ўт ўчирувчилар сув отгич ичкаларини йиғиштиришар, машиналар қайтишга ҳозирланар эди. Ҳаммаёқ кўлоб-кўлоб сув, пахта билан чигитнинг куйган ҳиди, ҳалқоблардан ўтиб бўлмас, атрофдаги ариғу ҳандақларда чала ёнган пахта толалари ерга қапишиб ётар эди.

— Тез ўчириб олдинларми ишқилиб? — дуч келган одамни саволга тутди у. — Цех бошлиғининг ўзи қаерда?

Коржомаси шалаббо бўлиб кетган паст бўйли, камгап одам... юзида минг бир хил хижолат билан унга рўбарў келди.

— Ҳали цехдан чиққанам ҳам йўқ эди, қаерда турган экан бу бало...

— Нимадан деб ўйлайсиз? Яна ўша тойлайдиган сим парчасими?

— Ким билади? Гулмих ҳам кифоя-да, чиқаман деса.

— Гулмих нима қилиб юрибди? Бу ер сизга қурилишмидики... — ўзи билмай тутақ-ди Вали.

Цех бошлиғи мўлтираб тикилди:

— Мен беноват, ундай демоқчимасдим.

Ростданам, бояқишда нима гуноҳ? Унга қолса, ўт чиқсин дейдими?!

Тирсагидан секин тортди:

— Яқин орада кимни ишга олганмиз?

У энгаҳини қашлаб қўйиб, унсиз бош чайқади.

— Йўқ, Вали Ўрмонович, у сменада ҳам, бунисида ҳам... янги одам йўқ.

— Демак, бари тасодиф, шундайми?

— Шундай.

— Лекин ҳар жумада содир бўлаётгани-чи? Тагин исмен алмашгач...

Цех бошлиғи ўлганининг кунидан ночор илжайди:

— Шубҳангиз ҳам бор бўлсин, Вали Урмонович. Бизнинг хизматчилар бунга қа... пасткашликка борадиган одамлармас.

Вали унинг кўзларига тик қаради:

— Хўп, бу гапингизга ишонайлик. Энди бир нарсани очиқ айтинг-чи? Мен келмасимдан бурун бу ўринга даъвогарлар кўпмиди-йўқмиди?

Цех бошлиғи уятчан одамлардай секин кулди:

— Ким амалга минишни истамайди. Умидворлар кўп эди, албатта. Лекин манави воқеани улардан кўриш инсофдан эмас.

— Унда ким... ишимиз орқага кетишидан манфаатдор? — деди хаёли паршон бўлиб.

Ҳамроҳи елка қисди.

Кечки шабада туриб, куюк пахта ҳидини димоққа келтириб урди. Валининг хаёли қочди: Ё Дони билан ўрталарига раҳна туширишмоқчимиз?..

Кунботарга яқин Донининг ўзи ҳам етиб келди. Юзлари қорайиб кетибди. Ҳеч нарса демай, ёнган жойни айланиб чиқдию баттар камгап тортиб, тиклашга унналиб ётган одамлар олдида туриб қолди.

— Илтимос, укалар, эрталабгача юргизиб юборинглар, бир кеча минг кеча бўлмас, — дедию кетишга отланди. Идорага ҳам кириб ўтирмади. Дарвоза олдида хайрлашаркан, тирсагидан ушлаб четга тортди:

— Омад биздан ҳам юз ўғирди шекилли, ошна, — деди аллақандай сўник ҳолда. — Сени ҳам ташвишга қўйдим. Утмасанг бўларкан. Энди қаттиқ тур. Сендан айб топиша олмайди. Тўғри одамсан, қўрқма. Лекин доғда ҳам қолма. Ўзингга эҳтиёт бўл.

Унинг пойма-пой гапларидан Вали хавотирга тушди.

— Нима гап, ўзи? Тинчликми?

— Кейин, ошна, кейин айтаман. Сен ишингга пухта бўлавер. Хўп, хайр, — у нагдир елкасига қоқиб қўйдю машинасига ўтириб жўнаб кетди.

Шу баробар уфқда қизариб турган бир парча қуёш ҳам ботди.

## САККИЗИНЧИ БОБ

Усиз куз кириб, қиш чиқди, яна ягана, чопиқ дегандай даланинг ташвишлари бошланди. Муниса эртадан-кечгача офтобда куйиб чопиқ қилади. Кечқурун силласи қуриб бир қоп ўт кўтариб келади. Яхшиям сигир бор экан, шунинг сути билан тирикчиликлари ўти турибди. Эри қайтса, бу кунлар ҳам унут бўлар. Олти ойга қолмай чиқиб боради деган эди анави гўрсўхта. Зора...

— Ҳой, холажон?..

Эшикда кимдир чақиргандай бўлиб, у овоз берди:

— Ким?

— Бу ёққа қаранг!

Чақирган овоз зардалироқ эди.

Тавба, бемаҳаллиги етмагандай, зардаси нимаси? Шом олдидан ҳам сўраб келади-ми ҳеч маҳал?

У ёқ-бу ёғини тузатиб, эшикка чиқдию қора-қура болаларини эргаштириб, кичкина-сини кўтариб олган бегона аёлга кўзи тушиб, тараддулланиб қолди:

— Келинг, — деди беихтиёр.

Барвақт қариб, бир бурда юзи қолган хунуқкина аёл совуқ назар ташлади ва дабдурустан:

— Уялмадингми шунча болани етим қилгани мочағар? Сендақа кўҳликларга худо ўлим берса нима қиларди? Ҳу кўзгинангни сузмай ҳар нарса бўлгур, жодугар, — дея қарғай кетди.

— Ҳой, опажон, оғзингизга қараб гапиринг. Сизга ким керак ўзи?

Муниса унинг кимлигини билиб ҳам улгурмади. Аёл баттар саннаб, юлиб-юлқилагудек бўлиб, устига бостириб кела бошлади.

— Билмайди дейсан-да, ўзингча. Танимайди дейсан-да. Сен манжалақини кўрмаган бўлсам бошқа эди. Яна оғзингизга қаранг дейди. Қарамаганимда-чи?! Оппоқ бўлиб қолармидинг?! Машинасида юришни биласан. Кўз сузишни биласан. Ҳу эрсирамай ҳар нарса бўлгур. Бир йил чидасанг эринг чиқиб келарди-ку Чидолмагансанки...

Кимга кўз сузиб, кимнинг машинасига чиқа қолибди? Эрсираб кимнинг олдига борибди? Бу анави савилнинг хотинчаси бўлмасин ҳали? Қаёқданам «Муҳим гап бор, Муниса» деса, машинасига чиқиб юрибди? Аллакимлар эрига ҳомийлик қилишаётганмиш. Икки-уч ойда чиқиб қолармиш. Ялтоқланиб, еб қўйгудек бўлиб айтган гапи шу эди у шифрайнинг? Кейин «тўхтатинг, у ёққа юрманг, ўзим кетаман», деб тушиб қолди-ку. Шунга айтяптими? Бўйнига тавқи лаънат қилиб иляптими?

— Нарга туринг. Уялмайсизми бировга тўхмат қилгани?..

Бунга сари аёлнинг жазаваси тутиб, лўлилик қила кетди. Қўлидаги боласи биғиллаб йиғлади. Ердагилари этакларига ёпишиб чуввос солди. Бирпасда қиёмат кўпди. Ичкаридан қайнонасининг овози келди:

— Нима гап, Мунисахон, нима тўполон?

Бу ёқда у мегажин юлиб-юлкилагудек осилади, овозининг борича шовқин кўтаради:

— Тўлаб бер энди тинчимни, шундай ширин ҳаётимни буздинг. Тўзитдинг. Тўлаб бер, эрсирамай ўлгур, мочағар. Сен бўлмасанг шу кунлар йўқ эди менга...

Қандай бас келиб бўлади бу лўлига? Ё баравар олишиб-юлишсинми? Бир ками шу қолувди. Одамлар нима дейди? Қайнонаси нима деб ўйлайди? Қаерда турганакан бошли-кўзли бу бало?.. Ана, шовқин-тўполонга даладан қайтаётганлар йиғилиб, кўни-кўшни чиқа бошлади.

Муниса уни жон-жаҳди билан итариб юборганини билади: аёл чирпирак бўлиб ариқ четиға учиб тушди. Болалари даҳшатга тушиб, бараварига дод солдилар. Шундай тўполон кўпдики, бунақасини яқин — орада ҳеч ким кўрмаган...

— Ҳа, Муниса, у қанақа хотин? Нима дейди?

Муниса тўлиб турган эди, қайнонасининг бағрига ўзини отди:

— Бувижон, шу маломат ҳам бор эканми бизга? Мен нима ғамдаман-у, булар қандай тўхмат қилиб келибдилар!..

У Мунисанинг ҳолиға тушундими-йўқми, лекин умрида биринчи бор сенсираб:

— Бор, ичкари кир. Гапи бўлса, мана менга айтсин, — дедию уни киритиб юбориб, ўзи эшикни орқасидан беркитди.

— Уялмайсизми, қизим, бир муштипарга шундай айб тақагани? Бировга бир нарса дегунча ўз эрингизни эпланг...

Уят, уят... Энди шу юзишувитлик ҳам бор эканми?.. Мунисанинг баттар хўрлиги келиб, ичкари уйға қараб чопди. Ўзини ёстиққа ташлаб инграб юборди: мунчалар пешонаси шўр экан? Тирноққа зорлиги, эрини қамаганлари етмасмиди? Энди бу тавқилаънат турганаканми? Камбағални туянинг устида ҳам ит қопаверса, бу қанақа ҳаёт ўзи? Худойимдан ҳам айланай, бунча сиқилганни сиқади, эзилганни эзади? Рўшнолик деган нарса борми ўзи бу дунёда? Ит тинса, қуш тинса-ю, у тинмаса. Оёғи олчин, қўли қирчин бўлиб, сув келса симириб, тош келса кемириб ўтаётса — яна нима қилсин экан? Вақти келса шу уйнинг ҳам аёли, ҳам эркаги бўлиб, етказганига шукр қилиб ўтирибдику. Ё бу... анув гуноҳининг жазосими? Худо энди кўрсатяптими шу дажжолни бошиға юбориб? Наҳотки?

Муниса сапчиб ўрнидан туриб кетди. Юраги қинидан чиққудек дукурлаб, дераза олдиға борди. Ташқарига бир дақиқа қулоқ солиб турдию телбалардек шошқалоқлик билан эшик-деразаларни зичлаб ёпди. Ўзи токчаға қапишганча туриб қолди. Ҳа, буни бекорға юбормаган худо. Ўшанинг жазосини энди кўрсатяпти. Бунга рўйхуш бермагани билан анави гўрсўхтанинг қўйнида бир кеча қолганди-ку, эрини деб... гуноҳға ботганди-ку?..

Эри ҳам қайтиб келар, лекин у билан қандай қилиб бирга яшайди энди? Қайси юз билан қўйниға кирази? Жуфти ҳалолингизман дейди? Им-м... Отинг ўчкурлар, қайданам қамадилар? Шу кунларға солдилар?

Қачон кетди у хотин болаларини етаклаб? Қачон одамлар уй-уйларига тарқади? Қачон қайнонаси қайтиб кириб, унга қарамай сигир соға бошлади — билмайди. Агар ишонмаса уйға кириб, тепасига келмасмиди? Тур, она қизим, қулоқ солма, мен сени биламан-ку, демасмиди? Шунча вақтдан бери сигир соғиб юрганмидики... энди соғади? Недурки, сен уйимни ҳаром қилдинг, энди сигиримни ҳам... демоқчи-да? Улгани яхши эмасми бу кунидан?

Кун аллақачон ботиб, шом ҳам тушгандир. Қозондаги угра нима бўлди? Балки туриб сузиб келиши керакдир? Лекин энди қайси юз билан уларға кўринади? Сен ғунажингина ўлгур кўзгинангни сузмасанг, мени қариганда шу маломатларға қолдирмасанг нима қипти, деб бир карра ўйлаётган чиқар? Бўлмаса тепасига келарди, юпатарди. Бундан қарғаб, олдиға солиб ҳайдагани минг марта афзал эди. Қайдан ҳам ўшанда шайтон йўлдан оздирди? Бир кеча минг кеча бўлмас, деди? Пешонасида шу кўргиликлар бор эканми?

Ўзи бу эшикка келин бўлиб тушиб, нима кўрди? На бир зурриёт, на бир рўшнолик. На бир бисёрлик, на бир тўкинлик. Қачон қараса у йўқ, бу йўқ. Қўли калталиқ ҳам шунчалик бўларми? Худого у нима ёзган экан? Энди бу эшикка боғлаб турган нима қолди? Минг кўртани билан эри нима дейди? Одамлар кўзида у ким? Ким уни пок дерди энди?.. Қаёқданам адолатчи бўлиб чиқдилар? Ўшалар билан олишдилар? Ордона қолса бўлмасмиди ҳаммаси?..

Кутилмаганда қайси бало уни ошхонаға бошлади? Кўз олдидан эрининг пат-пати, унинг ёнидаги мой идиш кетмас, ўзи илон аврагандек, ўша томонға гандираклаб борар эди. Ҳозир бородию муродига етади. Оғзини бураб очолса бас, устидан қуядию қутилади ҳамма-ҳаммасидан. Бу маломатлардан ҳам, барча машаққатлардан ҳам. Бирпасга чидаса бўлди...

Шошма, шу кетишда унга бир яхшилик қилиб кетса-чи? Идорама-идора юриб,

судма-суд тентираб нимага эришди? Аёл кишининг додига ким ҳам етди? Ҳамма ерда нафс, қинғирлик, бузуқчилик, фақш. Бу ботқоқнинг бири бўлмаса бирига ботмай кўр-чи! Йўқ, у ўзини оқламоқчи эмас. Аёл кишининг қудратини, нималарга қодирлигини уларга бир кўрсатмоқчи.

У қайтиб уйга кириб борди ва эрининг қалин дафтарлари орасидан икки варақ ситиб олиб, қўлига илинган қалам билан бир нарсаларни ёза кетди. «Тўйдим, — деб ёзди, — ҳақиқат йўқ бу замонда. Ёлғиз эрингдан ҳам айирсалар, гуноҳга ботирсалар, бошингни қаёққа урасан? Ёқаман ўзимни! Энди менга бу ҳаёт нимага керак! Алвидо, Абдулҳақ ака. Худо ўзи кечирсин. Бошқа йўл кўра олмадим!..»

Ун беш дақиқалардан кейин ошхонадан аёл кишининг чинқириғию ловуллаб ёнган аланга шуъласи чор-атрофни ёритиб юборди. Бутун вужудига олов туташган жувон ҳовлидаги қари нокни жон-жаҳди билан қучоқлаб олган, унга қўшилиб дарахт ҳам ёнар, алангаси тепага ўрлар эди.

Отхонадан чопиб чиққан кампир остонага қоқилиб, ўзи бир томонда ер муштраб ётар, ҳовли билан битта бўлиб челақдаги сут оқиб борар, хонадон қўни-қўшнилари кий-чуви ичида қолган эди.

Эркаклар наमत судраб чиқишар, хотинлар, болалар сувга югуришар эди. Лекин кеч эди, кеч...

## ТҲҚҚИЗИНЧИ БОБ

«Жондан азиз апажоним, мени қарғаб-нетиб юрманг! Ёмонлик ҳам тиламанг орқамдан. Ҳеч сўзингиздан чиққан эмасдим. Биламан, мендан бўлак ҳеч кимингиз йўқ. Лекин, жон апажоним, мени ҳам тушунинг. Мен ҳам остонамиздан куёв-навқарлар кириб келиб, эшигимиз тўйхонага айланиб кетишини истардим. Лекин нима қилай, бу ёқда сиз, у ёқда улар қарши. Бундан бўлак йўл топа билмадим.

Йўқ, сизлардан қочиб бораётганимиз йўқ. Тониб кетаётганим ҳам йўқ. Ёлғиз сўянганим, ишонганим сизсиз. Лекин нима қилай, ундан кеча олмасам, усиз бир кун ҳам тура олмасам. Уйламанг, якка-ёлғиз қизим, юзимни ерга қаратиб кетди деб. Йўқ, биз ниҳояти чет элга ишга кетяпмиз, холос. ЗАГСдан ўтганимиз фақат расмият учингина. Бўлмаса у ёққа қўйишмас экан, тушунинг. Қайтиб келганимиздан кейин ўзингиз бош бўлиб, оқ фотиҳа берасиз, тўйимизни ўтказасиз. Унгача чидаймиз. Фақат икки йил ишлаб қайтамиз. Урф-одатларимизни оёқости қилади деб ҳеч ўйламанг. Бузсак, бахт нималигини билмайлик... Лекин сиз ўшанда иккимизга оқ фотиҳа берсангиз, қочоқлар, юзимизни ерга қаратганлар, деб олдингизга солиб ҳайдамангиз, бас.

Жон апажон, бизга оқ йўл тиланг. Фақат қарғаб-нетманг. Умрида бир марта сўзингиздан чиққан қизингизни кечиринг. Мени десангиз чуввос солиб бошингизга одам тўпламайсиз, овоза қилмайсиз. Айтганимнинг устидан чиқмасам ҳар нарса денг, майли. Қидирманг, Узимиз ҳат ёзамиз.

Хайр, апажоним... Жамилангиз.

30 июнь 198... йил. Фарғона».

Гулсара мосовсираб зинага ўтирди-қолди: худое, гуноҳим нима эди, бир парча этликдан катта қилганимда шу кўйларга солиб кетмас. Бундан етим асраганим, туғмас аёл бўлиб ўтганим яшимасмиди? Отасиз ўстирганим етмасмиди?

У юзини этагига босиб, ҳўнграб юборди. Хотин киши шу-да. Кучи нимага ҳам етарди? Кимга додини айта оларди? Отасигами?

У бирдан ҳўшёр тортиб кўз ёшларини апил-тапил артди. Сўнг обдастадаги сувда юзини чайиб келди. Энди остонага ўтириб, режа туза бошлади. Ҳўп, борди ҳам дейлик, уларни бу йўлдан қайтариб қола олармикан? Тошкентдан ҳали жўнаб кетмаган бўлса, балки... Ахир у кишининг қўли етмаган жой борми? Хорижга жўнатадиган ерга бир оғиз айтса... кифоя-да.

Гулсара апил-тапил кийина бошлади. Сўнг эшикка чиққанида кўйлагига разм солиб, орқага қайтди. Шу рўдаподан кўра анави атласини кийгани маъқул. Ювилавериби сал ўнгиған бўлса ҳам ҳарқалай яхши-да. Айтмасин шўнчалик қўли калтами, деб.

Гулсара кўчага чиқиб туриб қолди. Қаёққа боради? Тўғри идорасигами ё уйига? Йўқ, уйида нима бор? Эшитганлар уят қилишмайдими?

У не андишалар билан борса, идорада бухгалтерлар билан Абдумутал қоровулдан бўлак зоғ йўқ.

— Синглим, бевақт келибсиз-ку. Раис тоби келишмай эшикка тушиб кетганди, — деди фўлдираб, кейин носини тупириб, маслаҳат берди. — Эшикка ўта қолинг, ишингиз зарур бўлса.

— Йўқ, майли, бошқа келарман, — Гулсара ноилож орқасига қайтаркан, камбағалнинг ови юрса ҳам дови юрмагани шудир-да, деб ўйлади. Раиснинг ўзи билармикан буларнинг ими-жимиди ЗАГСдан ўтиб жўнаб кетганини? Билса у дунё-бу дунё йўл қўймасдику-я. Бораверсинмикан? Йўқ, юзи чидамади, юм-юм йиғлаганича орқасига қайта қолди: Қайдан ҳам бу қизгина ўлгурни туғди экан? Келиб-келиб энди кўйдиради-

ми? Ун саккиз йил деган сизловичдан сизиб чиқиб, жонини кўзига кўрсатадимми? Уятга қолдирди-ку одамни.

Йўқ, нима деб ўйласа-ўйласин, қилар ишни қилиб қўйиб, дим-дим кетган осий атасига икки энликкина хат битиб юборади. Савоби ҳам, гуноҳи ҳам ўзига. Нима бўлса, ўзи ҳал қилсин. Бир ками аёл боши билан бу гуноҳни ҳам кўтариши қолувдими?..

Гулсара юрагини ҳовучлаб ўйига етиб келдию аллақайси бурчакда ётган катак дафтардан икки варақ олиб, хат ёзишга ўтирди.

«Азиз» деб бошлади-ю, гаши келиб ўчириб ташлади: нимаси азиз? Бошидан туғмас аёл деган тавқи лаънатни олиб ташлаб, бир мартагина бахтиёр этгани учунми? Худо олсин бунақа бахтиёрликни, аввал асал бериб, кейин заҳар-заққумга айлантирса ҳаётини. Ўзини номусларга қолдирса.

«Хурматли» деб бошлади-ю, ғижимлаб кавшандозга отди: ордона қолсин, ўшанга ялинадимми? Бир марта қандай яшаяпсан, турмушинг қалай, деб қўймаган ўша эррайимга сир бой берадимми? Ундан кўра етти ёт бегона яхши-ку, ҳолига тушунади-ку. Яхшиси редакцияга ёзади. Ҳарна қилса, улар ҳолис, бегона... Шу фикри ўзига маъқул тушиб, бошқа қоғоз-қалам олди.

«Қадрли редакция, нотизинг азизлар. Ҳеч зотга оғиз очиб айтмаган сиримни сизга очаётирман. Ердам беринг, икки ўт ўртасида қолдим. Ҳеч бир она менинг кўйимга тушмасин. Бу ўтда ёниб қоврилмасин. Илтимос, маслаҳатларингни аяманглар.

Бу оламга келиб топганим, жигаримдан бунёд бўлиб, кўкрагим остида тўққиз ою тўққиз кун авайлаб-асраганим, ўн саккиз йил бошини силаб, пуф-пуфлаб катта қилган қизим — кўзимнинг оқу қораси бошимни маломатларга қолдириб кетмоқда. Мени номусларга ўлдириб, яхши кўргани билан хорижга ўтиб кетяпти. Бу дунё шунақа қасосли, ўчли, қайтимли эканми? Бир гуноҳинг учун ўн-юз чандон қилиб оларканми қасдини? Яна бегонанинг қўли билан эмас, ўз туққанинг, жону жаҳоним, ёлғиз умидим деб билганинг қўли билан олса, додингни кимга айтасан? Дардингни кимга ёрасан?..

У энтикиб, бир нафас ҳисларини жиловлай олмай қолди. Кўкраги сиқиб, кўксининг остида симобдай қалқиб-липиллаб турган юраги хунук чайқалгандай, бир нарса тилиб-ачишиб ўтгандай бўлдию ўзини беҳузур сезиб, чуқур-чуқур тин олди. Шу ёрдам бердим, бошқами, ҳайтовур сўнги дақиқада қўйиб юбордию у ўзини қўлга олиб, яна хатга тутинди.

— Худо урмаса, улар Тошкентга бориб, ими-жимиди ЗАГСдан ўтиб оладими?! Бир оғиз айтиб қўяй демабди-я. Яна биз расмият учунгина ўтдик, ҳали қайтиб келиб алоҳида тўйлар қиламиз, ўзингиз оқ фотиҳа берасиз, дейди. Ох, менинг содда қизим-а! Ужар тақдирнинг қўлида ўйинчоқ бўлган жигаргўшам-а! Сени энди бу қалтис йўлдан қандай қайтарай, қандай қутқарай? Кимга ҳам айтай? Ким ҳам ёрдам бера олади менга? Йўл кўрсатадиган марди худо борми? Биз бу ёшларга нима бўлган, на ота-онани, на урф-одатни билади, деймиз! Аслида ўзимизни худо уриб қўйган-ку, ўзимизни... Гап шундаки, мен ўзим бир вақтлар шу қизни гуноҳга ботиб топган эдим. Энди худо ўша гуноҳимга яраша жазолаётир. Ўтдан олиб-ўтга ташлаётир. Лекин қизгина бояқишда нима айб, нима гуноҳ? Уларни бу нопок йўлдан қандай қайтарамиз, қандай? Қайтармасак у дунё-бу дунёмиз куйиб кетмайдими? Қандай бу оламда бош кўтариб юрамиз инсон бўлиб? Айтинг, нима қилай? Бирон бир чораи тадбири борми, ўзи?

Отасиникига дод-вой солиб бора олмасам. Борсам... маломатга қолишим тайин. Ҳамма баттар бўл, бошингда эринг туриб, қайси кўчага кирган эдинг, шундай қилиб бахт топоқчимидинг, туғмас аёл номидан қутулмоқчимидинг, деб юзимга солиши аниқ.

Нимасини яширай, ўша вақтда беш-ўн йил мана, фарзандимиз бор-ку, деб таскин топиб юрдик. Лекин у киши ҳам бу ўртада оламдан ўтиб кетдилар. Бир умр азобда қолдим. Раҳматлини алдаб сизнинг қизингиз, деганларимни эсласам, энди эзиламанки нарёғи йўқ.

Мана энди ўша бегонадан бўлган бола бу ҳунарини кўрсатиб турибди. Бориб-келиб ўз акасини яхши кўриб қолибди. Лекин ҳамма бало шундаки, у ўз акаси эканини, бу ўз синглисигини билмайди. Айтинг-айтинг, ёшлик қилиб қўшилиб қўймасинлар. Ҳаммамизнинг охиратимиз куйиб кетади. Раиснинг ҳам, менинг ҳам...

Унинг юраги бесаранжом потирлаб, яна нафаси қисиб келди. Томоғига хўрликми, нимадир тиқилиб, пешонасини муздек тер босди. Ўзини бемажол сездию кўнгли ҳувиллаб узоқ ўтириб қолди. Ва бир вақт ўзига келиб, мижжаларини қоплаган ёшни зўрға артдию қўллари қалтираб сўнги илтижосини қоғозга тўка кетди.

— Мен ҳам дунёдан умиди бор бир инсон эдим-ку, айбим — ўлсам орқамда бир зурёдим қолсин, чироғимни ёқиб ўтирсин деганиммиди?.. Нима эди? Бошимда шу қона шўришлар бор экан, нега бу дунёга келдим, турмуш қилдиму тирноққа зор ўтди кўнларим? Ёзиғим не эдики, худойим мени шу томондан қисди, толеимни паст этди?.. Нега фаришта бўлиб туғилиб, ҳур қизлардайин ўлиб кета қолмадим? Жаннатнинг ҳуру филмонлари ортиб кетармиди битта мен билан? Ё яратганнинг иродаси шумиди, шайтоннинг васвасаларига учиб, гуноҳга ботиш тақдири азалнинг ўзида ёзиб қўйилганмиди пешонамга? Мен-ку майли, қизимнинг, у бегуноҳ норасиданинг ёзуғи не эди? У одам-

дек яшаса нима қилибди эди, нима қилибди? Шу ёшларга ҳам зомин бўлган ўзимиз эмасми, ўзимиз? Қайси кўчаларга киритиб қўйдик биз уларни, қайси кўчаларга?..

У хўрлиги йўлиб келиб хонтахта устига мук тушдию елкалари силкиниб-силкиниб, нотавонларча йиғлаб юборди. Қўлидан тушган қалам хонтахта тагига думалаб кетди. Кўз ёшлари эса хатнинг сиёҳини бўяб, чаплаштириб борар эди.

## УНИНЧИ БОБ

— ...У неча кундан бери ғалати бўлиб юрган экан. Бугун ўзининг машинасини миниб чиқиб кетиб, шунақа бўбди. Хотини эрталабки ризкингизни ташлаб кетманг, деб қистайвергач, тикка турганча бир пиёлагина чой ичган экан, холос.

— Шунақа. Одам боласининг куни битса, ажалнинг оғзига ўз оёғи билан боради. Утириб, бамайлихотир чойини ичса-ку, шу бало йўғ-а.

Дониёрнинг жанозасига йиғилаётган халқ унинг ўлимини ўзича тўқиб-бичар, ёш кетибди-я, деб ачинмаган одам йўқ эди. Чинданам ҳали бирор ўн йил яшаса, даврон сурса бўларди. Қариялар айтмоқчи, қўли энди ошга етганда кетди. Ҳали элликка ҳам бормаганди-я, дўсти бояқиш. Асли министр бўладиган сиёқи бор эди-ю, ўзи унамади, нима кераги бор шу бошоғриқнинг, министрдан қаерим кам деб...

Ростданам қаери кам эди? Обком котибидан тортиб, республика катталаригача у билан ҳисоблашар эдилар. Министр-ку, ҳафтада маслаҳатга чақириб турарди. Шундай одам... Нима жин уриб ўз машинасида чиқиб кетди экан? Узи ҳам аллақандай восвосроқ бўлиб қолган эдимиз-ей, тавба.

Кимдир орқасидан келиб, тирсагидан ушлади:

— Муҳсин Бузрукович, сизни сўрашяпти.

Муҳсин нимага чақиришибди деса, телефонга сўрашяётган экан.

Бир четда турган телефон дастагини оғриниб қўлига олди; шу топда қандай инсон сим қоқади?

— Алё, эшитаман.

— Муҳсинжон, бу биз. Бораверайликми? Тайёрмисизлар?

Бунча расмият? Келадиган одам шу вақтда ҳам сўраб келарканми? Областнинг худоси бўлса ўзига! У ҳам битта одам-ку. Тишини тишига босиб, аччиғини ичига ютди ва атай калта жавоб қилди:

— Кутяпмиз.

Қандай тушунса тушуниб олсин. Токай пахта қўяди уларга? Бу ёқда тумонат одам йиғилиб бўбди-ю, бораверайликми эмиш. Тўралик ҳам эви билан-да.

Чиндан ҳам жанозага келганларнинг бир учи шу ерда бўлса, бир учи Ёрмозорга етай деяпти. Ризқи-рўзини пахтага боғлаган одам борки, шу ерда. Бир чеккаси муслмончилик, бир чеккаси энг қўли очиқ бошлиқ билан, ҳаётида жуда кўпчиликка яхшилик қилиб улгурган одам билан видолашув. Уларнинг ичида оддий ишчидан тортиб, тарозибонгача бор. Шуларга қараб туриб одам беихтиёр ўйлаб кетади: мана, инсон қандай яшаши керак экан. Бу дунёда одамдан қоладигани шу экан, холос. Дони элликка бормай шундай шуҳрат толган эканми? Ҳозиргина сим қоққан Аъзам тоғага ҳам шунчалик иззат кўрсатишмас. Булар бўлса, одамларни куттириб ўтиришибди. Бу таомилни қачон бузиб бўларкин? Аввал катталар ўтиб, фахрий қоровулга туришгач, халққа рухсат этилармиш. Олдинроқ келаверишса, иззатдан тушиб қолишар эканми?

Муҳсин яна бояги жойга, уриниб қолманг, деб келтириб беришган стулга бориб чўқди. Саҳнада дўстининг очиқ тобути. Атрофи ҳалитдан гулу гулчамбарларга тўлиб кетибди. Делегациялар ўта бошлагач, гулчамбарларни қаерга сиғдиришар экан? Негадир ҳозир шунинг ваҳми босди. У Дониёрнинг энг яқин дўсти, сафдоши сифатида бунинг олдиндан ўйлаб қўйиши, жой очдириши керак. Бошқа ошналар — Вали билан Азим ҳам шу ерда-ку, лекин унинг йўриғи бошқа. Билагига қора-қизил боғич таққан бошқарма хизматчилари, завод директорларию пункт мудирлари унинг бир имосига мунтазир. Ҳаммаси учиб, хизмат қилиб юрибди.

Марҳум... катта йўлдан шошиб бора туриб, кран ортиб келаётган баҳайбат машинанинг тагига кириб кетганмиш. Нима бало, пайқамай қолганми ё кўра-билиб, ажал оғзига ўзини урганми?

Ниҳоят, катталар етиб келиб, қўлларига мотам боғичини тутганча фахрий қоровулликка ўтдилар. Улар кечкикишганича бор экан. Тошкентдан нақ министрнинг ўзи учиб келибди. Водийликларга ўхшаб камтар-камсуқумгина, юмшоқ тақаллум одам экан. У ҳам Аъзам тоғанинг ёнига бориб, фахрий қоровулликка ўтди.

Ўзи-чи, ўзи? Ҳамма турганда уриниб қолмай деб, токай бир чеккага стул қўйиб ўтиради? Ҳоли келмаса ҳам уларга бориб қўшилди. Жуда бўлмаса, қайтиб ўтирар.

Видолашув бошланиб, одамлар бир ёқдан кириб, бир ёқдан чиқишяпти. Ҳар тўпдан икки киши, баъзиларида бириданча одам ажраб чиқиб, гулчамбарларни марҳум тобути ёнига бир амаллаб сиқиштириб, яна ўз ўринларига ўтишади. Одамлар оқимига қўшилиб марҳумни айланиб ўтиб, чиқиб кетишади.

У таниб-танимайдиган минг хил тоифа одамлар ўтиб борапти. Уларнинг ичида

пахта заводларининг мастеравойларидан тортиб, барзанги юкчиларгача, суюги пахта ичида қотганлардан тортиб, умрида қўлига пахта ушламаган, лекин пахта савдосида лирга айланиб кетган одамларгача бор. Баъзан зиёлинамо заҳил юзли одамлар, гоҳо эса чекка соқол қўйиб, ҳар турли сўнги европача расмда кийинган ўзбек ишчисидан тортиб, замонавий бойваччагача видолашувга келган. Дониёр шуларнинг қайбирига бир оғиз ширин сўз билан, қайбирига қўли очиқ валломатларча яхшилик қилганки, улар ҳарқандай зарур юмушларини ташлаб, бу айтувли одамни сўнги йўлга узатишга келибдилар. Танимаган, билмаган, яхшилигини кўрмаган одам бу ерда нима қилади? Мурувват кўрганки, охириги марта тавоф этиб қоляпти. Худо кўрсатмасин, эрта-бириси кун ўзи бир нарса бўлиб қолса, одамлар уни шундай кузатишармикан? У ҳам одамларга Дониёрчалик яхшилик қилиб улгурдимиз? Е кариллаб умрини ўтказиб юбордию энди манавиндай касалванд бўлиб қолганида танасига ўйлаятими? Донининг бировларга ўтказиб қўйган жойи кўп. Раҳматли топдиям, сочдиям. Дуонинг тагида қолиб кетган эди. Ўзи-чи, ўзи? Кимни уйлик-жойлик, кимни ватанлик қилмади. Қанчалари унинг даврида ўздан кўпайиб, тўйлар қилди, томорқалик бўлди. Қўёш шаҳарчасига кўчириб чиқарди бутун бир қишлоқни. Уларга шаҳардагидек қироатхоналару мактаблар, кинохонаю ҳаммом солдириб берди. Бўлса шу халқимга бўлсин, демадимиз? Бир чеккаси обрў деб, бир чеккаси мендан ёдгорлик деб, қурдирмадимиз? Неча йил бадалида қишлоғига касалхона оча олмаётганлар бор. У шулар сувдан қийналмасин деб, алоҳида сув омбори қурдириб берди-ку. Яна нима қилиб берсин халқига? Лекин... чинига кўчадиган бўлса, шу халқ эрта-бириси кун уни ҳам манави дўстидай ардоқлаб, сўнги йўлга узатармикан?

Ишқилиб обрў оламан деб ўйлаб, катталар билан бўлиб кетмадимикан, одамларни унутиб қўймадимикан? Албатта, анави муаллим болага сал жабр қилди. Отасининг бир оғиз гапига кирса, шу маломат йўқ эди. Недурки, ҳаммаёққа етган қўли, шу болани қамоқдан чиқариб олишга етмасмиди?

Судгача ҳам қолдирмаслик мумкин эди. Шу ерга келганда озгина совуққонлик қилди, каттазанглиги тутди. Адашдики, нарёғи йўқ. Шуни деб, юриб турган отаси куйиб ўтиб кетди. Шуни деб, боланинг ойдаи хотини ўзини-ўзи ёқиб юборди. Ана энди шўпирри Ҳикмат тергов бериб ётибди. Кунда-кунора одамларни, ўзини терговчи чақириб турибди. Текшир-текшир, минг хил шубҳаю тахминлар, қисқаси бутун қишлоқ нотинч, устига-устак келин ёзиб қолдирган хат топилганмиш. Бу ёғи неча пулдан тушди — бир худо билади. Ҳали эрининг ишлари қайта очилиб кетмаса гўрга эди.

Маҳзун хаёллар, маҳзун садо остидаги маҳзун видолашув. Ҳаммаси бирдай юракни эзиб, ситиб оқизмоқчи бўлади гўё. Тобутни айланиб ўтаётганларнинг эса чеки-чегараса йўқ...

Ниҳоят тобут кўтарилиб, машинага олинди. Тўн кийиб, белбоғ боғлаган дўстлари, яқинлари унинг атрофига ўтирдилар. Машина секин жилди. Қулоқ остидан музиканинг мунгли садолари кетмайди. Кўз олдида эса, минглаб одамлар оқими. Бир учи шу ерда бўлса, бир учи Ермозорда. Бутун Фарғона яқин ўртада бунақа маросимни кўрмаган.

Бу ҳам ҳолва экан. Муҳсин қабристонга бориб, Дониёр кўзи тириклигида отасига қурдирган эҳромни кўриб, оғзи очилиб қолди. У ҳам юрганакан-да, айтувли раисман деб керилиб?!

Мақбара аллақандай бир кўримсиз ёки пасткам жойда эмас, кўринарли ерга, дўнгликка солинган, тўрт тарафдан бемалол кўзга ташланар, ўзи ҳам салкам Исмоил Сомоний мақбарасидай зеб бериб ишланган эди. Наинки оддий пишиқ ғиштдан, нақ қизғиш — ўтга чидамлисидан тикланибди. Кунгираси ганчдан, остиларига оқиш мраммер териб чиқилган. Ичини эса музей дейсиз. Тўнтарилган гумбаз шаклидаги шифт шундай оппоқки, хилхона ичини ҳам ёритиб юборгандай. Отасининг қабрига қўйилган мраммертошни қаердан топтирган экан, инсон боласи кўриб лол қолади. Одам бўйидан тикроқ қора мраммерга расмини тушириб, «Падари бузрукворимизга миннатдор ўғлингиздан» деб ёздирибди. Бу ёқда марҳумни ерга қўйишяпти-ку ҳамманинг кўзи ҳалиги мраммертошда. Тоза зўрини топган эканми? Муҳсин у ёнига қарайди, бу ёнига қарайди, мақбарадан кўз уза олмайди. Дилида эса бир гап айлангани-айланган: биз ҳам юрган эканмиз-да!

Чинданам у ҳаётда тузукроқ рўшнолик кўрмаган отасига нима қилиб қўйибдики, армон қилмасин? Аслида ҳаммадан бурун шундай ёдгорликлар қўйдириш ундан лозим эмасмиди? Отаси ўз номи билан Бузрук, элда азиз одам эди-ку. Нечун унутди? Шунча вақт ўтиб, бирон марта эсига келмади? Ношукрлик, онкўрлик шунчалик бўлар-да. Майли, Дониёрга ўхшаб мақбара қурдирмасин, дасти узунлигини кўз-кўз қилмасин эди, лекин кичикроқ бир тош қўйдира олмасмиди? Ахир у кимни деб куйиб, ажалидан беш кун бурун ўтиб кетди?

Амал шунақа бадбахт нарса эканмики, у ўздан бўлакни кўрмай қўйди, ўйламай қўйди? Токай шундай қоламан, пушти паноҳларим бор — нима ғамим бор, дедими? Булар ахир ҳаётнинг олдида ҳеч нарса эмас экан-ку энди билса. Пул, мол-дунё, таниш-билиш, амал йеш берса, Дониёрга бермасмиди, вафо қилмасмиди? Энди унга вафо қила-

дими?! Бир ҳисобда Дониёрнинг билгани ҳам билган экан, отасининг баҳонасида ўзига мақбара қурдириб қўйган, номини боқийлаштириб кетган экан. Бечора, умри калталигини сезиб юрар экан-да. Шунинг учун катта амалларга унчалик учмас, топганини сочиб, одамларга кўпроқ яхшилик қилиб қолишга интилар экан-да, тавба. Биз бўлса, амалимизга сербар бўлиб, катталар билан яқинлигимиздан эсимизни йўқотиб юравемиз.

Ана, марҳумни чин уйига қўйиб, устига тупроқ торта кетдилар ҳамки, Бубул қори номини олган домла-имом тиловатни бошлаб юборди. Мусулмон дунёсини минг йиллар бадалида ром этиб келаётган чўзиқ ва мусиқий бу оҳанг одам хаёлини узоқ-узоқларга етаклаб кетар, бу фоний дунёда ҳамма нарса ўткинчилиги, шу беш кунлик умрда одам боласи қандай яшамоғи кераклиги ҳақида сўйлагани сари — ҳар ким ўзича чуқур ўйларга толар эди.

Умр ўтар, вақтлар йитар, бу дунёда ҳамма нарса қолар — гўё имом шу ҳақда куйлар эди.

Шу қолган умрда қандай яшамоқ керак? Энди нимага ўзни бағишламоқ лозим ва нимага улгурса бўлади? Саволлар кўп. Жавоб эса битта...

## ЎН БИРИНЧИ БОБ

Сўрида ўтирган қариялар ахийри оппон-соппон қилиб, қайтадиган бўлишди шекилли, Валини чақиртириб қолишди. Тўй бўлса экан-ки, қамишдан бел боғлаб кечадан бери туриб беришгани учун елкаларига тўн ташлаб, кўнгил олса. Энди қўлини кўксига қўйиб таъзим қилишу мингдан-минг раҳмат айтишдан бўлак иложи йўқ. Минг раҳмат шуларга, маъракага бош-қош бўлиб туришди. Тоғанинг чин ошналари экан ўзлариям. Ёки инсон ўзи шундай туғилганми? Қариган сайин бир-бирига оқибатли бўлиб боради, кейинда қолганлари олдин ўтганларни ювиб-тараб сўнгги манзилга элтади ва ҳамма маъракаларини бир-бир ўтказиб ёд этиб турадимми?

Бусиз бўлар эканми? Улди-йитди — унутди бўлганда, бу дунёда иймон-оқибат қолармиди? Иззат-икром, одамгарчилик бўлармиди? Шу қарияларнинг бори ҳам катта давлат. Шунақа ишларга бош-қош бўлиб, юртни ажри-имонга, одамларни эса, инсофдиёнатга чақириб туришади. Бўлмаса иккита бефаҳм мафқурачи чиқиб, совет идораларида ишлайдиган одам жанозаю таъзияда нима қилиб юрибди, деб биронтасининг шахсий масаласини қўйиб қолсами, кўрардингиз. Ҳаммамиз қариндош-уруғимизми, ҳешу ақраболаримизми ўлиб-нетса, қаёққа қочаримизни билмай қолармиз. Биров махсус шифохоналарга ётиб олар, биров зудлик билан таътилга жўнаб кетар, лекин сўраб келмайдиган бу нарсадан ҳамма қочиб қутулолмайди-ку. Кейин, қолаверса, уруғ-аймоқдан, ота-онадан қочиб яшаб бўларканми? Қайси замону қайси миллатда кўрилган воқеа?

Умуман, шу одамгарчиликка тўғри келадиган нарсамми? Лекин бизда шундай сиёсат юргизишдан тоймайдиган калтабиналар йўқми? Ўзи асрасин ўшанақалардан. Ахир, йигирма-ўттиз йилда бир ўшанақаси рухсорини кўрсатиб турибди-ку. Аммо Аъзам тоға бутунлай бошқа олам. Бу ҳақда гап чиқса, кесиб ташлайди. Халқ ҳам битта шу хислати учун қанча гуноҳидан ўтиб келяпти. Манави қариялар-ку, бошларига кўтаргудек бўлишади. Анави томонларини айтиб қолсанг уришиб беришади; қўй, гуноҳкор бўлма, худойимнинг карами кенг, ҳар кимнинг қанақалигини ёлғиз ўзи билади деб. Балки бу дунёнинг энг керакли зийнати ҳам шудир? Ёмонини яшириб, яхшисини ошириб дегандай...

Ундай деса, шундай қила-қила қай аҳволга тушмадик? Лекин, бунини манави ҳизрсифат қарияларга қандай тушунтирсин? Биз ўзимиз катталарга қулоқ осиб ўрганган халқимиз. Эътироз билдириш — шаккоклик деймиз. Аммо шу нарсани ётиғи билан айтиш ҳам мумкинми? Бунақа маврид яна келадими-йўқми? Ҳозир сўраса-чи? Қани, дунё кўрган чоллар нима дейишар экан?

Ва дабдурустдан унда журъат пайдо бўлдию қарияга яқин борди.

— Азлар буважон, энди бизнинг бўлак маслаҳатгўйимиз йўқ. Нима бўлса сиздан сўраймиз-да, майлими?— деди хижолат аралаш.

Қария бунини кутмаган экан, боши кўкка етиб:

— Бемалол ўғлим, бемалол. Тортинманг асло,— деди.

— Шу,— Вали супа четига ўтириб, гапни нимадан бошлашни ҳам билмай қолди.— Шу, заводимизда ғалати воқеа бўляпти-да. Директор бўлиб келдим-у, худонинг берган жумасида гоҳ у, гоҳ бу линияда ўт кетади. Икки-уч кун ремонтга уннаб, не алпозда ишга туширамиз, сал хотиржам тортамыз-у, яна ёнғин чиқади. Нима бу, заводдан кет, қорангни ўчир деганларими ё?..

Азлар бува соқолини тутамлади:

— Менга бир нарсани яширмай айт-чи. Сени у ерга мажбуран ўтказишганми ё ўзлари чақиритган?

— Ҳеч қаердан жой чиқмагач, раҳматли Дониёр...

— Ҳизматчилар-чи, қандай кутиб олишган эди?

— Нима десам экан, ачингандайми-ей...— деди Вали, ростига кўчиб.



Азлар бува боягидек маъноли қараб қўйди: сен нима гуноҳ қила қолувдингки, бунчалик?..

— Обкўмдан нимага ишдан кетганимни биларсиз?..

Азлар бува киприк қоқиб, бош силкиди. Сўнг:

— Тушунарли, ҳаммаси тушунарли,— деди ортиқча гапга ўрин қолдирмай,— бу ўша эски «дўстларинг»нинг иши. Тузук-куруқ ўч ололмагач, атай жиғингга тегишаётган чиқар.

— Обкўм буванинг гапига кириб, саноат котиблигини олмаганим учунми?..— Ичида эса ўйлади: муддаолари нима экан, бу ердан ҳам суриб юборишми? Агар шу билан ёнгин тўхтайдиган бўлса, кетади. Лекин шунчалик ҳам пасткашлик бўладими? Давлатдан қўрқмагани-чи буларнинг.

Уйчан ўтирган Азлар бува унинг фикрини бўлди:

— Энди, ўғлим, шулар билан олишиб нима қилдим, бир ўзимнинг кучим қаергача етарди десанг, ишни иссиғида топширу жўнаб қол. Йўқ, шу қилганларига қасдма-қасд ишлаганим бўлсин десанг — ўзинг биларсан. Уша «дўстларинг»нинг додаҳўжасига чиқасан. Шундан берига сенга тинчлик йўқ. Еки аввалига Муҳсинни ўртага қўйиб кўрасанми?

Падарига лаънат бунақа муросаи мадораларнинг! Токай ялиниб умри ўтади? Одам қўйдиради, кимгадир айтдиради? Бу тавбасига таяниш билан баробар эмасми? Нима бўлса-бўлди. Узи чиқади. Е у ёқлик, ё бу ёқлик! Токай қўрқиб яшаш керак!?

Қариялардан сўнг, Муҳсин ҳам кетишга изн сўради. Касалванд бошига шунчалик туриб берганига ҳам раҳмат. Илгариги вақти бўлса, бир нарсани баҳона қилиб аллақачон суриб юборарди. Энди у минг тарафни ўйлайди. Ахир, эрта-бириси кун ўзи нима бўлади — ким айта олади?

Вали шу дўстига маслаҳат солса ҳам бўларди-ку, лекин сўнгги дақиқада айниди: Бусиз ҳам дарди ўзига етарли. Тавба, қандай дардга йўлиқди экан? Чет элга бориб қайтгач биров тузук юрди-ю, лекин барибир яна дард айлантиряпти. Силқовлангани-силқовланган. Кечагида Тошкентдаги дўхтирлар Кремль касалхонасига ётиб кўришни маслаҳат беришганмиш. Лекин... Чет эл дўхтирларики бир нарса қила олмадиларми, бизникилар нима қаромат кўрсатардилар, дебди. Эшикдан узоққа ҳеч кетгиси йўқ. Нима қилса ҳам ўз уйи — ўлан тўшаги-да. Яна ким билади, балки шифосини берса, арзимаган нарса сабаб бўлиб тузалиб кетар.

Шунақа, ҳар бошда бир ташвиш. Уни безовта қилгунча ўзи чиқади. Бошини олармиди!

Обкўм буванинг қабулида кўп куттиришмади. Афтидан, уни ҳали унутишмаган, фамилиясининг ўзиёқ кўп нарсани билдирар эди. Ҳазилми ахир, шахсан Аъзам тоғанинг ўзини каттакон йиғинда танқид қилишга журъат этган одам... яна ўша зотнинг қабулига ёзилиб турса. Дарров етказиб суюнчи оладиганлар озми?

У бионинг олдига борганда юраги бир орзиқиб кетди. Ҳазилми, умрининг ўн саккиз йили шу ерда ўтган. Ўз уйддек бўлиб қолган эди. Мана энди... арзғўй бўлиб келяпти.

У ҳайбатли устунлар орасидаги узун зинадан кўтарилиб, ўша таниш эшик оғаларига учраркан, илтифот билан кутиб олишларидан кўнгли эриб (хайрият, қора отлик бўлиб кетмаган экан-ку), қадрдонлардай сўрашди. Гап орасида эса, Тоғанинг қабулига келадиганини аңлатган бўлди.

— Шу ердалар, шу ердалар. Толеингиз бор экан. Яқинда келишди,— жавоб қилди эшикбон.

Қабулхонада эса, котиба сал чўчибгина сўрашди:

— Келинг, Вали Ўрмонович. Бу ёққа... кирасизми?— деди тасаввурига сиғдира олмай. Ахир, ҳазил гаплар ўтганми орада?!

— Шу ёққа, шу ёққа,— деди Вали мийиғида кулиб.

— Унда... мен айтиб кўрай-чи, майлими?— деди котиба, ҳамон довадираб.

— Яхши. Мен кута тураман.

Котиба қўш қават эшикни очиб, ичкарига кирди ва зум ўтмай қайтиб чиқиб, сал чиройи очилган бир тарзда:

— Марҳамат, кирар экансиз,— деди.

Ўша ўзи кириб юрган ҳайҳотдек хонанинг нариги бурчида Вали кутганидек обкўм буванинг бир ўзи эмас, яна икки киши ўтирар эди. Эшикни очиши билан улар ялт этиб қарашдию Вали бир нарсани сезиб, тараддудланиб қолди.

— Узр, мен кейин...— дея орқага қайта бошлаган эди, Аъзам тоға чақирди.

— Вали Ўрмонович, марҳамат, кираверинг,— кейин қўшиб қўйди.— Булардан яширадиган гапингиз йўқдир?

Валининг «жини» тутди.

— Йўқ, нега, буларга ҳам тегишли,— деди қайсарлик билан, улар томон юриб. Худо бурундан қисмаган иккинчи котиб ҳам, кепчикюз ижроқўм раиси ҳам аллақандай оғринибгина кўришдилар. Аммо тоға ўрнидан туриб, очик юз билан қаршилади:

— Нечук-нечук, мен энди батамом аразлаб кетдингиз, деб ўйловдим.

Тавба, нима бу? Чин дилданми ё устомонлик?

— Аразлаб нима, отамнинг молини талашаманми? Ҳаммаси ҳам бир иш-да.

— Ҳа, баракалла, бу ўғил бола гап бўлди,— тоға унинг елкасига қоқиб қўйиб, ўтиришга изн берди.— Келинг, эшитаман.

Вали энди гапни нимадан бошлашга ҳайрон эди. Бир оғиз сўз билан тоға унинг сазасини ўлдириб қўяқолдими-а?

У курсига чўкиб:

— Нимага келганимни фаҳмлаётгандирсиз?— деди дабдурустан.

Аъзам тоға ўсқу қошлари тагидан норози қараб қўйди-ю, аммо гапдан қочмади:

— Эшитдим,— деди қисқа қилиб.

— Хўп, нима маслаҳат берасиз? Директорликни ташлаб кетмагунимча тўхтамайди-ми бу ёнғин?

— Сиз шундай деб ўйлайсизми?

— Бўлмаса, нима деб тушунай? Худонинг берган ҳафтаси ёнғин чиқиб турса... ишлаб бўладими?

Аъзам тоға ўлганининг кунидан (ҳар ҳолда унга шундай туюлди) кулиб енгди:

— Пастнинг иши шунақа... оғир бўлади. Эсингизда бўлса, биз сизга бошқа иш таклиф қилгандик. Тўғрими?

Аммо у жавоб қилгунча бўлмай, телефон дастагини олиб, кимнидир чақирди:

— Алё, Маждихон Абдуллаевич, ўзингизми? Мен Тўхтасиновман. Жойдам пахта заводидаги воқеадан хабарингиз борми?.. Шу билан бир қизиқиб кўрсангиз. Яхши. Натижасини айтарсиз? Хўп.

Нима бу? Билиб туриб ўзини гўлликка солишми ё ишонмасанг ана, деганими? Қуда томоннинг идорасига айтиб, манавиларнинг олдида ўзини яна бир карра оқлаб олмоқчи-да? Уста, жуда уста.

Аъзам тоға телефон дастагини жойига ташлаб, унга қайрилди.

— Бу ёғидан хотиржам бўлаверасиз,— деди маъноли бош ирғаб.— Биздан яна нима ёрдам керак? Тортинманг.

— Тоға, ол кулим, деганларида сўраб қолинг,— деди ижроқўм раиси. Иккинчи котиб эса юзини четга бурди.

— Ёнғин даф бўлса — шунинг ўзи катта ёрдам,— деди Вали, бирон нарса сўрашга энсаси ёр бермай.

— Яхши. Айтдим, тагига етишади. Лекин айтинг-чи, шу заводни водийнинг олди корхонасига айлантириб бўладими? — деди у ҳам дабдурустан.

Ажаб гап. Бундан муддаоси нима? Е уни синаяптими?

— Бўлади, лекин бир дунё иши бор,— деди у ҳам дангал.

— Масалан?

— Бутун ускуналарини алмаштириш керак. Эскириб кетган.

Аъзам тоға ижроқўм раисига юзланди.

— Имкониятларингиз қандай? Ёрдам бера оласизми?

— Найманчадаги заводнинг ускуналари кела бошлади. Агар Сиз лозим топсангиз... буларга беришимиз мумкин,— деди раис, топоғонлик қилиб.

— Яхши, ёзиб қўйинг бир четга. Тегишли ташкилотларга топшириқлар тайёрланиб, қурувчи ташкилот аниқлансин. Заводни шу мавсумдан қолдирмай янгилаб беринг. Буларни ҳам тушуниш керак-да, эски техника қачонгача панд беради?! У ёғига заводни намунали қилиб ишлатиш бу кишидан, келишдикми?

Нима бу? Кўришга кўзи йўқ одам билан муросаи мадорамми ё оғзига уриб тинчи-тиш? Янги техникага зор қанча заводлар турганда, бу қандай валломатлик? Кел, шу тинч юрсин, бошимни қотирмасин деганими? Ахир уни йўқ қилдириб юбориш бу одамга чўт эмас-ку. Бир оғиз айтса, ҳатто шу ердан оёғини ерга теккизмай олиб кетишлари мумкин-ку. Бу эса шунча янги техника, ёрдам таклиф этяпти. Яна ўзининг валломатлигидан шундай мамнунки...

Тавба, нима деса экан? Зарданинг пайtimi? Умуман шу баҳонада завод янги бўлиб қолса, ёмонми?

Вали бош силкиб, қандай розилик бериб юборганини ўзи сезмай қолди:

— Сиз сидқидил ёрдам қиласиз-у, биз қараб турармидик?..

— Яхши.— Аъзам тоға пишиллаб, оромкурсига суянди,— энди мукофот масаласига келсак... ҳеч суриштирдингизми, одамлар яқин-ўртада мукофотга тақдим этилганми? Яъни, орден-медал дегандек...

— Берилган, лекин беш йил бурун...

— Мана шунақа-да!— Аъзам тоға ўрнидан туриб, кезинишга тушди.— Ўзимиз ишчи синфининг меҳнатини тақдирлашни унутиб қўямиз-да, план бажарилмайди деб гина қилиб юрамиз. Гап бундай. Сиз заводга қайтиб кимларни мукофотга кўрсатиш мумкинлигини бир қараб чиқасиз, тавсияларингизни тайёрлайсиз.— У иккинчи котибга ўгирилди,— Сиз эса Тошкент билан гаплашиб тезлаштирасиз. Одамлар шу мавсум бошидаёқ мукофот олишсин.— Сўнг суҳбат яқунланганини билдириш учунми, жойига қайтиб, Валига савол назари билан қаради.— Бизга яна қандай гаплар бор?

Нима десин? Очиқ бўлмаса ҳам тан олиб турибди-ку. Яна нима керак? Ортиғи

ортиқ. Раҳмат айтиб ўрнидан турди. У ҳам мамнун қўл чўзди ва энди олишувларни бас қилайлик дегандай, кифтига қоқиб қўйди.

Бу жуда узоқни кўзлаб қилинаётган муомалами, ноиложликми — билиш қийин эди. Тавба, шундай сирли-сеҳрли одам эканми? Устомонлигини қаранг, областнинг иккита каттаси олдида валломатлик қилиб турибди. Яна кимга — рақибига. Қойил, қойил... Балки, бу шунчаки ўйиндир?

## УН ИККИНЧИ БОБ

Кечасиги шамол ўз ишини қилиб кетибди: ҳовли юзи тўла хазон, шох-шабба эди. Айниқса ташқи ҳовлига қараб бўлмайди. Эгаси кўчиб кетган боғдай. Энг чеккадаги қоқилмай қолган ёнғоқ таги билан битта бўлиб ётибди. Кўча деворга ёнбошлаб ўсган пастак жийданинг устию таги — ёнади: худди биров чўғ сочиб юборгандай. Тошнок тагидаги супадан тортиб, дарвозахонагача — қаёққа қарама, хазон, хазон, хазон. Ҳаммаси кечаси ҳазиллакам «жанг» кечмаганидан далолат бериб, шаҳид бўлиб ётадилар.

Кўк кийиб, кўк ўраган қиз ичкарини бир қадар супириб-сидириб олди-ю, бу ёғи кўнглига сиғмади. Қўли ишга бормаё ўртадаги якка тавақали эшик остонасида ўтириб қолди: отаси тирик эканида қандай эди, бу ҳовлилар кунда сув сепилиб каравотларга жой солинган, қозон осилиб, меҳмон-излом кутилган эмасмиди? Меҳмонларнинг ҳам кети узилмасди. Айниқса, манави ташқи ҳовли ораста қилиб қўйилар, улар шу ерда кутиб юборилар эди. Энди бир ой ўтмай манавиндай бўлиб ётса. Ҳамма файз-барака оёғидан ўт чақнаган отаси туфайли экан-да. Қаердан кўз тегиб, омад улардан юз ўгира қолди? Ё бир гуруллаган хонадоннинг бир хароб бўлиши борми? Нима бу? Бўлиб турган тўйнинг қолиши, фотиҳанинг бузилиши-чи? Буни қандай тушунмоқ керак? Тақдирми ё худонинг хоҳиши? Кечагача ҳам унинг кўзига олам қоронғу, ичига чироқ ёқса ёримас, бўлар-бўлмасга хўрлиги келиб, бурчак-бурчакка ўтиб йиғлаб олар, пешонасини шўр, ўзини бахтсизликка маҳкум кўрар эди. Ахир узатилай деб турганида тўй қолдирилса, қуёвнинг юрадигани бор бўлиб чиқса, фотиҳа бузилишга келганда, ўртага аза тушиб, бунақа ишлар бўлиб кетса, тағинам ўзи фил экан. Раҳматли отаси «сабр қилинглар, элдан бурун чанг чиқарманглар. Нима бўлгандаям ўзлари бир нарса демагунча мен кўздай оғайнимнинг юзига оёқ қўя олмайман. Биз ўз обрўймизда турайлик», деганича бор экан-а, тавба.

Кеча аммаси пилдирабгина келиб қолди. Аввал онаси билан, сўнг у билан кучоқлашиб кўришиб кўзёш қилгач, бирпас айтиб йиғлаб кўнглини бўшатган бўлди. Сўнг ўтириб қурьон тиловат қилди-да, кутилмаганда суюнчи сўрагандай гап очиб қолди:

— Вой, келин, эшитдингизми, бир фалокатингиз арибди. Худога минг қатла шукрлар айтиб, худойи қилиб юборинг. Ўзининг бошидан даб бўлсин-а, ўшанақаси...

Онаси дафъатан тушунмади:

— Кимнинг бошидан?..

Аммаси юзи ёришиб, унга қараб қўйди:

— Қизингизнинг бахти бор экан. Худонинг ўзи асрабди.

— Асрабди?

— Касри-касофати урмай ўз оёғидан йитиб кетганига севининглар. Қуда бўлмишни худо уриб қўйган экан-ку.

— Йўғ-е, ўлибдимми?!— деди онаси қулоқларига ишонмай.

— Вой, таши ялтироқ экан, холос. Уғлининг топгани ким экан денг?

— Ким экан?

Амма унинг олдида айтишга истиҳола қилибми гапни чалғитди:

— Қизим, бир пиёлагина сув бергин. Ичим куйиб кетяпти нимагадир.

— Вой, чой турганда сув ичасизми,— деди онаси хижолатга тушиб.

— Чойдан айланай, босмаяпти-да, ўша, босмаяпти.

Саида гап сувда ҳам эмаслигини сезиб ташқари қараб юрди. Аммо ичи ғурмишлаб минг хаёлда сув олиб қайтаркан, бехос гапнинг бир учини эшитиб, тахта бўлиб қолди.

— Ўзини синглисидай гап экан. Ушани олаётганмиш...

Саида чидаб тура олмади. Худди бир иргамчик нарсани босиб олгандай, ҳаром бир нарсани билмай ичиб қўйгандай пиёладаги сувни сепиб ташлаб, бурилиб кета бошлади. Ахир кофир ҳам бундай қилмайди-ку. Шунчалик юзтубан кетган кимсалар эканми? Фалокат аригани рост бўлсин-а! Худо кўрсатмасин-а, бундай хонадонга келин бўлиб тушишни... Тезроқ орани очди қилишсин-а...

Аммо у узоқиб кета олмади. Бу ғавғонинг нима билан тугашини кутиб... деворга суюнганча туриб қолди. Амма эса уни йўқ ҳисоблаб, бемалол шанғиллар эди:

— Ордона қолсин, улар бузмаса биз бузамиз фотиҳани. Оқ ўрарда жўнатган нарсаларини опқиқинг, келин. Қайтариб, орани очди қилиб қўя қолайлик!

Онаси иккиланди:

— Майли-ю, лекин... тиктиришга юборган нарсалари нима бўлади?

— Нима бўларди, қайтариб юборамиз. Моллик қилармиди энди?— деди амма сўзидан қолмай.

- Шунақа-ю... қандай бўларкин?
- Истиҳолага бало борми энди?
- Тиктириб қўювдик-да саруполарини.
- Ана холос! Шошмасанглар ўт кетаётувдими?
- Ким билибди дейсиз... бу савдоларни...

Улар жим қолишди. Саида эса оғир сўлиш олиб хўрсинди.

— Бўлар иш бўпти, энди сир бой берманг, келин,— деди ахийри амма ўрнидан туриб.— Шунча кетганнинг биттаси, отланнинг, базага ўтиб келамиз. Ҳа, айтмоқчи, неча сидра бўлса, бир қоғозга ёзиб, қийқимларидан олволинг. Ўзидай қилиб, қайтарамиз. Сарупоси бошида қолсин...

Улар отланишиб чиқиб кетиб, пешинларда бир сумка мол билан қайтиб келишди. Кейин кечга яқин оқ ўрарда юборилган нарсалару саруполарни машинага ортиб жўнатиб тинчишди. Лекин Саида шундан бери кўнглининг туб-тубида ётган бир кирдан қутулолмай ҳалак. Хўп, саруполарни ўрнига ўрин жўнатиб қутилишди. Лекин тиктирилганлари-чи, уларни нима қилади? Келинликка ярамаган оддий кунига ярарканми? Буюрса бир йўла буюрмасмиди? Яхшиси...

Саида калаванинг учини топгандай бўлиб, ўрнидан турдию ихтиёрсиз равишда таши ҳовлининг тепасига қараб кета бошлади. Супанинг четидаги хазон босган ўчоқ бошига бориб эса... ғалати сир босиб туриб қолди. Кўзига ўчоқда ловуллаб олов кўринар, димоғига аллақандай куйинди ҳидлар урилар эди. Сўнг онаси буюрган ишлар ҳам («ҳой, Саида, ёнғоқ таги билан битта бўлиб ётибди-я, териб олгин») бир ёқда қолиб, ўтин теришга тушиб кетди... Бир қучоқ ўтин қачондан бери ўт кўрмаган ўчоққа қаландию ўзи уйга чопди. Зум ўтмай ичкаридан бир бўғча тугун кўтариб чиқди. Атрофга аланглаб олиб, супа томон ҳовлиқди. Сўнг ўчоқ бошига ўтириб, қўллари титраб-қақшаганча, тугунни ечишга тутинди. Ечди ва... не умидлар билан тиктирган келинлик либосларини... битта-битта кўксига босиб, сўнг жинниларча оловга ота бошлади. Мана, мана, мана...

Тавба, олов ҳам олдинига ноз қилиб, димиқиб турди-ю, кейин ўз-ўзига ҳадя этилаётганини сезиб, севиниб кетди. Ипагу атлас, пўмбархит кўйлақларни ютоқиб ўз домига тарта бошлади. Нима бало, ўт ҳам бир замонлар қиз бола ўтганми, қари қиз бўлиб юра-юра оловга айланиб кетганми, ўзига ҳадя этилаётган келинлик либосларидан шошиб қолган, зўр бериб гуриллар, рақсга тушар, ҳар бир сарупони олов тиллари билан ўпиб-ўпиб, қабул этар эди.

Ҳовлини куйган ҳид тутиб кетганини айтмаса, ўчоқда бир чиройли олов ёнар, у унча-мунча сарупо билан қонадиган кўринмас эди. Бунга сари Саида ҳам яшариб борар, мижжаларида туриб қолган ёш севинч ёшими, ўртаниш белгисими билиб бўлмас, поклик оламига қайтиш йўлини топиб олган қизчадек жинниларча ўйнаб-кулгиси, баланд-баланд қирларга чиқиб кетгиси, ёлғиз қолиб ширин-ширин хаёлларга берилгиси келар эди. Шунда у бирдан ўша оппоқ кийинган мўйсафидни яққол эсладию энтикиб кетди:

— Минг раҳмат Сизга, Хизр бува,— дея пичирлади.— Адаштирмасин ўзи, деб қилган дуоларингиз учун, ғойибдан қўллаб турганингиз учун...

## ЎН УЧИНЧИ БОБ

Осмонни булут буркаб, шундай жала қуярмишки, нарёғи йўқ. Одамзод эсини таниб ҳам бунақасини кўрмагандир. Булутнинг қалинлигидан кўк шунчалик пастлаб кетганмишки, гўё қўл чўзсанг етади эмиш. Ёмғир челақлаб қуйгани камдай, шамол уни ҳар томонга урармиш.

Анави гузардаги дўнгликда, Қуёш шаҳарчасининг қоқ ўртасидаги намоишлар майдонида унга ҳайкал қўйилганмиш. Атрофи гулу гулзор, йўлу йўлақлар, чиму чимзор эмиш-да, тагида фавворалар сув отиб ётганмиш. Фаввораю жала қўшилиб, шундай шовуллармишки, худди бир ёқдан сой тошиб келаётгандай эмиш.

Бундай қараса, ариқлар тўлиб, йўлақларга тошиб чиқар, бебош оқавалар кўчаларни ўзиники қилиб олиб, бир-бирига қўшилиб, пасту пастқамликка чопармиш.

Бир вақт сел пардасининг қалинлигидан қиру адирлар кўринмай кетибди. Қимирлаган жон борки, ин-нига уриб, майдонда ёлғиз ўзи сўппайиб қолганмиш. Ёмғир бу оламни чангу ғуборлардан, ҳамма ёмонликлардан тозаламоқчидай, челақлаб қуярмиш. Бунақада оламни сув олиб кетиши ҳеч гапмас-ку деб, панага қочишни хаёл қилармиш-у, оёғини бетон супачадан уза олмасмиш.

Уни ваҳм босибди: бунақада Тентаксойга худо беради-ку? Қиши билан тўлиб ётган сув омбори-чи, у нима бўлади? Бу олам-жаҳон сув қаёққа кетади? Ахийри тўғонни уриб кетса-чи? Қариялар бекорга жаврашмагандир, Тентаксойга ишонма, ҳозир тагида жилдираб оққани билан бирпасдан кейин қирғоқларига сиғмай қолиши мумкин деб. Ундан ташқари, бу қадим сел йўли. Сел келса, сув омборингни қўшиб олиб кетмасин, бола, ҳазир бўл, деб бекорга айтишмагандир? Худо кўрсатмасин, унда қишлоқнинг ҳоли нима кечади? Қурган шаҳарчангдан нима қолади?

Тавба, қўрққанича бор шекилли, орадан бир пиёла чой ичгунча вақт ўтиб-ўтмай қишлоқдан даҳшатли чинқириқ кўтарилди-ю, алланима унинг овозини ютиб кетди.

Шу баробар Тентаксой томондан ўн газ баландликдаги сувнинг боши кўринди.

У аждардай лапанглаб келар, бошини тик кўтариб олганча, йўлида учраган жамики нарсани босиб-янчиб, тити-питини чиқариб, ямлаб ютардики, кўрган одам даҳшатга тушиб, тахта бўлиб қоларди. Хайриятки, сув тўғри унга қараб эмас, Толмозор ёқалаб келар эди. Гўё қиёмат қўпгандек, Оллоҳ таоло юборган бало-қазодек йўлида учраган жамики нарсани — уйми, дарахтми, деворми, тепами суриб-текислаб, орқасида ҳосил бўлган бўтана сойда тусин дейсизми, мол-ҳол, бешик дейсизми — оқизиб келар, устига устак, жала ҳам сусаядиган эмасди. Бир маҳал йўлини шу томонга солгандек бўлди-ю, юз метр ўтмасдан яна чапга суриб кетди. Ушандай келгандами — кўрардингиз, у қурдирган музейе намойишлар майдонидан ҳеч вақо қолмас, ўзини ҳам тўнтариб кетарди. Худога минг қатла шукрки, ёдгорлиги омон қолди. Лекин қанча ишлари кўз ўнгида ер билан битта бўлди. Нималар юз беряпти ўзи? Не ниятда қурдирсанг-у, бир тошқин келиб бутун шаҳарчангни кўз очиб юмгунча ютиб кетса. Бир бўлаги харобадай қолса. Ва сен шу харобанинг четида ҳайкалга айланиб, тош қотиб турсанг. Бундан баттар фожиа бўларми? Қачон худога хуш келмайдиган иш қилган экан, қачон?

— Им-м-м!..

Яхшиямки, чўчиб уйғонди. Туши экан... Намозшомги бевақт уйқу шу-да: босинқи-рагани етмагандай, терлаб сув бўлиб кетибди, тавба. Ҳозир айни куз, ҳали ёғин-сочинли кунлар бошланмаган бўлса-ю, нега бунақа беҳосият туш кўриб юрибди? Устига устак... одам ўлгандан кейинги воқеаларни тушида кўрса, буни нимага йўймоқ керак? Таъбири нима? Умри узунлигидан даракми ё куни битиб қолганидан? Наҳот шу дард уни барибир олиб кетса?

Беихтиёр анув муаллим боланинг онаси бериб юборган хатларни эслади. Дарвоқе, нимага киритди экан? Ёки бу хатлар ичида унга аталгани ҳам борми? Нечук, Абдулҳақнинг унга айтар гапи бўлса. Ёки тавбасига таяниб, узр сўрайдими? Шунча сувлар ўтди. Энди жилла қурса шу қариган онамни ўз қўлим билан тупроққа қўяй, шу фарзандлик бурчидан ҳам бенаво этманг, демоқчимми?

Муҳсин хатлардан биттасини истар-истамас очиб, қаддини ростлади ва ўринда қўша-қўша пар ёстиқларга суянганча секин ўқий кетди. Буни қарангки, хат ўша ўлган хотинига аталган, у нима бўлиб кетганидан беҳабар ёзар эди...

«Жондан азиз Мунисам. Етиб маълум бўлсинким, бу мактубни битгувчи ва табиатнинг энг нозик жойларидан сўраб, сизнинг дуои жонингизни қилиб юргувчи Абдулҳақ акангиздирман.

Яхшиям бахтимга сиз бор экансиз, волидаи муҳтарамамнинг сиҳат-саломатликларидан хотиржамман. Сизсиз нима бўлар эди, у кишининг ҳоли нима кечар эди. Қариганда кимларнинг қўлига қараб қолар эдилар. Биламан, сиз менинг йўқлигимни билинтирмайсиз, у кишини куянтирмайсиз... тош келса кемириб, сув келса симириб, мен боргунча қора бўлиб ўтирасиз...»

Йўқ, охиригача ўқий олмади. Сабр-бардоши етмай ўрнидан туриб кетди.

Бекорга киритишмаган бу хатларни. Уқисин, ўқиб-куйсин, ич-ичидан пушаймонлар қилсин деганлар. Ахир қайси одам боласи чидасинки бу хатларга, у чидайди? Яна, шу аҳволда!..

Аямаганларини қаранг. Ундай деса, ўзи-чи? Соғ-омонлигида буларга қандай жабр қилаётганини ўйлаб кўрувдими? Булар аёл боши билан нима қилади, муштипар онаси куйиб, адои тамом бўлади-ку, девдими?

Олишиш қандай бўлишини билиб қўяр девди-ку, удиркивор бу ёғини ўйламаган эди. Инсон гуриллаб турганда кўру кар бўлиб оларканми, тавба. Бўлмаса келиб-келиб, ўзи қаматган одамнинг хатларини ўқишга қоладими куни? Бундан кўра ипсиз осмайдиларми, пичоқсиз сўймайдиларми? Энди нима ёрдам қила оларди боши ёстиққа етиб ётган одам? Шу ҳолида ким ҳам эшитарди унинг сўзини? Узи қаергача бора оларди?

Ёки тавбахат битсамикан? Балки шунда болага енгиллик беришар? Қаёққа ёзади? Турма бошлиғими? Ё Олий судга?

Кошки унинг хатини олиб, идорама-идора юрадиган бир одами, куядигани бўлса. Шу кампирдан бўлак кими қолган? Балки шундай хатни Азимнинг отаси Азлар бувага тутқазмоқ керакдир? Ахир ўша киши шу ишларга бош бўлиб, раҳматли отасига айтиб етаклаб юрмабмиди? Судларга бошлашиб бормабмиди? Лекин қайси юз билан уни чақиртиради? Айтмайдими, шунча вақтдан бери ақлинг қаерда эди? Тоғани ҳам юзхотир қилмовдинг, нечта одамларни ўртага қўйганда унамовдинг, энди ўзингга келдингми деса, нима деган одам бўлади? Шунақа, ҳамма ҳам хом сут эмган банди. Адашади. Шайтон йўлдан оздиради. Кўнгиси, сал пастроқ тушгиси келмайди. Гиналарини унута олмайди. Юради-юради-да, кеч бўлганда пушмонда қолади.

Бўлмаса, ўша вақтда бир огиз сўзи эди. Узр сўраб келса бас, кечиб юборарди. Иккинчи бунақа шаккоклик қилма, одамларни йўлдан оздирма дерди-ю, олам гулистон эди. Йўқ, у ҳам худонинг бошлик-кўзли қайсари экан. Қўқон жиннихонасида эллик кун

ётиб чиқиб ҳам ўша гапини такрорлаб турибди. Бу ҳам етмагандек, мавзолейга бо-  
риб... Мана, оқибати нима бўлди?

У кўп гуноҳлар қилди. Фалончилар билан яқин эканман, машъал эканман, энди шуни  
оқлай, ўзимни кўрсатай деб не кўчаларга кирмади? Кимларга жабру ситам ўтказмади?

Замон йўриғига юрмаса, балки шу тақдир йўқмиди?..

Илгари одамлар биргина худогаю Сталинга сиғинар эдилар. У ҳам ўша касалга  
чалинган эканми? Бўлмаса Тошкенту Москвага қиёс қилиб, Биринчи майда одамларни  
Қуёш шаҳарчасининг марказий майдонидан тўп-тўп бўлиб ўтишини расм қилармиди?  
Шунда ўзи бошчилигида правление аъзолари дохий ҳайкали остидаги минбарга чиқиб  
туришар, кучайтиргичли карнайлардан байрам марши таралар, мактаб ўқувчиларию  
колхозчилар гуллару шарлар, шiorу ҳукумат раҳбарларининг улкан сувратларини  
кўтариб ўтиб туришар эди, бир-бирларини олқишларар эди. У шунча айтишганда ҳам  
ўзининг портретини болаларга кўрартирмаган. Лекин намоёини ойнаи жаҳонда бир  
кур кўрсатиб қўйишларини шундай ёқтирардики, нарёғи йўқ...

Энди эса, ҳаммаси барҳам топди. Тушдек ўтди-кетди...

Дарвоқе, Абдулҳақ масаласини нима қилса экан? Юқорига сим қоқсамикан ё бе-  
фойдамикан? Балки кўнглига қарашар, илтижосини тинглашар. Улар дунёда ундан нима  
кетди? Узи шу ишга илгари, отаси айтгандаёқ бош қўшиши керак экан-ку, нима жин  
айлантирибди? Эсиз...

Мухсин ҳолсиз қўлларини тиззаларига тираб, титраб-қақшаганча стулдан  
аранг турди.

Кел, нима бўлса-бўлди, кўнглининг туб-тубидан чиқариб сўрасин-чи, зора...

У тиззалари қалтираганча, худди биров пуф деса, ўчиб кетадигандек бир алпозда  
стол олдига етиб бордию минг машаққат билан стулга чўкиб, нафас ростлаб қолди.  
Неча йиллар бадалида биринчи марта бисмиллоҳир раҳмонир раҳим деганча телефон  
дастагига қўл чўздию кўзи дераза ёнидаги аквариумга тушиб, бир нафас хаёли қочди.  
Уша ёқдан вишиллаган овоз эшитилар, бу аквариумга ҳаёт бағишлаётган моторчанинг  
шовқиними ё унинг олд қисмидаги анави шовва-фавворалардан келармиди, билиб бўл-  
масди. Катта-кичик қизил балиқчалар гўё сув тагида қолган бош майдон узра, кейинги  
йилларда қад ростлаган ва шарқда социализм машъали рамзига айланган бинолар  
оралаб сузиб юраркан, ногаҳон буларнинг ҳаммаси унда ғалати бир таассурот уйғотиб,  
пешонасини совуқ тер босди.

Тавба, нима бу? Анави қув уста бу билан нима демоқчи ўзи? Сизларнинг бутун  
ҳаракатларингиз бир пул, ахийри буларнинг ҳаммаси сув остида қолади, таназзулга юз  
тутади, демоқчимиз?..

О қитмир уста, худонинг қув бандаси. Тоза устимиздан кулиб кетибдимиз?

Олдин туриб-туриб наша қилди, сўнг аччиғи келди ва телефон дастагини даст  
кўтарди:

— Алё, менга Тошкентни улаб беринг,— деди зарда аралаш.

## ЎЎТЎРТИНЧИ БОБ

Созловчилар олдидан қайта туриб, яхшиям идорага бир мўралаб ўтгани. Котибаси  
кута-кута, хат қолдирибди.

«Вали Урмонович! Фарғонадан сўрашди. Заводни қайта қуришга доир ҳисоб-  
китобларни олиб, эрта билан обком котиби ҳузурига чиқиб борар экансиз. Карима».

Зўрники тегирмон юргизмаскан-а?! Одамлар нималар деб юришмаганди? Тамом,  
урилиб кетди, ўнгланиб бўбди ва ҳоказо. Энди мана обком бўванинг ўзи бош қўшиб,  
ишини суриштириб турганидан ҳамма ҳайратда. Балки бу томошадир, одамларнинг  
кўзини боғлаш учун ўйлаб топишгандир? Кўриб қўйинг, мен қандай одамман, кек сақ-  
лашни билмайман, дейиш учун. Балки сидқидилдандир, ўзи туфайли азият чеккан бир  
одамни қўллаб юбормоқчидир?

Демак, қурилишни тезлаштириб юборишади. Шунга чақиришган. у ҳисоб-китоб-  
ларни ҳар эҳтимолга қарши ўзи билан олволди-да, уйга жўнади. Аммо эрталаб Фарғо-  
нага тушиб, бозор ёнидаги чойхонага чой ичгани кирдию битта ёпган нон билан бир  
коса қаймоқ олган жойда етти ухлаб тушига кирмаган гапдан донг қолди.

— Эшитдингизми, обкўм бувани?.. Қанча йил Фарғонани сўраб турган одам Беш-  
ариққа иш билан ўтиб, тўсатдан вафот этганмишлар. Ақл бовар қилмайди,— деди чойга  
навбатда турган ўрта яшар одам.

— Йўғ-е, аниғини билмай ҳар нарса деманг, биродар,— деди чойхоначи.

— Дунёдан беҳабар қолибсиз, ака. Радиёлингизни буранг. Мотам мусиқасини  
чалиб ётибди.

Шундай одам-а? Кечагида олишувларни бас қилайлик дегандай, кифтига қоққан  
киши-я? Умри саноқли қолганини сезган эканми? Қандай тетик эди. Билиб бўлмас экан-да  
одамзодни. Бекорга ундай муомала қилмаган экан-да? У ёмон кўрса кўрсин, мен яхши-  
лик қилиб кетай, деган экан-да? Вали, қўлида қаймоқ тўла коса, серрайиб қолган эди.

Чойхоначи бу гапга ишонмай, радио қулоғини очдию ростданам мунгли куй тарала

кетди. Одамлар ҳангу манг бўлиб бир-бирларига қарашди. Ҳалиги одам билағонлик билан энди ҳаммага эшиттириб бидирлади:

— Аллақачон олиб келишганмиш. Узи қурдирган маданият саройига қўйилиб, ўша ердан чиқариларкан.

Шунда у бу мўъжаз шаҳарчада гап яшин тезлигида тарқашига амин бўлди-да, апил-тапил чойини ичиб, обқумга шошилди. Шундай кунда уни ҳеч ким қабул қилмаслиги аниқ. Лекин қачон чиқаришларини билиши лозим. Ахир, бундай кунда ҳар қандай гина-кудуратлар унутилади. Марҳумни кечирилади. Узбекнинг хўп зўр одати бор. Икки киши умрбод бир-бирга душман бўлиб, ит-мушукдай ўтиши мумкин. Лекин бу дунёдан кетар вақтда бири иккинчисининг гуноҳидан ўтади, одамларга қўшилиб, уни сўнгги йўлга элтади ва чин уйи — тупроққа топширишгач, «ўртоқлар, фалончи қандай одам эди», деган саволга ҳаммага қўшилиб, ёмон эмасди, деб жавоб қилади. Балки бу ноҳақликдир, ёлғондир. Лекин орқада қолаётганлар учун керак удум, у муқаддас ва уни бузиб бўлмайди. Ҳали ҳеч ким душманининг гўри устида туриб, бировни сўкканини эшитган эмас, эшитмайди ҳам.

Тўғри, бу арбобдан азият чеккан одам йўқ деса, ёлғон бўлар. Абдулҳақ ноҳақдан-ноҳақ қамалиб кетди. Уни деб хотини ўзига ўт қўйди. Орага тушиб, бир иш чиқараман, ҳақиқатни қарор топтираман деган Тоға ҳам куйиб ўтиб кетди. Унинг ўзи тугул, бошқариш аппарати, ҳомийларига тил теккизиб бўлмасди. Кун кўриш учун уларни фақат улуғлаш, ҳамду сано ўқиш, қилаётган ишларини, сиёсатини мақташ керак эди. Нима бўлганда ҳам, бу одам ўз замонасининг фарзанди эди, унга ҳам осон тутиб бўлмасди.

Тавба, илгари шу ақли қаерда экан? Нега энди обқум конференциясида бунчалик кескин чиқиш қилган эди? Жуда кўп касофатларнинг боши сизсиз, сиз ҳам бир қўғирчоқсиз, иккинчи котибнинг айтганидан четга чиқинг-чи, ўзингизни қаерда кўраркансиз, ўз билгингизча иш туюлмас экансиз, биринчи бўлиб нима қилиб юрибсиз, деган эди. Шу гаплар жуда ёмон таъсир этган эканми? Кейин бекорга қақтирмаган, ўз ёнига олмоқчи бўлган, унамаганда ёрдам қилиб, бекорга қўлламаган. Танасига ўйлаб, умрининг охирида бир яхшилик қилгиси келган экан-да. Бу эса, ёнғинни бошқалардан эмас, ундан кўриб юрибди. Шунақа, одамнинг кимлиги ўлганидан кейин билинаркан. Каттакон йиғинда ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйиб, танқид этган одамни кечирворибди-я. Ҳар ким ҳам шундай мардлик қила олсин-чи? Бекорга мана бундай дабдаба билан кўмилмаётгандир? Одамларни қара, одамларни, чумолига ўхшайди. Худди Дониёрни сўнгги йўлга узатишгандагидек, бир боши Ермозорда бўлса, бир учи маданият саройи олдида-я, тавба. Бунақа пайтда ҳар қандай одамни хаёл олиб қочади. Ким умрини ўйлаб кетади. Ким марҳум билан ўрталарида ўтган воқеаларни ёдга олади, ўзининг қанчалик ҳақ-ноҳақлигини виждон тарозусига солиб кўра бошлайди.

Аъзам тоға анави муаллим бола масаласида қатъият кўрсата олмаган бўлса бордир, лекин буни қувғинга олмади-ку. Ҳойнаҳой қанчаси қўлтиғига сув пуркаб, гиж-гижлаган, ўрталарига олов ёққандир. Лекин у ёмонлик соғинмади. Худо кўнглига инсоф солибдими, демак, яхши қариётган экан. Бўлмаса, ундан нима кетарди? Бир пуф деса, ўзини қаерда кўради? У эса ёнига котиб қилиб олмоқчи бўлиб юрибди. Ростини, Вали ўшанда ишонмаган эди. Энди билса... Ишқилиб, худо раҳмат қилсин. Билиб-билмай кўнглини оғритган бўлса, ўзи кечирсин...

Ниҳоят, одамлар марҳумнинг тобутини елкама-елка олиб кета бошладилар. У баъзи арбобларникига ўхшаб машинага қўйилмади. Халқнинг ўзи кўтариб кетди.

Валининг ёнига тушиб қолган қайтарма этикли, афтидан, тўғри даладан келган одамлар марҳумни улуғлашар эди:

— Энди унингдек раҳбарни топиш қийин. Бир келдию кетди.

— Худо раҳмат қилсин-у, биринчидан деб юргани билан, ўрни келганда иккинчининг айтганидан чиқолмасди. Хўп деявер.

— Буларнинг ихтиёри ўзида, дейсанми? Айтганим бўлади, дейдиган одамнинг туғилишига ўн қовун пишиғи бор.

— Энди кимни қўйишаркин?

— От солиб юрганлар бордир?

— Қуванинг секретари дейсанми?

— Камми унақалар?

— Аммо-лекин, ҳалиги конференцияда юрак ютиб чиққанни қўйишсамми?— деди биринчи гап очган одам.— Юракданам берган экан-е. Тоғани танқид қилиб ўтирибди-я.

Вали ўзи ҳақидаги гапдан ўнғайсизланиб, орқада қола бошлади. Шунинг баробарида халқнинг фикрини эшитгиси келар эди.

— Э-э, қизиқ гапларни айтасан-а. Уни кўтарилолмайдиган қилиб суриб юборишди десанг-чи...

— Ҳамма фожиа шундаки, унақалар қолиб, қаёқдаги мўмин-қобилларни танлашади...

Вали уларга ҳавас билан зингил ташлаб қўйди. Шундай, ҳар кимнинг баҳосини халқ беради. Халқни алдаб, лақиллатиб кетаман, деган арбобнинг ҳолига вой. Мана бунақа кунда бир оғиз яхши гапига арзитмаса, дунёга келиб нима қилди? Раҳбар бўлиб нима

топди? Одамдан қоладигани яхши ному яхши гап-да. Ҳали бир учи театр биносидан ўтмаган одамлар кўчани тўлдириб, узоқда тобутни кўтариб кетаётганларга эргашиб боришар, ҳеч ким чеккага чиқиб ажралиб қолмас, ким ўз хаёллари билан бўлиб, кимлар ўзаро секин гаплашиб кетишар эди. Шу пайт уни ён томондан кимдир қақиргандай бўлди ва ўгирилиб қарагунча бўлмади, қучоқлаб олди.

— Вали ака, бормисиз? Танияпсизми мени?

Қараса, Абдулҳақ! Ўша муаллим йигит. Жинқарчадек бўй, олқиндидек юз. Лекин қарашлари қатъий.

— Ия, ўзингмисан? Қачон чиқдинг? Ростдан қутулиб чиққанингми?

Абдулҳақ бегона юртда ўз жигарини топиб олган одамдек бўйнига осилар эди. Кейин, одамлар эътибор бераётганини сезиб, қўлларини олди.

— Ҳа-да, чиқариб юбордилар. Бор, бегуноҳсан дедилар. Эшитяпсизми, Вали ака?

— Зўр бўпти-ку.

— Шунча ётганимнинг ҳақини ундириб берадиган бўлдилар.

— Яхши. Табриклайман. Ахийри енгибсан, — ҳавас билан елкасига қоқди Вали. Кўзига эса, тегирмонга ташласа бутун чиқадиغان чайир йигит бўлиб кўриниб кетди.

— Чиққаним шундай кунга тўғри келганини қаранг? Кишан узила бошлабди-ку, — деди у, узоқда лопиллаб бораётган тобутга қараб.

— Қўй, ундай дема, гуноҳ бўлади. Энди ҳаммасини унут. Яхши кунлар ҳали олдинда.

— Йўқ, Вали ака, мен буларни илло-билло кечирмайман. Улар менга не кунларни кўрсатишмади. Эшитяпсизми, Вали ака.— Абдулҳақ тап тортмай қарғанди.— Худо кўрсатмаса, розимасан.

Вали уни елкасидан қучиб, қулоғига шивирлади:

— Бу ерда уят бўлади, ука. Одамларни кўряпсанми? Тинчлан.

Лекин у шаккоклигини қўймасди:

— Мен уларни газетага ёзиб, шарманда қиламан ҳали. Қолганлари қамалмагунча тинчимайман ҳали...

Қараса бўлмайдиган, қўлтиғидан олиб четга бошлади. Ҳарна, бу гапни эшитганлардан нарироқ боришгани маъқул.

— Юр, юрақол, бунақа гапларнинг ўринимас. Эсингни йиғ. Марҳумни ёмонлаб бўлмайди.

Улар кўчанинг нариги чеккасига ўтиб олишгач, Вали сал хотиржам тортиб суриштиришга тушди.

— Ўзинг қалайсан? Эшикка ўтдингми ё тўғри келишингми?

— Тўғри келишим. Эрталаб поезддан тушдим. Манави одамга бир кўриниб, ассалому алайкум деб кетмоқчи эдим. Афсус, улгурмадим, — деди Абдулҳақ, ҳамон тилидан заҳар томиб.

Вали нима деб таскин берарини билмай, чуқур тин олди.

— Одамнинг ҳоли шу-ку, тириклигида бир-бирини аяшни билмайди. Душмандай яшайди, — деди атай.

Абдулҳақ унинг нима демоқчилигини тушуниб, гапни бурди.

— Яқин орада Новқатга ўтмадингизми? Бизникилар қандай ўтиришибди экан? Мухсин ака ҳам кўринмайдилар? Айтмоқчи, Тоға...

Унинг бу сўроқларига нима деб жавоб қилсин? Қай бирини айтиб, қандай тушунтирсин? Тоғани айтсинми, хотининими? Елғиз онаизори қолганиними? Эй, бахтсиз инсон, билсанг эди, бу курашлар қурбонсиз бўлмаганини. Бегуноҳ эканман, чиқариб юборишди дейсан. Сени озод қилиб олиш осон тушмаганини билсанг эди! Ва ниҳоят кишан узила бошлабди-ку дейсан. Билсанг, бу ҳали бизни чирмаб, ўраб ётган кишанларнинг мингдан бири холос-ку. Балки, сен айтмоқчи, энг каттаси узилгандир. Энди қолган тушовлар ҳам бирин-бирин барҳам топар. Лекин биттасининг узилиб ҳақиқат қарор топиши шунчалик қийин экан, қолганлари ўз-ўзидан йўқ бўладими? Эҳ-ҳей, олдинда ҳали қанча курашлар турибди, қанча қурбонлар, йўқотишлар бор, ким билади. Бу кураш кеча ёки бугун бошланган эмас, эрта ёки индинга тугамайди ҳам.

Ишқилиб, бу курашларда аламзада бўла-бўла, ахийри ўч олувчига айланиб кетмасак бўлгани.

Ишқилиб, хатоимизни тушунсак, виждонимиз қийналса бас.

Ишқилиб, ким билан курашиш кераклигини, тилимиз, дилимиздаги тушовлардан халос бўла борсак бас.

Билмадим, дилимизнигина эмас, шууримизни ҳам кишанлаб ётган тушунчалардан қутулиб, қаёққа қараб бораётганимизни аниқлай оламизми-йўқми, буни эртанги кун кўрсатади.

Бир оёғимиз билан бугунда турган бўлсак, иккинчи оёғимиз билан эртанги кундамиз. Шу сиз минг бир тушовлардан халос бўла олмаимиз. Сенга ҳозирча сабрбардош, ирода тилайман, ука. Сенинг жанглариң, сен учун курашлар изсиз кетмагай.



Иил шунақа оғир келади деб ким ўйлабди? Етти ухлаб тушга кирмаган ишлар бўлиб кетди-я. Аввал Бузрук тоға, кейин Дониёр... Сўнг Аъзам тоға. Энди манави дўсти. Ҳеч ким бу дунёга устун бўла олмас экан.

Одамзоднинг ҳоли шунчалиг-у, беш кунлик дунёда манмансираб кетгани ортиқча. Ўйламаскан-да, қандай ном қолдирыпман деб? Кимга нима яхшилик қилиб улгурдим, бу дунёга нимага келдим-у, нимага кетяпман деб? Кўриниб турибди: Мухсиннинг дарди ҳам ичида. Илгарироқ ақлим қаерда экан, деб пушаймонда. Кўзларига қараш бир азоб...

Қариб, бурни ҳам узун тортган анави жухуд дўхтир келгандаёқ сезувди. Исроил дўхтир юзидан сездирмади-ю, лекин бир четга тортиб берган маслаҳати... етарли бўлди:

— Энди... беморнинг кўнглига қарайсизлар. Нима истаса бажо келтиринг. Кимни кўрмоқчи бўлса, майли раъйини қайтарманглар.— У кумуш кўзойнаги устидан маъноли қараб қўйди, сўнг,— зарур бўлиб қолсам, чақирарсизлар,— деб чиқиб кетди.

Мухсин ҳам умр шами сўниб бораётганини сезган шекилли, дўхтир кетиши билан одам йўқлашга тушиб қолди. Қариндош-уруғлар қолиб, қаёқдаги етти ухлаб тушига кирмаган одамларни сўратади. Партком Абдулаҳат кира олмай ҳалак, у бўлса буғалтирини айттириб юрибди. Чап юзига уч тийинлик тангадек нор тушган шу одам қисиниб-қимтиниб кириб келди. У ўзини худди гуноҳкордек тутар, ҳеч кимга тузук-куруқ қарай олмасди ҳам. Тавба, буғалтир дегани қувдан қув, бировнинг дўпписини бировга кийгизиб кетадиган бўлмасмиди? Бу одам мунча қимтинади? Еки бунақа пайтда ҳамманиям сир босадими?

У беморнинг олдига киргач ҳам ўзига келолмади. Афтидан, шундай доврўқли одамнинг каравотда бир бурда тортиб ётишини тасаввурига ҳеч сиғдира олмасди.

— Яхшимисиз, Мухсинжон ака,— деди чайнализ.

Мухсин бошини беҳолгина ўгириб, ҳорғин тикилди, таниб, жонланди:

— Ҳа, сенмисан, Норбўта, кел, кел,— деди киприк қоқиб, сўнг ўтиришини кутибми ё гаплашишга куч йиғибми, бир муддат жим қолди.

Норбўта юзига фотиҳа тортиб, тан-сиҳатлик тилади. Вали чой қуйиб бериб, уларни ҳоли қолдириш учун ўрнидан турган жойида Мухсин сен ҳам ўтир, ўртадаги гапларга гувоҳ бўл, дегандай бош ирғади. Ва ниҳоят, шифтдан кўз узмай:

— Норбўта иним, бу ерда бегона одам йўқ, сендан узр сўрагани чақиртирдим,— деди хўрсиниқ аралаш.— Биламан, ҳалол одамсан, бировнинг бир тийинига хиёнат қилмагансан. Сенга аллақачон жавоб бериб юборишим керак экан-у, шунга ақлим етмабди. Одам эртага нима бўлишини билмас экан. Худди дунё тургунча турадигандай. Мени маъзур тут...— Мухсин нафас етмайми жим қолди. Норбўта унинг кўнглини олишга шошилиб, иккала қўлини кўксига қўйди:

— Мухсинжон ака, узрингиз нимаси? Наҳотки, сизни билмасам?

— Эшит,— кўзларини юмиб, бош чайқади Мухсин,— гапимни бўлма эшит. Ўша темир сандиғингда менинг ҳисобимда қанча бор?— деди қийнализ.

Норбўта ҳангу манг бўлганча бир унга, бир Мухсинга қаради. Сассиз елка учирди.

— Бордир... бир неча ўн минг...

Мухсин аzza-базза бош ўгириб қаради:

— Бир неча ўн минг?— У шу халосми, дегандай ҳайратланди.

— Ўзингиз биласиз, келди-кетди, меҳмон-измонлар ўша ҳисобдан бўлган. Кейин насос станцияси қурилиши тўхтаб қолганда... халқнинг пули деб бердириб юборгансиз...

— У-ку, тўғри, лекин чўғини сал камайтириб қўйган эканмиз-ку,— Мухсин эсиз, дегандай билинар-билимас бош чайқади.

Норбўта хижолатли жавдиради:

— Ҳаммасини ўз буйруғингиз билан... қилганмиз. Аниқ ҳисоб-китоби бор. Майли дейсангиз, олиб келай.

Мухсин беҳол қўл силкиди.

— Кераги йўқ, сенга ишонаман. Фақат, мен хомхаёл бирор юз минг бўлса, правление қарорини чиқариб, каттароқ касалхона қурилишига бердирасизларми девдим.— У шифтга кўз тикканча пича жим қолди, негадир мижжаларида ёш йилтираб кўринди. Сўнг беҳол хўрсиниб ёнига қаради.— Шунақа, одамнинг кўзи кеч очиларкан,— деди кутилмаганда.— Белимиз майишиб топибмизми деб... сочиб юбораверган эканмиз-да... мохов-пес ишларга... Ундай деса, ўзи ҳалолмиди? Сувники сувга, ўтники ўтга, қолди қатиқнинг пули ёнга деб, шуни айтарканлар-да. Ҳай, майли, бориға барака.— У энди Норбўтага илтижоли тикилди.— Ҳозир бориб Абдулаҳатни топ. Бир қарор чиқарсин-да, ўша қолганини ҳам касалхонанинг ҳисобига ўтказиб берсин, ҳеч бўлмаса, бирор янги ускуна олишар. Кўпнинг пули...

Шу ақли илгарироқ қаерда экан?

Тавба, наҳотки одамзод боши ёстиққа етмагунча орқа-олдига қарамайди? Айбу хатоларини тан олмайди? Гуноҳ йўллардан қайтишни ўйламайди? Тоға айтганда ҳам кўна қолса, олам гулистон эди-ку. Шунча изтироблар йўқ эди. Одам оёғидан ўт чақнаб

соғ-омон юрганида шуҳратнию боши ёстиққа текканда у дунёсини ўйларкан-да. Бўл-маса шу пуллар кўпники эканини, қинғир йўллар билан топилиб, пораю меҳмондор-чиликларга аямай сочилаётганини билмасмиди? Энди ҳаммаси ҳаромлигини сезиб, ҳис қилиб ётибди. Қўлини қандай поклашни ўйлаб қопти. Ҳали-замон Абдулҳақ муаллимни ҳам сўратиш қолмаса эди...

Норбўта кетишга чоғланиб, ўрнидан кўзғалди ва бошқа хизмат бўлмаса, деган-дай қўл қовуштирди.

Муҳсин унга рухсат бергандай, секин бош силкиди:

— Майли, бора қол. Олди-бердиларни бир қараб қўярсан. Агар... ноўрин харажатлар чиқса, тортинма. Мана, буларга айтсанг, топдириб ўрнига қўйишади. Эшитдинг-а, Вали?— У сенга тушунтирарли жойи йўқдир, дегандай илтижоли боқди.

— Бир оғиз сўзинг...

Норбўта ҳам қўлини кўксига қўйди:

— Хотиржам бўлинг, Муҳсинжон ака. Худо хоҳласа, ҳаммаси жойида бўлади. Хайр, яхши ётган.

— Яхши бор. Яхши-ёмон гаплар ўтган бўлса... кечир,— Муҳсиннинг овози титрабми, қалтирабми чиқиб, кўзлари аллақандай жавдиради. Кейин ёшланиб кела бошлади.

Буларнинг ҳам томоғига бир нарса тиқилиб, зўрға ташқарига чиқдилар. Аммо у бошбўхни кузатиб, қайтиб киргунча Муҳсин яна йўқлаб турибди:

— Жон, бўстим, бир амаллаб Азлар тоғани топтир,— дейди аллақандай ҳансираб,— кейин... иложи бўлса... анави муаллим болани ҳам.

Бу дунёда бир каттанинг, бир оғир ётган одамнинг амри вожиб. Хўп дедию ҳовлига чиқиб туриб қолди. Маҳдини юбориб, Азлар тоғани етти тупканинг тагидан бўлса ҳам топтириб келиш мумкиндр. Лекин Абдулҳақ муаллимни қандай кўндирди? Шунча воқеалардан кейин келармикан?

Ундай деса, бу дунё билан видолашиб кетаётган одамнинг сўнгги тилагини ерда қолдириш ҳам одобдан эмас. Нима бўлганда ҳам биз одаммиз-ку... Ўзи боргани маъқул.

Тоғага машина жўнатиб, ҳардамхаёл турган жойида кўча бошида сариқ «Нива» кўринди. Парткомнинг машинаси шекилли? Бу жуда ғалати одам экан-ку. Ҳар соатда бир келиб, ишларнинг бориши ҳақида шахсан ахборот беришга интиладими-ей, ўзича садоқатини кўрсатмоқчи, ётган одамга яхши кўришиб қолмоқчи бўладими-ей. Ул-е, ялтоқи. Кошки шу нарсаларнинг ўрни бўлса, кўнгилга сиғса.

У кела Муҳсин ётган ичкари уйга йўл солиб қоладими, деб ўйлаган эди, йўқ, ҳайтовур унинг ўзини бир чеккага тортди.

— Вали Урмонович, бу бўғолтиримиз тушмагур жуда ғалати гап топиб борди-ку. Эшитган одам нима дейди?

— Нимани нима дейди?— Вали дафъатан англаб етмай унинг юзига тикилди. Абдулаҳат атрофга аланглаб олиб, шивирлади.

— Ҳа, анув нарсани-да, темир сандиқдаги шунча пулни ҳе йўқ, бе йўқ...

Валининг азза-базза ғижини келди: сенга нима? Бунча жонинг ачиди?! Яхши кўришнининг бошқа йўли қуриб қолгандай топиб келган гапини-чи...

Ўзига эса, қуруққина жавоб қилди:

— Раиснинг ўзи буюрди. Ҳозир унинг гапини иккита қилиб бўлмайди.

— Сиз шунақа дейсиз-ку, лекин кетидан келадиган гаплар-чи?— У шунга йўлаб кўрдингизларми, дегандай Валининг тирсагини ушлаб қўйди.

— Тушунмадим, нима демоқчисиз?

Партком уни яна четроқ тортди:

— Бу жуда нозик масала. Биз-ку ўтказармиз. Лекин у ёғи-чи? Топширгани шунча бўлса, қолгани қанча экан, деб ноғора чалувчилар йўқ, дейсизми?

Вали сиртида бўлмаса ҳам ичида кулди: тоза топган экан-ку филоф бандасини. «У ёғи-чи»лаб тоза қотирди-ку бошни. Берадиган Муҳсин экан, бунча тиззаси қалтирайдими?

Энсаси қотса-да, бусиз ҳам тиқ этган товуш ортиқча хонадоннинг тинчлигини сақлаб, унинг елкасига аста қоқди.

— У ёғидан хотиржам бўлаверинг. Раис шунга лозим кўрди...

Лекин Абдулаҳат ҳадеб ўз гапини маъқуллар эди.

— Йўқ-йўқ, Вали Урмонович, ундай деб қўяқолсак, яхши бўлмайди. У ёғини, кетидан келадиганини ўйлайлик. У киши ўйламаган бўлсалар, биз тушунтирайлик. Шунча йил обрўларига қилча путур етмаган одам, энди ўзларини ўзлари балогардон қилиб ўтиришлари яхшимас. Илтимос, сиз айтинг. Ҳарҳолда куёвсиз, дўстсиз, гапингизни оладилар. Бунга йўл қўймайлик.

Энди Валиники тутди. Тутганда ҳам ёмон жаҳли чиқди. Қани энди бошқа вақт, бошқа жой бўлса-ю, айтадиганини айтиб олса. Энди унинг тирсагидан тутиб, чеккароққа етаклади. Сариқ «Нива»нинг орқасига олиб ўтиб, жавдираган кўзларига қаттиқ тикилди.

— Ука, васият деган нарсани тушунасизми?

У довдираб қолди:

— Биламан-биламан,— дея кўзи пирпиради. Лекин гап нимада эканини уқмаётгани шундай юз-кўздан кўриниб турарди.

— Билмасангиз, билиб олинг. Васиятни иккита қилиб бўлмади. Уни сўзсиз бажа-радлар. Боринг,— деди елкасига қоқиб,— иккинчи бунақа гаплар билан келманг.

— Майли, майли. Мен... қандай бўларкин, девдим. Яна ўзларинг биласизлар. Ўтказиш керак бўлса ўтказиш-да.— У таъзим қилганча орқасига тисарилиб бориб, сариқ «Нива»га ўтирдию жўнаб юборди.

Туриб-туриб Валига таъсир қилди: ҳамма нима ғамда-ю, бу нима деб келиб юрибди? Фаҳм-фаросат етмагандан кейин, қийин экан-да?

Валининг ўзи ҳам кечагача бунчалик деб ўйламаган эди. Кечга яқин ишдан қайтиши билан кўнғироқ бўлиб қолди. Олса — янгаси.

— Мулла ака, яхши топдирм ўзингизни... тез етиб келсангиз,— деди Муборак ўтинч-ла. У нима гаплигини сездирмай кўя қолай дегани билан овози қалтираб чиқар эди.

— Тинчликми, нима гап?— сўради юрагига ғулғула тушиб.

Муборак қандай тушунтирарини билмай қийналди.

— Оғайнингиз... сизни сўраяптилар. Иложи бўлса... тезроқ келаркансиз.— У ўзини зўрға босиб тургани шундай сезилди.

— Мен ҳозироқ етиб бораман,— дедию Вали ечган ёмғирпўшини қайта елкасига илди.

Келса, йўлига кўз тикиб ётибди. Кўриб кўзлари жиққа ёшга тўлдию ётган ерида кўришгани секин қўл чўзди. Аммо кўриша туриб, ўзини тутта билмади, бошини ўгириб олди.

— Сенга нима бўлди? Ўзингни бос, дўстим, ҳали кўп яшайсан. Ўғил-қизларнинг орзу-ҳавасини кўрасан,— деди Вали сидқидилдан таскин бериб.

— Иншооллоҳ, айтганинг келсин,— деди Муҳсин хўрсиниб, сўнг кўз ёшларини кафтига артиб-суртиб, илтижоли тикилди.— Бемаҳалда чақиртирганимдан хафа бўлмайсан. Азбаройи яқин олиб...

— Бемаҳали борми, қизиқсан-а?

Аммо у кутилмаганда бетаскин хаёлларга асир бўлиб, шифтга тикилганча жим қолди.

— Сендан илтимос, қоғоз-қалам олсанг,— деди кейин саволга ўрин қолдирмайдиган оҳангда.

Вали елка қисди-ю, лекин унинг раъйини қайтаришга журъат эта олмади.

— Мана, олдим,— деди курсисини яқинроқ суриб.

— Ёз,— у ҳамон шифтдан кўз узмай дона-дона қилиб айта бошлади.— «Жондан азиз ўғлим, Баҳодиржон. Сен мени тушун. Қайси ота, фарзандининг бахтини демайди?! Биламан, мендан қаттиқ хафасан. Ёмон ранжидинг. Недурки, яхши кўрганимни олиб бермадингиз, деган гинадасан. Лекин гуноҳга ботиб, омад юз ўгирган отангдан ҳам эшит. Бу дунёда ҳаммага ҳам ошкор этиб бўлавермайдиган шундай воқеалар кечарканки, мен ўша туфайли сенинг йўлингни тўсган эдим. Гуноҳкор отангни кечир. Агар сен у қизга уйлансанг у дунё-бу дунёмиз куйиб кетади, охиратимиз тугайди. Қанчалик оғир бўлмасин, айтишга мажбурман. У қиз — сенинг синглинг бўлади, тегина кўрма.

Мендек осий бандани худойимнинг ўзи кечирсин. Унга ўзинг ака бўлиб қол. Яна бир илтимосим — ўша фотиҳа ерда қолмасин.<sup>1</sup> Дўстим Дониёр тушларимга кириб, руҳи кўп безовта бўляпти. Худойимнинг ўзи кушойиш берсин. Бахтингдан юз ўгирма. Қўша қаринглар. Отанг».

Вали ялт этиб, дўстининг юзига қаради-ю, ҳаммасига бирдан тушуниб, унга ачиниб кетди. Водариф...

Дўсти кўзларини юмганча тек ётар эди...

— Мана шу хат сенга омонат. Унга етказасан,— дедию бошини четга ўгириб олди. Вали:

— Яхши. Хотиржам бўл,— дея олди, холос...

Эшик тагига Маҳдининг машинаси келиб тўхтаб, хаёли бўлинди. Ундан Азлар тоға туша бошлади. Тоғанинг ёнида мункиллаган бир қария ҳам кўринади. У оқ дастрўмоли устидан дўпписини бостириб кийиб олибди. Вали уни қаердадир кўрган-у, лекин ҳозир эслай олмади. Қизиқ, дўсти нега Азимни эмас, Азлар тоғани чақирди? Ҳарҳолда ота қадрдон дебми? Тушуниб бўлмайди. Одам бир умр бошқа нарсаларга эътиқод қўйиб, ўзининг бойишини, кўтарилишини, шуҳрат топишини-да, ўйлаб юради-да, бир кун келиб ҳаммаси ўткинчилигини сезиб қоларканми? Ота-боболари минг йиллардан бери бўйин қўйиб келаётган нарсага таслим бўлади-қўядими? Ҳатто нега аввал бошдан шунга эътиқод қўймадим, деб армон чекувчию гуноҳларидан ўтишни сўраб ҳақ-таолога илтижо қилувчилар қанча. Нима бу — енгиллими, ўзлигига қайтишми ё охират қўрқуви? Балки учаласи ҳамдир? Муҳсин-чи, енгилдими ё ўзлигини энди топяптими?

<sup>1</sup> Фотиҳа бузилганини унга айтмай қўяқолишган шекилли.

Азлар тоға жиловхонадан ўтиб, ҳовлига тушганда, ортига ўгирилди.

— Ўғлим, ўзингиз бошланг.

Вали хижолатга тушиб, шоша-пиша олдинга ўтди:

— Қани-қани, келаверинглар.

Ҳаммалари биргалашиб, катта уйга кириб бордилар. Муҳсин бошини кўтара бошлаган эди, Азлар тоға қўймади. Кейин хонтахта атрофига ўтириб, дуо қилдилар.

— Илоҳим, қадам етди, бало етмасин. Даво истаб ётганларга худонинг ўзи қарам қилиб, шифо берсин. Муҳсин укамиз ҳам одек соғайиб, кўрмагандек бўлиб кетсинлар...

Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортишди. Азлар тоға бир чимдим ҳол-аҳвол сўраб, муддаога кўчди.

— Муҳсин ука, бу ошнаميزни танисанг керак. Заркентданлар ўзлари. Кейин озгина табибчиликдан ҳам хабарлари бор.

Муҳсин бироз ўнғайсизланиб, ётган ерида бош силкиди. Ўзи эса қариядан кўзларини олиб қочди. Азлар тоға буни сезса ҳам сезмаганга олиб давом этди.

— Шу сени бир кўриб қўйсалар, деб бошлаб келдим. Ўзимизнинг туркона до-рилардан қилиб берсалар, зора шифосига олса...

— Валининг бошига бир-биридан шаккок хаёллар бостириб келар эди: Азлар тоға ҳам қаердаги ишларни қилиб юрадилар. Хорижга бориб ҳам шифо топа олмаган одамнинг олдига қаердаги бир табибни бошлаб келиб юрибдиларми?

— Чиқмаган жондан умид, ўғлим. Эмига олса ҳали одек бўлиб кетасиз,— деди қария Муҳсиннинг бетига қарамай, белбоғини қайта боғларкан. Кейин «Ё Баҳовуддин пирим», дея ўрнидан базўр туриб, каравотнинг ёнига борди-да, унинг бир четига омонатгина кетини қўйди.— Қани, қўлингизни беринг-чи.

Табиб Муҳсиннинг томирини ушлаб, бирпас жим қолди. Пайтдан фойдаланиб Азлар тоға тушунтирган бўлди:

— Ҳамрали, раис ўғлингизнинг касали юрагидамас, қонидамиш.

— Ҳаммаси ҳам томирдан билинади,— деди табиб унинг бетига қарамай. Кейин бошини кўтариб, Муҳсиннинг юзига, қабоқларига назар ташлади. Қўлини силаб қўйди ва паст овозда Муҳсиннинг ўзидан сўради.— Дўхтирлар нима дейишяпти?

Муҳсин эслагиси келмай четга қаради, мижжаларида ёш айланди. Унинг ўрнига ҳам Азлар тоға жавоб қилди:

— Оққон дейишяётганмиш.

Табиб касалнинг сарғая бошлаган бетига қараб, жим қолди. У бу сукут билан оғир савдо экан, дермиди ё бошқа нарсани ўйлаб кетганми, билиб бўлмас эди. Вали эса, ичида нукул, ишқилиб, биз ҳам ожизмиз, демасин-да, Муҳсиннинг олдида айтмасин-да, деб тавалло қилар эди.

Ниҳоят, қария Азлар тоғага қаради.

— Менга ишонсалар, майли, қарайман. Қонни тозалайдиган ўтларим бор. Қолаверса, шу ўзимизнинг ариқларда ўсадиган иттиканак ҳам ярайди.

— Йўғ-е,— ишонмади Азлар тоға.

Табиб энкайганча ўз жойига қайтиб келиб ўтирди.

— Табиатда йўқ нарсанинг ўзи йўқ. Худойи таоло ҳамма нарсани бут қилиб яратиб қўйган. Гап фақат уни ажрата билишда,— деди кейин.— Иттиканак ўт жуда беор бўлади, эшикдан кираверишдаги ариқ бўйини қаранг-а, ўша ерда ҳам ўсиб ётган чиқади.

Кутилмаганда Муҳсин тилга кириб, пичирлади:

— Давоси оёғимнинг тагида туриб, мен Австрияларга бориб юрибманми?

— Иншооллоҳ, худойимнинг ўзи қўлласа ҳеч гапмас. Ихлос қиламан десангиз, бугундан бошлаймиз давосини,— деди қария.

— Яхшилигингизни у дунё бу дунё унутмай,— деди Муҳсин энтикиб.— Мендан қайтмаса, худодан қайтсин, илоҳим.

Қария Муҳсинга ялт этиб бир қаради-ю, бошқа нарса демай ўрнидан қўзғолди.

— Майли, биз пешин намозига чиқиб келайлик-чи. Ушанақаси эшикдан ўтларингни ола келарсан,— деди Азлар тоға.

Вали уларни кузатиб қўйиб дўстининг олдига кириб борганида у мижжалари тўла ёш, мутаассир ётар эди. Вали қўрқиб кетганидан:

— Нима гап дўстим, нима бўлди?— дея шошиб қолди.

Муҳсин ҳеч нарса дегандай бош чайқади-ю, лекин барибир ўзини қийнаётган саволни ичига юта олмади.

— Ёмонликка яхшилик қайтганини ҳеч кўрганмисан? Кўрганмисан, дўстим?

— Йўқ, нима эди?

Муҳсин чуқур тин олди:

— Ҳалиги одамни-чи? Танимадингми?

— Йўғ-а.

— Ҳамма бало шундаки, у кишининг олдида... мен ёмон уятлиман...

— Қандай?

— Абдулҳаққа шу одамнинг қизи... тушган эди...

— Водариг, ҳали шундаймиди?

Муҳсин юзини ўгириб ётар, орага ҳеч гап сиғмас эди: Уни қара-я, уни.

— Сен барибир Абдулҳақни чақир. Мен уни кўришим керак. Эшитяпсанми, кўришим керак,— деди у, ҳансираб.

Вали ноилож ташқарига қараб юрди.

...Аммо шошгани ҳам, Абдулҳақнинг кўришни ҳам истамайман у золимни, деб оёқ тираб туриб олгани ҳам бир бўлди.

Умриниса кампир уввало ялиниб кўрди, қани энди кўнса!

Ўша олқиндидай юз, дўнг пешона, чингизхонниқидай қийиқ кўзларда йилт этган нур кўринмади. Фақат четга қараб қўл силтайди:

— Вали ака, қўйинг. Сизга элчилик ярашмас экан. Мени биласиз-ку.

— Биламан, тўғри, лекин... сен ундай қилма. Бағрингни кенг қил, ука.

— Кўлини қаёққа чўзса етадиган пайтда ҳолинг қалай, деб сўраб қўймаган одамнинг олдига-я? Ҳеч қачон!

— Сен тушун, ука. Унинг сўнгги тилаги бу. Сўнгги тилакни ерга ташлаб бўлмайди, ёмон бўлади.

— Бир одамни жиннихонага тикадилар, терговга оширадилар, суд қилиб кесиб юборадилар — ёмон бўлмайди-ю, энди бормаса, шаккокликка қирадими? Жилла курса хотинининг жанозасига чақириб қўймаган, энди мен керак бўлиб қолибманми? Кечирадилар. Энди ҳам ўша суянган тоғлари ёрдам қилсин, таскин берсин! Мен дуоибад қилиб қўйганман у одамни. Боролмайман!

Бояқиш Абдулҳақ! Қачон ўзгариб улгурди экан? Жабр кўравериб бошқа одамга айлиб кетди экан? Шундай бўлса-да, инсофга чақирди:

— Жон укам, ўтган иш ўтди, бўёғи йитди. Сен бағрингни кенг қил. Ўсиб-унай десаңг, юрагингда кек сақлама. Ҳаммасини унут. Қайта бошдан...

У кесма-кесарлик билан бош чайқади:

— Йўқ, Вали ака, мен энди илгариги Абдулҳақ эмасман. Ҳаммасини — мени тергаганидан судлатганию қамашга фатво берганигача турмада кўрмагунимча тинчимайман. Қачон ҳақ жойига қарор топади — шунда кўнглим тинчимаса, ундан берига...

Эсиз Абдулҳақ. Кураша-кураша, жабр кўра-кўра аламзада бўлиб улгурган укагинам. Сендан умидим шумиди? Жабрга жабр билан, зулмга зулм билан бу олам покланиб қоларканми? Инсон таскин топарканми? Қачон адашиб улгурдинг сен? Наҳот ёнингда бир камил инсон топилмади? Балки сенинг ўрнингда ҳар қандай ҳам айниб улгурармиди? Битта Мунисангдан айрилишнинг ўзи қанчалик фожиа?

Шошма, сенинг шу кўйга тушишигда биргина Муҳсин ёинки бошқа арбоблар айбдорми?

Биз-чи, биз! Қаёққа қараган эдик? Тўғри Москвага уч, ўша ердан адолат топмасанг, бошқа ердан наҳот йўқ, деган ким эди?

Ундай деса, кимдан паноҳ изламоғи керак эди? Ўзи сингари қўйган халқданми? Балки шу халқнинг ёнига киргувчилар керакдир? Абдулҳақ ўшалардан биттаси бўла олмасмиди? Наҳот шундай мушкул бир даврда яшаб ҳам ақлимиз жойига тушмайди? Кимлигимизни англамаймиз? Ўзлигимизни топишга уриниб кўрмаймиз?

Шунча жабру ситамларга сабабчи бўлган бир одамни эса авлиёдек кўмиб, хоки туробини тавоф этамиз? Шунчалар кўрмизми? Кўзимизни босган пардалар шунчалар қалинми? Бир кишандан қутуламан деб яна минг биттасига чулғанамиз, ўралиб чирмашамизу кейин қутула олмай ётаверамизми? Бунақада қачон покланиб улгурамиз? Ё улгурмайин шундай ўтиб кетамизми? Адашганларни ким йўлга солади? Қачон кечиримли бўламиз? Қачон бизга ҳам инсофу диёнат битади, ҳаммани тенг кўрамиз? Бир одам узрини айтиб покланмоқчи бўлсаю бошқаси инсоф-диёнатга келмай турса, бунданам оғир замон бўлганми ўзи? Бу нимадан? Иймону эътиқодимизни йўқотиб қўйганимизданми ё диндан чиққудек бир аҳволга тушганимизданми? Нечук гина-кудуратларга кўмилиб ётибмиз-у, шу аҳволга туширган нарсани излаб кўрмаймиз? Наинки дилимиз, шууримиз ҳам кишанланиб ташланганми ё?

Излаш... Унда кеча туш бўлиб тушга, хаёл бўлиб хаёлга ўхшамай кўринган нарса нима эди?

Дераза олдида ўтирса... енгил бир эпкин келдию тагига кириб, кўтари-иб олди-да, учириб ке-етди. Ҳали кетаётибди, ҳали кетаётибди. Осмони ҳафтимга чиқиб қоляпти-ю, тўхтамайди. Учар ликопча ҳам бунчалик енгил кўтарилмас. Бир маҳал жиринг этиб ойна сингандай овоз чикдию ҳосил бўлган шаффоф туйнурдан юқорига чиқиб қолди. Пастда, қай кўз билан кўрсинки, шаффоф деворли бир олам ётибди. Бу оламни эгаллаган сув шунчалар тиниқмишки, тагида қолган барча шаҳару қишлоқлар кафтдагидек кўриниб турибди. Шаҳару кўчалар, майдонлару уларнинг четларидаги иморатлар ҳам, разм солиб қараса, жуда танишмиш.

Уни даҳшат босибди. Тавба, ҳали биз шундай оламда яшармидик, дермиш ўзинга ўзи.

Ўз оламимиздан нарини кўрмас, билмасмидик? Ўн саккиз минг олам деганларича бор эканми? Шундан атиги биттасида чумолимисол куймаланиб ётаверибмиз-у, тагин ваҳимамиз оламни бузади. Шу ҳолимизга сен эмас, мен деганимиз, бир-биримизни кўра олмаганимиз, жабр кўргизганимиз нимаси? Кимни худо ўрнида кўриб, кимни оёқ

учида кўрсатганимиз нимаси? Жилла қурса, шу қобиқни ёриб чиқиб кетолмабмиз, яна чиранамиз. Шунчалар гуноҳи азимга ботиб кетганмидик, дерди-ю, удиркивор бу тушми, хаёлми — билолмасди...

Эх, Абдулҳақ, Абдулҳақ, сен ҳам шунчалик майдалашиб, кетганмидинг? Мен сени жуда узо-оққа боради, дердим. Сен эса, уни кечира олмадинг-а. Нима кетиб эди сендан?..

Муҳсинга нима деб тушунтиради энди? Тушунтириб бўладими ўзи? Тушунган тақдирда ҳам бу аҳволда омонатини қандай топширади у бояқиш? Балки анави Азлар тоға бошлаб келган табиб бир иложини топар. Унинг энгил қўли билан худо ўз шифосини берса не ажаб? Аммо манавиларнинг баҳсига ким айру ажрим бера олади? Бу чигал тугунни ким ҳам ечгуси? Кимни ҳам ўртага қўйиш мумкин энди? Ё уларнинг баҳсига ҳаётнинг ўзи, вақтнинг ўзи нуқта қўймаса, бошқаси ожизми? Балки, балки...

Муборак кўчага чиқиб жавдираб турган экан, уларни кўриши билан тезроқ дегандайн қўл силкий бошлади.

Маҳдининг ҳам юраги ҳаприқиб машинани тезлатди. Улар дарвоза олдига бориб тўхташди ҳам, юзида қон қолмаган Муборак ҳам пешвоз чиқди:

— Мулла акажон, тезроқ тушақолинг, тезроқ. Сизни сўрайвериб эслари кетди. Тезроқ кирмасангиз, қийналиб кетдилар, — деди у йиғисини босолмай, — қаерда турганакан бу дард ўлгири?

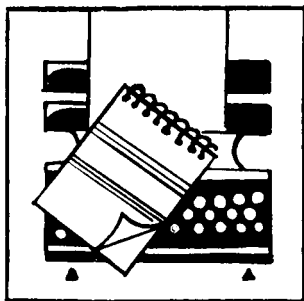
Вали ҳамма гапга тушуниб, ичкарига чопди. У кириб борганда, дўсти нафаси сиқиб, ётган ерида илондек тўлғонар, кўксию бошини кўтариб, туриб кетишга уринар-у, ҳоли келмас, кўзлари тўла ёш, ҳансирар, бир нажот истаб эшигу ойнага аланглар эди.

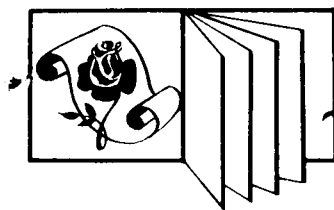
Уни кўриб танидию қўлларини чўзиб ёш боладек талпинди:

— Бормисан, дўстим. Олиб кет мени бу кошонадан. Ариқларнинг бўйидан ялпиз излаган кезларимизга... тупроқ томларда варрак учирган йилларимизга... олиб кет. Қир-адирлардан яна бир гал чучмўмаю бўтакўз узсам армоним йўқ эди, армоним. Айт, катталарингга! Қайтариб берсинлар менинг зое кетган умримни, соғлиғимни. Менга ҳеч нарса керак эмас, на шон, на шавкатлари, на доврў, на дастаклари! Амалу курсиларини, депутатлигу қаҳрамонлик юлдузларини, манави ашқол-дашқолларини, барчасини қайтариб олсинлару биттаю биттагина соғлиғимни қайтариб берсинлар. Эшитяпсанми, бир кун бўлса ҳам одамдек яшашни истайман. Айт, пок туйғуларимни қайтариб беришсин. Бир нафас бўлса ҳам гуноҳга қўл урмай яшай. Айт, жон дўстим!.. Йўқ дема... Бу тилагим зора Оллоҳга ҳам хуш келса, ўзи мағфират қилса, кечирса шояд, — пичирлади у ва жим бўлиб қолди.

Вали кўзлари ғилтиллаб туриб, икки томчи ёш сизиб чиқдию ўзини тутта олмай унинг икки қўлини маҳкам қисганича олдига тиз чўқди ва секин дўстининг кўксига бош қўйди.

— Тинчлан, дўстим. Ҳаммамиз гуноҳқормиз. Бир сен эмас, бу дунёга бевақт келган!.. Бир сен эмас, бу дунёга сиғмаган...





Абдумажид Азим

## ЎЗИМНИ АХТАРИБ ЮРИБМАН...



### Исмини йўқотган одам ҳасрати

Бир инсон туғилса, шодланса она,  
Аммо бу не ёзиқ, тошюрак, сангдил:  
Бу гўдак аъмоли бахтга бегона —  
Деб, имзо чексалар ошкора, дангал.

Қайси бир санада, оқшомми, саҳар,  
Гўдак йўргакланса умидлар билан.  
Падари қувонса, ўғлим деб, магар,  
Билмаса гўдакнинг ёзмишида — ғам!

Ровийлар тўхтангиз очмоқликдан фол,  
Ўтмишим кўмилган, эртаб бешараф.  
Тилларим кесилган, бармоқларим шол,  
Ўзимни ахтариб юрибман ё, раб!

Дардларим кўксимда вулқондек тошса,  
Қароғим қатига яширдим пинҳон.  
Ёвузлик, истибдод ҳаддидан ошса,  
Аҳли шайтанатга тиладим имон!

Бордан йўқ бўлганман тасодиф боис,  
Дунё бир эврилиб, бор бўлди йўқлар.  
Кўмакка қўлларин чўзмоққа ожиз  
Менга на пайғамбар, на олий руҳлар!

Инграниб, шакланиб айланади Ер,  
Исмини ёд этиб уйғонар жаҳон.  
Наҳотки, исмимни унутгансан, шеър,  
Наҳотки, исмимни билмайсан, замон?!

Ғудрайман қаршимда ястанган тоққа,  
Бир вазмин ҳасратни симирар кунлар.  
Ўзимни ахтариб, номаълум ёққа  
Бош олиб жўнайман зим-зиё тунлар.

Осийман, беҳишдан қувилган гўё,  
Қонимни ичмоққа шайланар тупроқ.  
Исмимни унутдинг, кўр бўлгур, дунё  
Асрлар сабримга бўлломас урвоқ.

Энтикиб исмимдан сўз очса исён,  
Жунжиккан забоним сақлайди сукут.  
Менинг бу дунёга келганим ёлғон,  
Ер аро, кўк аро исмим йўқ, унут!

Маккор ёзиғимга таъналар айта,  
Қоғозлар чинқирар ютиб сўзимни.  
Дунёга муқаррар келарман қайта —  
Тугал танимоққа бир кун ўзимни...

## Хожа Аҳмад Яссавийга

Юлдузларнинг шивирини тингла, дея,  
Юрагиннинг ғувурини англа, дея,  
Елғончидан юрак бағри куя-куя,  
Иймонимни ҳақ йўлига бошланг, бобо!

Юлдузларнинг шивиридан маст бўлдим-о,  
Туркистонда мисли хору хас бўлдим-о,  
Ошиқларнинг кўкрагида сас бўлдим-о,  
Орифларнинг димоғини хушланг, бобо!

Ким пиёда, кимлар отлиқ кетиб борар,  
Ким асалу ким оғулар ютиб борар,  
Водариғо, аҳли фано ўтиб борар,  
Моуманлар кўзларини ёшланг, бобо!

Жаҳд қилдим, тарк айлади кибру ҳаво,  
Ўздин кечиб, фақирликда бўлдим адо,  
Ҳақ йўлида ўзи қўллар қодир худо,  
Пир деб тутсам, қўлларимдан ушланг, бобо!

## Лаънат тоши

Бири ўр, бири қир,  
Бири чўл ошиб.  
Қўноқлар келишди  
Узоқ-яқиндан.  
Меҳмоннавозликдан  
Кўнгиллар тошиб,  
Қуллуқлар қилишди  
Ўзбек халқига.

Қайноқ ассаломдан  
Бошланган калом,  
Завқу сурур берди  
Кексаю ёшга.  
Меҳмон майл этди  
Емоққа таом,  
Мезбон етаклади  
Уларни ошга.

Дастурхон гирдида  
Дўсту ғаним жам,  
Ўзбаки паловни  
Олишди мақтаб,  
Ҳурматли зотлардан  
Биттаси шу дам,  
«Воҳ»! деди, таомни  
Чайнашдан тўхтаб.

«Воҳ»! деди, оғриқдан  
Шўрлик вой-войлаб,  
Пайпаслаб тишини  
Синдирган тошни,  
Дўстлар жим қолишди,  
Душман пайт пойлаб,  
Таомга ташлади  
Тағин бир тошни.

Меҳмон тушунмасди  
Жўрттага эмас,  
Бефаҳм ошпазнинг  
Қилган хатосин.  
Бизга қасд қилмоқда  
Ўзбеклар, демак,  
Мезбон куйиб кетди  
Сассиз, садосиз.

Мезбон изза бўлди,  
Ғурури синди,  
Кўтара олмади  
Қайтиб бошини.  
Бир улус букилиб  
Кўтарар энди,  
Мисқолдан кичкина  
Лаънат тошини.



## Нидо

Ургимчак тўридай чигал бу йўллар,  
Бу кун ўз қудратин айламас ошкор.  
Сувга чўккан тошдек бенишон йиллар,  
Наҳот, кутганларим барчаси бекор?

Бахтиёр экансан, менсиз ҳам, Дунё,  
Букун кутганларим рўёдир, пучдир.  
Қоронғи зулматга чўккандек зиё,  
Чеккан азобларим қошингда ҳечдир.

Жилмайиб боқаман беозор, майин,  
Кўзини наҳс босган нокас зотларга.  
Етишим даргумон кун ўтган сайин,  
Соҳира тонгларга, гул ҳаётларга.

Шубҳалар кемирар юрак қўримни,  
Олчоқлар қошида турарман мулзам.  
Қарғишлаб сўнгги бор кўр тақдиримни,  
Аста шивирлайман, қулсан, сен қулсан!

\* \* \*

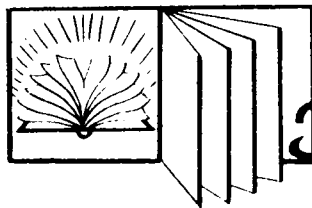
Видо айтдинг, ишқингдан тона,  
Хайр деддинг, бўпти, яхши қол.  
Ҳаловатдан бўлиб бегона,  
Изларингдан тўлғанди шамол.

Ишқ бекор, муҳаббат бекор,  
Ўз-ўзимни овутдим бир дам.  
Юракда кўз очганди баҳор,  
Хазон бўлди бемаҳал у ҳам.

Севмоқ осон, унутмоқ осон,  
Етар, юрак, бўзлашинг нечун?  
Лахта-лахта тупурмагин қон,  
Аҳди ёлғон, бевафо учун.

Ишқ бекор, муҳаббат бекор,  
Мен ўзимни алдадим, бу туш.  
Осмонларга термулсам такрор  
Учиб юрар ҳижрон отли қуш.

Хато қилди нотанти тақдир,  
Хайр, мутлақ кўндим барига.  
Ўз ҳолимни англадим, ахир,  
Севгим кўмиб юрак қаърига.



Жаброн Халил Жаброн

## ВАРДАХОНИМ

Ҳикоя

Қизлар ичидан биттасини севиб қолсанг-да, уни бир умрлик йўлдошим десанг, пешона терингнιο юрак тафтингни оёқлари остига тўксанг, меҳнатларинг самарасини, тиришиб топган ҳосилингни қўлларига олиб келиб топширсанг. Бироқ, кўзингни катта-роқ очиб қарасанг... кун-тунларни бедор ўтказиб забт этмоққа тиришганинг қалб бошқага топширилган ва бу қалбнинг барча сирли лаззатларидану муҳаббат нашъасидан биров баҳраманд бўлса... Сендан бахтсизроқ одам бормикан дунёда?

Болалик уйқусидан эндигина уйғонган қиз ўзини бир эркекнинг уйида кўрса, у эркак совға-саломлару қимматбаҳо матоларни қизнинг оёғига тўкиб, ҳурмат-эҳтирому ширин сўзларни ёғдириб ташласа-ю, бироқ унинг қалбини муҳаббатнинг ловуллаган шуъласи билан иситолмаса, вужудини аёллар қалбини аллалаш учун эркекларга насиб этган шароб билан маст қилолмаса... Бундай қиздан бахтсизни йўқ бўлса керак дунёда?

### ТАРЖИМОНДАН

Ўзбекистонда бадий таржималар чоп этишга мўлжалланган махсус ойноманинг мавжуд эмаслиги сабабли «Шарқ юлдузи» ойномасига ҳавола этаётганим қўлингиздаги бу таржима Жаброн Халил Жаброн қаламига мансуб. Жаброн XX аср бошларида аввал ҳозирги Ливан ҳудудида, кейинчалик Америка Қўшма Штатларида яшаб ижод этган араб ёзувчисидир. Унинг Америкада ташкил этиб, ўзи раҳбарлик қилган арабийнавис қаламкашлар уюшмаси жаҳон адабиёти тарихига «Сурия — америка адабий мактаби» номи билан кирган. Жаброн ўзининг қисқагина умри мобайнида (у 1886 йилда туғилиб, 1931 йилда вафот этган) ўндан ортиқ йирик бадий асарлар яратди. У зуллисонаин адиб бўлиб, асарларининг ярми араб тилида, қолгани инглиз тилида ёзилган. Инглиз тилини мукамал билиши ва ғарб адабиётидан хабардорлиги унинг ижодига маълум даражада таъсир этган. Шунинг учун Жаброн асарлари бошқа араб адиблари асарларидан унда кўтарилган мавзулар, шарқий ва ғарбий адабий анъаналарнинг омўхталиги билан ажралиб туради.

Жаброн асарлари араб ва инглиз тилларида бир неча марта нашр қилинган. Рус китобхонлари ҳам унинг ижодидан бебаҳра қолишмаган («Художественная литература» нашриёти 1962 йилда «Сломанные крылья», 1976 йилда «Слеза и улыбка» китобларини чоп этган). Бироқ ўзбек китобхонларига унинг асарлари ҳозиргача етиб келмаган. Тўғри, бу асарлар гоёси совет воқелигига жуда мос келавермайди, чунки муаллиф масиҳий динидаги шахс бўлиб, воқелиларга шу дин нуқтаи назаридан ёндошган. Лекин муаллифдаги бадий мушоҳада, унинг фалсафий қарашлари, бадий ифодадаги оригиналлик ва бошқа-бошқа ижобий нуқталар мени қўлингиздаги ҳикояни таржима қилишга ундади.

Мазкур ҳикоя 1908 йилда Нью-Йоркда араб тилида нашр этилган «Исэнкор руҳлар» («Ал-арвоҳу-л-мута-маррида») тўплами таркибига кирди. У Жаброннинг 1964 йили Байрутда нашр этилган икки жилдлик тўпламидан таржима қилинди.

Рашидбек Нўъмонни ёшлигидан танийман. Асли ливанлик, Байрутда туғилган, авли-жойли. Ота-боболари қадимдан машҳур бўлган бой-бадавлат оиладан. Рашидбек ота-боболарини улуғлаидиган гап-сўзларни хотирлашни ёқтиради, кундалик ҳаётида уларнинг анъаналарига содиқ қолган. Шарқ осмонида қушлар галасидек тарқалиб келаётган ғарбча расм-русмлар, кийимларга тақлид қилишни улардан ўрганган.

Рашидбек Нўъмон кўнгли оқ, одобли одам, бироқ ливанликларнинг кўпчилиги каби масаланинг ботиний томонига эътибор бермай, фақат зоҳирий жиҳатини кўради, ўзининг дилидан чиққан оҳангни эшитмайди, балки атрофидагиларнинг овозига қулоқ тутди. Нарсаларнинг турмуш сир-асрорига парда тортувчи ялтирашига берилиб кетади, борлиқ вужуднинг тубига етишдан кўра, вақтинчалик ҳузурни афзал кўради. Шундай одамлар бўладики, улар дуч келган кишига меҳрларини ҳам, нафратларини ҳам изҳор қилишга шошиладилар-да, кейинчалик, одамлардан кулгига қоладиган даражага етганда қилган ишларига пушаймон бўлиб юрадилар. Бизнинг Рашидбек шундай одамлар тоифасидан. Рашидбекдаги худди шу хислатлар уни Вардаҳоним билан боғлаган, ҳаётни тотли қиладиган ҳақиқий муҳаббат соясида кўнгилларнинг қовушишига ибтидо бўлган эди.

Бир неча йил Байрутдан узоқда яшадим. Қайтганимдан кейин Рашидбекни кўргани бордим. У анча заиф тортиб, ранги синиққан, юзларига қайғу кўланка ташлаган эди. Унинг ғамгин кўзларида қалбидаги зулмат, кўнглидаги ҳасратдан ҳикоя қилувчи мунг кўриниб турарди. Мен атрофга синчиклаб боқиб, ундаги бу ўзгаришларнинг сабабини тополмадим ва ниҳоят, ўзидан сўрадим:

— Сизга нима бўлди, қадрдон, юзларингиздан ёғилиб турган кулгингиз қани? Ёшлик онларига ярашган хушҳоллигингиз қаерга кетди? Ёки ўлим бирор азиз кишингиздан жудо қилдимиз? Ё яхши кунларда топган мол-мулкингизни бирор бадбахт тунда талон-тарож этдимиз? Дўстлигимиз ҳақиқ-ҳурмати айтинг: бошингизга тушган бу ташвишнинг сабаби не? Нима учун ўзингизни бунчалик олдириб қўйдингиз?

У ажойиб кунлар хотирасини бир дам эслаб, сўнг яна йўқотган одамдек менга бир қаради ва афсус-надомат тўла бўғиқ овоз билан деди:

— Агар инсон бирор азиз дўстидан ажраса, атрофидан янги дўстлар ортиради-да, шу билан овунади. Агар у мол-дунёсини йўқотса, фикрини бироз жойига қўйиб ғайрат қилса, ўша давлатини яна топади-да, илгаригисини унутади. Агар инсон оромини йўқотса-чи? Уни қаердан топади? Унинг ўрнини босадиган нарсаси борми? Ажал юзингга тарсаки туширса, албатта, жонинг оғрийди. Лекин бир кун ҳам ўтмасдан сени яна ҳаёт силаётганини сеза бошлайсан ва бу сенга хурсандлик келтиради. Кутилмаган онда тақдир сенга даҳшат билан кўз тикиб қолса-ю, ўткир тирноқлари билан бўғзингдан олса, сўнг шафқатсизлик билан сени тупроққа қорса-да, темирдек оёқлари билан топтаб, қаҳ-қаҳлаганича кетса... Бир зум ўтмай у қайтиб келса ва қилган ишидан пушаймон бўлиб, сендан узр сўраса, сўнг ипакдек кафтлари билан қўлингдан олиб, умид нашидаларини куйлаб, кўнглингни овласа... Кечлари мана шундай васвасалар, азобли хаёллар мени ўраб олади, тонг отиши билан яна тарқалади. Бироқ энг ёмони — борлиқдан сенга теккани бир қуш бўлса-да, бу қушни севсанг, олдига қалбинг уруғини сочиб, кўз нурларинг билан уни сўғорсанг, қалбингни унга ошён қилиб, жонингдан унга уя ясаганг; қушингни томоша қилиб, патларини вужудинг нури билан бўясанг-да, кутилмаган пайтда у қўлингдан чиқиб, булутлар ичида парвоз қилса, сўнг пасга қараб шўнгиса-да, бошқа бир қафасни ватан қилса, уни чақиришинг иложи бўлмаса, унда сен нима қилардинг, йигит? Менга айт-чи, қўлингдан нима келарди? Сен бунга тоқат қилиб тура олармидинг? Бирор нарсанга яна умид қила олармидинг?

Рашидбек шу ерга келганда овози аламдан бўғилди. Шамолда титраган қамишдек оёқлари қалтиради. Маймашган панжалари билан бир нарсани эзиб ташламоқчи-дек, қулларини олдинга чўзди. Юзига қон тепган, ажин тўла башараси қорайиб кетган эди. Кўзлари олайди, киприклари ҳаракатдан тўхтади. Жонини олиш учун келган шайтонга кўзи тушгандек бир дақиқа бакрайиб қолди. Сўнг менга ўғририлиб қаради, афт-ангори тез ўзгарди, ориқ гавдасидаги ғазаб, нафрат аламли оғриққа айланди ва йиғламсираб деди:

— Ўша аёл, ўша фақирлик чангалидан қутқарганим, олдига хазинамни тўкиб, чиройли кийимлар, қимматбахо тақинчоқлар билан, кошинкор араваю арғумоқ отлар билан аёллар ҳасад қиладиган даражага келтирганим ўша аёл, меҳр қўйиб, борлигим мойил бўлиб, совға-саломларга кўмганим ўша аёл, ўзимга меҳрибон дўст, мунис рафиқа, содиқ умр йўлдоши деб билганим аёл менга хиёнат қилиб, ташлаб кетди. Мени ташлаб, бир йигитнинг уйига борипти. Фақирлик соясида у билан яшаб, беҳаёлик қўшиб қорилган нонига, уят-шармандалик омухта бўлган сувига шерик эмиш. Ўша мен севган аёл — олдига қалбим уруғини сочиб, кўзларимнинг нури билан сўғорганим, қалбимдан

қафас ясаб, жонимдан уя қилганим ўша чиройли қуш қўлларимдан учиб чиқиб, чақиртиканакдан тўқилган бир қафасни макон қилдики, у ерда унинг емиши қурт-қумурсқа, ичиши заҳару оғудан бошқа нарса бўлмаса керек. Муҳаббатим, меҳрим жаннатига раво кўрганим ўша пок фаришта бадбахт шайтонга айланди-да, зулмат равона бўлиб, гуноҳлари учун ўзи ҳам азоб тортмоқда, мени ҳам азобга қўймоқда.

Рашидбек тўхтади. Узини нимадандир ҳимоя қилмоқчидек, қафтлари билан юзини беркиди ва хўрсинди:

— Айтишим мумкин бўлгани шу. Бундан ортиғини сўрамай қўя қол.

Юрагим эзилиб, киприklarимда ёш қалқий бошлади ва ўрнимдан кўзғолдим. Бир оғиз сўз демай у билан хайрлашдим, чунки унинг жароҳатли кўнглига далда бўла оладиган, зимистон қалбига шуъла солгудек бирор нарса миямга келмасди.

...Орадан бир неча кун ўтгач, гуллар ва дарахтлар билан ўралган фақирона бир уйда илк марта Вардахоним билан учрашдим. У номимни Рашидбек Нўмонникида, қалбини тепкилаб, ҳаёт зиндониди чала ўлик қилиб ташлаб кетган ўша одамникида эшитган экан. Нур таратиб турган кўзларини кўриб, жарангдор овози қулоғимга чалинган, мен ўзимча ўйланиб қолдим: «Шундай аёл бузуқ бўлиши мумкинми? Наҳотки шу тиниқ юзлар ифлос, беномус қалбни яширолган бўлса?! Неча марта лаб ўзимча оққуш ниқобидидаги қўрқинчли илон деб тасаввур қилганим аёл чиндан ҳам шуми? Унда ҳалиги одамни бахтсиз қилган ким? Зоҳирий хушрўй нарсалар кўпинча ёмон оқибатларга, қаттиқ қайғу аламга сабаб бўлишини эшитмаганмизми? Ахир, шоирларнинг илҳом чироғига нур бағишловчи ой эмасми денгизларнинг тинчини бузиб, тошқинларни келтириб чиқарадиган?!»

Мен ўтирдим. Вардахоним ҳам қаршимга келиб ўтирди. Гўё у хаёлимдан ўтган нарсаларни сезиб тургандек эди. Ҳайратим билан хаёлларим ўртасидаги нисонинг чўзилишини истамагандек, чиройли бошига оппоқ қўлларини тиради-да, найнинг нозик садосидек овози билан деди:

— Илгари сизни кўрган эмасман, жаноб. Лекин сиз ҳақингизда эшитганман, мазлума аёлларга меҳрибон эканингизни биламан. Шунинг учун ҳам сизга юрагимни ёзиб, қалбимни очмоқчиман. Унинг сир-асрорларидан сиз ҳам воқиф бўлинг, иложи бўлса, одамларга Вардахоним хиёнаткор аёл тоифасидан эмаслигини айтинг.

...Тақдир мени Рашидбек Нўмонга рўпара қилганида мен эндигина ўн саккизга кирган эдим. Ушанда у чамаси қирк ёшларда эди. Мени у севиб қолди, одамлар тили билан айтганда, менга мойиллик билдирди. Кейин мени хотинликка олди ва мен хизматкорлар тўла ҳашаматли уйнинг «хоним»и бўлиб қолдим. Мени ипак либосларга ўради, бошимни, кўксимни, билакларимни қимматбаҳо гавҳарлар билан беади. Дўстлари ва таниш-билишлариникига бориб қолсак, мени бир мўъжизадек уларга кўз-кўз қиларди. Улар ҳайрат ва лоллик билан менга текилишганини кўрганда мағрурона кулиб қўярди. Айниқса, оғайниларининг хотинларидан мен ҳақимда мактов эшитса, димоғи кўтарилиб кетарди. Бироқ: «Бу Рашидбекнинг хотиними ёки сақлаб олган қизими?» ёки: «Агар Рашидбек вақтида уйланганида, тўнгич фарзанди Вардахонимдан катта бўларди», каби шивир-шивирларни эшитмасди. Буларнинг ҳаммаси болаликнинг чуқур уйқусидан уйғонмасимдан, худо қалбимга ишқ оловини ёқмасидан ва қалбимда ҳис-туйғу уруғлари униб чиқмасидан олдинги гаплар эди. Ҳа, буларнинг ҳаммаси қоматимни безайдиган кийим-кечаклар, мени олиб юрадиган ҳашаматли араваю атрофимдаги камёб рўзгор буюмларини бахт-иқболнинг энг бориб тургани деб ҳисоблайдиган пайтларимдаги гаплар эди. Бироқ ғафлатдан уйғониб, кўзимни очиб, сездимки, муқаддас алангнинг тиллари жигаримни куйдирапти, қандайдир бир руҳий ташналик вужудимни кемирмоқда. Кўзимни очиб кўрдимки, қанотларим ўнгу чапга силкиниб, мени севи осмонига олиб чиқиб кетишга шай, лекин шариат занжири банди қилган танамни кўтаролмай ожизгина питирлаяпти, холос. Буларнинг ҳаммаси ўша занжирнинг моҳиятини ва ўша шариатнинг фойдасини билмасимдан олдин эди. Кўзимни очиб бу нарсаларни сеза бошлагач, билдимки, аёлнинг бахти эркакнинг обрўсидан ҳам, устунлигидан ҳам, орзу-умидидан ҳам эмас, балки ҳар иккисининг вужудини бирлаштира оладиган, аёлдаги нозик ҳиссиётни эркакнинг қалбига тўқа оладиган ҳаёт деб аталмиш нарсада ҳар иккисини бир тан қилиб бирлаштира оладиган муҳаббатдан иборат экан. Бу пуразоб ҳақиқат менга аён бўлгач, мен ўзимни Рашид Нўмоннинг уйда нонини ўғирлаб еб, қоронғида зим бўладиган ўғри ҳис қила бошладим. Унинг ёнида ўтказадиган ҳар бир куним еру осмон олдиди риёкорлик, очиқ-ойдин олов ҳарфлар билан пешонамга ёзилаётган қаллоблик эканини сездим. Чунки унинг меҳрига юрагимдаги муҳаббат билан жавоб бера олмадим, унинг садоқати ва яхшилигига вужудимдаги меҳрни тутта билмадим. Унинг муҳаббатига кўнишга уриниб кўрдим, лекин фойда чиқмади. Шундан кейин мен ибодат бошлаб, худога илтижо қилдим. Бу ҳам фойда бермади. Вужудимда тақдир менга раво кўрган эркак билан яқинлаштира оладиган бир илоҳий ҳис атом этгин, деб кечалари худога нола қилдим, лекин бу менга насиб қилмади. Афтидан, муҳаббат бизнинг юрагимизда инсоннинг талаби билан эмас, худонинг иродаси билан пайдо бўлар экан шекилли. Шу тариқа ўша одамнинг хонадониди роппа-роса икки йил яшадим.

Осмондаги қушларнинг эркинлигига ҳавасим келарди. Мен тенги қизлар бу ҳибсхонани ҳасад қилишади. Менинг эса ёлғиз фарзандидан айрилган бечора онадек юрагим ёнади. Туғилиб, шариат орқасидан бемор бўлган бу юрак ташналикдан ҳар куни минг ўлиб, минг тириларди.

Уша қора кунларнинг бирида зулмат ортида туриб, ҳаёт сўқмоқларида ёлғиз одим отаётган, мана шу фақир кулбада китоб-дафтарларга кўмилиб ёлғиз яшаётган бир йигитнинг кўзларидаги нурга назарим тушиб қолди. Унга яна назарим тушмасин, деб кўзларимни юмдим. «Насибанг гўрдаги қоронғилик-ку, юрак, сен нурга таъмагир бўлма», дедим ўзимга. Лаззати билан яраларимга туз сепгувчи, поклиги билан вужудимни аллаловчи илоҳий бир наво эшитилди. Қулоқларимни беркитдим. «Насибанг дўзахдаги оҳ-нола-ку, юрак, сен оҳангларга таъмагир бўлма», дейман. Кўрмайин деб киприкларимни юмдим, эшитмайин деб қулоқларимни беркитдим. Бироқ уни юмуқ кўзларим билан кўрар, берк қулоқларим билан эшитардим. Аввалига подшоҳ саройида гавҳар кўриб, уни олишга қўрқаётган, олмай деса қашшоқлиги йўл қўймаётган гадейдек мени кўрқув босди. Ширин сувли булоқларни кўриб қувонган, лекин атрофида ваҳший ҳайвонларни кўргач, ҳафсаласи пир бўлиб, алаmidан ўзини ерга отган ташналабдек ўкириб-ўкириб йиғладим.

Вардахоним бир дақиқа жим қолди. Гўёки ўтмиш воқеалар кўз олдида гавдаланар, шунинг учун мен билан юзма-юз туриб, тик қарашга ботинолмаётгандек, кўзларини юмиб олган эди. Вардахоним ўзини тутиб олиб, давом этди:

— Абадиятдан келиб, фоний дунё мазасини тотишга улгурмай яна абадиятга кетаётган мана бу кимсалар тақдири илоҳий асосида кўнгил берган эркак билан дунёвий тартиб-қоидалар тазйиқида қовушган эри ўртасида изтиробда қолган аёл аламларининг моҳиятини тушунишлари мумкин эмас. Бу нарса аёллар кўз ёши ва жигар қони билан ёзилган аянчли фожиаси, буни эркаклар ўқиб мазах қиладилар. Чунки уни тушунмайдилар. Мабодо тушунсалар, кулгилари ёвузликка айланади, ғазабдан бечора аёлнинг бошига тошлар ёғилади, қулоқлари лаънатлар билан тўлади. Никоҳ нималигини англамай туриб, эрим деб ҳисоблаган одамнинг тўшагига боғланиб қолган, бироқ вужуддаги бор муҳаббат билан, муҳаббатидagi бор поклик ва гўзаллик билан бошқа бир кишига кўнгли талпиниб турган ҳар қандай аёлнинг қора тунлари бу аламли ҳикоянинг порлоқ моводасидир. Бу аёлларда ожизлик ва эркакларда устунлик пайдо бўлганидан бошлаб мавжуд даҳшатли жазодир ва у ана шу ожизликнинг устунликка қўллиги йўқ бўлмагунча тугамайди. Бу одамлар орасидаги ифлос тартиб-қоидалар билан юракдаги муқаддас ҳиссиёт ўртасидаги даҳшатли курашдир. Мен ҳам кечагина шу кураш майдонига тушиб қолгандим, мени ҳам адо қилай деган эди, кўз ёшларим оқиб тугаган эди. Бироқ мен қараб турмадим, мен тенги қизларга хос кўрқоқликини силтаб ташладим, заифлик ва ожизлик қайириб турган қанотларимни ёздим ва муҳаббат, озодлик осмонига парвоз қилдим. Пешонамга ярақлаб чиққан бу йигитнинг ёнида мен бахтиёрман. Менинг бахтимни қайирадиган куч бу дунёда йўқ, чунки бу бахт аҳиллик бирлаштириб, муҳаббат ўз ҳомийлигига олган икки қалбнинг оғушида пайдо бўлган.

Вардахоним менга маъноли бир қараб қўйди, гўё у кўзлари билан юрагимга қўл солса-ю, сўзлари туйғуларимга қандай таъсир қилганлигини билиб олса. Овозининг вужудимда берган акс садосини эшитса... Лекин мен унга халал бермаслик ниятида жим турардим. Хотиралар ачиғи билан озодлик ва ҳуррият лаззатини ўзида чоғиштирган овозда у давом этди:

— Одамлар Варда ўзини бошига кўтариб, хонадонининг соҳибаси мақомига олиб чиққан эркакдан юз ўгириб, ҳирсига берилиб кетган хиёнаткор аёл, деб айтаётгандир. Диёнат қўллари тўқиган муқаддас никоҳ гулчамбарини ифлос қўллари билан улоқтириб ташлаб, ўрнига дўзах тиканларидан тўқилган чиркин гулчамбарни ихтиёр қилган, эғнидаги ҳўрмат-эътибор либосини номус ва шармандалик жандасига алишган бузуқ дейишлари ҳам мумкин. Бундан баттарини ҳам эшитишингиз мумкин, чунки ота-боболарнинг удуми ҳали уларни тарк этмаган. Улар ичи бўш ғорга ўхшайдиларки, ҳеч нарсани тушунмаганлари ҳолда, бошқаларнинг товушига акс садо қайтараверадилар. Улар худонинг ўз махлуқлари учун яратган шариатини тушунмайдилар. Диннинг асл маъносини англамайдилар. Инсон қачон гуноҳкор-у, қачон беғуноҳ бўлишига ақллари етмайди. Улар ўзларининг хира кўзлари билан нарсанинг зоҳирий томонини кўрадилар, бироқ ботиний томонига фаҳмлари етмайди. Жаҳолат билан ҳўкм чиқарадилар, кўрлик билан эътиқод қиладилар. Уларнинг назарида гуноҳкор ҳам, беғуноҳ ҳам, яхши ҳам, ёвуз ҳам баббаравар. Ҳўкм чиқарганларга ҳам лаънат, унга эътиқод қилганларга ҳам лаънат... Мен Рашид Нўъмоннинг уйида чиндан ҳам хиёнаткор эдим, чунки худо мени қалб шариати, туйғу шариати ҳўкми билан унга сирдош қилмай туриб, у ўз расм-русмлари асосида мени ёстиқдошликка танлаган эди. Унинг шаҳвоний ҳирси учун танамни кўндаланг қўйиб, бунинг эвазига саҳоватларидан қўйнимни тўлдирганимда чиндан ҳам ифлос эдим, чиндан ҳам пасткаш эдим. Энди-чи, энди эса покман, ҳалолман, чунки муҳаббат шариати мени пок қилди. Мен ҳозир покман, покизаман, табаррукман, чунки мен егулик нон учун танамни сотмайман, кунларим кийим-кечак илинжида ўтаётгани йўқ. Ҳа, одамлар мени ораста, покиза хотин ҳисоблаган пайтларида, чиндан ҳам ифлос

эдим, бузуқ эдим. Энди бўлса мен покман, оппоқман, лекин одамлар мени фоҳиша ҳисоблайдилар, чунки улар қалбини қалбан баҳоламайдилар.

Вардахоним дераза томон ўгирилди ва ўнг қўли билан шаҳарга ишора қилди. Тор кўчалар, очиқ майдонларда, уйларда ифлослик ва тубанлик шарпаларига кўзи тушган-дек, нафратомуз жирканиш билан овозини биров кўтариб, гапида давом этди:

— Мана бу баланд ҳашаматли иморатларга бир қаранг. Бу ерда бойлар, зодагонлар яшашади. Бироқ ипак-ҳарирларга бурканган деворларнинг ичида риёкорлик билан хиёнат ҳукм сурмоқда. Олтин ранги бериб бўялган бу хоналарда қаллоблик билан алдов яшамоқда. Шон-шаҳрат, бахт рамзи бўлиб кўринган мана бу кошоналарга дурустроқ қаранг. Аслида булар бахтсизлик, пасткашлик яширинган ғордан бошқа нарса эмас. Хонадон соҳиббаси бўлган бу ожиз аёлнинг сурмали кўзи, лоладек лаблари ҳийланайранглари яширинган мозордан бошқа нарса эмас. Бурчакларидаги олтин-қумушларнинг ялтир-юлтир эрнинг қисти-басти, унинг ҳайвоний ҳирсини яшириб турибди. Уларчиндан ҳам қомати кўкка бўй чўзган сервигор қасрлар. Лекин бу қасрлар ўзида қандай ҳаромликлар содир бўлаётганини билганида эди, аллақачон қулаб, ер билан яксон бўларди. Мана бу уйларни эса, қишлоқдан келган камбағал кўрса, ҳавасидан кўзларида ёш қалқийди. Агар ўша камбағал бу уйдагиларнинг қалбида хотинининг қалбини тўлғазган ширин муҳаббатнинг зарраси ҳам йўқлигини билганида эди, кўксини мағрур кўтариб, даласига қайтиб кетарди.

Вардахоним қўлимдан ушлади-да, ўзи тикилиб турган дераза томон етаклаб, ўша бинолар, қасрларга имо қилди:

— Бу ёққа келинг, мана буларнинг аслида ким эканлигини айтиб берай. Улардан мен ҳазар қиламан. Мана бу мрамар устунли, деворларига мис қадалган ойнабанд қасрни кўряписизми? У бир бадавлат йигитники. Мол-давлат унга ҳасис отасидан қолган. Ахлоқи эса фаҳш ишларга тўла ҳилватгоҳларга ярашиқ. Икки йил бурун мутлақо нота-ниш бир қизга уйланган эди. Нимага денг? Шунинг учунки, қизнинг отаси эътиборли оиладан бўлиб, қиборлар орасида маълум мавқеъга эга эди. Келин бечора оҳори тўкилиб улгурмасдан йигитнинг кўнглига урди ва у яна энгилтак қизлар суҳбатини ихтиёр қилди. Ичкиликбоз шаробни ичиб, бўшаган косани ирғитгандек, у ҳам келинни мана шу қасрда ташлаб қўйган. Аввалига келин йиғлаб-сиқтади, фарёд кўтарди. Кейин эрининг қилмиши аён бўлгач, унга ўхшаган одам кўз ёши тўкишга арзимаслигини билди-да, ўзига яраша эрмак топиб олди. У ҳозир келишган, суҳбати жонон бир йигитнинг ишқи билан банд. Юрагидаги ҳиссиётни у йигитнинг оғушига тўкиб соляпти. Бунинг эвазига қарамай қўйган эрининг олтинлари йигитнинг чўнтағига тушмоқда... Энди дарахтлар ўртасидаги мана бу уйга бир эътибор беринг. У бир вақтлар шаҳар сўраган эътиборли оила фарзандиники. Фарзандлар бекорчилик билан кун ўткази бошлагач, бу оиладан барака кетди. Обрўси ҳам чилпарчин бўлди. Бир неча йил бурун бу ердагилардан бири аллақанда тасқара қизга уйланган эди. У тасқара бўлса ҳам, жуда бадавлат экан. Йигит бу давлатни ўзига ўтказганидан кейин қизга қарамай қўйди. Бу ҳам майли-я, бир гўзал хонимни топиб, ўша билан овора. Келин шўрлик бармоғини тишлаганича, куйиб-ёниб ўтирган эди, яқиндан бери ҳар куни кўзига сурма тортадиган, сочини кўнғироқ қилиб, кўзига атир-упа чаплайдиган, ўзига атласу кимҳобдан кўйлак тиктирадиган бўлиб қолди. Кириб-чиқиб юрадиганлардан бирортасига ёқарманман, дейди-да. Лекин ҳозирча ойнадаги аксидан бошқа ҳеч кимга ёқмаяпти... Энди анави тарафдаги ҳайкаллар безаб турган нақшинкор катта иморатга қаранг. У гўзал, лекин диди паст бир аёлга тегишли. Аёлнинг биринчи эри вафот этганидан кейин барча мол-мулк унга қолди-да, сўнг у бир бўш-баёв касалманд одамга тегиб олди. Нима учун касалманд одамга тегиб, дейсизми? Одамларнинг гапидан ўзини ҳимоя қилиш ва фаҳш ишларига ниқоб бўлсин учун. Мана, ҳозир гулнинг ширасини ялаган асараридек, мижозларини сўриб ётипти... Кенг айвонли, жимжимадор пештоқли мана бу уй-чи? У молпараст, очкўз, тиниб-тинчимас бир одамга қарашли. Унинг шундай бир хотини борки, на қоматидан, на ҳуснидан, на қалбидан нуқс топа оласиз. Яхши ғазалда вазн оҳанги мазмун нозиклиги билан уйғунлашганидек, ундаги руҳий нафосат билан жисмоний гўзаллик шу қадар қоришиб кетганки, гўё у фақат ишқий эҳтирослар учун яратилгандек. Лекин ўзи тенги кўпчилик қизлар каби, ўн саккизга тўлмай туриб, отаси мажбуран эрга узатган. Ҳозир у касалманд, тузоққа илинган туйғуларининг ҳароратида шамдек эриб ётипти. Бўронда қолган муаттар ҳиддек ийқ бўлиш олдиди.

Вардахоним бир оз жим қолди. Бу уй-жойлардаги сирли ифлосликлар бўйлаб қилган сафаридан чарчагандек, дераза ёнидаги ўриндиққа келиб чўкди ва гапида давом этди:

— Мен яшашдан ҳазар қилганим қасрлар — мана шулар. Тириклайин кўмилишни истамаганим гўрлар — мана шулар. Одатларини қабул қилмаганим, саждагоҳлари зиёсидан ўзимни тортганим одамлар — мана шулар. Уйланиб, уйли-жойли бўлиб, улар қуруқ гавдалари билан яшайдилар, лекин руҳият билан доимо қарама-қарши турадилар. Худо олдиди уларни жоҳилликларидан бошқа нарса шафоат қилолмайди. Мен бу одамларга эргашмайман, аксинча уларга ачинаман. Мен уларнинг ўзидан эмас, балки риёкорлик, алдов, тентақликка таслим бўлганликларидан ҳазар қиламан. Мен уларнинг

қалб сирларини, яшаш тарзларини сизга ғийбат учун очганим йўқ, балки кечагина мен орасида бўлган одамлар ҳақида рост гапни айтдим. Ҳа, мен улардан халос бўлдим. Мен ҳақимда ҳар қандай ёмон сўзларни айтишдан тоймайдиган одамлар ҳаёти ҳақида гапирдим, холос. Мен ўзлигимга эга бўлиш ниятида уларнинг садоқатидан кечдим. Ҳа, алдовлар билан тўлган йўлларида ўзимни четга олдим, ҳақиқат, адолат, садоқат томон юзландим. Улар мени ҳозир сафларидан чиқаришган. Майли, мен бунга розиман. Кечагина мен иштаҳа очар дастурхондек нарса эдим. Рашидбек очликни ҳис қилганида менга яқин келарди. Бироқ қалбларимиз дастурхонга ботинолмаган хизматкордек узоқ-узоқларда бўларди. Ҳақиқатни билганим сари унга хизмат қилишдан жиркана бошладим. Тақдир деб аталган нарсага бўйсунушга уриниб кўрдим, лекин қўлимдан келмади. Чунки қалбим жаҳолатда ўтган аждодларимиз ўргатиб, шариат даъват қилган кўркинчи бутга умр бўйи топиниб ўтишни истамади. Шундан кейин кишанларни парчаладим. Бунга мени муҳаббат қорлади. Рашид Нўъмоннинг уйдан қамоқдан қутулган тутқундек талпиниб чиқдим. Тақинчоқларим ҳам, кийимларим ҳам, хизматкорлару аравалар ҳам — ҳаммасини ташладим-да, севгилимникига келдим. Унинг уйи дабдабали анжомлардан холи, бироқ файзли эди. Мен келиб тўғри қилган эдим. Чунки қанотимни қўлларим билан узиб ташлаб, бошимни чангаллаганимча ўзимни кулга отсам, ҳаётдан қисматим шу экан деб, кўз ёшларимни дарё қилсам, йўқ, худонинг иродаси бу эмас. Ахир, кечалари азобдан доф солиб тонгни кутсам, тонг отгандан «кун қачон тугаркин» деб, тунни кутсам, бу алфозда яшашимни худо ҳам хоҳламайди-ку. Худо ҳеч қачон инсоннинг бахтсиз бўлишини истамайди, у инсоннинг дилига бахт томон интилишни солган, инсоннинг бахти билан у шарафланади. Менинг ҳикоям шу, жаноб. Еру осмон олдидаги ўланим ҳам шуки, уни мен оғзимдан қўймай, хиргойи қиламан. Хиргойи қилганим сари одамлар эшитмаслик учун қулоқларини беркитадилар, чунки улар қалбларининг тугёнидан кўрқадилар, пойдевор нураб, жамиятнинг бошларига қулашидан хавфсирайдилар. Мен босиб ўтган сўқмоқ йўл мана шу. Мана шу йўл билан мен бахтимнинг чўққисига етдим. Агар ҳозир ажал келиб, менга сиртмоғини солса, жоним арши муаззамга қалтираб эмас, хандон отиб, яхши умидлар билан тик қарайди. Виждоним қиёмат молики олдида қатларини қимтинмасдан очади ва қордек оппоқлигича қолади. Чунки мен худо ўз вужудидан ажратиб яратган қалбнинг буйруғини бажардим, холос. Қалб нидосидан бошқага эргашмадим, фаришталар таронасининг садоси менга раҳнамо бўлди. Байрутликлар назарида лаънат, ижтимоий тузумнинг иллати ҳисобланган қиссам шундан иборат. Ҳа, ўликларга тўла мазоротдан лолалар унганидек, уларнинг қоронғи қалбларида муҳаббат уйғонган кун улар афсус қиладилар. Ушанда балки ҳоким ёнидан ўтаётган йўловчи қабримга таъзим қилар, балки лаблари шуларни пичирлар: «Бу ерда туйғуларини башариятнинг чиркин қонунлари қуллигидан озод этиб, шарофатли муҳаббат асосида тарбиялаган, ўз жасади соясини чиркин суяклар орасида кўрмаслик учун қуёш томонга қараб ётган Варда дафн этилган».

У гапни тугатмаган ҳам эдики, эшик очилиб, хушсурат, қомади келишган бир йигит кирди. Кўзларидан қандайдир сеҳрли нур ёғилар, лабларида мулоим табассум ўйнар эди. Вардахоним ўрнидан турди-да, илиқлик билан йигитнинг тирсагидан ушлаб, аввал менинг исмиمنى, сўнг ажиб маъноли қараш билан унинг исмини айтиб, бизни таништирди. Висолини деб Вардахоним дунёдан воз кечган, анъана, тартиб-қоидаларни инкор этган йигит — шу эди.

Озгина жимлик ҳукм сурди. Биз бир-биримизнинг хаёлимизни ўрганиш билан машғул бўлгандек эдик. Орадан бир дақиқа вақт ўтди. Мен уларга қарадим. Иккови ёнма-ён ўтирар экан, илгари эътибор бермаганим бир нарса аён бўлди. Шу лаҳзада мен Вардахоним ҳикоясининг маъносини тушуниб етдим. Унинг ижтимоий тузумга эътирози сабаби маълум бўлди. Рўпарамда илоҳий ягона руҳ турар, бу руҳ ёшлик етаклаб келган икки инсон шаклида мужассамлашган, уларнинг ўртасида эса, одамларнинг таънасидан ҳимоя қилиш учун қанотларини ёзиб муҳаббат илоҳи турар эди. Мен садоқат ёритиб, поклик ихота қилиб турган бу икки жуфт шаффоф юзда ўзаро меҳр кўрдим. Ҳаётимда биринчи марта диёнат қорага беланган, шариат рад қилган эркак билан аёл ўртасидаги бахтни кўришга муйяссар бўлган эдим.

Кўп ўтмай ўрнимдан кўзғолдим. Кўнглимдаги кечинмаларни сўзсиз ифодалаган ҳолда улар билан хайрлашиб, фақир, бироқ ҳиссиётлар муҳаббат ва садоқатнинг каъбасига айлантирган хонадондан узоқлашдим. Сирларидан Вардахоним мени воқиф этган ҳашаматли қасрлар ёнидан утар эканман, унинг гаплари, бу гапларнинг асоси ва оқибати ҳақида ўйлардим. Бу маҳалладан узоқлашар эканман, Рашидбек Нўъмон эсимга тушиб кетди. У тортаётган бахтсизлик ва ноумидлик азоби кўз олдимга келди ва ўзимча хаёл қилдим: «У чиндан ҳам бахтсиз, бечора. Лекин Варданинг номини атаб худого нола қилса, худо ноласини эшитармикин? Зулмкор ким, ташлаб кетиб, қалб озодлигига эришган аёлми, муҳаббат ҳисси билан қалбини ром этмай, никоҳ билан ўзига бўйсундирган эркакми? Бу икковининг қай бири золим-у, қай бири мазлум? Ким гуноҳкор-у, ким бегуноҳ?»

Бугунги кўрганларимни таҳлил этиб, ўзимча дедим: «Кўпинча мағрурлик аёлларни камбағал эрга хиёнат қилиб, бадавлат эркаклар тузоғига илинтиради. Чунки аёллардаги

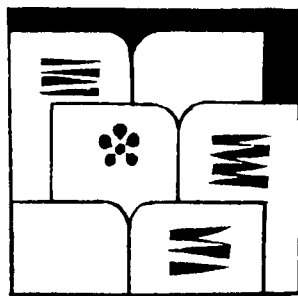
анвойи кийим-кечакларга, лаззатли ҳаётга бўлган ҳавас кўзларини кўр қилади-да, ифлос ишларга етаклайди. Бироқ олтин тақинчоқлар, кийим-кечак, ажойиб уй анжомлари, хизматкорлар тўла данғиллама саройни ташлаб, бир даста китобидан бошқа ҳеч вақоси бўлмаган бир камбағал одамнинг уйини афзал кўрганида, Вардахоним ҳам мағрур ёки молпарастмиди? Кўпчилик ҳолатларда жаҳолат аёлнинг иззат-нафсини емириб, ҳирсини оширади. Шундан кейин аёл ўз эридан зерика бошлайди ва ўзидан ҳам пасткаш, ўзидан ҳам ифлос бошқа бир эркакка мойиллик сезади. Лекин ўз эркини баралла ошкор этиб, савдойи бир йигит билан бир ёстиққа бош қўйганида, Вардахоним ҳам ўша аёллар тоифасиданмиди? Ахир эри билан яшаб ҳам пана-панада йигитларнинг ишқидан маст бўлиб юрса бўларди-ку! Унинг жамолига қул бўлиш, бир оғиз сўзи учун жонидан кетишга тайёрлар кўп эди-ку?.. Вардахоним бахтсиз аёл эди. У ўз бахтини излади, излаб-излаб, охири топди. Қонун-қоидаларимиз рад этиб, нафратланадиган ҳақиқат мана шунинг ўзи?

Ҳеч ким эшитмагани ҳолда шу сўзларни пичирлаб борардим. Бир нарсанинг тагига етгандай, ўзимдан сўрадим: «Аёл ўз бахтини эрини бахтсиз қилиш эвазига топса, шу маъқул ишми?». Қалбимдан яна бир савол чиқди: «Эркак ўз бахтини ўйлаб, хотинининг туйғуларини поймол этса-чи, бунга нима дейсиз?».

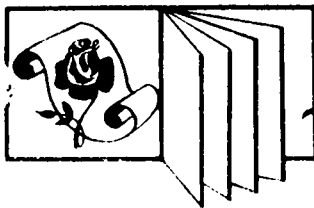
Мен шаҳар кезар эканман, Вардахонимнинг овози қулоқларим остида жаранглар эди. Шу кўйи шаҳардан чиққанимда, қуёш бота бошлаган, боғлар, далалар сокинлик либосига ўралиб, қушлар оқшом намозини бошлаган эди. Мен ўйланиб, тўхтадим-да, хўрсиниб, ўзимга ўзим дедим:

— Озодлик тахти қаршисида дарахтлар шабада жўрлигида хиргойи қилмоқда. Қуёш билан ой нури ўртасида рақс тушмоқда. Озодлик қулоғига қушлар нимадир шивирламоқда, ўтлар ариқдаги сув билан ҳазиллашмоқдалар. Гуллар атрини шу озодлик осмонида таратмоқда. Тонг шу озодлик олдидида қўшиғини қўйлаб, табассум қилмоқда. Ер юзидаги ҳар бир нарса ўз табиат қонуни асосида яшайди, ўз қонуни табиатидан келиб чиқиб, озодлик нашъасини суради, уни улўғлайди. Одамлар-чи? Улар бу неъматдан маҳрум. Чунки улар ўзларининг илоҳий руҳлари учун ўзлари яшаб турган олам билан чекланган тартиб-қоида яратиб олганлар. Узлари учун бешафқат бир қонун ўйлаб чиқариб, бу билан ҳис-туйғуларини тор зиндонга ташлаганлар, юраклари, ақлларига атаб зулматли чуқур гўр тайёрлаганлар. Ичларидан бирортаси кўзғолиб чиқиб, ўша қонун-тартибодан четлаша кўрмасин, акс ҳолда балога қолади: «Бу ашаддий исёнкор! Уни сургун қилиш керак! Бу бузуқи ифлос, ўлдириш керак», дейдилар. Аммо инсон қиёматга қадар ўзининг фосид тартибларига қуллигича қолармикин ёки қалб учун яшайдиган порлоқ кун келармикин? Инсон тупроққа тикилганича қолиб кетармикин ёки ўз жасади соясини чиркин суяклар орасида кўрмаслик учун кўзларини қуёшга ўғирармикин?!

Муҳаммад ЮСУПОВ таржимаси







Жамшид

## МУҲАББАТ ФАСЛИ

ТУРКУМДАН

\* \* \*

Садо бердим сенга, садойим қайтди,  
Карвони тарож ул сазойим қайтди,  
Писанд этмадинг-а, назар этмадинг.

Ул кўзлар маккордир, нифоҳлар алдар,  
Пойингга тўшалган оҳ-воҳлар алдар,  
Нигоҳга ишондинг, оҳга ишондинг.

Кўкка қўл чўзгандим, юлдуз тўкилди,  
Дурлари сочилиб, бағрим сўкилди,  
Қани юлдузларинг, қани дурларинг?

Энди мен ночорман, энди сен ночор,  
Буёнда мен зорман, уёнда сен зор,  
Уксинар ночорлар, ўкинар зорлар.

Сен ҳумой қушмидинг, ширин тушмидинг,  
Баланд осмонингдан нега тушмадинг?  
Баланд осмонимиз йиғлаб юборди.

\* \* \*

Мен сени худога топширдим, гулим,  
Сабр-тоқат берсин кўнглингга худо.  
Паноҳида асраб ҳижрон тунлари,  
Ёруғ умидлардан этмасин жудо.

Мен сени худога топширдим, гулим,  
Муҳаббатдан бўлак саждағоҳим йўқ.  
Ул сени асрасин маломатлардан,  
Мавзун қад-бастингга ёпишмасин суқ.

Мен сени худога топширдим, гулим,  
Қисматнинг бу аччиқ кунлари ўтар.  
Сен менга, кераксан,  
Мабодо, агар...  
Чорасиз ошиғинг лахта қон ютар.

Мен сени худога топширдим, гулим,  
Хайр энди,  
Ортимга боқмай кетаман.  
Умримни хазондек сочиб йўлингга —  
Мен сени бир умр кутиб ўтаман.

Сен кетиб борасан...  
Ортингда мунғайиб, нигоҳим қолар,  
На бир дўст, ҳамрозим, паноҳим қолар,  
Кўзимда ёшиму дил оҳим қолар.

Сен кетиб борасан...  
Менга ул фараҳли онларинг ёддир,  
Ойдин тун, нурафшон тонгларинг ёддир,  
Кўнглимда севгининг бонглари ёддир.

У кунлар ҳеч қачон қайтиб келмайди,  
У кунлар бағримга битилган ёддир.  
У кунлар бизларни маҳкум қилмайди,  
У кунлар энди ҳеч бўлмайди содир.

Мен сенга руҳимда тиклайман ҳайкал,  
Порлоқ хотирларинг дийдамга суртиб.  
Орзиқиб йўлингдан ўтарман ҳар гал,  
Муаттар шабаданг мен кутиб-кутиб.

Киприк қоққунчалик экан бу ҳаёт,  
Қисқариб бормоқда менинг ҳам йўлим.  
На тўйиб йиғлолдик ва на бўлдик шод,  
Телбангни унутма, хайр энди, гулим!

Фақат менми дебман, севги қарғаган,  
Майда ҳислар билан овунган одам?!  
Сени қайдан топди мангу қувғинди—  
Қалбларни ғижимлаб, поймол этган ғам?!  
Фақат менми дебман, шикаста, маъюс,  
Тақдирин лаънатлаб юргувчи одам?!  
Сен қайдан йўлиқдинг силлиқ макрга,  
Алданиб қолдингми, укажон, сен ҳам?!  
Мен-ку пешонамни бир карра ёрдим,  
Сен шунча хокипо, бекас, хормидинг:  
Мен ҳозир кўзёшим артиб турганда,  
Энди йиғламаган бир сен бормидинг?!

### Отабекнинг илтижоси

Сен уёқда, мен буёқда, олис, олис, аролиғ-ей,  
Кимса йўқ ҳолим сўрарга, бу не бахти қаролиғ-эй?  
Жон азоб чекмакка маҳкум, лолазор кўнгил уйда,  
Бошима солди фалак ҳам беадад, оҳ, жудолиғ-эй!

Лаб уза бир нуқтасини мен жаҳонга бермагайман,  
Ул адабни фан этмишдир, ҳаёлиғ-ей, иболиғ-эй!  
Гарчи Тошканд ўлтирурман, қалбимдадир ёди унинг,  
Марғилон рўзи мунаввар, тунлари кўп зиёлиғ-эй!

Аҳли ишқ чекмишдир озор, ағёрларидан то ҳануз,  
Кетсангиз қаҳ-қаҳ урарлар, қолсангиз ҳам  
балолиғ-эй!

Кўҳна чархни тоб берурга ваҳки имкон илкимда йўқ,  
Не каромат кўрсатолдим, келганим бир хатолиғ-эй?!

Ким муҳаббат шавқида маст, ким яшар зулмат  
ичинда,  
Бу ҳаёт кўп мураккабдир, бу ҳаёт кўп жафолиғ-эй!  
Чекима тушгонни кўргум, бил, ушбудир зор,  
илтижом:  
Сендан фақат яктолигу мендан фақат фидолиғ-эй.

Душанбе

А. Авторхонов

## СТАЛИН ЎЛИМИНИНГ СИРЛАРИ

Китобдан боблар

МУАЛЛИФДАН

Совет партократияси қоясининг энг чўккисен Сталин ва Бериядай даҳо жиноятчиларни бир йўла сикдира оламас, эртами-кечми биттаси иккинчисига жойни бўшатиб қўйиши ёки ўзаро курашда иккаласи ҳам қурбон бўлиши керак эди.

У ҳол ҳам, бу ҳол ҳам деярли бир пайтда рўй берди. Мазкур асар Сталин раҳбарлигининг шу воқеага олиб келган охириги беш йили (1948-1953) тарихий жараёнини қайта тиклашга бағишлаб ёзилган.

Жабр-зудмага асосланган ҳокимиятда сиёсат кетма-кет уюштирилган фитналар санъатига айланади. Сарой аъёнлари мустабид ҳокимга яқинлашиш учун ўзаро фитна қилдилар, у эса уларни бир-бирларига гиж-гижлаб туриш учун фитна уюштиради. Доим ўзаро рақобатлашувчи аъёнлар ўз ҳокимларига қарши фитна уюштира олмайдилар. Бунақа фитна уюштиришда Сталин ва унинг тўдасига етадиган гуруҳ бу оламда бўлмаган.

Сталин ўзининг атрофига шундай одамларни тўнладикки, улар сталинча ижтимоий ҳаёллар гуфайли эмас, мансаб шиллапояларини ўйлаб ўзларини садоқатли қилиб кўрсатдилар. Улардан ҳар бири Сталин учун курашди. Чунки Сталин ҳокимият эди. Ҳоки-

---

Таққидланган китоблар халққа қайтмоқда, қаттақовлашган фикрлаш тарзими ўзгармоқда. Катта-кичининг мулоҳазаларига, қарашларига эътибор берилаётир. Илоийм, ҳеч бир кимса одамзотни эркин фикрлашдан мусову этмасин!

Хуррият шабадаси «...большевиклар ўз мақсадларини Афғонистондаги каби ўз аҳолисини қурбон бериш ва ўзга халқларни геноцид (империализм ва фашизмнинг ирқий, миллий ёки диний авж билан аҳолининг бирор тоифасини киришга қаратилган сиёсати) орқали амалга ошираддилар. Империализмнинг шўровий кўриниши биргина ўзга халқларни истило қилиш, бойликларини ўзлаштириш билан чекланиб қолмасдан, у тобе халқлар онгига коммунистик турмуш тарзини сингдириб, янги коммунистик эътиқодга амал қилишини ўзининг энг сўнгги мақсади, деб билади», дея ўта кескин фикрловчи Абдурахмон Авторхонов китобларига ҳам тегиб ўтди. Бунинг акси ўларок биз партия, жамият тарихининг қонли ва фожеий, қалтис хатоларини англаб етаётирмиз.

Сиёсатшунос, тарихчи А. Авторхонов асли кавказлик бўлиб, ҳозир Германияда яшайди. Партия Марказий Комитетида ишлаган ва 1937 йили қамоққа олинган. Муҳожириликда яшаб «Кремль салтанати», «Партия истилоси», «Партократиянинг туғилиши», «Ҳокимиятга эришиш йўллари» деган ўндан ортик китоблар ёзган.

«Сталин ўлимининг сирлари (Бериянинг фитнаси)» китоби 1976 йили Франкфурт Майн шахрида босилган. Унда муаллиф расмий ва норасмий ҳужжатларни таҳлил қилган, Сталиннинг фитна қурбони бўлганини асослаган. Бу асар кенг ўқувчилар оммасини бефарқ қолдирмайди. деган умиддамиз.

мият учун курашда уюшиб колмасликлари учун Сталин уларни бир-бирларига гиж-гижлаб кўярди. Бунақа усулнинг устун жиҳати шунда эдики, Сталин ўз тўдасидан бирор одамни «курбон қилмоқчи» бўлса, бирларнинг чақувлари, бошқаларининг ишти-ёқлари ва колганларининг жим розилиklarига суянарди.

Одамзод ҳеч бўлмаганда ўз жонини сақлаб қолиш учун ҳам шеригини муқаррар ҳавфдан муҳофаза этишга интилади. Аммо раҳбар намоёндаларда ҳатто энг оддий мана шу туйғу ҳам сўндирилган эди. Сталин урушгача ўз яққаҳоқимлигини ўрнатилда бу ҳолдан фойдаланди. Бундан у урушдан кейин ҳам, токи шоғирлари нчиде энг қобилиятлиси бўлмиш Берия бу соҳада устоздан-да ўтиб кетмагунча, фойдаланаверади.

Агар Сталин тузган сўнги Сиёсий бюро аъзолари ўз ажаллари билан ўлган ёки ўлаётган бўлсалар — бу, Берияни йўқ қилганликлари туфайли эди. Агар иккинчи, ежовчиликдан ҳам баттар даҳшатли «улуг тозалаш» амалга ошмай қолган экан, агар юз минглаб одам чекистлар ўқидан, милёнлар-милёнлар қонларлардан омон қолган экан, мамлакат эҳтимол бунинг учун ҳам Бериядан миннатдор бўлиши лозимдир. Албатта Берия муайян мақсад билан одамларни қутқармаган, балки у бу ишни ўзи беҳабар ҳолда қилган.

Сталин «ёш гвардия»га (маленковчиларга) суяниб, ўзининг «эски гвардия»сини (молотовчиларни) гумдон этишга аҳд қилганда, узокни кўзлаб ўйланган бу режани биринчилардан бўлиб Берия пайкади. Сталин режаси — йигирманчи ва ўттизинчи йилларда қўл келган усулдан, яъни «эски гвардия»ни «ёш гвардия» ёрдамида, «ёш гвардия»ни эса «янги кўтарилганлар» ёрдамида йўқотиш усулидан фойдаланиб, Сиёсий бюронинг барча аъзоларини баргараф этиш эди. Лекин Сталин хом ўйлади, чунки теварағидагилар энди 20-йиллардагидай гоёвий лақмалар ё 30-йиллардагидай пичмалар эмас, балки ўзининг тарбиясини кўрган, жиноятда ўзидан қолишмайдиган рухий эғизаклари эди. Аммо жиноятчилик санъати чўққисиде Сталинга улардан фақат Бериягина тенг келарди. СССР халқларининг бахтига Сталин айна газабини Берияга қаратган пайтда худо уни ақлдан жудо қилди.

Сталин Кремлнинг «фитначи врачлари» устидан иш кўзгади — бу унинг ақл бовар қилмас хатоси эди, чунки бу билан у асл ниятини фош қилиб қўйди. Ахир, «фитначилар»нинг пайини қирқмаганида давлат ҳавфсизлиги қўмитаси олий идораларининг барча тармоқлари айбланар, бу эса тўппадан-тўғри Берияни айблаш билан баробар эди. Берия Сталинни ҳам, ўзидан олдингиларнинг қисматларини ҳам жуда яхши билар, шунинг учун хомхаёлларга берилмас эди. Сталинга энди унинг қалласи керак бўлиб қолганлигини аниглаб етди. Ўз бошини асраб қолишнинг бирдан-бир йўли Сталинни йўқ қилиш — Берияда бундан бошқа восита йўқ эди.

Бериянинг Сталинга қарши фитнаси мана шу тарзда уюштирилган. Бу иш гоёта машаққатлиги билан бетимсол, ижро этиш маҳорати жиҳатидан эса гўзал эди. Сиёсий котилликларни ташкил қилишда Сталин устаси фаранг саналарди, энди Берия бу масалада ундан ҳам ўзиб кетганлигини исботлади.

Табийки, охир-оқибат Сталин ҳокимияти Бериянинг қўлига ўтди. Сиёсий бюро аъзоларининг тақдири ҳам энди Бериянинг қўлида эди. Улар Бериядан бу ҳокимиятни тортиб олишга қарор қилишди. Энди Берияга қарши Хрущёв бошлиқ иккинчи гуруҳ фитначилар кўтарилди. Буларни қўрқоқликда бетимсол эдилар. Пичокни фақат орқадан санчиш йўлини ўйлардилар. Ўрни келганда айтиш керакки, Хрущёвни йўқ қилиш фитнаси ҳам худди шу тарика уюштирилган, битта фарқи — уни ўлдиришмаган эди.

Сталин фитна қурбони бўлди. Мавҳум олди-қочди гаплар ё сохта фикрлар эмас, балки қонунда жиноят белгиси деб айтиладиган билвосита далилларнинг бутун бир занжири мантиқи шундай ҳулосага келтирди. Бу фитна тайёргарликсиз уюштирилган ва урушдан кейинги фожиаларнинг охиригисин эди. Фақат бунда энди ижрочиларнинг ўрни алмашди — ҳалокатга маҳкум этилган қаҳрамонлар ўз жонларини сақлаб қолиш умидида «ўлмас» оталарининг жонини олдилар.

Мавзуйининг иккинчи томони, яъни Сталин қандай ўлдирилди, деган масалада юқоридагидай ишонч билан бир нима айтилмайман. Сталиннинг ўлими Сиёсий бюро мажлисида олинган зарба таъсири кейин атай нотўғри давонлангани натижасини ёки Берия берган секин таъсир кўргазувчи захарнинг ишимми? Қандай бўлмасин, иккала тахминини асословчи далилларини ўқувчи ҳукмига ҳавола этаман.

Мен ўзим фойдаланган совет ва ғарб манбаларига баҳо бериб ўтирмайман. Лекин СССРдан олган маълумотлар, манбалар тўғрисида озгина айтиб ўтиш лозим. Бу масалада Ғарбдаги бошқа тарихчиларга қараганда анча омадим чоғли. Бу шунинг учунки, ДХҚ (КГБ) менинг «Ҳокимиятга эришиш йўллари» деган китобимни кенг ташвиқ қилди: Масков, Ленинград, Киев ва бошқа шаҳарларда ўтган кўн сиёсий судлов ишларида бу китоб (кўчирилган нусхалари) айбланувчиларга қарши ашёвий далил сифатида фойдаланилди (китобдан далил ясаймиз, деб Марказий қўмитадаги ёлгон тўқиш усталари баҳонада менинг таржиман ҳолимни яратишди, аммо у таржиман ҳолда исминдан бошқа биронта ҳам ҳақиқат йўқ). Сталиннинг сирли ўлими Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганинларнинг фитнаси оқибатида рўй бергани ва расмий хабарда ҳаста Сталиннинг жон берган жойи «Масковда, ўз уйида», деб таъкидлашля-

рининг ўзи шубҳали экани тўғрисида ўша китобимдаёқ ёзган эдим. Ушандан буён ўтган йиллар нчидаги изланишларим ҳам айнан шу — «Сталин ўлимнинг сирлари»га бағишланганди. Шу билан бирга, «Ҳокимиятга эришиш йўллари»ни нафақат қўлбола нашрлар, балки КПСС Марказий Қўмитаси ҳам («Мысль» нашриётида, «тактикланган адабиёт» тамгаси билан) қайта нашр этгани туфайли у нисбатан, кенг ўқувчилар даврасига етиб борди. Урушдан кейинги воқеаларнинг айримлари қандай кечгани тўғрисида кўшимча маълумотларнинг менга оқиб келиши бонси ҳам шунда. Афсуски, мазкур китобни тайёрлаётган чоғимда у маълумотлардан тўла фойдаланиш имкони йўқ эди. Ҳали вақти эмас эди. Истисно тариқасида, далиллар шубҳасиз бир-бирига мос келган тақдирда ёки ҳолис текширув имкони бўлган ҳоллардагина улардан фойдаландим.

А. АВТОРХОНОВ

Гуржистонни ишғол қилган болшовойлардан бири Лениннинг сафдоши ва Сталиннинг душмани Буду Мдиванини 1937 йили отишга олиб кетаётганларида у Матех қамқонасининг йўлагини бошига кўтариб: «Дантоннинг кетидан Робеспернинг ҳам навбати келганини Сталин унутмасин!» деб қичқирган.<sup>1</sup> Бу гуржи «Дантон»ни башоратгўй бўлиб чиқмаслиги учун Сталин тиш-тирноғи билан тиришди. Урушгача у, албатта, Робеспер сабоғини ҳисобга олган ҳолда, бу вазифанинг уддасидан қойилмақом қилиб чиқди. Робеспер ўлимхонага Конвентнинг алоҳида бир гуруҳларини жўнатар, бунда у Конвентни меҳрибонлик ила ҳимоя қилар эди, лекин Конвент унинг ўзини ўша ўлимхонага йўлади. Сталин мустабид сифатида ақлли иш тунди: ўзининг ўта инқилобчи геберчилари (троцкийчилар) билан ўнг оппортунист дантончиларининг (бухаринчиларнинг) болшовойлар Конвенти ёрдамида адабини бериб бўлиб, охирида ўзига кўркўрона ишонувчи Конвентнинг (1934 йил Марказий қўмитасининг), ўзини-да ўлимхонага жўнатди. Сталин ўзига нисбатан сал хавф сезса, душман ахтариб ўтирмади, душман бўлиши мумкин бўлган барчани — бутун-бутун гуруҳларни, синфларни ва ҳатто бутун бошли халқларни қириб юборди. Чунки, унинг назарида, улар ашаддий душманга айланиб бўлганларида йўқотиш қийинлашар эди.

#### СИЕСИЙ БЮРО БИЛАН СТАЛИН ЎРТАСИДАГИ КЕЛИШМОВЧИЛИК

Урушдан кейинги йиллар Сталиннинг мамлакатни бошқаришини чексиз уммонда, даҳшатли тўлқинлар қучоғида илма-тешиқ қайиқни бошқараётган дарға ҳолатига қисқасла бўлади. Қайиқдаги йўловчилар (Марказқўм аъзолари) гоҳ қайиқ ичига тўлган сувни чиқара бошлашар, гоҳ чайқалишдан тўхтаиш умидида у томонидан-бу томонига қопишар, аммо қаттиққўл дарға қайиқни сақлаб қолиш учун уларни бирма-бир сувга улоқтирар эди. Кейинги уч йил давомида «ленинградликлар иши», «сионистлар иши», «гуржилар иши» бўйича қанчадан-қанча одам қайиқдан сувга ирғитиб юборилди. Эндигина бошланган «масковликлар иши»га эса, Сталиннинг ниятича, сталинча қайиқда омон қолган бошқа барчани қўшиш мумкин эди. Йўловчиларнинг ўзлари кимни биринчи ирғитиб юбориш лозимлигини айтиб турганлари муҳим эмас, муҳими — улар дарға шу бўладиган бўлса, бу кўргилик ҳаммаларининг бошларида эртами-кечми борлигини билишарди.

Сталин мавжуд вазиятда ҳаммани — «эски гвардиячилар»ни ҳам, «ёш гвардиячилар»ни ҳам 20-йиллар йўриғи билан гўмдон қилиш энг яхши йўл, деган хулосага келди. Берия билан Маленков Сталиннинг ниятларини жуда яхши ўқир эдилар, улар Сталиннинг узоққа мўлжалланган бутун режасини пайқаб қолдилар. Шунда Сталин мутлақо кутмаган воқеа содир бўлди: Берия билан Маленковнинг ташаббуси ила Сиесий бюро аъзолари ўзаро сулҳга келдилар ва Сталиннинг шум ниятларига қарши ҳимоя иттифоқи туздилар. Сиесий бюронинг 1952 йил августда ВКП(б) МҚ нинг пленумини ўтказиш ва унда партия съездини қақаришни белгилаш тўғрисидаги қарори ҳам мана шу иттифоқнинг натижаси ўлароқ юзага келган эди.

Партиянинг расмий ҳаракатдаги Низомига кўра, съездлар камида уч йилда бир марта қақарилиши лозим. Охирги съезд урушгача — 1939 йили бўлиб ўтган эди. Сталин ўша пайтдаги совет сохта парламентида белгиланган вақтда эркин сайловлар ўтказишга жон-дили билан ҳоши билдирарди-ю, партиянинг навбатдаги съездида янги Марказий қўмита сайлашга сира рози бўлмас эди. Шунинг оқибатида съезд қақарилиши лозим бўлган тўрт муддатдан ортиқ вақт ўтказиб юборилди. Бу вақт ичида Улуғ Ватан уруши бошланди, тугади, халқаро ва ички масалаларга доир ниҳоятда муҳим қарорлар қабул қилинди. Ҳолбуки, бу қарорларни чиқаришга съезднинггина ваколати бор эди, аммо Сталин съезд қақаришни хаёлига-да келтирмасди. Боз устига, аъзолари уруш чоғида

<sup>1</sup> Француз инқилобидан кейин Робеспер Дантонни ўлдиргани, орадан ҳеч вақт ўтмай Робеспернинг ўзи ҳам қатл этилгани эслатилади.

фронлда ва мамлакат ичкарисиде сиёсий-ташкилий жараёнда ҳал қилувчи ишлар қилган урушдан олдинги МҚ пленуми ҳам беш йилдан ортиқ вақтдан бери қақирилмаган эди (Низом бўйича, пленум уч ойда бир марта қақирилиши лозим).

«Шогирдлари» Низомга суяниб туриб, уни яққаҳоқимликдан очикдан-очик маҳруми этишларидан Сталин чўчир, съезднинг қақирилмаслигига бундан бошқа сабаб топиш қийин эди. Зеро, унинг чўчишида ҳам жон бор эди. «Ленинградликлар иши»дан кейин Маленков билан Бериянинг таъсири партия ва полиция аппаратида қанчалик ошиб борган бўлса, Сталиннинг ҳокимияти шунчалик йўқолиб борарди.

Кўзланган иккинчи «улуг тозалаш» амалга оширилмагунча Сталин партиянинг ҳеч қанақанги съездини истамасди. Бунга шубҳа қилмасак ҳам бўлади, чунки XVIII съезд ҳам 1939 йилги биринчи «улуг тозалаш»дан кейингина ўтказилган.

Рост, съездни қақириб ва унинг кун тартиби тўғрисидаги эълон МҚнинг бош котиби ёлғиз Сталиннинг имзоси билан чиқди. Ахир ҳамиша шундай қилинарди-да! Энг ҳайратланарлиси — илгари сира кўрилмаган ҳол руй берди: Сталин раҳбарлиги давомида биринчи марта МҚнинг сиёсий ҳисоботини Сталин эмас, Маленков қилди. Бу ҳодиса ҳаммани таажжубга солди: нима бўлди ўзи? Сталин касалмикан? Ё бу ишора билан Маленковни «валиаҳд» қилмоқчимиз? Ҳар ким ҳам МҚнинг бош сиёсий маърузачиси бўлиб қолавермайди-ку! Кейинчалик билдикки, иккала тахмин ҳам нотўғри экан. Сталин соғ эди. Кўпроқ «бахсли» мақолалар ёзарди. Съездда қатнашди ва ҳатто съезд охирида қисқача нутқ сўзлади ҳам (тўғри, бевосита съезд иши тўғрисида эмас, балки чет эл компартияларига мурожаат қилиб нутқ сўзладикки, кейинроқ маълум бўлишича, бундан ҳам кўзлаган нияти бор экан). «Тахт ворислиги»га ҳам Сталин ҳеч кимни кўрсатмаган, чунки бу иши ёмон оқибатларга олиб келишини у жуда яхши биларди.

Бошқа икки тахмин қоляпти: ё ўзининг хоҳиш-иродасига қарама-қарши ўлароқ қақирилган съездда у маъруза қилишни истаманган ёки Сталиннинг амалий таклиф ва тадбирларидан кўпига қўшилмаган Сиёсий бюро маърузани Маленковга, съездни очишни Молотовга, ёпишни Ворошиловга топширган.

Хрущёв ҳақиқатнинг қандайдир жиҳатларини доим ёлғон аралаштириб кўрсатиб келди, чунки партия манфаатини кўзлаб шундай муайян қолипларга бўйсуннишга мажбур эди. У бизни, Молотов билан Ворошилов зиммасига юклатилган топшириқ ҳам Сталиндан чиққан эди, деб ишонтирмоқчи бўларди. Лекин бу билан у ўзининг фикрларига қарши чиқарди, холос.

Дарҳақиқат, Хрущёвнинг XX съездда сўзлаган расмий нутқларидан биз биламизки, XIX съезддан кейинги янги МҚнинг биринчи ташкилий пленуми чоғида Сталин Молотовни Америка фойдасига айғоқчилик қилганликда, Ворошиловни Англия фойдасига айғоқчилик қилганликда айблади, уларнинг жуҳуд хотинлари эса бу пайтда худди шунақа айблар билан Лубянканинг ертўлаларида ҳибсда ўтиришарди. Лекин XIX съезд ҳисоботидан биз яна шуни биламизки, уни тантанали равишда Молотов очди, тантанали равишда Ворошилов ёпди. Партия анъаналарига кўра, илгари бу шарафли вазифани Ленин бажарар, Сталин бу анъанани давом эттиришдан воз кечгани учун янги тартиб жорий этилган эди, яъни съездларни энди Сиёсий бюронинг эски аъзоларидан энг машҳурларидан икки киши очарди ва ёпарди.

Сталин шу съезднинг охиридаёқ чет эл айғоқчилари сифатида фош қилишни кўнглига тугиб қўйган одамларга қандай қилиб бунақа ҳурмат кўргазди экан, деган савол туғилади. Уларни Сталин тавсия этмагани, балки юқорида эслатилган «тарихий иттифоқ» натижасида Сиёсий бюро кўрсатгани аниқ эди. Ва яна шу нарса аниқ эдики, Сталиннинг шум ниятидан уларни Маленков — Берия бошлиқ аппарат кўтқариб қолди.

Сталин кўнглига келганини қила оладиган даражада ҳокимиятга эга, жимжилоғини қимирлатиб қўйса бўлди, бор душманлари асфаласофинга кетаверарди, деб ким ўйлаётган бўлса, бир нарсани, яъни Сталин ҳокимияти ҳукмфармо раҳбарларнинг мутлақ бўйсуннишларига асосланганини унутади. Энди айна ўшалар бўйсунмай қўйишди. Сталин уларсиз ёлғиз ўзи нима қила олар эди? Қизил майдонга чиқиб халқни исёнга чорлармиди?

XIX съезд ишини ҳамда МҚ пленуми натижаларини таҳлил этишга киришмасдан бурун яқин ўтмишга бир назар ташлаб олиш лозим.

Партия ва давлат раҳбарлигининг сиёсий тадрижи сталинчиларнинг ўзаро фитналаридан иборат, деб ўйлаш ёки Сталиннинг ҳеч қандай ақлга сиғмайдиган шафқатсизларча қиргинини параноёй (руҳий касаллик) оқибати, деб эълон қилиш гўлликдан бошқа нарса эмас. Фитначилар ҳам, Сталин ҳам нафақат ҳокимият учун, балки Кремл ички ва ташқи сиёсатининг бирон-бир йўли учун ҳам курашишган, ахир. У бирон-бир кимсани қотилликни яхши кўргани учун ўлдирмаган. У садист ҳам, айниқса руҳий касал ҳам эмас эди. Унинг хатти-ҳаракатларига берилган бунақа баҳолар нотўғри, «антропологик» асослардан келиб чиқади, яъни Сталинни инсонга хос жъми хислатларга эга одам деб қаралади, шунинг учун унинг барча ноинсоний қилмишларини руҳий касалликка йўйишади. Аслида эса, Сталиннинг барча қилмишлари, ҳаракатлари ва жиноятлари аниқ бир мақсадга асосланган, мантиқли ва қатъий йўриқли эди. Руҳий касал одамда собитлик бўлмади: гоҳ ундай, гоҳ бундай ҳолларга тушади — бир эсини

йўқотса, бир ҳушёр тортади; ҳозиргина нимадандир ҳурсанд бўлса, бир соатдан кейин ҳамма нарсага бепарво; бугун ёвузлик қилса, эртага тавба қилади. Масалан, ҳақиқатда руҳий касал бўлган Иван Грознийнинг феъли шунақа эди. Сталин бундай бўлмаган. У мақсадига эришиш йўлида жиний усуллардан фойдаланадиган сиёсатчи эди. Боз устига, у ўзида сиёсат илми билан жиноятчилик санъатини мисли кўрилмаган даражада мужассамлаштирган одамдир. Сталин ёвузликда қатъий бўлган, умри давомида шу йўлдан оғишмай келган: ўн саккиз ёшида у Тифлис диний семинариясидаги ўзи ҳам қатнашадиган марксчилар тўғарагини жандармларга сотган (тўғаракчиларни шу йўл билан инқилобчиларга айлантирганман, деб ўзини овутарди); йигирма саккиз ёшида хазинага қуроли босқинчилик қилинганда Тифлиснинг Эриван майдонида одамларни ўлдириш ишига бошчилик қилган; ўттиз саккиз ёшида Царицинда асир «оқ гвардиячилар»ни ёппасига қиришда шахсан буйруқ бериб турган; қирқ саккиз ёшида деҳқонларни қирғинбарот қилишга тайёргарликни бошлаган. Унинг буйруғи билан 1937—1938 йиллари чекистлар милёнлаб гуноҳсиз кишиларни ўлдириганларида Сталиннинг ёши эллик саккизда эди; Марказий Қўмитанинг ўнлаб аъзосини судсиз-терговсиз отиб юборганида у етмиш ёшда эди. Энди эса, қолганларнинг тақдирини ҳал қилишга бел боғлаганди.

Бу нима, Хрушчёв айтмоқчи, аҳмоқона, телба-тескари ишларми? Асло. Ғоят даражада олдиндан кўрабилиш ҳисси баланд одамнинг аниқ бир мақсадли ҳаракатлари бу. Мабодо Сталин 1952 йилги Сиёсий бюрони йўқ қила олганида, эҳтимол у узоқроқ яшарди, ўзи учун машъум XX съезд эса тарихда бўлмаган бўларди.

Партиянинг XIX съезди олдида Сталин халқаро ва ички сиёсатнинг муҳим масалаларини ҳал этишда Сиёсий бюронинг бошқа аъзоларидан бутунлай узилган эди. Орадаги ихтилофни пайқаш учун баҳсли масалаларни юзаки таҳлил қилиб кўришнинг ўзи кифоя.

Шундай қилиб, Сталин термомоядро қуроли пайдо бўлиши оқибатида дунё сиёсати ва дипломатиясидаги рўй берган кескин инқилобни пайқамай қолди. Потсдам конференцияси чоғида Трумэн (АҚШ президенти. — Тарж.) Сталинга амриқоликлар мисли кўрилмаган қурол — атом бомбасини яратишгани тўғрисидаги оламшумул янгилликни айтганида, у сўхбат мавзунини об-ҳавога бурган, буни сталинчилик маддоҳлари унинг фазилати сифатида кўп ёзишган. Фожа шунда эдики, ҳақиқатан ҳам Сталин бу бомбани тасаввур қилолмаган.

Кейинчалик Берияни совет атом комиссиясининг раислигига тайинларкан, ҳеч бўлмаганда совет бомбаси тайёр бўлгунча, Сталин тинчликсевар сиёсат юргизиб ўтирмади. Аксинча, у сунъий тарзда, баъзан ғашни келтирадиган даражада кетма-кет катта халқаро танглик чиқаришга уринаверди: иттифоқдошлик тўғрисидаги барча шартномаларга хилоф равишда Шарқий Оврупо давлатларини зудлик билан болшовойлаштириш; Эрон Озарбойжонини қўшиб олишга ҳаракат; бўғоз агрофларида совет ҳарбий базаларини қуриш тўғрисида Туркияга тазйиқ; Туркия армани ва гуржи ерларини қайтарсин деган маънода совет армини ва гуржи халқларининг ҳаракатини ташкил этиш; Грецияда граждандар урушини ташкил этиш; Италия Ливияни Совет Иттифоқига берсин деган талаб; Берлин қамали; Корея уруши — булар ўзида атом бомбаси ишлаб чиқиш йўлга қўйилмагунча Сталин қилган ишлардир.

Бу қурол пайдо бўлгач, Сталин дунё билан қайси тилда гаплашишни кўнглига тугиб қўйганини тасаввур қилиб олсак бўлади.

Сталин билан Сиёсий бюро ўртасидаги асосий ихтилоф ҳам айнан шу — дунё сиёсати масаласида эди. Ғарбнинг фикрича, термомоядро қуроли даврида ҳар қандай уруш инсониятнинг қирилишига олиб келади. Сиёсий бюро ҳам худди шу фикрда эди. Шунинг учун Лениннинг империализм даврида жаҳон урушлари сўзсиз бўлиб туради ва шу урушлар вайронгарчилиги оқибатида жаҳон «коммунистик инқилоблари ҳам бўлади», деган асосий қарашларини Сиёсий бюро қайтадан кўриб чиқди. Сиёсий бюронинг фикрича, модомики атом даврида урушлар бўлиши ва бу урушлар инқилобларга олиб келмаслиги мумкин экан, Лениннинг бу назариясидан ҳамда шу назарияга асосланган халқаро сиёсатдан воз кечиш лозим.

Сиёсий бюро бошқа далиллар ҳам келтирди. Яъни, у иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган социалистик система ва кенг омманинг бутун дунёда тинчлик учун бошлаган ҳаракати янги урушларнинг олдини олишга қодир, деган хулосага келди. Сталин билан Сиёсий бюро ўртасидаги бу энг муҳим ихтилоф партия ҳужжатларини ўрганганда ўз исботини топади. Шу муносабат билан Сталиннинг XIX съезд олдида ёзган «СССРда социализмнинг иқтисодий масалалари» (1952 йил, сентябр) деган баҳсли мақоласига тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Сталиннинг «СССРда социализмнинг иқтисодий масалалари»чалик бошқа биронта асари чет эл советшуносларининг эътиборига бу қадар тушмаган эди (кўп кўчирмалар келтирилди), аммо фақат шу асар Ғарбга тушунарли бўлиб қолаверди. Бу ҳол табиий. Ғарб советшунослари фақат матнни ўқишди, матн остидаги маъноларни тушуниб етишмади, чунки «...иқтисодий масалаларнинг дунёга келиши сабабларини улар билишмасди. Бу мақолада Сталин назариябозлик қилгани, сиёсий иқтисодда янги, маркс-

ча мавҳум қонунлар кашф этиш билан ҳам шуғуллангани йўқ, балки у Марказий Қўмитанинг бошқа кўзга кўринган раҳбарлари билан СССР ички ва ташқи сиёсатини янада ривожлантиришнинг муҳим масалалари бўйича баҳслашаётган эди. Сталин улар билан баҳслашаётганини Марказий Қўмитанинг ўша раҳбарларининг ўзларигина англашар, буни на совет халқи, на партия ва на ғарб тадқиқотчилари биларди, била олишмасди ҳам.

Бу тушунмовчилик яна шунинг учун ҳам чуқурлашиб кетдики, Сталин кимларга қарши шу мақоласини ёзган бўлса, ўшалар, гарчи ниятлари амалда мақоладан келиб чиқадиган хулосаларга зимдан қаршилиқ кўрсатиш бўлса ҳам, биринчи бўлиб «... иқтисодий масалалар»ни (оғизда, албатта) Сталиннинг марксизмга қўшган «буюк ҳиссаси» деб эълон қилдилар.

Буларнинг ҳаммасини биз Сталиннинг ўлимидан кейин билдик. Сталиннинг «...иқтисодий масалалар»да қўйган талаблари билан унинг ўлимидан кейин МҚ юргизган амалий сиёсатни солиштирсак, баҳсли масалаларнинг ҳамма эшикларини оча оладиган қалитни қўлга киритамиз.

Олдин партия ҳужжатларидаги кўрсатмаларни кўриб чиқайлик. Сталин тузган Сиёсий бюро кейинчалик XX съездда, мана, нимани ёзди: «Бутун дунёдаги милёнлаб кишилар янги уруш бўлиши муқаррарми, наҳот иккита хунрезона жаҳон урушини бошидан кечирган инсоният пешонасига энди учинчи жаҳон уруши битилган, деб ташвишланмоқда. Бу борада, империализм мавжуд экан, урушлар бўлиши муқаррар деган марксча-ленинча таълимот бор... Аммо ҳозирги замонда аҳвол тубдан ўзгарди. Уруш бўлиши муқаррар эмас. Энди кучли ижтимоий ва сиёсий кучлар борки, улар империалистларнинг уруш очишга йўл қўймайдиган жиддий воситаларга эгадирлар («XX съезд КПСС. Стенографический отчет». 1956, т. 1, стр. 37-38).

Сталиннинг фикри эса мана бундай эди: «Лениннинг империализм муқаррар урушларни туғдиради, деган тезисини ҳозирги пайтда тинчлик ҳисояси учун ҳамда янги жаҳон урушига қарши курашаётган қудратли халқ кучлари ўсиб вояга етди, шунинг учун эскирди, деб ҳисоблаш керак, дейишади. Бу нотўғри... Урушлар муқаррарлигини йўқотиш учун империализмни тугатиш керак» (И. Сталин. «Экономические проблемы социализма в СССР». М. 1952, стр. 36). Сталин XIX съездда баҳслашган мавҳум («дейишади») шахслар ўзи тузган Сиёсий бюронинг аъзолари эди (буни улар партиянинг келгуси XX съездида алоҳида яқдиллик билан исботладилар).

Ленинча стратегия учун «тинч-тотув яшаш» деган янги шартли аниқланма пайдо бўлди. Бу дегани — капитализмни совет Русиясининг ҳарбий кучи билан эмас (бунинг иложи ҳам йўқ), балки ғоялар, одамлар ва перманентча инқилобий кўпорувчилик ташкил этишларни сингдириш йўли билан ичдан портлатиш керак — деганидир. Шунинг учун ҳам «КПСС Программаси»да (1961 йил) «Тинч-тотув яшаш — синфий курашнинг ўзига хос шакли» деб ёзиб қўйилган. Сталиннинг шоғирдлари бу баҳсда гўё ленинизмга ўзгартириш киритган бўлсалар ҳам, ўзлари руҳан унга содиқ қолдилар. Уларга тан бериш керак, Сталин бундай қилолмади.

Ленин империализмни чириб ва ўлиб бораётган капитализмнинг сўнги босқичи деб тасаввур қилган ва гарчи у империализм даврида урушларнинг бўлиб туриши муқаррар деб ёзган бўлса ҳам, ҳарҳолда унда воқеликни ҳис қилиш ҳислати янши ривожланган эди. Шунинг учун Ленин қўшимча изоҳ берганки, бу изоҳи унинг ҳозиргина ўзи илгари сурган ғояни йўққа чиқаради. Унинг изоҳича, капитализм империализм даврида аввалгидан тез ривожланади.

Сталин фикрича эса, иккинчи жаҳон урушидан кейин бу фикр бекор бўлди. «Капитализм чириб боришига қарамасдан, «умуман олганда, капитализм беқиёс даражада (аввалгига қараганда) ўсади», деган Лениннинг 1916 йили айтилган маълум тезиси ҳали ҳам ўз кучида турибди деб айтиб бўладими? Менимча, бундай деб айтиб бўлмайди. Иккинчи жаҳон уруши муносабати билан вужудга келган шароитда тезис ўз кучини йўқотди, деб ҳисоблаш керак» (Уша ерда, 32-бет). Бундан ғарб иқтисодиёти ва техникаси энди ривожланишга қодир эмас, капитализм бутунлай чириб бўлди, деган хулоса келиб чиқади. Бундан яна шундай мантикий хулоса чиқадикки, жаҳон капитализмига жаноза ўқийдиган фурсат етди. Табиийки, Сиёсий бюронинг реалист аъзолари буни жуда хавфли хомхаёл деб ҳисоблашарди.

Уша асарида Сталин Сиёсий бюро билан ташқи сиёсий масалалар бўйича эмас, балки ички иқтисодий масалалар бўйича ҳам баҳслашган эди. «... капиталистик ишлаб чиқаришдан мақсад — даромад топиш... Социалистик ишлаб чиқаришдан мақсад даромад эмас, эҳтиёжманд одамдир» (Уша асар, 77-бет), деб ёзган эди Сталин.

Сталиннинг инсонга шунақа «ғамхўрлиги» натижасида совет корхоналарининг элик фоиздан кўпроғи харажатини қоплаёлмай ишларди. Хрушчёв бу аҳволдан қипқизил ўзбошимчалик билан чиқмоқчи бўлди ва синди. Фойданинг кўзини биладиган Косигин билан Брежнев МҚ сентябр пленумининг (1965) қарорига тўғридан-тўғри шундай деб ёздилар: «... даромад, баҳо, мукофот, кредит сингари муҳим иқтисодий омиллардан фойдаланишни яхшилаш керак» («КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК», М. 1972, т.8, стр.519)

Сиёсий бюро аъзоларининг кўпи машина-трактор станцияларига қарашли ҳамма



техникани колхозларга бериш керак, деб ҳисобларди. Сталин бўлса: «...МТСларни колхоз мулкига сотишни таклиф этиб... тарих ғилдирагини орқага қайтармоқчи бўлишмоқда... (Бунақа йўл.— А. А.) коммунизмга яқинлашишга эмас, аксинча, ундан зоқлашишга олиб боради» (Уша асари, 91-бет),— дейди.

Сталин ўлимидан кейинги раҳбарлик МТСларни тугатди ва унинг техникасини колхозларга берди.

Сталин бундай ёзган эди: «Албатта, колхоз мулки умумхалқ мулки эмас, уни умумхалқ («миллий») мулк даражасига кўтариш учун қандай тадбирлар ўтказиш керак бўлади? Баъзи ўртоқлар колхоз мулкини давлат ихтиёрига ўтказиш (умумхалқ мулки деб эълон қилиб) керак, вассалом, деб ўйлашади... Бу таклиф мутлақо нотўри ва шубҳасиз биз уни қабул қилмаймиз» (Уша асар, 87-бет).

Сталин шуларни ёзганидан роппа-роса бир йил, у ўлганидан олти ой ўтиб, МҚнинг сентябр (1953) пленуми қақирилиб, колхозларни давлат мулкига айлантириш пойдевори кўйилди. Брежнев раҳбарлиги эса, колхозларни «умумхалқ» мулки саналадиган совхозларга айлантириб, бу ишни ошиғич бажаришга киришди. Қолган-қутган колхозлар ҳам МҚнинг март пленуми ҳамда айниқса эълон қилинмаган май (1965) қарорига асосан давлат мулкига айлантирилди.

Биз Сталин билан Сиёсий бюро ўртасидаги партия ҳужжатларида очиққина кўришиб турган баҳсли масалалардан айримларигагина тўхталдик. Ҳолбуки, четга ёйилмаган бошқа ихтилофлар ҳам бўлган эди.

Ички сиёсатда бундай махфий ихтилофлардан бири — Сталиннинг партида, армияда ва давлат аппаратида янги «улуғ тозалаш» ўтказиш ва Гуржистондагига ўхшаб барча жумҳуриятлар ва мухтор жумҳуриятларни ҳам «буржуа миллатчилари»дан ёппасига тозалаш ишларини давом эттириш тўғрисидаги талабидан бошланган эди. Гуржистондан кейин навбат Украинага келган эди. (1952 йил июнининг бошларида Украина МҚнинг пленумида муҳокамага кўйилган бош масала ҳам украин «буржуа миллатчилиги» масаласи эди).

Халқаро сиёсатда эса, Сталин билан Сиёсий бюро ўртасидаги ихтилоф ленинча руҳдаги «тинч-тотув яшаш» деб аталган янги таълимот теварагида мавжуд эди (расман бу таълимот кейинчалик XX съездда таърифланди). Сталиннинг шогирдлари билан сафдошлари социализм билан капитализмнинг «тинч-тотув яшаши», Ленин фикрича, совет ташқи сиёсатининг «бош йўли»дир, деб ҳисоблашарди. Сталин бўлса, «биргаликда яшаш» («сосуществование») атамасини амриқо империализмининг мафқурачилари социалистик лагерга қарши учинчи жаҳон урушига тайёргарликни ниқоблаш учун тўқиб чиқаришган, деб жавоб берарди.

Дарҳақиқат, Сталин буткул Ленин тарафида туриб, совет ташқи сиёсатининг «бош йўли» жаҳон пролетар инқилобига элтадиган йўлдир, деб ўйларди, «биргаликда яшаш»га келганда эса, Ленин ҳатто бу сўзни билмасди, дерди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин мустамлака халқларининг ҳеч қанақанги озодликка чиқиши рўй бермади. Сталиннинг фикрича, Неру, Сукарнолар ҳаммаси ғарб империяларининг ёлланма кўғирчоқ ҳокимлари эди. Унинг бу фикри хато эди ва у СССР учун жуда салбий, ҳатто зарарли оқибатлар келтирди. Сталиннинг сафдошлари ва шогирдлари бунақа кўрсатма Совет Иттифоқида озод бўлаётган мустамлакаларнинг ичкарасига кириб боришига, уларни совет таъсири доирасига тортишга ва собиқ мустамлакачиларига қарама-қарши қўйишга халақит беради, аксинча, собиқ мустамлака ўлкаларда бошқарувнинг алоҳида шаклларини яратишда ва янгича хилдаги ижтимоий ҳаётни бунёд этишда Совет Иттифоқи моддий жиҳатдан иштирок этса бўлади ва иштирок этиши керак, деб ҳисоблашарди.

Энди XIX съездга қайтайлик ва кўпроқ расмий, лекин баъзан ишнинг моҳиятига алоқадор бўлган айрим қуруқ фактларни кўриб чиқайлик.

Шунақа муҳим фактлардан биттаси — съездни бир «айғоқчи» (Молотов) очганию иккинчи «айғоқчи» (Ворошилов) ёпганини айтиб ўтдик.

Иккинчи кутилмаган ҳол — шунча йилдан бери амалда бўлган сталинча анъананинг бузилгани — ҳайъатга Сиёсий бюронинг аъзолари Микоян (икки генерал ўғли қамоқда), Андреев (жуҳуд хотини қамоқда), Косигин (ждановчилар ишига аралашган)ларнинг сайланмай қолганлари эди.

Яна битта янгилик: Сиёсий бюро аъзолари мартаба жиҳатдан «Мингрел иши»гача Молотов билан Маленковдан кейин доим учинчи ўринни эгаллаб келган Бериянинг энди бешинчи ўринга (ҳатто Булганиндан кейинга) сурилиши. Съезднинг бешинчи октябр эрталабки мажлиси ҳужжатларида рўйхат шундай бўлиб чиқди. Партия буни англашилмовчилик деб ўйламаслиги учун съезд тўғрисидаги хабарномаларда яна ўша «табақаланиш» қайтарилди.

Аммо Берия қасдини олди. У съездда энг катта нутқ сўзлади. Нутқи нафақат катта, шунинг билан бирга, услуби кескин, сиёсий жиҳатдан юксак савияда, содиқ партиячиларнинг ақли ва қулоғига ишонарли эди. Бу нутқ нотиқ шахсиятининг нуқси барқ уриб турган ягона нутқ эди.

Албатта, бошқа нотиқларники сингари Бериянинг нутқи ҳам Сталинни мадҳ этишга

бағишланган бўлиб, бундан мақсад бор эди: унинг улуғлигига суянган ҳолда, садоқат ҳақида кўзёш тўкиб, Берия, айтиш мумкинки, унга қарши янги фикрни назокат билан ўртага ташлайди, партияни Сталиндан олдинга қўяди. Жумладан, «Правда» газетасининг 1952 йил 9 октябр сонисида босилган нутқида шундай дейди: «Совет халқларининг улуғ ғалабалари илҳомчиси ва ташкилотчиси ўртоқ Сталин бошчилигидаги Коммунистик партия бўлди». Уша дамгача барча газеталар, журналлар ва китобларда «илҳомчи ва ташкилотчи» Сталиннинг ўзи бўлгани ёзиларди, кейин бирор бир овлоқ жойда партия ҳам нимадир қилгани қистириларди. Берия сўзидан адашмаганини билдириб қўйиб учун нутқини яна партияга суянган ҳолда тугатди: «Мамлакатимиз халқларининг имонлари комил бўлсинки, марксизм-ленинизм назарияси билан қуролланган Коммунистик партия..» деб туриб, шундан кейингина «ўртоқ Сталин бошчилигидаги», деб қўшиб қўйди.

Иккинчи янги гапи ғашни келтирадиган даражада эди. Берия ҳали айтишга фурсат етмаган, шунинг учун ҳам жуда жасоратли бир фикрни олға сурди — партияга унинг миллий сиёсатдаги имтиёзларини эслатди: партиянинг миллий сиёсатидан оғишнинг турли хавфлари мавжуд ва булар, биринчи ўринда «буюк давлатчилик шовинизми» (демак, рус шовинизми) хавфи, иккинчи ўринда «буржуача миллатчилик» (яъни, маҳаллий миллатчилик) хавфи ва учинчи ўринда «буржуача космополитизм» (яъни, сионизм ва бошқа «изм»лар) хавфидир.

Бемалол тахмин қилиш мумкин, Сталин билан Сиёсий Бюро аъзоларидан бошқа съезддагилардан биронтаси бу ерда Берия Сталиннинг фикри билан баҳслашаётганини билмасди. Сталин ўрисларнинг буюкдавлатчилик шовинизми борлигини сира тан олмас, СССР учун асосий хавф буржуача миллатчилик, сионизм ва космополитизм деб ҳисобларди.

Яна бир қизиқ нуқта: Берия ўз нутқининг ярмидан кўпини миллий сиёсатга ва СССРнинг миллий жумҳуриятларига бағишлади, лекин Гуржистон тўғрисида ва гуржиларнинг «буржуача миллатчилиги» тўғрисида лом-лим демади, ҳолбуки мингрелчи ҳамюртлари Тифлис, Сухуми ва Батуми қамоқхоналарига сиғмай кетишган эди... Берия уларни ҳимоя қила олмасди, аммо Сталиннинг «буржуача миллатчилик»ка қарши бошлаган ҳозирги кампанияси тақозо этганидек, уларни айбламади ҳам.

## СТАЛИННИНГ ТАРИХИЙ МАҒЛУБИЯТИ

Сталинни англаш, сиёсий-руҳий дунёсига кириш учун СССР ривожланишининг аҳволи ва келажагига унинг кузлари билан қараш лозим. Ушанда биз бу совет диктаторининг қилмишларида таъқиб васвасасини эмас, битта чолнинг қайсарлиги ё тантиқлигини эмас, балки мазкур система асосчисининг метиндай қатъий мантиқ кучини, бу системанинг бошқача системаларга қўшилиб кетишидан ҳақли қўрқувини, шогирдлари ва сафдошларининг беғамлигидан қаттиқ ташвишланганини, эртанги кун тўғрисида унинг қоронғи ўйларини кўрамиз. XX съездда Сталиннинг СССР келажагидан ташвишланиш ҳиссига тўла (ўз ўқувчиларига қарата айтган) мана бу гапи келтирилди: «Сизлар янги туғилган мушук болалари сингари кўзи кўрсизлар, мендан кейин нима бўлади?»

Сталин ичдан ҳам, ташдан ҳам ёпиқ жамиятга ҳокимлик қилишда энг зўри эди. Бунақа жамиятнинг яшаш қобилияти ва узоқ давр суриши юқоридан то куйингача ҳокимият ячейкаларини узлуксиз қайта яратиб туришга, яъни, хизматини ўтаб бўлган кадрлардан доимий тозалаб, бюрократлар лашкарини доимий янгилаб туришга боғлиқ эди. Сталин ўрнатган тартиб юқори кучларнинг эркин ўйинига ҳам, жамиятда ҳатто энг содиқ фуқароларнинг ташаббускорлигига ҳам йўл қўймасди.

«Партиянинг бош йўли» аниқлиги, бекам-кўстлиги ва амироналиги билан кучли эди. Унинг луғатида «ўйлаш» деган сўз йўқ, балки ҳаммага тушунарли ва ҳамма қабул қилган «ҳаракат қилиш!» деган сўз бор эди. «Ўйлаш» имтиёзи ёлғиз Сталинга берилган, «ҳаракат қилиш» бутун партиянинг вазифаси эди. Шунинг учун «тартиб» ҳам зўр эди, бошқариш ҳам осон эди. Уруш «бош йўл»ни бузди. Волгадан то Элбагача қон кечиб ўтган одамлар бошқача бўлиб қолдилар.

Ғарб сўзамоллари: «Сталин урушда фақат иккита хато қилди: Иванга Оврупани, Оврупага Иванни кўрсатди», деб нақл тўқишди. У ич-ичида бу нақлга қўшилди. Совет кишилари урушдан уйларига озодлик ва ижтимоий адолат микробларини юқтириб келдилар. «Олмонияда мол бизнинг мамлакатдаги одамлардан яхши яшаяпти», «Амриқолик аскарнинг шоколади бизнинг аскарнинг картошқасидан ҳам кўп», «Ғарбда президентлар ва вазирлар оддий бандалар, бизда эса улар ўзларини худо фаҳмлашади», деган гаплар кўпайди. Бу «касаланган», файласуфлашган халқни урушдан олдинги ибтидий ҳолатига қайтариш керак, антибиотик керак; янги, фойдали қон чиқариш ҳам керак! Қанча тез шундай қилинса, халқ шунча тез соғаяди.

Партия тепасидагилар бунга сира тушунгилари келмасди. Улар ҳатто Ғарб билан мулоқот қилишга ҳам («биргаликда яшаш»), унинг ёрдамидан ички иқтисодий («Маршалл режаси»ни қабул қилиш керакми-йўқми деб иккиланишлар) ва ташқи савдо (хўжалик-техникани кооперациялаш ҳақидаги таклиф) муаммоларини ҳал этишда Ғарбнинг ёрдамини излашдан ҳам тоймас, бунинг учун эса, улар ташқи савдо компанияси-

дай муқаддас (энг нозик) ютуғимизга-да тажовуз қилишга ва бизнеснинг айланиб туриши учун темир пардани қия очиб қўйишга-да тайёр эдилар. Ахир бу «бош йўл» тугатилишининг бошланиши-ку! Бизнес қувурлари бўйлаб СССРга Ғарбнинг янги-янги минглаб, милёнлаб микроблари оқиб келади-ку! Темир парда илма-тешик бўлади ва кейин бошқа мулоқот — халқлар ва ҳукуматлар ўртасида мулоқот бошланади. Ғарб буни қўллаб, шунга ҳай-ҳайлаб туради. Мисли юрилмаган ва тузатиб бўлмас ҳодиса рўй беради — халқ ўзининг ўтмишига қизиқа бошлайди ва келажак тўғрисида фалсафа сўқишга тушади. Янги радишчевлар, белинскийлар, герценлар пайдо бўлади. Русия руҳан ҳаракатга келади, унинг кетидан ўрисларга қарши ўлкалар ҳам, ундан кейин йўлдош мамлакатлар ҳам қўзғолади. Агар эски, синалган «бош йўл»га қайтилмаса, Сталин кўзига мана шунақа келажак кўринади.

У келажакни тўғри кўрган, лекин бу оқимни Сталин қирқ-эллик ёшда бўлганида тўсиши мумкин эди, энди эса унинг ёши етмишдан ўтиб кетган, Сиёсий бюрода бошқа Сталин йўқ, бунақалар юз йилда битта туғилади. Сталиннинг қарилиги режимнинг шарти кетиб парти қолган даврига тўғри келди. Бу режимни даволаш йўли билан умрини узайтириш мумкин, аммо тиз текизса кўтара олмайди. Сиёсат тилида бу ўз халқи билан ҳам, ташқи дунё билан ҳам «баҳамжиҳат яшаш» йўлидан «аста-секин қайтиш»ни билдиради. Сталин ниҳоятда қатъият билан бунга ҳеч йўл қўймасликка тиришар, шогирдларим менинг иродамга қарши боролмайди, деб ўйлар эди. Аммо XIX съездда сайланган биринчи ташкилий пленум бунинг аксини исботлади.

Партиянинг ёзилмаган анъанасига кўра, янги МҚнинг ташкилий пленуми съезд иши давом этиб турган пайтда бўлар ва унинг натижалари (Сиёсий бюрони, Котибиятни ва Бош котибни сайловлар) съезднинг охирига мажлисида айтилар эди. Бу анъана биринчи марта бузилди. Янги МҚнинг пленуми 1952 йилнинг 16 октябрида, яъни XIX съезд ёпилганидан икки кун ўтиб иш бошлади. Диққат билан кузатилса, бу ғайри-одатий воқеа МҚнинг ижроия идораларини тузишдаги қийинчиликлар натижаси эканини сезиш мумкин. Кейинчалик маълум бўлдики, XIX съезднинг ишчи мажлисларини назар-писанд этмаган Сталин (у ўн саккиз мажлисдан фақат иккитасида — биринчисида ва охиригисидида иштирок этди, бир неча дақиқа ўтирди, холос) МҚ пленумида бениҳоят фаол қатнашган эди. Сталин МҚни ва унинг ижроия идораларини ташкиллаштиришнинг янги схемасини ишлаб чиқди. У съездга МҚ аъзолари ва номзодлари составини икки баробар кўпайтиришни таклиф этди: МҚга 125 аъзо ва 111 номзод сайланди. Энди МҚ пленумига, гўё мутаносибликни сақлаш учун, Ҳайъатнинг (Сиёсий бюронинг) аъзолари сонини 25 нафар, номзодлари сонини 11 нафар қилиб сайлашни таклиф қилди. Аммо гап мутаносибликни сақлашда ёки фоиз миқёсида тенгликка интилишда эмас эди, балки Сталин эски Сиёсий бюро аъзоларидан «бетавфиқ» тарафдорларини партиянинг вилоят мулкларидан юқорига интилаётган «чўлқуварлар» билан аралаштирмоқчи эди. Олисида «отанинг даҳоси» ва иродасининг муқаддаслиги билан (сеҳрланган) партия «чўлқуварлар», «бетавфиқлар»ни йўқотиш қўроли бўлиб келишлари лозим эди. Улар ўзларига ажратилган хизматни билармидилар ё билмасмидилар — бунинг аҳамияти йўқ. Муҳими — Сиёсий бюронинг эски аъзолари Сталиннинг мақсади шундай эканини сезишарди. Уша заҳоти улар бу режанинг пайини қирқиш чорасини кўриб қўйишди. Булар қандай чоралар эканини кейинроқ кўрамаиз, бу ерда эса, Хрушчёв ўз оғзи билан МҚ XX съездга қилган баёнотининга келтирамаиз: «Афтидан, Сталин Сиёсий Бюронинг эски аъзоларининг ҳаммасини гумдон қилмоқчи бўлган кўринади. У Сиёсий бюро аъзоларини янги одамлар билан алмаштириш керак деб қайта-қайта айтар эди».

Ҳайъат (Сиёсий Бюро) сафини кенгайтириш унга нимага керак бўлган эди? Унинг XIX съезддан кейин Марказий Қўмита Ҳайъатига 25 кишини сайлаш тўғрисидаги таклифи Сиёсий бюродан ҳамма эски аъзоларни чиқаришга ва улар ўрнига тажрибаси кам, Сталинни ҳар қадамда олқишлаб турадиган янги одамларни киритишга қаратилган эди. Буни ҳам келажакда Сиёсий бюронинг эски аъзоларини йўқ қилиш ниятида қилинган, деб тахминласак бўлади...» (Н. С. Хрушчёв, «КПСС XX съезди ёлиқ мажлисида ўқилган маъруза», 58-бет.).

Бу хабар Сиёсий бюро эски аъзолари хатти-ҳаракатларининг ички сабабларини очишимизда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Маълумки, улар янги Ҳайъат ичиди бириккан гуруҳ эдилар, чунки Берия билан Маленковдан кейин улардан ҳар бири Сталин баҳсини бошқа йўналишга — «ё сен, ё мен» деган томонга кўчираётганига ишонч ҳосил қилди. Агар Сталин қолса, унда нафақат сиёсий жиҳатдан, балки жисмонан ҳам йўқ бўлишлари лозим. Бунақа вазиятларда Сталиннинг шафқатсиз мантиқи чала-ярим бўлмасди.

Қандай қилиб Сталинни тўхтатиб қолиш керак? Сиёсий бюронинг эски аъзолари ҳозирча бу масалани қўймай турдилар. Бироқ Сталин ўзининг хатти-ҳаракатлари билан уларни шошилтирарди.

Аввалги Сиёсий бюрода Сталиндан ташқари 10 киши бор эди. МҚнинг Ҳайъатини сайлаш чоғи Сталин ўша 10 кишидан 6 тасининг номзодини қайтарди. Ҳатто Сталинга қарши қўл кўтаргандан кўра гарданларини чекистларнинг ўқиға ўз ихтиёрлари билан тугиб беришга тайёр Молотов, Ворошилов, Каганович, Андреевларни ҳам қайтарди.

Сталин номзодини қайтарган бўлак икки киши — Микоян билан Косигин тўғрисида буларчалик гапни ишонч билан айтиб бўлмайди, албатта.

Бундай содиқ ва хизмат кўрсатган сафдошларининг номзодларини ўтказмасликка Сталин нима сабаб кўрсатди?

Вақтлар ўтиб, МҚнинг ўша давр архивига йўл очилиб, тарихчилар бу саволга жавоб беришади. Одатда эзма бўлган Хрушчёв Сталиннинг суянган асослари тўғрисида ломим демайди. У мана бу хабар билан чекланган:

«Сталиннинг ҳаддан ташқари шубҳачилиги оқибатида унга ҳатто Ворошилов инглиз айғоқчиси бўлган, деган бемаъни ва кулгили фикр ҳам келган... Ворошиловнинг уйига ҳатто у ерда бўлаётган гап-сўзларни эшитиб турадиган мослама ўрнатилган эди. Битта ўзининг қарори билан Сталин Сиёсий бюродаги ишидан яна бир одамни — Андрей Андреевич Андреевни ҳам бўшати. Бу ўзбошимчаликнинг учига чиққан кўринишларидан бири эди. Партиянинг XIX съезидан кейинги биринчи пленумни эслайлик: унда Сталин Вячеслав Михайлович Молотов билан Анастас Иванович Микоянга баҳо бера туриб, партиямизнинг бу икки эски ходими қандайдир бир исботланмаган ишларда айбдордирлар, деган фикрни айтди. Жиллов яна бир неча ой Сталин қўлида турганида, эҳтимолдан холи эмаски, Молотов билан Микоян ўртоқлар бугунги съездимизда нутқ билан иштирок этмаган бўлардилар» (ўша нутқ, 54-бет).

Лозовский ва Молотов бошчилигидаги Амриқо «сионист айғоқчилари» устидан ўтказилган суддан кейин Сталин қаяққа қарамасин, унғз ҳаммаёқни сионист фитначилар босиб кетгандай туюлаверди. Коммунистми, коммунист эмасми, бундан қатъи назар, ҳамма жуҳуд унинг кўзига фитначи бўлиб кўринарди. Боз устига, коммунистларнинг ўрис ўнгдори (лидери) ҳам, агар у жуҳудга уйланган бўлса, фитначи эдилар. Ўзининг «шажара тузилмаси»ни Сталин коммунистлар авлодининг иккинчи ва учинчи пуштигача кенгайтирди ва уларнинг жуҳуд бувилари, жуҳуд боболари ёки набираларини топаверди. Шунда Хрушчёвнинг набираси жуҳуд онадан туғилгани, Бериянинг онаси гўё гуржи жуҳудларидан бўлгани, Маленковнинг қизи эса жуҳудга турмушга чиққани маълум бўлди.

Сталин МҚ пленумига «ленинградликлар иши», «сионистлар иши», «гуржилар иши»ни эслатиб, Сиёсий бюро аъзоларининг тарихий, сиёсий ва шажаравий гуноҳларини кавлаштириб, сарагини саракка, пучагини пучакка ажрата бошлаганида, маълум бўлдики, 11 нафар Сиёсий бюро аъзосидан 5 нафари (Молотов, Маленков, Ворошилов, Хрушчёв, Андреев) жуҳудларнинг қариндоши, биттаси (Каганович) ўзи жуҳуд, яна биттаси (Берия) чалажуҳуд, иккитаси (Косигин билан Микоян) «ленинград мафияси»га алоқадор (Микояннинг ўғли Кузнецовнинг қизига уйланган) экан. Буларнинг ичида бировга зарари тегмайдиган, алоҳида ажралиб турмайдиган Булганингина тоза чиқди.

Сталин ўзининг сафдошларига қарши ҳужум қилаётганда ҳали ҳеч ким пленумда номи тилга олинмаган Берияга нисбатан қандай фириб тайёрлаётганини билмасди.

XIX съездда Берия ўзини «гуржилар иши» учун оқлаб олди. Съезд олдида, лекин асло Сталин олдида эмас. Прага билан Варшавада шу мамлакатлар коммунист ўнгдорлари устидан иккита сиёсий суд тайёрланаётган, Тито билан ихтилоф чиқиб турган пайтда шахсан Берия уларни сақлаб қолган эди. Шунингдек, Болгария билан Венгриядаги титочилар устидан ҳам бошланажак судлардан Берия уларни ҳимоя қилди. Берия қўтқарган ўша ўнгдорлар Чехословакия компартиясининг бош котиби Сланский (жуҳуд) ҳамда Польша компартияси МҚнинг бош котиби Гомулка (хотини жуҳуд) энди «сионистлар» бўлиб чиқди. Шундай қилиб, Амриқо, СССР ва Шарқий Оврупо сионистларининг коммунизмга қарши катта халқаро фитначиларининг учи бирлашди. (Бу масалада Сталин худди Гитлернинг юрган йўлидан борди, чунки Гитлер ҳам нуқул «бутун дунё жуҳудларининг фитнаси» ҳақида гапирарди).

«Жуҳудлар фитнаси» тўғрисидаги фикрнинг ҳамда шажарани кавлаштиришнинг нақадар бемаънилиги яна шунда кўринадики, мундай қараганда Сталиннинг ўзида ҳам жуҳуд қариндошлар бор эди (масалан ўзининг шарафига Иосиф деб от берилган набираси жуҳуддан бўлган).

Л. П. Берия таржимаи ҳолини яратган муаллиф Сталиннинг Берияга қарши қилган мана шу фирибини бундай ифодалайди: «Берияга қарши ҳужумда дастлабки нишон Чехословакия бўлди. У ердаги ҳокимиятнинг ҳамма муҳим нуқталарини Берия ўзининг тарафдорларига берган эди... Масарик қатл этилган ва Бенеш ўлганидан кейин Берия саноати юксак ва тараққий этган бу мамлакатни чех махфий полициясидаги одамлари орқали ўз манфаатига тўғри келган йўл билан бошқарди. Давлат хавфсизлиги қўмитасига Игнатйев раҳбар бўлган заҳоти у Бериянинг Чехословакиядаги қалъасига ҳужум қилди. Бирдан Прагадаги совет аппарати амалдорлари ҳамда Чехословакия махфий полициясининг Берия раҳбарлигида ишлаган юқори мансабли амалдорлари ичида қама-қама бошланиб кетди. «Тозалашнинг» асосий қурбонлари Берия қўйган одамлар бўлди. У амалдорлар айғоқчилиқда, зимдан қаршилик қилишда, қўпоровчиликда ва давлатга хиёнатда айбланиб қамоққа олинган, ўз-ўзидан ҳаммалари Бериянинг одамлари бўлганликлари учун уларга қарши кўрсатилган айбловлар билвосита Берияга ҳам зарба берар эди. Аммо бу ҳаракатларнинг бир ҳайратланарли хусусияти бор эди.

Раҳнамолари Рудолф Сланский (асл фамилияси — Залцман) бошчилигидаги бу қамоққа олинган барча юқори лавозимли кишилар — Бедржих Геминдор, Рудолф Марголюс, Андре Симон, Артур Лондон ва Бериянинг бошқа яна тўққиз қўл остидагилари жууд эдилар. Қамоққа олинганлар «сионистлар» сифатида ҳам айблангандилар... Янги тозалаш сўзсиз жуҳудга қарши уюштирилган бўлиб, афтидан, Сталиннинг чизиги билан қилинаётган эди».

Сталиннинг Берияга қарши гумони «Варшава иши»да бундан ҳам жиддий эди. «Варшава иши» амалга оширилса, Сталин Берияга қанақа рол ажратмоқчи бўлгани тўғрисидаги маълумот Гомулканинг ўзидан тарқалган (Гомулка ўзининг бир яқин ходимига «Менинг 14 йилим» деганга ўхшаш ҳужжатни айтиб туриб ёздирган.).

Урушдан кейин биринчи кундан бошлаб Полшани уч киши бошқарган: Полша Компартияси МҚнинг раиси Берут (Гомулка уни «НКВД тарбияланувчиси» деб атайди), Сиёсий бюро аъзоси ва давлат хавфсизлиги идораларининг раҳбари Якуб Берман (бу ҳам «НКВД тарбияланувчиси») ҳамда уруш чоғи Полша ичкарисида коммунистларнинг немисларга қарши курашига бошчилик қилган МҚнинг биринчи котиби Гомулка — учаласи давлат бошлиғи эди. Берут билан Якуб Берман шахсан Берия қўйган одамлар эди. Сталин, афтидан, Берман билан Гомулкани қамаш ва кўрғазмалар олиш билан Берутни ва Берияни ёмонотлиқ қилмоқчи бўлган.

Сталин қанақа кўрғазмалар олишни истаган? У битта нарсани — Берия Сталинга қарши фитна қилмоқчи-ю, бу ишга ўзининг поляк ҳамтовоқларини ҳам тортганини билмоқчи эди. Гомулка бундай деб ёзади:

«Тергов чоғи ё судда Берман мен тўғримда номимни булғайдиган бирор нарса айтиб қўймасмикен деб, Берут ундан жуда ҳавфсирарди. Бир вақтлар Берия Сталинга қарши фитна бошлагану бу ишга гўё Берутни ҳам тортган, деб юборса, тамом. Мен бунга унча ишонмайман, лекин айнан шундай деб эшитганман. Нима бўлганда ҳам Берут Берманни жуда эҳтиётларди. Судда биринчи менинг ишим кўриладиган бўлгани учун Берман қаторида мени ҳам эҳтиётларди. Шу тариқа бир йўл ишлаб чиқилди... Берут иложи борича ишни чўзаверди, ҳатто Масковга ёлғон маълумотлар юбориб бўлса ҳам орқага сурарди... Берут имкони етган қадар орқага сурди ва неҳоят, Сталиннинг ўлими унинг жонига аро кирди.

Чехларнинг сўроқ-тергов маълумотлари ҳам, Варшава ўйинлари ҳам — ҳаммаси Бериянинг қўлига келиб тушарди, чунки унинг ҳибсга олинган малайларини ҳам ўзининг одамлари тергов қилишарди. Сталин ўзи истамаган ҳолда калаванинг учини йўқотди. Берия билган нарсани Маленков ҳам биларди. Сталин уларнинг бунақа қалинлашиб боришаётганлигини ташвиш билан кузатиб турарди.

Хрушчёв билан Аллилуева (Сталиннинг қизи.— Тарж.)нинг Берия билан Маленков бирикувини таъкидлашда фикрлари бир ердан чиққан. Булар иккаласи бирон-бир меҳмондорчиликда Сиёсий бюронинг бошқа аъзоларидан намоишкорона четга чиқишса, Хрушчёвнинг ёзишича, Сталин улар тарафга им қоқиб, «иккита муттаҳам, иккита ажралмас қаллоб» дер экан.

Иккалови ҳам билишардики, агар Сталин битталарини ўлдирса, албатта иккинчиларини ҳам тинч қўймайди. Шунинг учун уларнинг бирикиши ўзларининг ҳаётларини Сталиндан муҳофаза қилишнинг энг яхши йўли эди. Бу бирикув Сиёсий бюронинг эски аъзолари жонини ҳам сақлаб қолди. Бунга улар Сталиннинг охириги пленумида ишонч ҳосил қилдилар.

Шу ерда биз энг сирли масалага келиб тақалдик: Сталин хэ йўқ, бэ йўқ, эски Сиёсий бюронинг олти аъзосининг номзодини қайтарган эди, лекин қандай қилиб улардан энг кўзга кўринганлари (Молотов, Ворошилов, Микоян, Каганович) барибир янги Сиёсий бюрога (Ҳайъатга) сайланишди? Сталин у номзодларни 236 аъзо ва номзоддан иборат МҚ пленуми олдидан қайтарди, улардан 20—25 нафаригина Сталинни яқиндан биларди, қолганлар наздида у айбсиз худо эди. Нимага шу қолганлар Сталинни қўлламадилар?

Сайлов тартиб-қоидаси мана бундай ўрнатилган эди: МҚ состави ёпиқ сайлов қоғозлари бўйича сайланади, уларни ҳисоб комиссияси текширади, ҳужжатлаштиради ва натижасини съездга маълум қилади; сайлов қоғозлари йўқ қилинмайди, балки съезд қарорлари билан бирга МҚнинг махфий архивига топширилади. МҚнинг ижроия идоралари бўлмиш Сиёсий бюро, Котибият, бош котиб ва МҚ қошидаги партия назорати кўмитаси, агар пленум ёпиқ овоз беришни талаб қилмаса, очиқ овоз билан сайланади.

Худди мана шу очиқ ё ёпиқ овоз бериш чоғида МҚ пленуми Сталинни рад қилади ва у қайтарган одамларни намоишкорона Ҳайъат (Сиёсий бюро) составига сайлайди.

Сталин қайтаргани МҚнинг XX съездга қилинган маърузасидан маълум, аммо уларнинг барибир сайланганликларини биз МҚнинг пленуми ҳақидаги расмий хабардан («Правда», 17.10.52.) билдик. Бу ўзининг партиясида Сталиннинг биринчи тарихий мағлубияти эди. Бу қандай содир бўлди? Сталин бунга қандай муносабат билдирди?

Сталин таслим бўлмади. У, шатранж атамаси билан айтганда, отни юриб, тахтадан бир йўла «эски гвардия»ни йўқ қилишга ва бу билан ўзининг аҳволини ўнглаб олишга

қарор қилди. МҚ Хайъати жуда катта (25 аъзо ва 11 номзод) эканини ҳисобга олиб, Сталин Хайъатга таклиф қилдики, кундалик ишлар учун улар орасидан, кўпроқ ёшлардан ва Хайъатнинг ғайратли аъзоларидан иборат кичиккина бир идора сайланса. Бу идора Хайъат Бюроси бўлиши мумкин (бунақа бюро Низомда кўрсатилмаган) эди.

Сталиннинг мақсади аниқ — у Ворошилов, Молотов, Каганович ва Микоянни четлаб ўтмоқчи эди. Лекин бу ҳаракати ҳам қисман амалга ошади, холос. 9 кишидан иборат Бюро сайланади, шулардан кўпчилигини эскилар — Маленков, Берия, Хрущёв, Булганин, Ворошилов, Каганович ташкил қилар ва фақат икки кишигина (Сталиндан бошқа) ёшлардан — Первухин ва Сабуров эди.

Молотов билан Микоян Бюродан ташқарида қолдилар. Хрущёвнинг айтишича бутун ишларни Сталин, Маленков, Берия, Хрущёв ва Булганиндан иборат бешлик ҳал қиларди. Шу тариқа Сталин барибир Ворошилов билан Кагановични четга суриб қўйди.

Нега Сталин ўзи ёқтирмаган одамлардан очикчасига қутула олмади? МҚ Пленуми «отаси ва устози» кетидан бормасликка қандай журъат қилди? 1934 йилги МҚ пленуми аъзолари Сталиннинг Бухарин билан Риковни суд қилиш тўғрисидаги таклифига қарши чиққан ва оқибатда Сталин ўша МҚ аъзоларидан 70 фоизини қириб юборган эди. Наҳот МҚ пленуми аъзолари шу воқеани билмасдилар? Албатта, буни улар билишарди. Лекин улар бундан ҳам муҳим бошқа нарсани, яъни, съезд арафаларига келиб ҳокимият қарийб Сталинда эмас, балки Маленков билан Берия бошлиқ аппарат қўлида эканлигини ҳам билишарди. Сталин аппаратни эмас, аппарат Сталинни назорат қиларди. Партия полиция аппарати қўлида турганида Сталин худо эди, энди бўлса, МҚ аъзолари уни «худо» мартабасидан қулаганини кўрдилар.

Барча воситаларни ишга солиб кўргандан кейин Сталин гардкамига иш тутмоқчи бўлди. Сталин тўғрисидаги адабиётларда мутлақо назардан четда қолдирилган, лекин қўлимиз етадиган ҳужжатларда аниқ қайд этиб қўйилган бир воқеа юз берди: Сталин ўша МҚ пленумига ўзини МҚнинг бош котиби вазифасидан озод этишларини сўраб ариза берди. Аввало, аризаси қабул қилинмаслигига қатъий ишонарди, иккинчидан бу воқеага у ўзининг яқин сафдошлари ва шогирдларининг муносабатларини текшириб кўрмоқчи бўлди.

Ақл ишонмайдиган ҳол рўй берди — пленум Сталиннинг истеъфосини қабул қилди. Бу Сталиннинг иккинчи тарихий мағлубияти эди.

Сталин шунақа ариза берганини биз иккита бир-бирдан мустақил манбалардан — Светлана Аллилуевадан ҳамда СССРнинг собиқ ҳарбий денгиз вазири адмирал Н. Г. Кузнецовдан биламиз.

«Дўстимга йигирма мактуб» деган китобида Аллилуева: «Эҳтимол, касаллиги муносабати билан у (Сталин. — А. А.) XIX съезддан (1952, октябр) кейин МҚга иккинчи бор истеъфога чиқмоқчилигини арз этган бўлса керак. Бу ҳодиса XIX съездда сайланган МҚ составига яхши маълум» (191-бет), деб ёзган.

Аллилуева ўзининг «Фақат бир йил» деган иккинчи китобида ҳам шу мавзуда бундай деб ёзган эди: «Отамнинг собиқ тилмочи В. Н. Павловнинг айтишича у 1952 йилнинг охирларида МҚнинг янги аъзоларидан икки бор истеъфо сўраган. Ҳам-малари жўр бўлиб, бундай қилиш мумкинмас, деб жавоб қилишган... Бу бир қур жўр овозлардан у бошқача жавобни кутганмиди? Еки ўзининг ўрнини эгаллашга бирон бири киши рози бўлади деб гумон қилганмиди?.. Қолаверса, чиндан ҳам истеъфога чиқишни истаганмиди у?» (340-бет).

Бундан бу ёғида биз Аллилуева, унинг истеъфоси қабул қилинмади, деб ўйлаб хатга қилаётганини кўраемиз.

Сталиннинг ўша аризаси тўғрисида адмирал Кузнецов ҳам ёзган ва у МҚ Сталиннинг истеъфосини қисман қабул қилган деб қўшимча қилган, аммо ўша «қисман» ни мада ифодалангани масаласида чалкашиб кетган. Мана, унинг сўзлари:

«Унинг (Сталиннинг. — А. А.) қисман истеъфо тўғрисидаги расмий илтимосномаси ни мен кейинроқ — партиянинг XIX съездидан кейин, КПСС МҚ пленумида эшитди. Ушанда Сталин Мудофаа вазири вазифасидан озод этилган, аммо партиянинг МҚси в. Вазирлар Кенгашида бош лавозимларни ўзида қолдирган эди».

Бир масалада Кузнецов жуда қаттиқ адашади: СССР Қуроли кучлари вазири лавозимдан Сталин 1947 йилдаёқ кетгани, ўрнини Булганинга топширгани ҳаммага маълум.

Хўш, истеъфо масаласи қандай ҳал этилган? Цензура (фикр назорати) назариде қутулиб ўтган иккита ҳужжатдан маълум бўладики, Сталиннинг «қисман ишдан бўшатилиши» дегани унинг бош котиблик лавозимидан кетгани, аммо МҚ котибларидан бири лавозимида ҳамда Вазирлар кенгаши раиси лавозимида қолганини билдирар экан.

Сталиндан кейин чиққан Қомусий луғатда унинг таржимаи ҳоли очик-ойдин қилиб бундай ёзилган: «Партиянинг XI съездидан кейин 1922 йил 3 апрелида Марказий Қўмта пленуми В. И. Лениннинг тавсияси билан И. В. Сталинни партия МҚнинг бош котиби этиб сайлади. Бу лавозимда И. В. Сталин 1952 йил октябригача ишлади, кейин умрини охиригача МҚ котиби бўлиб келди».

Худди шу маълумот Ленин тўла асарлар тўпламининг қўшимча маълумотлар қи

мида қайтарилган: «Сталин... 1922 йилдан 1952 йилгача — партия МҚнинг бош котиби, кейин КПСС МҚ котиби».

Бу ерда ҳеч қанақа тасодифий сўз йўқ. Сталин 1952 йил МҚ пленумидан кейин бош котибликдан кетгани, балки ўнта котибдан биттаси бўлиб қолгани тўғрисидаги бу икки ҳужжат кишида шубҳа қолдирмайди.

Ким унинг ўрнини эгаллади? Бу ҳақда замондошлар хотираларида ҳам, партиянинг расмий ҳужжатларида ҳам ҳеч қанақа кўрсатма йўқ, лекин сир ҳам эмаски, МҚ Котибиятида Сталиннинг ўрнини, албатта, Маленков олган эди. Фақат энди у бош котиб деб эмас, МҚнинг биринчи котиби деб аталарди. Сталиннинг ҳокимияти энди унинг шогирдлари қўлига қонуний жиҳатдан ҳам ўтганди.

Албатта, Сталин ҳануз партиянинг ўнгдори бўлиб қолаверди, МҚ Котибияти ва Ҳайъати саналганида унинг исми алифбога қарамасдан ҳамон биринчи ўринда саналарди. Лекин у энди бутунлай «иккинчиларга» қарам бўлган «биринчи» эди. Агар шу ҳолга кўникса Сталиннинг Сталинлиги қолмасди. Аввалги чексиз ҳокимиятини қайтаришга интилиб, у навбатдаги ғавво (игво) чиқарди.

### «ИЧКИ КАБИНЕТ»НИНГ ТОР-МОР ЭТИЛИШИ

Ушандан кейинги воқеалар ўрганилгани сари давлат хавфсизлик қўмитасининг янги вазири С. Д. Игнатйев икки томонлама хизмат қилгани кўринади. Бир томондан, Сталиннинг буйруқларини тиришиб бажарар, иккинчи томондан, бу буйруқлар кимга қарши қаратилган бўлса, ўшаларга, яъни Маленков, Берия, Хрущёвга етказиб турар эди. Бу сотқинлик эмас, балки Игнатйевнинг ўзига хос жонташвиши эди. У Сталин буйруғи билан одамларни ўлдирган давлат хавфсизлиги вазирларидан ҳеч қайсиси ўз ажали билан ўлмаганини биларди. Топшириқ бажарилгач, Сталин уларнинг ўзини ҳам йўқ қиларди. Менжинский, Ягода, Ежовлар шу тарзда халок бўлишган. Абакумов ҳибсда ўтирибди. Навбат Берияга келган, Бериядан кейин эса Сталин уни ҳам, яъни Игнатйевни ҳам гумдон қилади.

Масалан, «врачлар иши»да Игнатйевнинг икки томонлама ўйин қилгани тўғрисида ХХ съездда Хрущёв хабар берди. «Бу съездда, — деди Хрущёв, — делегат сифатида давлат хавфсизлигининг собиқ вазири ўртоқ Игнатйев ҳам қатнашяпти. Сталин унга қатъий қилиб: «Агар сен врачларни айбларига иқрор қила олмасанг, биз сенинг бўйингни бир каллага қисқартириб қўямиз», деган».

Қандай шароитда бўлмасин, Сталин бўйини «бир каллага қисқартириб қўйиши»ни билган Игнатйев икки томонлама сиёсат олиб бора бошлади. Акс ҳолда, у Хрущёв, Булганин, Маленков бошчилигидаги Эски Сиёсий бюро раҳбарлик қилиб турган съездда, дарҳақиқат, тирик ўтирмаган бўларди. У, мундай қараганда, Сталин теваригидан чексиз раҳбарларнинг ичида ягона тирик қолгани эди. Уринбосари Рюминни отишди, давлат хавфсизлигига Абакумовдан олдин вазирлик қилган Меркуловни ва унинг ҳамма ёрдамчиларини отишди; Берияни ва унинг ҳамма ёрдамчиларини отишди; ички ишлар ва давлат хавфсизлиги вазирлари Круглов билан Серовни ва барча ёрдамчиларини йўқ қилишди. Игнатйев эса тирик қолди (1974 йили етмиш ёшга тўлгани муносабати билан ҳатто орден ҳам олди).

Сталин ўлиmidан кейин Берия давлат хавфсизлиги ва ички ишлар вазирликларини СССР Ички ишлар вазирлигига бирлаштириб, ўзи раҳбар бўлганида, Игнатйев яна ҳам кўтарилди — уни КПСС МҚнинг давлат хавфсизлиги бўйича котиби қилиб қўйишди!

Ўз жонини сақлаш, шароитга мослашиш ва кўринмай турган хавфларни четлаб ўтиш, боз устига, Сталиндай ўт билан ўйнашиш учун одам ғоят истеъдодли партаппаратчи бўлиши лозим. Игнатйев шунақа одам эди. Чорак асрдан кўпроқ у партаппарат ичида турли мартабаларда — вилоятда (Бошқирдистон), жумҳурияларда (Ўзбекистон билан Белоруссияда) ва марказда (КПСС МҚда) ишлаган. У шахсларга, ҳатто Сталиндай шахсларга қараганда ҳам кўпроқ аппаратга содиқ эди. У оппортунист бўлмаган, балки аппаратнинг мутаассиби эди. Эҳтимол, унинг қутулиб қолишнинг сири ҳам мана шундадир.

Табиийки, у давлат хавфсизлиги вазирлигида ҳам ўзини уста чекист деб эмас, балки партаппаратнинг вакили, элчиси ва партаппарат буйруқларининг ижрочиси деб ҳис қиларди. Мабодо махфий полиция манфаати партаппарат манфаатига тўқнаш келиб қолса, Игнатйевга ўхшаган одамлар партия тарафига турарди, партия тимсоли эса партаппарат эди. Бироқ Сталиннинг шахсий ҳокимлигида партия полицияни эмас, аксинча, полиция партияни назорат қилиб туришини талаб этарди. Эндиликда, Сталин ҳам партияга, ҳам полицияга қарши янги тозалашни ўйлаб топганида — у беихтиёр полициянинг эски кадрларини эски партаппаратчилар билан бирикувида сабаб бўлиб қолди — шунинг натижасида унга давлат хавфсизлиги вазири этиб Игнатйевни тиқштиришди. Сталин уни ўзининг йўриғига солиб олишига ишонди. Ва адашди. Игнатйев ҳақиқий сталинчи — иккиюзламачи бўлиб чиқди. Шу сабабдан у Сталинга қарши фитна уюштириш учун энг қулай ўринда энг қулай қурол бўла оларди.

Энди бизнинг кузатувларимиз шундай бир манзилга келиб қолдики, бунда расмий маълумотлар билан бирга билвосита далиллар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Хрущёвнинг фикрига қараганда: «фитначи врачлар» XIX съезд ўтган даврдан (1952 й. октябри) бери ҳибсда ўтирганлар; Гомулка ишининг «сценарийси» ҳам маълум эди. Уша йилнинг ноябрида Берияни Чехословакиядаги одамларини суд қилишди (Сланский суди); Тифлисдаги бериячиларнинг тергови қизгин давом этарди.

Врачлар терговининг бориши тўғрисида Игнатйев берган биринчи хабарнинг ўзиёки Сталиннинг тағниятлари нафақат Берия ва унинг чекистларига қарши, балки бутун Сийёсий бюрого қарши қаратилганини кўрсатади.

Хрущёв хотираларининг тахлилчиси Эдвард Кренкшоу: «Сталиннинг охириги тоза-лови ўзининг энг яқин сафдошларига, энг аввало, Берияга қарши қаратилган эди», деб ниҳоятда ҳақ гапни ёзган. Мана шу сабаблар оқибати ўлароқ Берия Сталинга барча лавозимлардан истеъфо беришини таклиф этмоқчи бўлди. Лекин ҳали бундай таклифни айтиш, боз устига, бунақа қарорни амалга ошириш осон эмас, бу йўлда шундай тўсиқлар бор эдики, уларни бартараф этмасдан туриб, Сталинни тутиб бўлмасди. Энг катта тўсиқ — генерал Поскребишев бошчилигидаги унинг «ички кабинет», генерал Власик бошчилигидаги шахсий соқчилари ва генерал Косинкин бошчилигидаги Кремл комендантураси эди. Сталинга садоқатли бу хизматчиларни жисмонан йўқ қилиш билангина Сталиннинг ўзини сиёсатдан четга чиқариш мумкинлигини Берия яхши биларди.

Ўртада яна иккита муаммо турарди: биринчидан, Сталинга истеъфони қаерда таклиф қилинса яхши — Кремлдами, Масков яқинидаги уйидами ёки Қора денгиз бўйидаги далаҳовлисидами? (Кейинчалик Хрущёвни лавозимдан четлаштиришда унинг Қора денгиз бўйидалигидан фойдаланишган.) Иккинчидан, Сталин олдига юборилади-ган «вакиллар»га МҚ Ҳайъати аъзоларидан кимларни қўшиш мумкин, деган масала эди.

Сталин олдига бунақа талаб билан кимлар бормаслиги маълум? Булар Молотов, Ворошилов, Каганович, Микоянлар эди. Улар ўтмишдаги ўзаро алоқалари ёки кўрқоқликлари туфайли бу ишга жазм этолмасдилар. Ҳайъатнинг янги аъзолари ўз-ўзидан ҳисобга кирамайди, чунки биронтаси бутун режани Сталинга сотиб қўйиши хавфи бор эди. Унда кимлар? Хрущёвнинг таъбири билан айтганда, янги Бюронинг ҳукуматлашган ички давраси қоляпти. Бу даврага Сталиндан ташқари фақат норасмий тўртлик — Берия, Маленков, Хрущёв ва Булганинлар кирарди ва уларга қўшимча шу тўртликнинг одами бўлган Игнатйев ҳам бор эди. Тақдир тақозасига кўра, Сталин ҳам фақат шуларни қабул қиларди.

Хрущёв берган маълумотларни Аллилуеванинг хотиралари ҳам исботлайди: «Энг сўнги вақтларда (далаҳовлига, Сталиннинг ҳузурига) Берия, Маленков, Булганин, Микоянлар тез-тез келишар, баъзан Хрущёв ҳам пайдо бўлиб қоларди. Хотини қамалгандан кейин, 1949 йилдан бери Молотов амалда четга чиқиб қолган, ҳатто отам касал ётган кунлари ҳам уни чорлашмади»

Сталиндан истеъфо талаб қилишга мос, анча хавфсиз жой, албатта, Масковдан яйроқ Гуржистоннинг Қора денгиз бўйлари эди. Бироқ «Минграл иши» уюштиригандан кейин Сталин ҳамюртларидан чўчиб турар ва у ёқларга дам олгани бормай қўйган эди. «Сўнги дамларда у аниқса ҳилватнишин кун кечирарди. Жанубга 1951 йил кузиде боргани охириги марта бўлди», деб ёзади Аллилуева. Шундай қилиб, жануб масаласи ҳам чиппака чиқди. Кремл билан Масков яқинидаги далаҳовли қолди. Кремл давлат ва партиянинг қароргоҳи, очкичасига бўлса, шу ер яхши, чунки ҳамма очки ишлар Кремлдан чиқиши лозим. Аммо Сталин, мабодо истеъфо тўғрисидаги талабдан бош тортса, битта тугмачани босиш билан нафақат Кремлда, балки Масковда, қолаверса, бутун мамлакатда ғавго кўтариб юбориши мумкин. Бу ерда алоқа воситалари зўр йўлга қўйилган. Шунинг учун Кремл ҳам чиппака чиқди. Сталиннинг Масковдан четдаги Кунсево қишлоғидаги далаҳовлиси мақбул жой деб топилди.

Кунсево ҳам хавфли эди, Аммо Сталиннинг «ички кабинет» ишлаб турганда хавфли. Сталинни бу «кабинет»дан маҳрум қилинг, у сизнинг қўлингизда — Бериянинг режаси айнан шундай эди. Сталиндан унинг шахсий дўхтирини, шахсий соқиларининг бошлигини, шахсий кабинетининг бошлигини, Кремлдаги унинг вакили — Кремл комендантини айриш керак эди. Уларни эса фақат Сталиннинг ўз қўли билан йўқотиш мумкин эди холос. Бу иш Берияга чўт эмас. Хрущёвнинг ҳикоя қилишича: Поскребишевнинг ғаладидан Сталиннинг махфий ҳужжатлари йўқолади. Бу йўқолишининг ташкилотчиси Бери бўлганига бизда бевосита далил йўқ, лекин Берия ташкил қилганига шубҳамиз ҳам йўқ. Хрущёв йўқолган у ҳужжатларни Сталиннинг иқтисодий масалага тегишли қўлёзмалари эди, дейди. бироқ, афтидан, Берия Поскребишевдан ўта махфий нарсаларни ҳайфираб олган шекилли, акс ҳолда, Сталин: «Мен Поскребишевни махфий материални йўқотганида ушладим. Бошқа ҳеч ким бу ишни қилолмади. Махфий ҳужжатлар Поскребишев қўли билан йўқотилган. У сирни ошкор қилди» демаган бўларди. Уша заҳот Сталин Поскребишевни ишдан олди, аммо отишга улгурмай қолди.

Генерал Власикка Сталиннинг ғазабини кўзга шундан анча енгил кўчди. Касб чекист бўлган Власик буткул Бериянинг қўлида эди ва шу Берия туфайли Сталинни ёнида неча йиллардан буён ишлаб келарди. Лекин фитнада ундан ҳеч ҳам фойдалани



бўлмасди, Сталинга ифво қилиб уни қаматишнинг иложи бор эди — Берия шундан қилиб қўя қолди. «Айтиш керакки, охириги пайтларда отамнинг ҳатто эски яқинлари ҳам қувгин қилинган эдилар: садоқатли Васкин 1952 йил қишида қамоқхонага тушди, худди шу пайтлари отамнинг шахсий котиби Поскребишев ҳам четлаштирилди, ҳолбуки у, 20 йилга яқин хизмат қилган эди», деб ёзади Аллилуева.

Сталиннинг шахсий дўхтири Виноградов ҳамда Кремл Даволаш бошқармасининг бошлиғи Егоровлар ҳам Бериянинг режаси бўйича ҳибсга олинган, деб тахмин қилишимизга жиддий асослар бор. СССР соғлиқни сақлаш вазирни Смирнов ҳам худди ўша режа бўйича ишдан олинганга ўхшайди, чунки у Сталиннинг олдига бемалол кириб чиқадиганлардан эди. Унинг ўрнига партиядо ҳеч кимга таниш бўлмаган, лекин Берия яхши биладиган Третьяковни қўйишди.

Коминтерн арбобларидан бири Франс Боркенау айтиди Кремл дўхтирлари ҳибсга олинган пайтлари мана бундай тахминни илгари сурган: «Сталиннинг шахсий дўхтирларининг қамоққа олиниши Маленков бошлиқ сафдошларининг унга қарши фитна бошлангларини билдиради — улар Сталиннинг тақдирини ҳал қилиш учун унинг ёнига ўзларининг дўхтирларини тиркаб қўйишмоқда...»

Бугун биз аниқ айта оламизки, академик Виноградов (Сталиннинг хос дўхтири) гуруҳидаги дўхтирлар Бериянинг маҳфий айғоқчиси Тимашук деган аёл дўхтирнинг чақимчилиги билан қамалган эди. Аммо Сталин бу қама-қамаларни, дўхтирларни (уларга қўшиб маршал Конев қақуви билан Берияни ҳам!) «ингилзларнинг эски айғоқчилари» деб эълон қилиб, Бериянинг ўзига қарши қаратиб юборди.

Дўхтирларнинг қамоққа олинишига Сталиннинг муносабати тўғрисида унинг хўжалик иқтисодчиси Валентина Васильевна ҳикоя қилиб берган. Ушанга кура, Сталиннинг шахсий дўхтирлари ҳибсга олинган заҳоти улар ҳақида Сталиннинг олдида дастурхон устида Берия, Маленков, Хрущёв, Булганин иштирокида суҳбатлашишга тушишди. Аллилуева бундай ёзади:

«Дўхтирлар иши» умрининг охириги қишида рўй берган. Кейинроқ Валентина Васильевнанинг менга ҳикоя қилиб беришича, отам ишнинг бундай тус олишидан жуда қайғурган. Бу воқеа тушлик пайти дастурхон устида қандай муҳокама этилганини у аёл (Валентина Васильевна) эшитган. Ҳар доимгидай дастурхон тузаётган бўлган. Отам дўхтирларнинг «қинғирликларига» ишонмаслигини, бундай бўлиши мумкин эмаслигини айтган... Улар... бунақа ҳолларда одатдагидек, жим ўтиришган».

Аллилуева Валентина Васильевнани тарафқаш, отамни ҳимоя қиляпти деб ўйлайди, лекин давомида бундай қўшимча қилади: «Барибир унинг айтганларини тинглаш керак ва унинг ҳикояларидан қандайдир мағзини чақиб олиш керак, чунки Валентина Васильевна сўнгги 18 йилдан бери отамнинг уйда яшаган, мен бўлсам у ерда камдан-кам бўлардим».

Берия унга қарши фитна қўзғатиш мумкинлигини Сталин хаёл қилармиди? Нафақат хаёл қиларди, балки айни урушдан кейин шундай фитна уюштирилишидан жуда қўрқиб юрарди. «Урушдан кейин Берия Сиёсий бюро аъзоси бўлди ва Сталин унинг ўсиб бораётган таъсирдан ташвишлана бошлади. Ташвиш не, қўрқиб бошлади ундан. Бунинг сабаби нима эканини мен унда билмасдим, аммо кейин Бериянинг одамларни қирадиган «бутун машинаси» ошкор бўлгач, ҳаммаси ойдинлашди. Сталиннинг мақсадларини рўёбга чиқарадиган амалий воситалар Бериянинг қўлида экан. Модомики, Берия Сталин ишора қилган ҳар қандай одамни йўқ қилиб юборишга қодир экан, унда ҳар қандай бошқа одамни ўзи танлаб ҳам йўқ қилавериши мумкинлигини Сталин англаб етди. Берия танлайдиган биринчи ўша одам мен бўлиб қиммай тагин, деб Сталин хавфсирарди».

Сталин ўзига расман ажратилган қароргоҳда (Кремлда) яшамаган ягона ҳоким эди. Бутун мамлакат Сталинни Кремлда, собиқ сенат биносидоги Анри Барбюс (франсуз ёзувчиси) тасвирлаган уч хонали квартирада яшайди, деб ўйларди. Аслида у ташқи дунёдан узиб ўрмонга яширилган, баланд девор билан қалъа қилиб ўралган, Кунсеводаги «Яқин далаҳовли» деб аталадиган жойда яшарди.

Ҳа, тарихда ҳеч бир мустабид Сталин Поскребишев ва Власик ҳимоясида сақланганидек қўриқланмаган, ҳеч қайси мулозимлар ўзининг ҳукмдорига Сталиннинг мулозимлари сингари содиқ бўлмаган (шунинг учун ҳам унинг чаласавод ошпазлари генерал бўлиб, Абакумов, Меркулов, Круглов сингари шахсий соқчилари бора-бора вазирлар бўлиб кетишган).

Нафақат вазирлар, балки Сиёсий бюро аъзолари учун ҳам Сталиннинг ҳузурига кириш тартиби ҳақоратомуз эди: лавозими ё мартабасидан қатъи назар, ким Сталин олдига кирмоқчи бўлса, унинг шахсий соқчилари тинтувидан ўтиши лозим. Сталиннинг шахсий соқчилари қанчалик жиддий бўлганини, масалан, Молотов бошидан ўтган бир воқеа яққол кўрсатади. Бир куни Молотов муҳим иш юзасидан Лондонга бориб қайтаётган, ҳисобот бергани кўналгадан (аэродромдан) тўппа-тўғри Кремлга, Сталиннинг ҳузурига йўл олган. Соқчилар Молотовнинг чўнтагидан тўппонча топишади ва сал қўл билан олишади. Молотов Сталинга арзланади, аммо Сталин соқчиларининг тарафини олади. Сталиннинг далаҳовли-қалъасида ҳам мана шунақа қаттиқ соқчилик тартиби мавжуд эди.

Хрущёвнинг хабарига кўра, Сталинга хизматчи ва кўриқчилар танлашда Берия иштирок этган. Шундай пайтлар бўлганки, Берия Сталиннинг теварагига фақат гуржиларни йиққан. Сталин буни билгач, Берияни фақат гуржиларга ишонишда айблаган, ҳолбуки, ўрислар ҳам унга, яъни Сталинга садоқатда гуржилардан кам эмаслар. Берия соқчиларни алмаштиришга мажбур бўлган. Шунга қарамасдан, Сталиннинг янги кўриқчиларига ҳам Бериянинг таъсири кучлилигича қолаверган. Шу муносабат билан Хрущёв бундай ёзган эди: «Гуржиларни ҳайдагандан кейин ҳам Берия Сталиннинг мулозимларини назорат қилиб турарди. Берия ЧКда шу қадар кўп ишлаган эдики, у ердаги чекистларнинг ҳаммасини биларди. Улар ҳаммалари Бериянинг ҳурматини қозонишга интилишар ва натижада Берия улардан ўзининг мақсади йўлида фойдаланиши осон кечарди. Шунинг учун Сталин ҳатто ўзининг ўрис мулозимларига, шу жумладан хос соқчиларига ҳам ишона олмасди».

Бироқ «ички кабинет» тепасида Поскребишев, кўриқчилар тепасида эса Власик туришар экан, Берияга Сталиннинг соқчиларидан «ўзининг мақсади йўлида» фойдаланиш унча осон эмасди. Аммо Сталин ифвога учиб, ўзининг «ички кабинети»ни буткул тор-мор қилди. Сталин учун бу ўзини ўзи ўлдирish билан баробар иш эди.

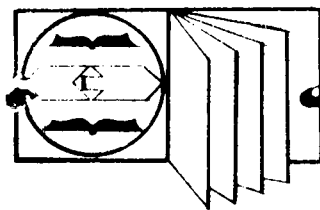
Тўртлик аъзолари Поскребишевнинг ўрнига Сталинни ташқи дунёдан ва ахборотдан узишга қодир, аммо ўзи бунинг нимага кераклигини билмайдиган (фитначиларда бунақа қул ижрочилар кўп эди) одам келишига нақадар катта аҳамият беришганини осон тасаввур қилиб олса бўлади. Поскребишевнинг лавозимини «кабинет»да ундан кейинги катта ҳисобланган Владимир Наумович Чернуха эгаллади. У сибирлик, 1918 йилдан бери партия аъзоси эди. Гражданилар урушининг фаол қатнашчиси, Поскребишев болшовийлик йўлини Уфада шу Чернуха билан бирга бошлаган ва уни 1925 йили «уртоқ Сталиннинг Котибияти»га бошлаб келган. Чернуха ўзи тўғри одам бўлса ҳам, чекланган, ғирт аппаратчи (амалдор) эди. У Поскребишев ўрнига ҳеч тўғри келмас, лекин Сталиннинг атрофида бўлак одам йўқ эди. Эҳтимол шунинг учундир, Сталин ўзига янги ерданчини МҚ аппаратида ташқаридан топishга қарор қилди. Сталин «кабинети»нинг янги хўжайинидан кучли ирода ва садоқатдан ташқари яна партия-чекист машинаси фаолиятини, ҳарбий тартибни ҳар томонлама билиш ва пухта назарий тайёргарлик ҳам талаб этиларди. Шунақа одам тезда топила қолди, у — КПСС Ленинград шаҳар кўмитасининг биринчи котиби Владимир Никифорович Малин эди. Энг юқори доиралар билан алоқаси бор бўлган номзод — эски ишлари бўйича уни энг камиди КПСС МҚ Ҳайъати аъзоларидан Андрианов, Пономаренко, Игнатйев, Маленков ва Бериялар ганишарди.

Малин партия аппаратида «улуғ тозалаш» натижасида келган маленковчилардан бири эди. Уруш арафасида Маленков уни Белоруссия МҚнинг котиби қилиб қўйди, уруш пайтида у аввал генерал мартабасида армиянинг Ҳарбий кенгаши аъзоси этиб, кейин Олий Бош қўмондонлик қошидаги партизанлик ҳаракати Марказий штаби бошлигининг ўринбосари этиб тайинланди (штаб бошлиғи Пономаренко эди). Бу лавозимда Малин партизанлик ишлари бўйича галдаги ҳисоб бериш чоғида Сталинга ҳам дуч келган бўлиши мумкин, аммо хизмат тақозасига кўра Берия билан яқин алоқада бўлгани шубҳасиз. Урушдан кейин у Пономаренко ва давлат хавфсизлигининг бўлғуси вазир Игнатйевлар билан биргаликда Белоруссия МҚнинг котибларидан бири этиб тайинланди. 1948 йили Пономаренко КПСС МҚнинг котиби бўлгандан кейин Малин МҚ қошидаги Ижтимоий фанлар академиясининг аспирантурасига ўқишга юборишларини сўради. Аспирантурани 1949 йили муддатидан илгари тугаллаб, фан номзоди деган унвон олди. Ждановчиларни тор-мор этиш бошланган йили Маленков Ленинградда ўзининг энг синналган одамларини — Андриановни Ленинград вилоят кўмитасининг биринчи котиби қилиб юборди. Худди мана шу лавозимдан Малин 1952 йили Поскребишевнинг ўрнига келди. Албатта, унда Поскребишевнинг ҳайбатли обрўсидай обрў йўқ, лекин ўзиге юкланган вазифани бажаришга — Сталиннинг ҳар бир ҳаракати, топширигини кузатиш ва адо этишга, бу ҳақда Маленковга ҳисоб бериб туришга етарли даражада укўвли эди.

Сталин 1953 йил 13 январда Кремл дўхтирларининг ҳибсга олингани тўғрисидаги машҳур мақоласини эълон қилган заҳоти мустабиднинг ниятлари тўғрисидаги ҳақ қандай фол очишлар тўхтади. Энди Сиёсий бюро аъзоларидан тортиб то оддий соеве фуқароларигача ҳамма «баттар йўл»ни кутарди. Демак, Сталин далаҳовли-қалъасид ўзини янада хавфсиз ҳис қилиши учун, худди 1937 йилдагидек, милёнлаб одамларни нариги дунёга, лагерларга, қамоқхоналарга олиб кетадиган «суронли, ҳамма нарсанга яқсон қилувчи, шафқатсиз» тозалов кутила бошланди. Сталиннинг Кунсеводаги далаҳовлисига келиб кетгач, Заградин-Хрущёвнинг таасуротлари айнан мана шунақа эди. Модомики, бу даҳшат содир бўлмаган экан, модомики юзминглаб одам тирик қолган экан, модомики милёнлаб одам конслагерлардан қутулиб қолган экан, бу СССРда Сталиндан кейин энг мафқур кимса бўлган Бериянинг хизмати эди...

Русчадан таржим

Охири келгуси сонда



Исломбек Турсунов

## ЖУМҲУРИЯТИМИЗ ЖАҲОН БОЗОРИГА ЧИҚАДИМИ?

Туркистон ўлкасининг мустамлакага айлантирилиши туркий тилда сўзлашадиган халқларни зўравонлик билан икки қисмга бўлиб ташланишига олиб келиб, бир қисми Россия империяси доирасида, иккинчи қисми унинг ташқарисида қолди.

Шу пайтгача Туркистон тарихи кўрқа-писа ёзиб келинди, шунинг учун ҳам у бузилган, чала, хулосалари сохта. Елғон аралашган жойда уйғунлик ҳам, илҳомбахш таъсирчанлик ҳам бўлмайди.

Кейинги йигирма аср мобайнида нисбатан бир текис, тараққиётнинг олға қараб борган манتيқага эга бўлган Оврўпа тарихидан фарқли равишда, Туркистон тарихида ғалати манзарани кузатиш мумкин: IX—XV асрларда маданиятнинг инсоният онгини нурафшон этган, дунёга кўплаб даҳоларни тақдим этган ва унинг бундан кейинги тараққиётига салмоқли таъсир кўрсатган ёрқин, сезиларли парвозидан сўнг бирдан XV асрдан бошлаб, бошқа, христиан цивилизациясининг жадал ривожланишига солиштирганда, пасайишни, қоқоқлик ва турғунликни кузатиш мумкин. XV асрдан бошлаб, мана шундай буюк давр, жадал ривожланишдан кейин Туркистон цивилизацияси гўё тўрт юз йил уйқуга кетгандек бўлди, ўлка тарихида «энг қора, энг шармандали давр» бошланди.

Тарихнинг бу ҳодисасини қандай изоҳлаш мумкин? Инсоният катта бир қисмининг руҳий фаллиги ўзгариши сабаблари нимада?

Агар тарихга синчиклаб назар ташласак, бир нуқтаси эътиборимизни тортади: инқирознинг бошланиш даври XV асрга, яъни бир ярим минг йил мобайнида мавжуд бўлган Буюк ипак йўлидаги ҳаракат тўхтаган даврга тўғри келади. Туркистонда тараққиётнинг пайдо бўлиши, гуллаши ва инқирози I асрдан XV асргача бўлган даврни қамраб олади. Буюк ипак йўли тугаши эса бевосита XV аср билан, буюк жуғрофий кашфиётлар даври билан боғлиқдир. Х. Колумб, Васко да Гама ва бошқа жасур денгиз сайёҳлари афсонавий Шарққа олиб борадиган сув йўлини қидиришди ва икки қитъани кесиб ўтиб, Фарб ва Шарқни бирлаштирган олис Буюк ипак йўли ўрнига арзон ва самарали сув йўлини топишди.

Бу икки ҳодиса ўртасида чуқур боғлиқлик борлигини сезмаслик мумкин эмас: Туркистон учун савдо, миллатлар ўртасидаги мулоқот йўқ бўлди ҳисоб, эҳтиёж дунёни ўзича идрок қилиш билангина чегараланди ва шу йўсинда ҳаммаёқ хувиллаб қолди. Туркистон узоқ вақт жаҳоннинг асосий савдо йўлларидаан ажрალიб қолди.

Ваҳоланки, Буюк ипак йўли ўтган мамлакатлар ўртасида ўн беш аср мобайнида мустақкам иқтисодий ва маданий алоқалар мавжуд бўлган эди. Буюк ипак йўли тарихга айланганига беш аср бўлди, лекин у абадий халқаро ҳамкорлик намунаси бўлиб хизмат қилади. Унинг ғоялари бугунги кунда Туркистон ўлкаси олдида бутун кескинлиги билан турган зарурат: ўлканинг жаҳон савдосида қатнашуви ва дунё океанига чиқиш мақсадига яқин ва ҳамоҳангдир.

Туркистон ўлкасининг бугунги аҳволи XIX аср ўрталаридан бошланади. Ушанда дунёнинг турли бурчакларида ҳар хил воқеалар бўлиб Туркистон тақдирига у ёки бу даражада таъсир кўр-тади. 1861 йилда Россияда крепостнойлик бекор қилинди. Бу тарихий ҳодиса мамлакатнинг сан-ат тараққиётига беқиёс ижобий таъсир кўрсатди. Шундан кейин Россияда капитализм тараққиёти шундай тезлик билан давом этдики, Оврўпанинг баъзи мамлакатларида бутун бир аср мобайнида қилинган ишлар бу ерда бир неча ўн йилда амалга оширилди.

1861—1865 йилларда АҚШда Жанубнинг пахта плантациялари қулдорлари билан саноатлаш-ган Шимол ўртасида қулдорликни бекор қилиш учун фуқаролар уруши авж олиб кетди. Бу уруш натижасида АҚШдан Россияга пахта келтириш кескин камайди. Россиянинг ишбилармон доирала-рида муҳим саноат хом ашёси — пахтага бой бўлган Туркистон ўлкаси ҳақида тобора кўпроқ

гапира бошладилар. Россия Туркистон ўлкасини босиб олиш бўйича кенг миқёсли ҳарбий тадбирларни амалга оширишга киришди.

Совет даврида расмий тарбиёт Туркистоннинг Россия таркибига ихтиёрий қўшилганлиги тўғрисидаги фикрни жамоатчилик онгига сингдириш учун кўп ҳаракат қилди. Бу муҳим сиёсий дастурни амалга ошириш учун Туркистон халқларининг миллий ғурурини ерга уриш, Туркистон халқларининг ўша даврдаги ҳаёт шароитида ижтимоий тараққиёт куртаклари «йўқ»лигини асослаш лозим эди. Ўлка қанча кўп талangan сайин, тарихий материализм назарияси билан мустаҳкамланган бу рийёкорона фикр халқлар онгига кўпроқ жойлана бошланди.

Туркистоннинг Россияга қўшиб олинishi шу пайтгача бу ўлка халқлари тақдирида, уларнинг миллий тараққиётида гўё бир нажотбахш ишдай баҳоланиб келинди. Аслида эса тескариси бўлди. Туркистон халқларининг эркин иродаси Россияга қўшиб олинishi билан ўзлигини англаш фазилатини йўқотди. Миллат унга тикиштирилган, унинг руҳи, диний этиқоиди, турмуш тарзи, миллий анъаналарида тўғри келмайдиган янги муносабатлар олдида эсанкираб қолди. Агар миллат таъқиб қилинган разм солинас, унинг ҳаётига зўрма-зўракилик билан тикиштирилган нарсаларнинг ҳеч бири унга ростмана сингмаганлигини кузатишимиз мумкин. Биз, жумладан ҳозирги Ўзбекистон мисолида бир-бирига зид икки хил ҳодисани: ишсизлиқни ва саноат корхоналарида малакали ишчи кучлари етишмаётганлигини кузатишимиз. Нега бундай бўляпти? Миллат устидан ҳукмронликни давом эттиришни истовчи кучлар янги «ўзбек иши»ни очишга, миллатни дангасага чиқаришга ҳаракат қилишяпти. Шундай бўлса, бу халқ қандай қилиб, меҳнатига жуда оз ҳақ тўланаётган шароитда, олти ой ёз далада кетмон уриб, пахта етиштириб, дунёнинг ярмини кийинтиряпти.

Туркистон истило қилинганидан кейин Россия ўткини ўз манфаатларига хизмат қилдириш учун шошилиш чоралар кўра бошлади. Бунинг учун биринчи навбатда чегарада божхоналар ташкил этиш керак эди. Бундан кутилган мақсад ташқаридан мол олиб келиш ва олиб чиқиб кетиш мустаҳкам гов қўйишдан иборат эди. Чегарада божхоналар ташкил этиш учун ўн йилдан кўпроқ вақт кетди. Бу пайтда Россиянинг Туркистондаги манфаатлари саноат жиҳатдан анча ривожланган Англия манфаатлари билан тўқнашди. XIX асрда гуркираб ривожланган Англия саноати бу пайтда зўр бериб янги бозорларни излаётган эди. У Ҳиндистон орқали аввал Афғонистонга, кейин Туркистонга интилди. 1881 йилда Туркистон бosh губернатори «Четдан келтириладиган моллар тўғрисидаги вақтинчалик қоидалар»ни тасдиқлади. Бу қоидалардаги асосий нарсаси Оврўпа молларини келтиришни тақиқлашдан иборат эди. Шундай қилиб ўлканинг жанубий савдо йўллари тақа-тақ беркилди. Шу даврдан бошлаб ўлка ташқи дунёдан бутунлай узиб ташланиб, тўлалигича Россия манфаатларига итбат этирилди. Бу аслида Туркистон учун Буюк ипак йўли тугаганидан кейинги иккинчи жиддий зарба эди.

Мустамлакачилар асоратга солинган ўлканинг асосий бойликлари — ери, суви, қуёши эканлигини, ноёб табиий-иқлим шароитлари бебаҳолигини тез тушундилар. Бундан буён бу бойликлар юксак даражада самара бериши керак эди. Ҳар қандай капитал табиатан очкўзликни юзага келтиради, эгаси уни тезроқ ишга солиши келади. Чор ҳукуматининг ўлкадаги асосий мақсади ерларни ўзлаштириш бўлиб қолди. Бундан кутилган асосий мақсад эса ерли халқларнинг ҳаётини яхшилаш эмас, балки кўпроқ «оқ олтин»га эга бўлиш эди. Ерларни ўзлаштиришга фақат давлат хазинасидаги маблағ эмас, балки бадавлат рус ишбилармонларининг маблағлари ҳам жалб қилинди.

Ўлкада асрлар мобайнида шаклланган ер ва сувдан фойдаланиш усуллари эса унумдор лекин нозик ва мўрт суғориладиган деҳқончилик системасини авайлаб асрашга қаратилган эди. Бутун мусулмон халқлари шундай табиий-иқлим шароитида яшайдиларки, улар учун ер ва сув — ҳаёт-мамонт масаласидир. Айнан шунинг учун ҳам бу ўлкаларда табиат ислом дини ва унинг анъаналари билан асраб-авайланган. Ер ва сувнинг табиий мутаносиблигини сақлаш — ҳаёт кечиришининг муҳим принципи саналган. Россия томонидан босиб олинганга қадар Туркистон заминининг ҳаммаси боқарди. Бу ерда барча турдаги экинлар: буғдой ва шоли ҳам, пахта ва зигир ҳам, думкакли экинлар ҳам экилган. Лалми ерларга кам сув талаб қиладиган экинлар, суғориладиган ерларга кўп сув талаб қиладиган экинлар экилган. Шу йўсинда ер ва сувнинг табиий мувозанати сақланган. Мана шу асрий тартибнинг бекор қилиниши халқнинг бутун ҳаёт тарзини, барча мавжумуносабатлар ва тасаввурларни йўққа чиқарди. Шундай қилиб, даладардан пахтадан бошқа экинларни суриб чиқариш бошланди. Ҳозир бу ҳодиса пахта яккахокимлиги деб аталиб, турғунлик даврининг иллати сифатида баҳоланаяпти. Бу эса тарихан тўғри хулоса эмас. Аслида пахта яккахокимлиги мустамлакачилик иллатидир.

Ўтган асрда ўлканинг бош ер бошқарувчиси бўлиб ишлаган, Россия империясининг Туркистондаги манфаатларини зўр бериб ҳимоя қилган А. Кривошеин ҳукумат учун тайёрлаган маърузаларидан бирида шундай сўзларни ёзган эди: «Россия ўзининг янги мулки — Туркистонга қандай қарайди? Бу масала ўлка учун, менинг қатъий ишончимга биноан, марказий масалалардан бўлиб унинг битта эмас, учта қирраси бор. Битта қиррасида, эндиликда рус ижтимоий фикрини мақбул этиётган «пахта» сўзи бўртиб турибди. Иккинчи қиррасида «суғорчи» сўзи, ҳозирча ошкор қилинмаётган, лекин ҳаммасидан муҳими бўлган учинчи қиррасида эса «русларни кўчириб келтириш» сўзлари ёзилган.

Россия империясининг молия вазири И. А. Вишеградский эса Туркистонни «рус тоғидаги олмос», деб атади. Шу йўсинда қуёшли ўлка бойликлари Россияга дарё бўлиб оқа бошлади.

Октябрь инқилоби мамлакатдаги барча халқларнинг чинакам озодлигини ва тенглигини таъминлашдек юксак мақсадларни ўз олдига қўйган эди. Афсуски, амалда бундай бўлди, дейи қийин. Совет даврида мамлакатнинг пахта мустақиллигини таъминлаш учун қанча пахта кераклигини ҳеч ким аниқ билмаган шароитда, пахта васвасаси кучайтирилди. Агар 1881 йилда Туркистондан Россияга 58 минг пуд пахта олиб кетилган бўлса, юз йил ўтгач, унинг миқдори 5 миллис тоннага етди. Чўллари ўзлаштириш авжига чиқishi натижасида Орол денгизи қуриди.

\* \* \*

СССРдаги қайта қуриш — буюк тарихий ҳодисадир, чунки у омманинг ақидапарастликдан қарахликдан қутулиб, чинакам ақл-идрок билан иш тутишга ўтиши бўляпти. У жамиятдаги бар...

маънавий кучларни ҳаракатга келтириб, онгни ўзига ва атрофдаги барча нарсаларга танқидий қарашга мажбур этди.

Яқин келажакда планли-тақсимлаш иқтисодиёти ўрнини бозор муносабатлари олиши керак. Ҳўжалик юриштининг бу икки усули ўртасидаги фарқ ер билан осмончадир. Товар муносабатлари ёки ҳозирги ибора билан айтадиган бўлсак, бозор муносабатлари шундай бир механизмки, у жамиятнинг барча иқтисодий ҳаётини қатъият билан бошқариб боради. Иқтисодиётга маъмурий йўл билан аралашиб узоқ йиллар унинг ҳақиқий ҳаракатлантирувчи кучлари ўрнини босиб келди. Эндиликда жамоат мулки ҳукмронлиги бекор қилинди ва турли шаклдаги мулкларнинг мавжуд бўлиши қонунлаштириб қўйилди. Бу демак, бундан буён бозор ижтимоий ҳаёт ҳодисалари содир бўладиган асосий майдонга айланди.

Асримиз бошида бозор муносабатларининг мана шу аҳдоқий томони, унинг «шафқатсизлиги, раҳмсизлиги» инқилобга сабабчи бўлган эди. Лекин энди маълум бўлишича, ҳўжалик юриштининг бу табиий системасидан юз ўгириш ижтимоий ҳаётнинг барча томонлари инқирози билан тугар экан. Ғарбдаги ривожланган капиталистик мамлакатларнинг тажрибаси эса айнан товар муносабатларининг «шафқатсизлиги» бизнинг ҳозирги ҳаётимизда умуман унитлаёзган меҳр-шафқат сингари қадимий ва табиий ҳодисанинг қайта жонланишига шароит яратишини исботлади.

Биз эртага мамлакатимизда юзага келадиган давлатлар иттифоқида бир-бирини аяб ўтириш деган нарса бўлмастлигини яхшироқ англаб олишимиз учун ҳам бозор муносабатларининг бу маънавий томонига алоҳида эътибор беришимиз зарур. Бу ерда фақат бир қонун — рақобат қонунини ҳукмронлик қилади. Шу боисдан мустақил жамиятнинг келгусидаги фаровонлигини таъминлаш, бозор иқтисодиёти шароитида яшаш учун барча тайёргарликларни кўриш лозим.

\* \* \*

Бугунги кунда Ўзбекистонда ҳаёт шароити ўзгарди: барча жумҳуриятларда бўлаётганидек, жамиятда янги, эркин, суверен ҳолат юзага келаяпти. Бундан буён аввалги ўлчовлар билан яшаб бўлмайди.

Бозор муносабатларининг янги шароитида Ўрта Осиё жумҳуриятлари ва Қозоғистоннинг ташқи дунёдан узоқлиги ноқулайлик тўғдиради. Иқтисодни равион ривожлантириш учун эса жумҳурият чет мамлакатлар билан иқтисодий алоқаларни кенгайтириши керак. Бунинг учун энг қўлай сав йўлидир. Ҳозир эса биз учун денгизга чиқадиган йўл узоқ. Чегарадан кириш-чиқиш тартиби қаттиқлиги сабабли жануб орқали ташқи дунё билан боғланиш мумкин эмас. Бу аҳвол бундан буён ҳам давом этса, ўлканинг Россияга мутелиги сақланиб қолавериши мумкин.

Ҳўш, мавжуд аҳволдан қутулишнинг қандай йўли бор? Биринчи навбатда Иттифоққа бирлашадиган жумҳуриятлар ўртасидаги муносабатлар янгича асосда, яъни 1991 йил 23 июлда келишиб олинган янги Иттифоқ шартномаси принциплари асосида бўлиши лозим. Унда: «Шартномада қатнашувчи ҳар бир жумҳурият — мустақил давлатдир», дейилган. Агар шу сўзларга амал қилинадиган бўлса, иттифоқдош жумҳуриятлар бутун жаҳон ҳамжамияти кўз ўнгига ўз миллий ғурурларининг тан олинишига — мустақил субъект бўлиш, яъни ўз мустақил давлатларини тузиш имкониятига эгадирлар. Аммо мустақилликни эълон қилиш бошқая, Совет Иттифоқи сингари федератив давлат шароитида унинг амалга ошишига эришиш бошқа нарса. Халқлар иродасини жуда қудратли кучлар чамбарчас қилиб боғлаб ташлаган, тарихий кўникмалардан воз кечишнинг ўзи бўлмайди. Шунга қарамасдан озодликка, жамиятнинг нормал ҳолатига қайтишнинг дастлабки умидбахш куртаклари пайдо бўлди, десак бўлади.

Амалдаги мустақиллик эса кўплаб мутлақ зарурий ҳолатлардан иборат бўлади. Бу Туркистон ўлкаси учун биринчи навбатда жаҳон савдосида иштирок этишга имкон берадиган шароит яратишдан, қўлай янги савдо йўлларини танлаш ҳуқуқидан иборатдир.

Мамлакатда сиёсий вазиятнинг ўзгариши энг муҳим нарсани — ирода эркинлигини берадики, бу мустақил жумҳуриятлар ўртасида бозор муносабатларига қайтиш заруратини юзага келтирган сабаблардан биринчидир. Илгариги иттифоқдаги жумҳуриятлар қандайдир бир ясама тусда эдилар, уларда инон-ихтиёр йўқ эди. Улар учун ҳамма нарсани Давлат план комиссияси, Давлат таъминоти ва бошқа кўплаб иттифоқ идоралари ҳал қилар эди. Шунинг учун ҳам жумҳуриятларнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ҳозирги ҳолати ачинарли аҳволдадир. Қозоғистон ҳудуди Францияниқидан беш баравар катта бўлишига қарамай, дунёда шундай жумҳурият борлигини биров билса, биров билмайди. Украина, Ўзбекистон, Грузия, Татаристон сингари йирик миллий давлатлар аҳволи ҳам худди шундайдир. Бу вазият Иттифоқ жумҳуриятларига янгича қарашни, жаҳон ҳамкорлигидаги уларнинг ҳақиқий ўрнини таҳлил этишни тақозо этади.

Туркистон ўлкасининг ташқи дунё билан мустақил алоқалари шу пайгача деярли бўлмаган, эндиликда эшикларни очиб қўйиш зарур, десак, ички ҳаётимизни чуқур мушоҳада этиб, ислоҳ қилиш лозим бўлади. Жумладан, Туркистон ўлкасининг узоқ вақт ташқи дунёдан ажратиб қўйилганлиги, фаолият эркидан маҳрум этилганлиги ўз асоратини қолдирган.

\* \* \*

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳозирги Туркистон ўлкаси жаҳон бозорига фақат Россия орқали чиқиши мумкин. Ҳозир молларимизни чет элга олиб бориб сотишимиз учун темир йўл орқали Ленинградга ёки Одессага элтиб, кемаларга ортиш керак бўлади. Ҳар икки ҳолатда ҳам юк Россия ҳудуди орқали ўтади.

Аслида Туркистон ўлкаси жаҳон океанига, унинг энг гавжум жойига яқин жойда жойлашган. Унга чиқиш учун эса Эрон ёки Туркия орқали ўтиш мумкин.

Халқаро муносабатлар тажрибасида транзит юклар нафақат яқин йўллар, балки юк олиб ўтиладиган давлатнинг ички ҳаётига даҳли бўлмаган маршрутлар билан олиб ўтилиши керак. Яъни транзит юклар янги қурилган темир йўллардан олиб ўтилиши лозим. Шу билан бирга, янги бунёд этиладиган халқаро транзит йўллар, улар ўтган жойда иқтисодий вазиятнинг ўзгаришига олиб

келади, наинки янги катта минтақалар билан алоқаларни йўлга қўяди. Шу боисдан транзит йўл масаласи халқлар истиқболида катта аҳамиятга эга бўлиб, диққат билан урганишчи тақозо этади.

Барча транспорт йўллари сингари темир йўллар — ҳар бир минтақа иқтисодий ҳаётидаги қон томирларидир. Халқаро ҳамкорлик кенгаётган шароитда турли мамлакатларни гўё бир ўзаро боғлиқ иқтисодий система сифатида қараш керак. Ғарбий Оврўпада шундай система аллақачоноқ юзага келган. Совет Иттифоқининг жанубий қўшнилари билан муносабатини эса бундай деб бўлмайди, ақсинча улар чегарадаги ўтиб бўлмас қаттиқ тартиб билан ажратиб ташланганлар. Давр эса бу аҳволга чек қўйишни тақозо этмоқда. Қўшни мамлакатлар зарур иқтисодий алоқада бўлишлари керак, келажакда шундай бўлади ҳам, чунки муносабатлардаги сиёсий аҳвол қандай шарт-шароитлар билан белгиланмасин, эртадир-кечдир, халқлар ўртасида ягона оқилона муносабат — иқтисодий алоқаларга жой бўшатиб беради.

Туркистон ўлкасини ташқи оламдан ажратиб қўйиш сўнги юз йил мобайнида жуда хунук шаклга эга бўлди, шу боисдан жанубдаги қўшниларимиз билан кўнгилдагидек муносабатларни тиклаш муҳим вазифадир. Бу халқаро муносабатларнинг биринчи навбатдаги талаби бўлишдан ташқари, боболаримиз руҳи, келажак авлодлар олдидаги муқаддас бурчимиздир.

Янги Иттифоқ шартномаси лойиҳаси Туркистон ўлкасининг биз таклиф этаётган ташқи иқтисодий алоқаларини бўлажак янгиланган Иттифоқ доирасида амалга ошириш имконини беради, деб умид қилишимизга асос бўла олади.

\* \* \*

Ҳўш, халқаро ҳуқуқий нормалар Туркистоннинг чет эл билан темир йўл ёки денгиз орқали савдо қилишига имкон берадими? Беради. Маълумки, қитъа ичидаги давлатларнинг халқаро қоидалари алоҳида бўлиб, улар денгиз соҳилида жойлашган давлатларникидан фарқ қилади. Сабаби, қитъа ичидаги давлатлар қўшни давлатлар билан қўршалган бўлиб, бевосита океанга чиқиш имкониятига эга эмаслар, бу эса уларга халқаро алоқаларни йўлга қўйишда бирмунча ноқулайликларни юзага келтиради. Жаҳоннинг Австрия, Афғонистон, Боливия, Ботсван, Венгрия, Лаос, Замбия, Люксембург, Чад, Чехословакия, Швейцария, Марказий Африка Жумҳурияти каби мамлакатлари ана шундай давлатлар сирасига киради. Улар гўё ўз қўшниларига абадий қарамдай бўлиб қолганлар. Халқаро алоқани йўлга қўйиш учун улар қўшни мамлакат ҳудудидан ўтиб, денгиз соҳилига чиқишлари ва у ердан кемаларда яна йўлни давом эттиришлари керак. Ҳақаро ҳуқуқий муносабатларнинг моҳияти шундаки, ҳар бир давлат ўзича бир дунё бўлиб, бошқа давлатлар олдида мустақилдир ва улар ўртасида ҳеч қандай ҳакам йўқ.

Бироқ бизнинг замонамизда қитъа ичидаги давлатлар билан савдо йўли ўтиши керак бўлган давлатлар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий нормалар ишлаб чиқилган. Улар шундан иборатки, жаҳон ҳамжамияти бундай давлатларнинг ўзига хос ноқулай аҳволига тушуниб муносабатда бўлади ва улар инсониятнинг бошқа қисми билан баравар ривожланиши учун тенг шароитлар яратиш зарурлигини тан олади.

«Транзит» — лотин сўзи бўлиб, «ўтиш» деган маънони, моллар ва йўловчиларни оралиқ мамлакат орқали иккинчи мамлакатга олиб ўтишни билдиради.

Саноат жадал ривожланиши билан қитъа ичидаги давлатлар муаммоси тобора жиддий тус ола бошлади. Шу муносабат билан БМТ Бош Ассамблеяси бир овоздан резолюция қабул қилиб, унда денгизга туташ бўлмаган давлатларга халқаро савдо йўлларига чиқиш учун зарур шарт-шароит яратиш зарурлиги қайд этилди.

1964 йил 23 мартдан 16 июнгача Женевада БМТнинг савдони ривожлантиришга бағишланган конференцияси бўлиб, унда қитъа ичидаги давлатлар савдосига дахлдор бўлган бир қатор қоидалар қабул қилинди. Булар қуйидагилардир:

1. Қитъа ичидаги ҳар бир давлат денгизга эркин чиқиш ҳуқуқига эга;
2. Денгиз соҳилидаги давлатлар денгизга чиқиш йўли бўлмаган давлатларга эркин ва чекланмаган миқдорда юк олиб ўтиш имконини бериши керак;
3. Бунда транзит моллардан божхона солиғи олинмайди;
4. Транзит транспорт воситаларида чет эл юкларини ташиганлиги учун солиқ солинмайди;
5. Транзит ҳар қандай шароитда ва барча мол турлари учун амалга оширилиши мумкин;
6. Белгилаб қўйилган мазкур ҳуқуқлар давлатлар ўртасида ўзаро тузилган шартнома асосида амалга оширилади.

\* \* \*

Қитъа ичида яшайдиган халқларнинг денгизга чиқиши — буюқ тарихий воқеадир. Бу мазкур халқнинг турмуш тарзини, маданиятини ўзгартириб, миллат сифатида камолга етказди. Шу боисдан бу ишга киришишдан аввал ўзгалар тажрибасини ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бундай халқаро тажриба эса бор. Қитъа ичидаги давлатларнинг савдо йўллари ўтадиган давлатлар билан муносабати натижалари умуминсоний муносабатларнинг энг муҳим, зарурий қисмидир. Бу масала қандай ҳал этилаётганлигига қараб ўзаро алоқадаги давлатларнинг халқлари маданий даражаси ҳақида сўз юритиш мумкин. Умуман қитъа ичидаги барча тараққий этган давлатлар ўзларининг алоҳида жуғрофий ҳолатлари муаммосини аллақачоноқ ҳал этганлар, аини пайтда кам ривожланган мамлакатлар бу муаммо билан жиддий шуғулланганларича йўқ. Бу шу фикрни тасдиқлайдики, жаҳон океанига чиқишга бўлган эҳтиёж жамият тараққиётининг маълум босқичида юзага келади. Муаммонинг ҳал этилиши эса жамият тараққиёти жараёнини тезлаштиради.

Жумладан, Австрия Сен-Жермен шартномаси ва Венгрия Трианон шартномасига биноан ўзга мамлакат ҳудудидан молини эркин олиб ўтиб, Адриатика денгизига чиқиш ва эркин порт зонасига эга бўлиш ҳуқуқига эга.

Чехословакия Одер, Эльба ва Дунай дарёлари орқали денгизга чиқиб, Гамбург ва Штеттин портларидан юкларини дунёнинг исталган жойига жўнатиш ҳуқуқига эга. Бу мамлакатнинг мазкур шаҳарлардаги портларда ўз эркин зоналари бор.

Лотин Америкасидаги Боливия давлати 1904 йилда Чили билан тузилган шартномага биноан маъмур мамлакат ҳудудидан юкларини мунтазам ва исталган миқдорда денгиз йўлига олиб чиқиш ҳуқуқига эга.

Непал 1950 йилда Ҳиндистон билан тузилган шартномага биноан қўшни мамлакат ҳудудидан юкларини чекланмаган миқдорда денгиз йўлига олиб чиқиш ҳуқуқига эга.

Бундай ҳалқаро тажрибанинг мавжудлиги Туркистон ўлкаси учун катта аҳамиятга эга. Ўлка жамоатчилигида ҳалқаро ҳуқуқ асослари бўйича билимларнинг йўқлиги эса унинг бу қамчилигидан ҳалқ ичидаги миллатнинг чуқур тарихий манфаатларини сотадиган кишиларга ўз мақсадлари йўлида фойдаланиш имкониятини бериши мумкин.

Қитъа ичидаги давлат очиқ денгизга чиққач, портда ўз майдонига эга бўлади. Ҳалқаро ҳуқуқ қондасига биноан соҳилдаги бундай майдонлар эркин зона ҳисобланади. Унинг вазифаси қитъа ичидаги давлатлар билан денгиз ортидаги давлатлар ўртасида тўғри савдо алоқаларини йўлга қўйишга шароит яратишдан иборат.

Қитъа ичидаги давлатлар эркин зоналарда бошқа мамлакатлар билан худди ўз мамлакатиде-гидек мол айрибошлайди, бу иш мустақил давлатнинг божхона маъмурлари иштирокида амалга оширилади. Бошқа ҳамма ишларда эса соҳил бўйи давлатининг қонун-қондасига амал қилади. БМТ Конвенциясининг 8 моддасида шундай деб кўрсатилган.

Транзит мақсадида ташкил этилган эркин зона кенгайтирилиб, иқтисодий зонага айлантирили-ши яъни ўз доирасига соҳилбўйи иқтисодиётини қамраб олиши ҳам мумкин. Сабаби, эркин зона-лар муҳим жаҳон савдо йўлларининг марказий нуқталаридир, шу боисдан янги иқтисодий минта-каларни қамраб олиб, уларнинг моддий ҳаётига ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу демек, Библиядаги «берсанг, эга бўласан», деган рамзий ибора шу ерда ҳам ўз тасдиғини топади. Дар-ҳақиқат, соҳилбўйи давлатлари қитъа ичидаги давлатларга молини олиб ўтиш имконини бериб, кам фойда кўрмайдилар. Эҳтимолки, замонавий эркин иқтисодий зоналар ғоясининг ўзи қитъа ичидаги давлатларнинг денгизга эркин чиқиш эҳтиёжи туфайли юзага келгандир.

Қайта қуришга қадар Совет давлати жаҳон ҳамжамияти олдида ягона, жипслашган давлат сингари эди. Ҳаёт эса у бундай эмаслигини кўрсатди. Совет Иттифоқи бундан буён мустақил давлат-лар иттифоқи бўлади, улар ўртасидаги муносабатлар бозор иқтисодиёти асосига қурилади. Бу вазият унинг давлат тузилиши борасидаги ҳолатини ўзгартириб юборади ва бунинг оқибати сифати-да Туркистон ўлкасининг қитъа ичидаги давлат сифатида тан олинishi зарурати юзага келади. Шун-и ҳам айтиш керакки, «қитъа ичидаги давлат» тушунчаси фақат иқтисодий асосга эга, бошқа асосга эга эмас. Шу боисдан Туркистон ўлкаси иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш бошқа кўпгина вазифа-лар қатори ҳалқаро ҳамжамиятнинг қитъа ичидаги давлат статусини олиб, унинг имтиёзларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлишга эришиш вазифасини ҳал этишдан иборатдир.

\* \* \*

Жаҳон океанига чиқиш ғояси Туркистон ўлкаси учун фақат моддий жиҳатдангина эмас, балки жамият тараққиёти сифатига таъсир кўрсатиш жиҳатидан ҳам тобора муҳим бўлиб бораёпти. Ўзига хос ривожланиш суръати бўлган ҳар бир мамлакат тарихида шундай пайтлар бўладики, бунда у фақат қўшнилари билан бўладиган иқтисодий алоқалар билан кифояланмай, жаҳон сав-досида қатнашиш, буниг учун зарур шарт-шароитларни таъминлаш эҳтиёжини ҳис этади. Бу йўлдаги биринчи қадам дунё океанига чиқишдан иборат бўлиши керак, чунки бусиз ҳалқаро сав-дони тасаввур этиб бўлмайди.

Жумладан, Петр I шоҳлик қилган даврининг бошиданоқ дунё океанига чиқишни Россиянинг биринчи ва энг катта вазифаси қилиб қўйди. Болтиқ денгизига чиққач эса Россиянинг Оврўпа билан ташқи иқтисодий алоқаларини кучайтириб қисқа даврда мамлакатнинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан гуркираб ривожланишини таъминлади.

Жамият қанча ривожланиб, саноати қудратли бўлган сайин унинг фаолиятида ташқи иқтисо-дий алоқаларнинг аҳамияти ортиб боради. Ҳалқлар катта, мўмай фойда олиш мумкин бўлган жойларга томон интиладилар.

Ҳозирги адабиётда денгизнинг инсониятга нисбатан тортиш кучи борлиги тўғрисидаги фикр-ларга дуч келиш мумкин. Ҳақиқатда ҳалқларнинг жойлашувини таҳлил этганда инсоният қитъа ичкарасидан денгиз ва океанларнинг соҳиллари томон «сирғалиб» бораётганлигини кузатиш мумкин. Мутахассисларнинг хулосасича, ҳозир дунё аҳолисининг ярмидан ортиғи жаҳон океанла-ри соҳилдан 200 километргача бўлган узоқликда яшар экан. Бу жараён тобора кучаймоқда ва тасодифий эмас. Инсониятнинг XV асрдаги буюк жуғрофий кашфиётлар билан чинакамига бошланган соҳилларни ўзлаштириши бутун ер шарини қамраб олган меҳнат тақсимо-ти жараёнини тезлаштирди. Дарҳақиқат, дунё океани тобора жипслаштирувчи аҳамият касб этаёпти ва жаҳон тараққиётининг ягона мумкин бўлган хусусияти сифатида номоён бўлаёпти.

Ҳа, Туркистон қонуний жаҳон жараёнидан четда турмаслиги керак. Денгизга интилиш ўлка-нинг тарихий тараққиётида туб бурилишга, сифат ўзгаришига олиб келади.

## ҚОНУН БОР-У, НАТИЖА ЙЎҚ

«Шарқ юлдузи»нинг 1991 йил 8-сонида босилган, давлат тили тўғрисидаги Қонуннинг ҳаётга татбиқ этилиши ва умуман тил муҳофазаси масаласига бағишланган «Ўрганган кўнгил...» мақоласини зўр қониқиш билан ўқиб чиқдим. Шу муносабат билан кўнглимда тўпланиб қолган гапларни изҳор этиш хоҳиши пайдо бўлди.

Август ойи бошида Тошкентда, «Зарафшон» ресторани рўпарасидаги хиёбонда анъанавий «Қовун сайили» байрами бўлди. Бу байрамда жумҳуриятимизнинг турли вилоятларидан келган деҳқонлар қатнашдилар.

Мен бу сайилга яхши кайфият билан борган эдим, аммо хиёбонга кираверишдаги қизил алвонга ёзилган кўйидаги сўзлар табиатимни хира қилди: «С паздником қовун сайили!» Бу гапни ўқиб энсам қотганини ёнимда бораётган бир йигит сезди шекилли, кинояли жилмайиб деди: «Жуда омухта гап бўлибди-ку». «Нимасини айтасиз,— дедим мен ҳам,— сайил ташкилотчилари онгига ҳали тил тўғрисидаги Қонундаги сўзлар етиб бормаганга ўхшайди».

Дарҳақиқат, мамлакатимизда қайта қуриш бошланиб, миллий қадр-қимматни кўтариш ҳақида жиддий гап-сўзлар бўлаётган, ўзбек тили давлат тили мақомига эга бўлган шароитда, олис бир туманда эмас, жумҳуриятимизнинг қоқ марказида қонунга зид иш қилинса, кишининг қони қайнар экан. Бундай қонунга зид, ноҳўя ишлар онда-сонда рўй берса майли эди-я, минг афсуски, ҳар қадамда дуч келиш мумкин. Бу ниманинг оқибати? Биринчи навбатда шундай ишларга бош-қош бўладиган кишиларнинг миллий ғурури йўқлиги, уларнинг эскича бюрократча иш услубидан воз кечаолмаётганликлари оқибатидир.

Халқимизда юрган — дарё, ўтирган — бўйра, деган нақл бор. Бу демак, киши олам кезса, ўзга юртларни бориб кўрса, кўп нарсани билади, дунёқараши кенгайди. Яқинда Гуржистонда сафарда бўлганимда мен бунини чуқур ҳис этдим. Тбилиси тайёрагоҳига тушганим заҳоти бу ерда гуржи тили тўлақонли давлат тили эканлигига ишонч ҳосил қилдим. Гуржи халқининг ўз миллий қадр-қимматини билишига, давлат тили обрў-этиборини юқори тутишига тан бердим. Шаҳарда театр афишасидан тортиб, троллейбус паттасигача гуржи тилида ёзилган. Айни пайда меҳмонларга муносабатда юксак даражада илтифотни кузатиш мумкин.

Бизда эса мутлақо бошқача манзарани кўрасиз. Давлат тили тўғрисидаги Қонун тошбақа қадамлар билан ҳаётга жорий этилаяпти. Бу соҳадаги кўп ишларга кулгингиз келади. Тошкентнинг маҳаллий тайёрагоҳи биноси пештоқида ҳар бири туянинг ўрқачидек харфлар билан «Маҳаллий линиялар» деб ёзиб қўйилди. Бир рус йигит менга шу ёзувни кўрсатиб: «Мана шу ёзувдан ҳам сизларнинг тилларингиз камбағаллиги билиниб турибди, яна давлат тили хусусида можаро қилишларингизга бало борми?» деди. Мен у йигит билан баҳслашиб ўтирмадим. Аслида эса ўзбек тили камбағал эмас, балки шу икки сўзни ёзган киши чаласаводдир. Агар унда озгина савод бўлса, «Маҳаллий линиялар» ўрнига «Маҳаллий йўналишлар» деб бемалол ёзса бўлар эди-ку.

Давлат тили тўғрисидаги Қонун ижроси аввало шаҳар ва қишлоқларимизнинг ташқи қиёфасида ўз ифодасини топиши керак. Бу демак, кўчалар, майдонлар, мавзелар, истироҳат боғлари шу ўлкага дахли бўлган, халққа озми-кўпми хизмат қилган, эл-юртнинг меҳрини қозонган кишиларнинг номлари билан аталиши керак. Лекин бизда бу соҳада ҳозирча жуда оз иш қилинди. Ҳамон ҳадиксираш, иккиланиш ҳоллари кузатилаяпти.

Жумҳуриятда тил тўғрисида Қонун қабул қилинганидан кейин баъзи бир корхона ва ташкилотларда ўзбек тилини ўрганишга қаратилган тадбирлар амалга оширилгандай бўлди. Ҳатто жамоаларга ўзбек тилини ўргатиш бўйича муаллимлар таклиф этилиб, дарслар ўтилди. Лекин ҳўжаўрсинга ташкил этилган бундай тадбирлар бирон-бир ерда дуруст самара берганича йўқ. Аҳолининг русзабон қисми илгари ўзбек тилини қай даражада «билса», ҳозир ҳам шу даражада билади. Очиги, аҳолининг русзабон қисми ўзбек тилини ўрганишга интилмаяпти. Сабаби, бизда тил тўғрисидаги Қонуннинг амалдаги ижросини назорат қилиш кўнглидагидек эмас. Очиги, бу ишга мутасадди бўлган кишиларнинг кўпчилиги, жамоатчиликнинг катта таъини билан қабул қилинган Қонуннинг бажарилишдан манфаатдор эмаслар, десак муболаға қилмаган бўламиз. Ҳозир ҳам йирик шаҳарлардаги алоқа, маиший хизмат, савдо ташкилотларида хизмат қилаётган кишиларга ўзбекча гапириб иш битиришингиз қийин. Бу ташкилотларни ҳар икки тилда муомала қила оладиган кадрлар билан таъминлаш масаласи ҳал этилганича йўқ. Рус тилида ёзилган кўрсатмалар, тавсияномалар, бўйруқ ва қарорлар юқори ташкилотлардан қўйи ташкилотларга илгаригидек келиши давом этмоқда. Кўп жойларда ҳатто ёзув машинкаларини ўзбекчалаштириш масаласи ҳал этилганича йўқ.

Шаҳарларда кўчаларнинг номлари, шаҳар транспортдаги ёзувлар ўзбекчалаштирилгандай бўлди. Лекин бу иш ҳам чаласаводлар қўлига топширилиб, ўзбек тили устидан кулишга ўхшаб қолди.



Масалан, Тошкентни олайлик. Бу ерда дастлаб кўчалар номи ўзбек ва рус тилларида ёзилди, кейин яна ўзгартирилиб, ўзбек тилида ёзилди. Бу бутун шаҳар миқёсида озмунча маблағни ташкил этмайди-ку. Ҳар бир ишни олдиндан пухта ўйлаб қилиш керак-да.

Тил тўғрисидаги Қонун қабул қилинган, матбуотда ўзбек тилининг софлиги учун кенг миқёсда кураш бошланди. Бу хайрли ишнинг натижаси ўлароқ тилимизда янги сўзлар, иборалар, атамалар пайдо бўла бошлади. Бунга кўлаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, республика — жумҳурият, область — вилоят, район — ноҳия ёки туман, газета — рўзнома, журнал — ойнома ёки жариди деб атала бошланди. Бу ҳодиса баъзиларга ёқса, баъзиларга ёқмаяпти. Бизнингча эса тилимизнинг поклиги, бойлиги йўлидаги изланишларни табриклаш керак. Аммо халқимизда чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин, деган мақол бор. Шу боисдан тилимиздаги ҳар бир ўзгариш шу соҳага мутасадди бўлган жумҳурият атамалар Кўмитасининг фатвоси билан бўлса яхши бўларди. Қолаверса, тилимизнинг поклигини таъминлаш учун курашни тилимизга аллақачонок кириб, қонуний ўрнини топган сўзларни суриб чиқаришга уринишдан фарқлаш керак. Масалан «район» — тилимизга аллақачонок кирган лотинча сўз, «ноҳия» — арабча, «туман» — мўғулча сўз. Шундай бўлгач, бу ўринда лотинча сўз ишлатилди нимаю, арабча ёки мўғулча сўз ишлатилди нима? Менимча эса хунук жаранглайдиган «ноҳия» сўзи ўрнига «туман» ёки «район» сўзларини ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлса керак.

Яна бир ғалати ҳодиса кузатилаёпти. Кичик бир ахборотнинг ўзида битта сўзнинг бирнеча хили ишлатилаёпти. Масалан, дам жумҳурият, дам республика, дам муаммо, дам проблема, дам план, дам режа деб ишлатилаётганлигини кузатиш мумкинки, буни ҳам маъқуллаб бўлмайди.

Маълумки, ўзбек тилининг шевалари кўп. Мутахассисларнинг фикрича, бундай шевалар 40 дан ортқ экан. Тошкентлик ўзбеклар билан наманганлик, андижонлик ёки хоразмлик ўзбекларнинг шеваси бир-биридан анча фарқ қилади. Шунинг учун ҳам радио эшиттириш ва телекўрсатувларда соф адабий тилда гапириш қатъий белгилаб қўйилган. Бадий адабиётда шевага хос бўлган сўз ва ибораларни айрим ўринларда изоҳи билан ишлатиш мумкин. Лекин радио эшиттиришлари ва телекўрсатувларда бунга асло йўл қўйиб бўлмайди. Амалда эса бу қоида бузилаёпти.

Мен мактаб ёшидаги болалар учун ҳар куни тонгда жумҳурият радиосидан бериладиган «Келажак тонги» эшиттиришини иштиёқ билан тинглайман. Лекин шу эшиттиришга суҳбатлар тайёрлайдиган журналист сингилларимиз адабий тилни унутиб, кўпроқ Тошкент шевасида гапиришни одат қилишаётгани яхши бўлмаёпти. Афтидан, улар бизнинг сўзларимизни тошкентлик бўлмаган болалар ҳам тушунишаверади, деб ўйлашса керак.

Масалан, радиога эшиттиришлар тайёрлайдиган журналист сингилларимиз қашқадарёлик ёки сурхондарёлик ўзбекларнинг: «Иссиқда жирип қорин кетди. Жорти нонга май жоғиб жеп, сояда бешида жотқандай роҳат қилдим», деган гапини эшитса, бу сўзлар қозоқча эмас, қалмиқча бўлса керак, дейишса ажаб эмас. Бу гапнинг адабий тилимиздаги «таржимаси» шундай бўлади: «Иссиқда юриб қорин очди. Яримта нонга мой суриб еб, сояда жаннатда ётгандай роҳат қилдим». Кўрдингизми, шевалардаги сўзлар ўйинини? Еки бошқа бир мисол. «Чакки» сўзини тошкентликлар «бекор» маъносида, қашқадарёликлар «сузма» маъносида тушунадилар.

Бўлар ҳам майли, радио ва телевизорда, рўзнома ва ойномаларнинг муҳарририятларида ишлатётган сўзларининг маъносини яхши англаб етмайдиган айрим қаламшарлар пайдо бўлаётганлиги кишининг ғашини келтиради. Халқ тилининг имкониятларидан самарали фойдалана билмаслик рўзнома ва ойномаларимиз тилини қуруқ ва тароватсиз, «шира»сиз қилиб қўймоқда.

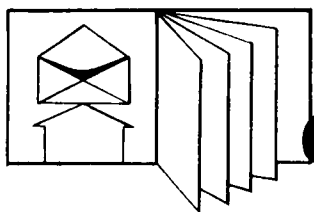
«Халқ сўзи» рўзномасининг 1991 йил 15 май сониди М. Мардиннинг «Бир мавсумнинг юз ташвиши» номли мақоласи эълон қилинди. Чорвадорлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида сўз юритилган бу мақолада шундай сўзларни ўқиймиз: «Мажбурият дегани шундай юхо эканки, бутун бошли отарни ютиб юбориб, тўймадим, деб тураверадим». Бу ерда сурув сўзи отарга алмаштирилган. Мақола муаллифидан, тавба, ўзи отар бўлса, мажбурият уни қандай ютиб юборар экан, деб сўрагинг келади.

Еки ўша рўзноманинг айнан шу сониди эълон қилинган Қашқадарё вилоят Чироқчи туманидаги «Меҳнат байроғи» рўзномасининг ходими Ж. Яхшибоевнинг «Узоқ қишлоқ ташвиши» мақоласини олайлик. Унда қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Ёзда тизза бўйи чанг-тупроқ, кузу баҳорда балчик, лой, қишда эса... дизелдан бошқа нарса юролмайди». Гапни қаранг! Уртоқ Яхшибоев, дизель нафақат сиз айтган бузуқ кўчадан, балки теп-текис асфальт йўлдан ҳам юролмайди-ку, наҳотки шунини билмасангиз? Чунки дизель юриш учун эмас, балки трактор ва автомобилларни ҳаракатга келтириш учун хизмат қилади. Балки сиз бу ўринда тракторни назарда тутаетгандирсиз? Агар шундай бўлса, ҳамма нарсани ўз номи билан аташга ўрганиш керак.

Агар биров мендан, ўзбек тилида чиройли гапиришни кимдан ўрганиш керак, деб сўраса, дин намояндаларидан ўрганиш керак, деб жавоб берган бўлур эдим. Бу фикримга ишонч ҳосил қилмоқчи бўлсангиз, уларнинг радио эшиттириш ва телекўрсатувлардаги чиқишларига бир эътибор беринг. Уларнинг ҳеч бири қоғозсиз, рус сўзларини аралаштирмасдан, бир сўзни ҳадеб такрорлайвермасдан, гўзал ва раво сўзлашларини кўриб офарин дегингиз келади. Халқ олдида маъруза қилишни яхши кўрадиган, юксак унвонлару катта мансабларнинг эгаси бўлган, аммо ўзбек тилида тўрт оғиз сўзни ҳам «янтоққа юмалатиб» хароб қилиб гапирадиган акаларимиз мана шундай кишилардан ибрат олишса яхши бўларди.

Халқимизда тилга эътибор — элга эътибор, деган нақл бор. Бу демак, тилимизнинг тараққиёти, равнақи тўғрисида қайғуриш ҳар биримизнинг ишимизга айланиши керак. Давлат тили тўғрисидаги Қонунда белгиланган вазифалар умумхалқ ишига айланган шароитдагина бу борада салмоқли ютуқларни қўлга киритиш мумкин.

Норбой МУСУЛМОНОВ



# Сиз мактуф қилдн маъзу

Шукур Иброҳимов,  
Ғаффор Иброҳимов

## ХИТОЙНИНГ БУГУНГИ ҚИШЛОҒИ

*Хурматли редакция! Ҳозир мамлакатимизда қишлоқ хўжалигининг истиқболи хусусида кўп мунозаралар бўлаяпти. Бу тушунарли, албатта. Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни ташкил этишининг шу пайтгача мавжуд бўлган шакли ўзини оқламади. Эндиликда қишлоқда туб ўзгаришлар қилиш пайти келди. Аммо бу иш ҳамма жойда ҳар хил йўсинда амалга оширилаяпти. Масалан, Болтиқбўйи жумҳуриятларида ерлар эски эгаларига қайтариб берилаяпти. Россияда ҳам фермер хўжаликлари ташкил этилаяпти. Аммо бу ерда иқтисодий жиҳатдан ўзини оқлаётган жойларда жамоа ва давлат хўжаликларини сақлаб қолиш ҳам мумкин.*

*Ўзбекистонда эса ер майдонлари камлиги, ишчи кучлари кўплиги сабабли жамоа ва давлат хўжаликларини сақлаган ҳолда ижарачилик ва оила пудрати ривожлантирилаяпти. Бу йўл бировга ёқса, бошқа биров қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни ташкил этишда бошқарувнинг маъмурий-бўйруқбозлик усулини сақлаб қолишга уриниш сифатида баҳолаяпти.*

*Шахсан мен жумҳуриятимизда қишлоқ хўжалигининг истиқболи ҳақида гап борганида, бу масалалар қўшимиз Хитой Халқ Жумҳуриятида қандай ҳал этилаётган экан-а, деб ўйлайман. Негаки, бизнинг жумҳуриятимиз ер-сув шароити, қишлоқ хўжалигида экиладиган экин турлари, демографик аҳволи жиҳатидан Хитойга жуда яқин ўлкадир. Биз бу мамлакатдаги қишлоқ хўжалигининг, жумладан пахтачиликнинг ташкил этилишини ўрганиб, ибратли томонларини олишимиз, ютуқ ва камчиликларидан хулосалар чиқаришимиз мумкин.*

*К. Нишонов, Андижон вилояти,  
Избоскан тумани*

---

Биз ушбу мактубни Тошкентдаги Бутуниттифоқ пахтачилик илмин-ишлаб чиқариш бирлашмаси ходимлари, 1989 йилда Хитой Халқ Жумҳуриятида бўлиб, у ерда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ташкил этилиши билан танишиб қайтган олимлар Шукур Иброҳимов ва Ғаффор Иброҳимовга кўрсатдик. Қуйида уларнинг К. Нишонов ва ойноманинг бошқа ўқувчилари томонидан йўланган шу мазмундаги мактубларига жавобан ёзган мақоласини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

---

Хитой Халқ Жумҳуриятидаги пахтачиликнинг бугунги аҳволи мамлакат халқ хўжалигининг кейинги 40-45 йил мобайнидаги ривожланиши билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам Хитойдаги пахтачилик ҳақида сўз юритишдан олдин бу мамлакат иқтисодиётида кейинги даврларда бўлган ўзгаришлар ҳақида қисқача гапириб ўтиш керак.

Хитойда 1949 йилдаги инқилоб ғалаба билан тугагач, мамлакатда социализм қуриш учун умумхалқ ҳаракати бошланиб кетди. Фабрика ва заводлар мусодара қилиниб, умумхалқ мулкига айлантирилди. Қишлоқ хўжалигида эса тарихан қисқа даврда ер ислоҳоти ва жамоалаштириш тугади. Биздаги жамоа хўжаликлари сингари хўжаликлар Хитойда коммуналар деб атала бошланди.

Коммуналар хитой деҳқони учун янгилик эди. Бундай хўжаликларга айниқса бир умр ерга эга бўлмаган камбағал деҳқонлар бажонидил аъзо бўлишиб, иштиёқ билан меҳнат қила бошладилар. Шу боисдан дастлабки даврда Хитой халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари қатори қишлоқ хўжалиги ҳам жадал ривожлана борди.

Аммо социализмнинг сталинча моделининг салбий жиҳатлари Хитой иқтисодиётида нисбатан тезроқ намоён бўла бошлади. 60-йилларнинг иккинчи ярмига келиб мамлакат иқтисодиётида турғунлик белгилари сезила бошлади. Бу аҳвол қишлоқ хўжалигида ҳосилдорлик пасайиб, маҳсулот таннархи қимматлашишида ўз аксини топди. Жамиятда ўз зиммасидаги бурчга лоқайдлик,

ўғирлик, порахўрлик каби салбий ҳодисалар кўпая бошлади. Аҳолини энг зарур озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда жиддий қийинчиликлар юзага келиб, халқнинг турмуш даражаси пасайиб кетди.

Мамлакатда 60-йилларнинг иккинчи ярмида бошланган, мохиятан тоталитар тузумни янада мустаҳкамлашни кўзда тутган «маданий инқилоб» жамиятдаги илғор фикрли кишиларни қатоғон қилиш билан тугади. Шундан кейин мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи янада оғирлашди.

Фақат Мао Зе Дун вафот этганидан сўнггина Хитойда катта иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш учун имконият юзага келди. Мамлакатда бу муҳим тадбир бирнеча йўналишда амалга оширилди. Аввало мулкка муносабат ўзгарди. Дэн Сяопин бу йўлдаги қадамларни таърифлаб шундай деган эди: «Шахсий хўжаликларни, шунингдек хитой ва чет эл капиталига таянадиган шерикчилик корхоналарининг ривожланишига йўл берган ҳолда, биз социалистик жамоат мулкнинг етакчилик ролини сақлаймиз».

Иккинчидан, товар-пул муносабатларини кенгайтириш, бошқариладиган бозор усулига ўтиш йўли тугилди. Учинчидан, чет эл маблағини, илғор технологияни жалб этиш учун очиқ эшиклар сиёсати юргизила бошланди, яъни чет эллар билан иқтисодий алоқалар кенгайтирила бошланди. Бу сўзларнинг исботи учун қуйидаги фактни келтириш етарли бўлар: ҳозир Хитойда чет эл фирмалари билан шерикчилик асосида қурилган 5 минг корхона ишлаб турибди.

Хитойда қишлоқ хўжалигидаги ислоҳотнинг мохияти деҳқонга тўла эрк беришни, уни казарма социализмидаги қулдан ўз ерининг чинакам соҳибига айлантиришни кўзда тутди. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши бундай ташкил этилди: коммуналар буткул тугатилиб, улар ўрнида 30 нафардан 100 нафаргача оилани бирлаштирган бригадалар тузилди. Ерлар ҳар бир ишловчига йигирма беш сотихдан тақсимланиб, деҳқонларга 15 йилдан 50 йилгача бириктириб берилди. Бригадалар волостлар даражасида агросаноат-савдо бирлашмаларига уюшганлар. Бу бирлашмалар деҳқон билан давлат ўртасида воситачи вазифасини бажаради, холос. Яъни, деҳқон билан маълум қишлоқ хўжалик маҳсулотини ишлаб чиқариш учун шартнома тузади, уларни текин ишлаб чиқариш воситалари, сув, уруғ ва ўғит билан таъминлайди. Деҳқоннинг томорқаси йўқ. Фақат уй қурмоқчи бўлган оиллага 2 сотих ер берилади, холос.

Ернинг узоқ муддатга деҳқонга бириктириб берилиши, уни ерга эътибор беришга, тупроқ унумдорлигини тинмай ошириб боришга ундади. Экин турларини танлашда ҳам деҳқонга катта ҳуқуқлар берилган, ерга қайси экинни экишни унинг ўзи ҳал қилади. Давлат томонидан экин режаси беришга батамом чек қўйилган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш харид нархлари билан бошқариб борилади. Яъни, давлатга қайси маҳсулот кўпроқ зарур бўлса, ўшанинг баҳосини кўтаради.

Деҳқон давлат олдидаги шартнома мажбуриятларини бажариб, қишлоқ хўжалиги солиғи ва ижтимоий фондларга тўланадиган солиқни бергач, қолган маҳсулотга ўзи эғалик қилади. У, бу маҳсулотини истаган бозорига (ҳатто чет эл бозорига ҳам) олиб бориб сотиши ёки бозор баҳосига яқин бўлган нархда давлатга сотиши мумкин.

Хитой деҳқони қишлоқнинг ижтимоий фондига тўлайдиган солиқни биздаги жамоа хўжаликларининг бўлинмас фондларига ўхшатса бўлади. Бу фондларга тўланадиган маблағлар ҳисобидан қишлоқда мактаблар, шифохоналар, клублар ва боғчалар қурилади. Одатда бу фондга ажратиладиган маблағлар деҳқон даромадининг 10-15 фоизини ташкил этади.

Хитой деҳқонидеги ерга чинакам соҳиблик ҳислатларининг қайта тикланиши жуда қисқа даврда ўзининг ижобий натижаларини берди. Ҳозир бу мамлакатда ҳар қарич ернинг баҳоси беҳад юқори, деҳқон ундан иложи борича самарали фойдаланишга ҳаракат қилади. Бундан жамият ҳам яхши наф кўраётти. Мана, мисоллар. Агар мамлакат 1978 йилда 305 миллион тонна ғалла етиштирган бўлса, 1988 йилда 384 миллион тонна ғалла етиштирди. Худди шу даврда гўшт етиштириш 8,6 миллион тоннадан 21,6 миллион тоннага, мева 6,6 миллион тоннадан 16,6 миллион тоннага, қанд лавлаги 2,7 миллион тоннадан 13 миллион тоннага, чой 268 минг тоннадан 540 минг тоннага етди. Пахта етиштириш эса қарий икки баравар ўсиб, тола ҳисобида 4,2 миллион тоннага етди.

Хитой қишлоқ хўжалиги учун айниқса, 1990 йил қут-баракали келди. Эртанг экинлардан ҳам, кузги экинлардан ҳам мўл-кўл ҳосил олинди. Яппи қишлоқ хўжалик маҳсулоти беш фоизга ўсди. Ғалладан эса 420 миллион тоннага яқин ҳосил олиндики, бу Хитой қишлоқ хўжалиги тарихида ҳеч бўлмаган ҳодисадир.

Хитой ҳозир жаҳон озиқ-овқат бозорига дадил чиқаяпти. Гўшт ва мева консервларини, турли хил денгиз маҳсулотларини, гуруч, янги сабзавот ва меваларни чет эл бозорида сотаяпти.

Хўжалик юртишнинг янги системаси деҳқонларнинг моддий манфаатдорлигини кучайтириб, куч-ғайратини ошириб юборди. Умуман кейинги ўн йилликда деҳқонларнинг даромадлари уч баравар, йирик шаҳарларнинг яқинидаги ва денгиз соҳиллари яқинидаги деҳқонларнинг даромадлари эса ундан ҳам зиёд ошди. Қишлоқ аҳолиси орасидаги камбағаллар, яъни йиллик даромади 200 юндан ошмайдиган кишилар 40 фоиздан 15 фоизга камайди. Бу эса қишлоқдаги турмуш фаровонлигининг ўсишига имкон яратди. Бутун-бутун қишлоқлар қайтадан қурилиб, пахсадан, гуваладан қурилган, томи похол билан ёпилган уйлар ўрнида пишган ғишдан қурилган, томлари черепицали, чиройли иморатлар пайдо бўлди. Ҳозир Хитой шаҳарларида аҳоли жон бошига 5 квадрат метр турар жой майдони тўғри келса, қишлоқда 17 квадрат метр майдон тўғри келаяпти. Деҳқон хонадонларида телевизорлар, кир ювиш машиналари, мухоналар, мотоцикллар пайдо бўлди.

\* \* \*

Пахтачилик Хитой қишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи саналади. Бу мамлакатда пахтачиликнинг аjoyиб тарихи бор. Хитойликлар эрамизгача ғўзани манзарали ўсимлик сифатида ўстиришган. Яхшилаб парваршиланган мандаринзорларда ва императорнинг анвойи гуллар ва дарахтлар барқ уриб ўсиб ётадиган эрам боғларида ғўза гули энг чиройли гул саналган. Одатда ғўза шохларига кўпгина кумуш қўнғироқчаларни осиб қўйишар, шабада турганида қўнғироқчаларнинг ёқимли жаранг-журунги боғни тугиб кетарди.

Пахта Хитойга қаердан келган? Биз бу саволга, Ўрта Осиёдан борган, деб бемалол айта оламиз. Мин даври солномачилари (XI—XV асрлар) ғўзани «кусань» деб аташган, ҳозирги хитой тилида ҳам шундай аталади. Бу асли ўзбекча «ғўза» сўзининг «қовурилган» кўринишидир. Ғўзанинг соф хитойча номи йўқ. Лекин улар пахтадан тўқилган газламани «хуатгүй-бу» — «гулдан тўқилган газлама» дейишади. Чунки, юқорида айтганимиздек, ғўза илгари улар учун гул вазифасини ўтаган.

Хитойда X асрга қадар ҳам пахта ишлаб чиқарилмади. 907 йилгача ҳукмронлик қилган Тан сулоласи даври ҳақида сўз юритилган «Тан-шу» китобида Турфон пахтаси эсланади. Ҳатто уч юз йил ўтганидан кейин ҳам пахтадан газлама ишлаб чиқариш жумбоқ бўлиб қолаверди. 1221 йилда Чингизхоннинг Самарқанд жқинидаги қароргоҳига чақирилган Даос роҳиб Чан-чун ўзга юртыўлларида бораятиб, ўсимлик жунини эслайди. «Саёҳатчилар қишқ кийим учун етти бўлак газлама сотиб олишди, газлама жуда тоза, чиройли ва майин эди, кийимдан ташқари ундан ип, арқон ва ёстиқ қилиш мумкин».

Темур даврида ип газлама Ўрта Осиёда хорижга кўплаб сотиладиган асосий маҳсулотлардан бирига айланди. Уни Хитойга олиб кетиш кенгайди. Ана шу даврдан кейингина Хитойда ғўзани экин сифатида экиш расм бўла бошлади. Шу жиҳатдан олганда, пахтачилик соҳасида Хитойнинг Ўзбекистоннинг шоғирди ҳисоблаш мумкин.

Бугунги Хитойда эса пахтачилик қишлоқ хўжалигининг ғаллачиликдан кейин турадиган етакчи тармоқларидан саналади. Мамлакат ҳозир ялпи пахта ҳосили бўйича ҳам, ҳар гектардан олинadиган ҳосил бўйича ҳам дунёда биринчи ўринда. Хитойдан кейинги ўринда АҚШ, ундан кейин Совет Иттифоқи ва Ҳиндистон туради.

Ерларнинг ижара усулида узоқ муддатга деҳқон оилаларига бириктириб қўйилиши айниқса пахтачиликка қўл келди. 1978 йилдан бери пахта етиштириш қарийб икки баравар ўсиб, тола ҳисобида 4,2 миллион тоннага етди.

Хитойда ҳозир 6 миллион гектар майдонга пахта экилади. Шундан энг кўп пахта экадиган вилоятлар Хэбей (800 минг гектар), Шандунь (2 миллион гектар) ва Хэнань (1 миллион гектар)дир.

Хэбей вилояти Марказий Хитойдан шимолий-шарқда жойлашган. Шарқда вилоят денгиз — Бохаи кўлига билан, жануб ва ғарбда Хэнань, Шандунь вилоятлари билан чегарадош.

Хэбейда тоғлардан денгизга оқадиган дарёлар бўлишига қарамай, кўпгина туманлари кам сувли. Шунинг учун ҳам 70 фоиз майдонга пахта зич қилиб экилади, ҳар гектарда 150 минг тупгача ғўза кўчати ўстирилади. Вилоятнинг ёмғир нисбатан кўп ёғадиган, сув етарли бўлган ерларидан пахтани сийрақроқ қилиб экишади. Сув билан яхши таъминланган туманларда майдонлардан икки марта ҳосил олинади: кўпинча пахтаси йиғиб олинган майдонларга кузги экинлар экилади. Вилоятнинг жанубий туманларида эса бугдой йиғиб олинган майдонларга пахта экилади. Иккинчи экин сифатида мош, шолғом, сабзавот экинларидан ҳам фойдаланилади.

Пахта экиш агротехникаси оддий. Ерлар кузда шудгор қилинади, шудгорлаш олдидан ҳар гектарга 30 тоннадан маҳаллий ўғит солинади. Пахта апрель оии бошида экилади. Ҳар гектарда 120-150 минг туп ғўза бўлади. Деҳқонлар ғўза асосий поясининг нормал ўсишини таъминлашга ҳаракат қилишади. Имкон бўлган шароитда ҳар гектар ерга 200 килограмм азот, шунга яраша фосфор, калий солинади. Ғўза парвариши даврида 3-4 марта суғорилади. Пахта ҳосили қўл кучи билан териб олинади.

Хэнань ва Шандун вилоятлари сув билан нисбатан яхши таъминланган. Бу вилоятларда экин майдонларидан икки, ҳатто уч марта ҳосил олинапти.

Бизнинг пахтакорларимиз учун Хитойда пахта экиладиган майдонларда полиэтилен плёнкалардан фойдаланиш катта кизиқиш уйғотади. Бир гектарга 45 килограмм плёнка сарфланади. Плёнкалардан фойдаланишнинг самарадорлиги юқори. Бунда биринчи навбатда юксак ҳарорат таъминланади, бунинг натижасида плёнка остига экилган чигитлар одатдагидан 5-6 кун аввал кўкариб чиқади. Тупроқдаги намлик кўп бўлиши ва узоқ сақланиши ғўзанинг тез ўсиши ва ривожланишини, барги ва кўраги кўп, бу демак, серҳосил бўлишини таъминлайди.

Мамлакатнинг жанубий минтақаларида пахтакорлар бир майдондан икки ҳосил олишаяпти. Бунда далаларга эртаги бугдой экиб, уни 20-26-майларда ўриб олишади. Ҳар гектардан 60 центнергача бугдой ҳосили олинади. Кейин унинг ўрнига пахтанинг тезпишар навлари (100—110 кунда пишадигани) экилиб, 7—8 центнердан тола олинади.

Хитойда ишчи кучлари кўп. Айнан мана шу ҳолат Хитой раҳбарларини ерларни ижара усулида тақсимлаб беришга ундаган омиллардан бўлди. Мамлакатда барча қишлоқ хўжалик ишлари: ерларни тайёрлаш, ўғит солиш, экинни парваришлаш, ҳосилни йиғиб-териб олиш, асосан, қўл кучи ва уй ҳайвонлари кучидан фойдаланиб амалга оширилади. Деҳқонларнинг механизация воситаларидан фойдаланиш миқдори жуда кам. Эртанги ҳосил олинганидан кейин дарҳол далани кузги экинларга тайёрлаш бошланади. Яъни, ер майдонлари узоқ вақт бекор ётмайди, бир экин ҳосили йиғиб олингач, иккинчиси экилаверади.

Тупроқнинг ҳосилдорлигини оширишда айниқса, ҳар йили шудгорга маҳаллий ўғит солинаётганлиги катта аҳамиятга эга бўлаяпти. Ҳар бир деҳқон ўз ерига керакли маҳаллий ўғитни ўзи тўплайди. Бунинг учун ҳар бир деҳқон ҳовлисида махсус ўра бор. Бу ўрага йил бўйи барча турдаги органик моддалар — ҳайвонларнинг гўнги, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг пўчоқлари, дарахт ҳазонлари ташлаб борилади. Улар чиригач, далага олиб бориб солинади.

Қишлоқ хўжалик экинлари экиш учун яроқсиз ерлар (дўнгликлар, қўрғонлар) кунига 15 мингтадан 150 мингтагача ғишт ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган ғишт заводлари учун хом ашё манбаи бўлиб хизмат қилади. Қарийб ҳар бир қишлоқда ғишт заводи бор, деҳқон уйлари пишган ғишдан қурилаяпти.

Ҳар бир қишлоқда пахтанинг толасини чигитидан ажратадиган цехлар бор. Даладан келтирилган пахта шу цехларда биринчи ишловдан чиқарилгач, толаси давлатга топширилади, чигити деҳқонга қолади. Агар пахта уруғлик учун экилган бўлса, уруғлик чигитнинг ҳар 100 килограммига деҳқонга 13 килограмм ёғ берилади.

Ҳозирги Хитой қишлоғи учун кичик саноат корхоналарининг кўпайиб бораётганлиги характерлидир. Қишлоқларда пахта ва ғишт заводларидан ташқари ёғ-мой, гилам тўқиш, тўқувчилик, тикувчилик фабрикаларини, кўнчилик, қандолатчилик, консерва цехларини кўриш мумкин. Иш шун-

дай ташкил этилганки, қишлоқдаги меҳнатга яроқли аҳоли бутун йил бўйи иш билан таъминланган. Жумладан, одамлар даладаги юмушларини тугатгач, дастлаб пахта заводиди, кейин ёғ-мой заводида ва бошқа корхоналарда ишлашлари мумкин.

Ҳозир кўпгина жойларда ижарачи деҳқонларнинг ўз ерларини қўшни деҳқонларга шерикликда бериб, муқим ишчи бўлиб кетиши ҳоллари ҳам кузатилапти, бу ижобий ҳодиса бўлиб, ерга миришкор деҳқонларнинг эга бўлиб қолишларига, ҳар бир оила учун ажратилган майдонларнинг кенгайишига, бу демек, қишлоқ хўжалик юмушларида механизациядан кенг фойдаланишга имконият яратаяпти.

Қишлоқ корхоналари ҳозир Хитой саноат маҳсулотининг 20 фоизини, экспортга жўнатилаётган маҳсулотнинг 14 фоизини берапти. Қишлоқ меҳнаткашлари қўллари билан қурилиш материалларининг ярми, кийим ва пойафзалнинг учдан бири, газламаларнинг бешдан бир қисми ишлаб чиқарилапти. Маҳаллий саноатда қишлоқ аҳолисининг 90 миллиони банд. Ҳар йили уларнинг миқдори 7 миллион нафарга ортапти.

\* \* \*

1989 йилнинг январиди ўзбекистонлик олимлардан иборат делегация Хитойга борганида дастлаб Синьцзян-Уйғур Автоном жумҳуриятида бўлди. Шунда делегация чегарадаги Хорғос шаҳри орқали Или шаҳрига борди. Чегарада бизни Синьцзян-Уйғур Автоном жумҳурияти қишлоқ хўжалик вазирлиги фан бошқармаси бошлиғи М. Носиров, техник экинлар илмий-тадқиқот институти директори Чжу Вен Цзин кутиб олдилар. Шунда биз Хорғос шаҳридан Илига бораётиб юз километрик йўлнинг икки тарафи адл ўсган тераклардан иборатлигини кўрдик. Носировнинг айтишича, кейинги пайтда Хитойда ёғоч муаммосини ҳал этишга киришилди. Шу мақсадда катта йўлларнинг ёқаларига, бўш ётган ерларга ҳар бир хитойлик ҳар йили баҳорда 20 туп терак экиши мажбурий экан. Бу тадбир бутун Хитой ҳудудида ҳар йили амалга оширилади. Кўчатларни парвартишда давлат ўз зиммасига олган. Дарвоқе, деҳқон ўзига ажратилган экин майдонининг икки томонига ҳам икки қатор қилиб терак эккан. Кўп жойларда экин майдонларини бир-биридан ажратиб турган марзаларга ҳам терак экилган. Дала йўлларининг четларида тераклар барқ уриб ўсиб турибди. Бу тадбир, ёғоч муаммосини ҳал қилишдан ташқари, экинларни шамол ва гармселдан асрапти, қишлоқ ҳавосининг тоза ва салқин бўлишини таъминлапти.

Хитойдаги бу манзарани кўрганимизда Ўзбекистондаги бугунги аҳвол ёдимизга тушди. Далаларимиз қияланғоч бўлиб қолганлиги сабабли жумҳуриятимизнинг жанубий вилоятларида ғўзаларни гармсел уриши ҳодисаси тез-тез юз берапти. Қўзон атрофи туманларида ихота дарахтзорлари йўқ қилинганлиги сабабли баҳорда эсадиган кучли шамол юзлаб гектар майдонлардаги экинларни нобуд қилапти. Иккинчидан, жумҳуриятимизда кейинги икки йилда қишлоқларда уй-жой қуриш ва томорқа учун ер майдонлари ажратилди. Лекин одамлар бу ерларга ўқ қуришга қийналишяпти, сабаби, қурилиш материаллари, биринчи навбатда ёғоч йўқ. Етмиш йил мамлакатнинг пахта мустақиллиги учун курашиб, пировардида ўзи қарам иқтисодиётга эга бўлиб қолган жумҳурият эндиликда олдида кўндалан бўлган бу муаммоларни ҳал этишга қийналапти. Шу ўринда биз Хитой тажрибасидан фойдалансак бўлади. Аслида ўзбек халқида бу одат қадимдан бўлган — оилада ўғил туғилса, ҳовли этагига унга атаб ўн бир туп терак экилган. Ўғил воёга етиб, уиланадиган бўлгунча тераклар ҳам тўсинликка ярайдиган бўлган.

Хитойда кўп жойларда қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатадиган комбинатлар бор. Уларнинг вазифаси экинларни парвартишда, кимёвий ишловдан чиқаришда ва бошқа юмушларда деҳқонларга ёрдам беришдан иборат. Агар ижарачи режасини бажарса, комбинат ёрдам кўрсатганлиги учун ҳар гектар ҳисобидан беш юандан ҳақ олади.

\* \* \*

Ўзбекистонлик олимлар делегацияси Пекинда бўлганида икки гуруҳга бўлинди: биринчи гуруҳ Харбиндаги ветеринария илмий-тадқиқот институтида, иккинчи гуруҳ Хитой миллий шолчилик илмий-тадқиқот институтида (Ханчжоу шаҳрида) ва чойчилик илмий-тадқиқот институтида бўлишди. Кейин ҳар икки гуруҳ яна Пекинда учрашиб, қишлоқ хўжалик академиясининг струкура-си ва иши билан танишишди, академиянинг бир қатор илмий-тадқиқот институтиларини кўришди. Мазкур академия таркибиди жамаи 29 та илмий-тадқиқот институти, аспирантура, шунингдек биотехнология, ҳисоблаш марказалари бор экан.

Хитой миллий шолчилик илмий-тадқиқот институтида бўлганимизда мамлакатда суғориладиган майдонларнинг 30 фоизига шол экилишини, ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 43 фоизини шол ташкил этишини гапириб беришди. Хитойда шолини 15 вилоятда экишади ва бир майдондан йилга икки марта ҳосил олишади. Оралик экин сифатида сабзавот ва бошоқли экинлар экишади. Шундай қилиб, шол экиладиган майдонлардан уч марта ҳосил олинади. Шолининг ўртача ҳосили 50-55 центнерни ташкил этади.

Мамлакатда юқори ҳосилли пахта навлари яратиш агротехникасини яхшилаш бўйича катта ишлар амалга ошириляпти. Усимликнинг ўсиш даврига қараб, намга ва ўғитга бўлган талабини ҳисобга олган ҳолда ғўза ўстириш агротехникаси яратилдики, бу пахта ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш имконини берди. Шўртоп ерларга пахта экиш, шунингдек пахта ва буғдойни қўшиб экиш агротехникаси яратилди.

Аммо, бизнинг фикримизча, ҳозир Хитойда пахта уруғчилиги ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Бу аҳвол пахтакорларни ҳам ташвишлантиряпти. Янги нав яратилганидан кейин давлат нав синаш участкасига берилади. Давлат навлаш тармоғи биздагидай мустақил эмас. Районлаштирилганидан кейин янги нав уруғлик хўжаликларига берилади. Бундай хўжаликлар ҳар бир уездда бор. Бу хўжаликларда нав 1-2 йил сараланмай кўпайтирилади. Икки-уч йилдан кейин нав бевосита деҳқонларга сотилади. Бир туманда (уездда) деҳқонлар ўз хоҳишларига қараб турли навларни экишлари мумкин. Улар ўзларига керакли уруғни ўзлари етиштирадилар. Кейин улар яна янги нав чигитни сотиб оладилар. Навлар алмашуви аслида йўқ, шунинг учун навлар тезда ўз сифатини йўқотади.

Селекционер ўн йилда янги нав яратади, бу нав эса ишлаб чиқаришда икки-уч йилгина яшайди. Бундай аҳвол ҳозир қишлоқ хўжалиги раҳбарларини ва селекционерларни гоҳат ташвишлантираётган.

Пахта толаси учун деҳқонга тўланадиган ҳақнинг нисбатан озлиги ҳам мураккаб масала бўлиб қоляпти. Сўнги йилларда мамлакатда бугдойга, маккажўхориға тўланадиган ҳақ оширилди, лекин пахтага тўланадиган ҳақ эскичасига қолди. Бир килограмм пахта толасининг баҳоси 5-6 юан, ипак пахта толаси эса 8 юандир. Пахта толаси баҳоси сорти ва узунлигига қараб фарқланади. Тол 2 миллиметр узун бўлса, 0,1 юан қўшилади. (Масалан, 27 миллиметр узунликдаги толага 4,8 юан, 29 миллиметр узунликдаги толага 4,9 юан, 31 миллиметр узунликдаги толага 5 юан тўланади.) Бундай аҳвол деҳқонни сифати жиҳатидан қимматли бўлган пахта навларини экишга ва уруғлик тартибга солишга рағбатлантирмайди. Аксинча, пахта майдонларининг камайишига олиб келиш мумкин. Шу боисдан ҳам ҳозир Хитойда уруғчилик ва пахта толаси нархини ошириш масаласи турли босқичларда муҳокама қилинаёпти.

Хитойдаги пахта толаси нархини биздаги пахта нархи билан ва Хитой бозоридаги бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархи билан солиштирганда хитой пахтакорининг аҳволи у қадар ачинарли эмаслигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Масалан, бу ерда бир килограмм пахта толасининг нархи ўртача 4,5-5 юан бўлгани ҳолда бозорда асосий озиқ-овқат маҳсулоти бўлган гуручнинг килограмми 2,5 юан, бир килограмм мол гўшти 3,5 юан, бир килограмм янги сўйилган қўй гўшти эса 6 юандир.

\* \* \*

Мақоламизнинг ниҳоясида шуни таъкидлаш керакки, Хитой Халқ Жумҳуриятида Дэн Сяопи бошчилигидаги ҳукумат амалга оширган иқтисодий ислоҳот ажойиб самаралар берди. Буни мағозин пештахталари ва бозорларнинг расталари хилма-хил маҳсулотларга тўлалигидан, қишлоқлар ва шаҳарлар қиёфаси кескин ўзгариб кетганлигидан кўриб-билиш мумкин. Аммо бу ҳали аҳолиси 1 миллиард 250 миллиондан ошган мамлакатда барча ижтимоий муаммолар ҳал бўлди, деган сўз эмас. Ҳали Хитойда Ғарбий Оврўпа мамлакатларидаги ўртача турмуш даражасига етиш учун анча ишлар қилиш керак. Ҳамма даврларда бўлганидек, бугунги Хитой ҳаётининг ҳам ўз муаммолари бор. Масалан, ижтимоий масалаларни оладиган бўлсак, шаҳар аҳолиси қарилик нафақаси олади, қишлоқ аҳолисига эса у берилмайди. Қишлоқ кишиси бир умрга ўз-ўзини таъминлаши керак. Шаҳар аҳолисига бир қатор озиқ-овқат маҳсулотлари арзонлаштирилган нархларда сотиладиган қишлоқ аҳолиси эса бу имкониятдан маҳрум.

Мамлакатда туғилишни чеклаш бўйича кескин чоралар кўрилишига қарамай, аҳоли ҳамомўсаётганлиги ғалла етиштиришни янада кўпайтириб, 500 миллион тоннага етказиш вазифасини қўймоқда. Қишлоқ хўжалигида асосан қўл кучига таянилаётганлиги бу борада сифат ва самардорликни ошириш йўлида жиддий ғов бўлиб турибди.

Аммо хитой халқи келажакка катта ишонч билан қараб, юрт фаровонлиги йўлида ғайрат ва шижоат билан меҳнат қиляпти. Бу эса мамлакат олдида турган барча муаммоларни муваффақиятли ҳал этишнинг асосий омилidir.

## ● ЮНОН ФАЙЛАСУФЛАРИ ҲАЁТИДАН ●

### СУҚРОТ ВА АЁЛ

*Бир аёл Суқротдан:*

*— Башаранг мунча хунук, Суқрот?— деб сўради.*

*Файласуф жавоб қилди:*

*— Сен тиниқ бир кўзгү бўлганингда эди, сўзларингдан хафа бўлсам арзирди.*

*Холбуки, сен доғ босган ифлос кўзгусан, бу кўзгуда менинг бор ҳусним зухур бўлмайди. Шу сабабдан ҳам мен сенинг сўзларингдан хафа эмасман.*

### АЖОЙИБ МЕВА

*Дарахтда ўтирган аёлни кўриб, Суқрот деди:*

*— Оҳ-оҳ-оҳ, ҳамма дарахтлар ҳам мана шундай мева берса экан...*

Абул Бозоров

## АВЛОДИНГИЗНИ БИЛАСИЗМИ?

Ўзбеклар Ўрта Осиёдаги энг қадимий халқлардан саналади. Ер юзидаги барча миллатлар, элатлар, қабилалар сингари, ўзбек улуси ва унинг кўп сонли уруғ-аймоқлари ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Шулардан энг диққатга сазовори ўз авлодларини — етти пуштини унутмасликдир. Утмишда ўзбеклар бобокалонларининг номлари келажак авлодларга маълум бўлиши учун шажаралар битишган, ота-боболарини билмаслик айб саналган. Миллатнинг урф-одати, расм-русмини бузганларни тўпга қўшмаганлар.

Биз мазкур мавзуда ўқувчига кенгроқ тушунча бериш учун миллатимиз тарихига муурожаат қиламиз. Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги Аҳмадали Асқаровнинг ёзишича, Мовароуннахр ҳудудида миллоддан бурун ҳам кўчманчи қипчоқ-ўзбеклар элат ҳолида яшашган. Эрамининг дастлабки асрларида икки дарё оралиғига турк қабилалари келиб жойлашиб, ерли элатлар билан биродарликда истиқомат қила бошлайдилар. Олтинчи асрнинг ярмига келиб бу элатлар Шош, Фарғона ва Зарафшоннинг қуйи оқими ҳамда Бухоро воҳаси чегараларигача етиб, жойлашиб олишади. Бунгача турклар қадимдан Сирдарё қирғоқларидан Олмаота ва Марказий Еттисувгача бўлган ерларда қипчоқ-ўзбеклар билан ёнма-ён яшаб келганлар. Икки дарё оралиғига кўчиб ўтиб, муқим яшаб қолганларидан кейин маҳаллий халқ билан аралашиб кетадилар ва уларни ҳам ўтроқ ҳолда ҳаёт кечиришга одатлантирадилар. Кейин уруғ-аймоққа бўлиниб яшаш таомилга айланади. Миллий жиҳатдан турклашган ерлилар араблар истилоси даврида ҳам ўзларининг қабилачилик урф-одатларини сақлаб, туркий забонда гаплашишни тарк этмайдилар. Улар ўз юртлари ва манфаатларини ғанимдан асрашда ҳамда турмуш осойишталигини келажак авлодларга етказишда бирлашиш йўлини тутганлар.

Уша замондан бошлаб суғд халқи турк тилида сўзлашга ўтган. Аслида туркий тилда сўзлашувчи қабилалар Сирдарёнинг ўрта, қуйи оқими ҳамда шарқий қисмида ривож топган. Қабила, уруғ таркибининг энг бурунги ҳолатини Х. Дониёровнинг «Ўзбек халқи-

---

<sup>1</sup> Ҳар бир миллатнинг ўзига хос одатлари, расм-русмлари бўлади. Бу бизнинг халқимизга ҳам батамом тааллуқлидир. Масалан, ўзбек халқи деганда, менинг кўз ўнгимга энг аввало меҳнатсевар, меҳмондўст, ўз авлоди, хеш-ақрабларини бир умр унутмаган, уларга меҳр-оқибат кўрсатадиган кишилар келади. Афсуски, кейинги даврда халқимизнинг бу ажойиб одатларини унутиб қўйган кишилар ҳам учрайпти. Яқинда бир гуруҳ ёшлар билан ҳамсуҳбат бўлиб қолдим. Уларнинг кўпчилиги отаси ва бобосидан бошқа авлодининг номини айтиб беришолмади. Ахир, шу яхшими? Ўз авлодини билмаслик — ўз ўтмишини билмаслик демак-ку.

Менимча, бу масалалар билан рўзнома ва ойномалар ҳам шуғулланиб, халқимизнинг энг яхши урф-одатлари ҳақида сўз юритувчи мақола ва очерклар, атоқли фан ва санъат, жамоат арбоблари билан суҳбатлар бериб борса, ёшларимизни тўғри тарбиялаш ишига муносиб ҳисса қўшган бўлар эдилар.

А. Ҳожибоев, Уруш ва меҳнат  
фахрийси, Тошкент шаҳри

---

1. Ҳожибоев ва бошқа кўпгина ойнома муҳлисларининг таклифига ошман, бу сонда келса мақоланавис Абул Бозоровнинг халқимизнинг ажойиб урф-одатлари ҳақида сўз юритган мақоласини эълон қилаётимиз.

нинг шажара ва шевалари» («Фан» нашриёти, 1968 йил.) тадқиқий асариди кўриш мумкин. Муаллиф бу китобиди уруғларга ажралиб яшашнинг келиб чиқишидан шундай маълумот беради: «Кўчманчи қипчоқ-ўзбеклар илк даврларда туркий халқларнинг қипчоқ гуруҳига кирувчи минг, юз, қирқ, қипчоқ (уруғ), найман, қангли, қиёт, қўнғирот, манғит, ўйшинлар ва кенагас, жалойир, дўрман, қутчи, бурқут, баҳрин каби уруғ ва қабилалар асосиди ташкил топган бўлиб, кўҳна замонлардан Итл (Волга), Дунай дарёлари, Ҳазар (Каспий) денгизи, Орол денгизи, Урол тоғлари ва Фарбий Сибирдаги Иртиш ва Енисей дарёлари ҳамда Еттисувда маконлашганлар. Еттисувда тузилган турк ҳоқонлигида, ундан кейин маркази қадимий Ясси ёнидаги Сифноқ (Сувноқ) шаҳри бўлган Оқўрда давлати даврида ҳам турклар анча катта маъкега эга бўлдилар».

Шундай улкан ҳудудни эгаллаган туркий халқларнинг ирқий турлари ва урф-одатлари ҳар хил бўлиши табиий. Биз маъкур мақолада ҳозирги жумҳуриятимиз ҳудудида яшаган, яшаётган ўзбекларнинг ўз дастурлари тўғрисида сўз юритмоқчимиз. Умуман илмий манбаларда ўзбек халқининг 92 қабиладан иборат эканлиги хусусиди ривоятлар борлиги айтилади. Бунга шуни қўшимча қилиш мумкинки, уруғларнинг шартли миқдоридан қатъий назар, уларнинг қабила, уруғлари номи билан аталадиган жойлар Урта Осиё жумҳуриятлари ва ундан ташқаридаги ҳудудларда ҳали-ҳануз сақланиб қолган. Тарихчи-этнограф ва тилчи олимларимиз «насабнома», шажара ва васиятномаларни ўрганиб, тадқиқ этиб, аниқ хулосалар чиқариш йўлида ишламоқдалар.

Едгорлик номлар тўғрисида гап кетганда Хоразм, Бухоро, Тошкент вилоятларида Дўрман, Қўнғирот, Қиёт, Манғит, Жалойир, Қутчи, Қипчоқ, Боёвут, Қотоғон, Қолач (Халач), Оғар, Минг каби қишлоқлар шу кунларда ҳам ўша номлари билан юритилишини айтиш керак. Туркистон кенти атрофидаги элатларда найман, қипчоқ, қангли, орғин, минг, олчин сингари уруғларнинг насллари мавжуд. Минг йиллик тарихи бор Кунгай (Чоға) қишлоғида эса, мингбой (минг, дўлонбой, чувуллоқ), тоғай тўпларидан бўлган авлодларнинг кенжа уруғлари яшамоқдалар. Лекин афсусланарлиси, шундай кўҳна тарихга эга бўлган элатларимизнинг вакиллари ўз халқи, авлоди, юрти тарихини, ўз миллатининг урф-одатларини унутиш даражасига етдилар.

Тил миллатнинг миллат эканлигини билдирувчи асосий белгилардан саналади. Кейинги етмиш йил мобайнида у ҳам обдан бўлганиб, мусаффолигини йўқотди. Халқ орасиди оврўпалашган, ўзини ўта маданиятли инсон ҳисоблайдиган, лекин кўпчилик ўртасиди тўрт оғиз сўзни ўз она тилида гапиришга қийналадиган кишилар пайдо бўлди.

Мен Иттифоқимизнинг кўп жойларида, турли миллатлар истиқомат қиладиган шаҳар ва қишлоқларда бўлганман. Сизлар ҳам бўлгансиз, албатта. Аммо менга ҳаммасидан ўзимизнинг Туркистон халқлари, айниқса, ўзбек халқининг урф-одатлари, одамгарчилиги кўпроқ ёқади. Одамларнинг ўз юртида муқим яшаб, униб-ўсиши, туғишганлари — авлод-аждоди, ёр-дўстларига, умуман мўминларга меҳрибонлиги, бобокалонларини ёдда тутиши, уларнинг руҳларини шод этиши, катталарни ҳурмат қилиб, кичикларга, камбағалларга меҳр-шафқатли бўлиши халқнинг отадан болага ўтиб келадиган азалий одатларидир. Утмишда халқимизнинг одилони, ҳалол, ҳушчақчақ кун кечира билганлигини айтмайсизми! Фарзанд туғилганидаги, турмуш қургандаги тўйлар, табиат уйғониши, ҳосил пишиши билан боғлиқ ҳамда диний байрамлар жуда ҳам завқли ўтган. Қариндош-уруғ, қуда-анда, ёр-биродарлар бир-бирларига меҳр-оқибатли бўлишган. Шаҳар ва қишлоқлар ўртасиди дўстона мулоқат, ҳунарманд билан деҳқонлар ўртасиди ҳалол муносабатлар қарор топган. Бозордаги дўконнинг ҳам, уйдаги эшикнинг ҳам қулфи бўлмаган... Бугунга келиб эса буларнинг ҳаммаси тушда кўргандек ғойиб бўлди-кетди.

Нима учун шундай бўлди? Бу миллат эволюциясидаги қонуний жараёнми ёки қазарма социализми ва зўрма-зўраки байналминалликнинг кейинги етмиш йилда унган «меваси»?

Ҳарҳолда зўрма-зўраки байналминалликнинг «меваси» бўлса керак. Эндиликда эса мана шу хатоларни тузатиш, вилоятларимизнинг айрим шаҳар ва қишлоқларида қисман сақланиб қолган, миллатни безайдиган, кадр-қимматини оширадиган, унга ўзига ҳослик бахш этадиган гўзал урф-одатларимизни аниқлаб, кенг тарғиб қилишимиз керак.

Тошкент вилоятининг Хумсон кентиди 76 ёшли Қудратилла Акрам ўғли яшайди. Меҳнат, партия, Улуғ Ватан уруши ветерани бўлган Қудратилла ака асли тарих ўқитувчиси бўлиб, анча йиллар партия, совет идораларида ишлаган. Бу киши туғилиб ўсган Жийдали қишлоғиди бобокалонларини билмаслик айб ҳисобланади.

— Раҳматликларнинг арвоқлари шод бўлсин, отам Акрам, боболарим Саид, Мирзабек, Темур, Давлат, Холмат, Каримбек деганлар бўлган, — деди биз билан суҳбатда Қудратилла ака. — Ҳаммалари ўз туғилган ерида муқим туриб, зироат ва чорва билан шуғулланганлар.

— Айтинг-чи, қуда-андачилик масаласи қандай ҳал этилган?

— Баъзилар ўзингдан топилса, ўзгага борма, тарзида, уруғимиз тарқалиб, бегоналашиб кетмасин деб, қариндош билан қиз олиб, қиз беришган. Очиғи, бундайлар насли яхши ўсмаган. Бизникиларнинг аксарияти ёт билан оғайинлашган. Масалан, мени Тошкентнинг Олмазор мавзеидаги Нурулла хўжанинги қизи Каримага уйлантиришган. Ну-



рулла хўжа Ғуломжон эшоннинг ўғли. Авлодлари Тошкентнинг илгариги машҳур қозиси — Олим қози, мулла Аъзам уламо ва Турсунхўжа, Тошхўжалар каби ҳурматли, обрўли зотлар бўлишган. Кариманинг онаси, менинг қайнонам Манзура ая Абдулла Ҳодирийнинг «Ўтган кунлар» романидаги Юсуфбек ҳожининг қизи эканлар. Юсуфбек ҳожининг аёлини — қайнонамни Қинта буви дейишган. Шундай қилиб, Карима Юсуфбек ҳожига чевара бўлади. Юсуфбек ҳожининг оиласи Каллаҳона мавзеида, Катта масжид ёнидаги ҳовлида истиқомат қилган.

Шукр, олти ўғил, икки қиз тарбиялаб ўстирдик. Четдан келин олдик. Катта ўғлимиз Фурқат, келинимиз Гулҷерадан Ҳасан-Ҳусан, кичик ўғлимиз Фарҳод билан келинимиз Раънодан Фотима-Зухралар дунёга келди. Жами 17 невара, 6 чевара, 9 эваралик бўлди, ҳаммаси соғ-саломат.

Авлодни унутмаслик насллар, жойлар, даврлар тарихини ҳам аниқлайди. Авлодларни унутмаслик, айниқса, Жанубий Қозоғистонда яшовчи ўзбеклар орасида кучли. Бу маълум даражада ўшани халқ уруғлари турмуш тарзи таъсири натижаси дейиш мумкин. Қозоқларда етти наслини билмаслик ҳозир ҳам катта айб ҳисобланади. Жанубий Қозоғистондаги ўзбек жамоаларида аввалдан шажара битиш одат бўлган. Туркистон шаҳридаги Хилват масжиди имоми Абдуқодир ва Пўлатхўжа, Мақсудхўжа, Мурот Отахон ўғли, Олимхўжа, Маман маҳсум, Тарағай тўпи, Каримхўжа каби авлодларнинг барчасида шажаралар мавжуд. Кўп оилаларнинг шажаралари инқилобдан сўнг, айниқса араб алифбоси ман этилган йилларда йўқ қилинган. Шунга қарамай номлари оғиздан-оғизга ўтиб келаётган авлодлар бор. Шаҳардаги Чироқчи тўпи, Юнус хўжа авлоди, Олти оғани тўпи, Ҳалимчи хўжалар, хонкўчаликлар, Олтинжилов авлоди каби уруғларнинг узоқ томирларигача маълум. Еттиота мавзеида (ҳозир Уртоқ маҳалла) турувчи Дўрман Асқархўжа ўғли 18 бобокалонинг номларини айтиб беради. Аҳмад Ясавий ҳикматларида тилга олинган, қадимда боғ-роғлари билан машҳур бўлган Қорачуқ работидаги Қулоғай тўпининг улуғлари 92 ёшга кирган Маман маҳсумдан таълим олиб, бобокалонларнинг номини кўнгил тумори қилиб олганлар. Чоға қишлоғидаги, Учавлод, Чимири, Минг, Дувлон, Тоғай, Иқондаги Абдумавлон, Турсунмуҳаммад, Аллобқороғон тўпларининг бугунги илдилари ҳам маълум. Учавлодлик Зулфия опа етти отасининг исми, касб-корларини гапириб берди.

Шажаранинг шарофатидирки, буюк бобокалонимиз, дунёга машҳур Аҳмад Ясавийнинг қариб 1500 йиллик авлодлари исм-шарифлари, умр кечирган жой — қадам-жоларини «Насабнома»дан билиб олдик.

Юқорида жумҳуриятимизнинг баъзи вилоятларида шажара битиш кам қўлланилган, дедик. Шундай бўлса-да, айрим эътиқодли оилалар ўтмиш авлодларини яхши эслайди. Масалан, Жиззах вилоятининг Бахмал тумани, Беккелди қишлоғидаги 82 ёшли Жаҳонгир бобо олти отасининг номини айтди. 5 ўғил, 3 қиз ўстирган, келинлари четдан, 4 невара келин туширган, 26 невара, чевара, эвара, дувара кўрган.

Самарқанд вилоят, Пойарик тумани, Оллоёрқудуқ қишлоғидаги 68 ёшли колхозчи Тўракул ака эса фақат отаси Али, бобоси Турдиқулнинг номини билади, холос. Икки қорин ошган туғишгани (амакиси) қизига уйланган.

Қашқадарё вилоят Чироқчи туманидаги Сўлиқ қишлоғидан Исматилла Акрам ўғли икки отадан нарига ўтолмади. Қорақалпоғистоннинг Кегейли тумани «Кегейли» давлат хўжалиғидаги Худоёр Оллоёр ўғли ҳам отаси Оллоёр, бобоси Сойит номини билади, холос.

Хулоса қилиб айтганда, биз бировни айблаш, камситиш ниятида эмасмиз, шунчаки бор ҳолатни таҳлил қилиб, фикр-мулоҳаза юритмоқдамиз. Бизнингча, авлодларини билмаслик, қариндош-уруғлари билан яқин, алоқада бўлмай, тентираб, тарқалиб кетишдан бўлади. Бундай оилаларда ўсган фарзандлар қариндошлар меҳридан маҳрум бўлиб, муқаддас урф-одатларимизни унутиб юборадилар. Дунёга ёлғиз келгандай, умрлари термулиб ўтади. Турмуш мушкулотлари билан қийналиб, эзилиб кетадилар. Бурунчилар «бўлинганни бўри ер», деганда шундай кишиларни назарда тутганлар.

Энди бир неча калима халқимиз — миллатимизнинг одат, одоби хусусида. Ўзбек халқининг, умуман мусулмон оламининг одоб, ахлоқ, урф-одатлари дунёнинг жуда кўп миллатларига ибрат бўларлидир. Бу урф-одатларнинг бир қисми қабилачилик давридаёқ таркиб топган. Масалан, катталарга ҳурмат, кичикларга шафқат билан қараш, аёлларни ишлатмаслик, ҳалол меҳнат қилиш, хиёнат, ўғрилиқ қилмаслик ва бошқа яхши одатлар халқимизда қадим-қадим замонлардан бери мавжуд.

Мовароуннаҳр халқларининг маънавий камолатида ислом динининг таъсири кучли бўлди. Қуръоннинг «Фотиҳа» сурасидаги 27-оятда: Ота-онага оқ бўлмасдан (юзи қора бўлмасдан), уларнинг розилигини олиш, қариндош-уруғчилик ришталарини маҳкам тутиш ва бошқа мўмин-мусулмонлар билан меҳр-оқибатли бўлиш таъкидланади. Ер юзида бузғунчилик қилиб юрган, одамлар ичида фитна-фасод кўзгаш, иймон-этиқод йўлларига тўсқинлик қилиш ва бошқа бузуқ ишлар билан машғул бўлиш қораланади.

Ҳадисда: «Одамларга яхшилик қилиш ва қариндошлар билан яқин алоқада бўлиб, ҳол-аҳвол сўрашиб туриш — бу, савоби тез тегадиган хайрли ишлардандир. Одамларга

кенг юракли бўлинглар. Зоту насабларингни яхши таниб олинглар, токи қариндошлар билан алоқа яхши бўлсин. Ўз яқинларига мурувватли бўлмаса, унинг яқинлигидан фойда йўқ, ўзи узоқ тургани билан мурувватли бўлса, узоқлигининг зарари йўқ», дейилган.

Ўтган асрда чоп этилган «Саодати турк» китобининг «Болани тарбия қилмоқ» бобида шундай дейилади: «Фарзандингга озор берма, аммо бадхўйликка ўргатма. Фарзандга илм, одоб ўргатмак, яхши таълим бермак лозим».

...Бола катталар орасига бормасин, ўтирмасин, ўсмир аёллар, қизларга қарамасин. Фарзанд ота-онасидан берухсат сафарга отланмағай. Фарзанд ҳажга боришдан маъно қилса (хоҳласа), тўхтатмоқ (ота-она рухсат этмаса) дуруст, ва лекин, илм ўрганмоқ учун беижоз (рухсатсиз) сафар қилса, жоиздир». Шу китобнинг «Никоҳ тўғрисида»ги бобида яна айтиладики, «Дуруст эрмаски, оғайиндан — ҳешдан қиз (келин) олмоқлик. Ондок қилинса, фарзанд ожиз бўлғай». («Саодати турк», 284-бет.)

Яқинда Андижон вилоятининг Балиқчи ноҳиясида истиқомат қилувчи Ғуфилхон Рўзиқулова деган ажойиб аёл билан ҳамсуҳбат бўлиб қолдим. Саксонни қоралаб қолган, авваллар давлат идораларида ҳам ишлаб, эл-юрт орасида кўп юрган бу аёлдан оилавий атамаларни сўрадим. Келинлар бир-бирларини «овсин», уйдаги катта қиз — аёлни «эгачи», «отин-опа», қайноғани — «муллака», «каттака» деб номлашаркан. Қайин сингил, қайин укаларни «кенжатоий», «муллабача», «тўражон», «сулув қиз», «қорасоч», «пошшоқиз», дея чақираркан.

Ғуфилхон аядан яна шуни билдимки, фарзандга отасининг ака-укаси «амаки», онасининг опа-синглиси «хола», отанинг опа-синглиси «амма» ҳисобланаркан. Ака-укаларнинг фарзандлари бир-бирларига амакибачча, опа-сингилнинг болалари бир-бирларига «бўла» бўларкан. Фарзанд отасининг ака-ука, опа-сингилларига жиян, отанинг ака-укаси унга тоға аталаркан. Куёв қаллигининг синглисини «болдиз» деса, болдизи уни «язна» (туркистонча) — почча деяр экан. Бир оила, бир авлоддан икки қизга уйланган йигитлар бир-бирига «божа» бўлар экан.

— Энди унашиш, қуда-андачиликка келсак, «қайчи қуда», «қарши қуда» деганларимиз бор, — деб сўзини давом этказди Ғуфилхон ая. — «Қайчи қуда» — ўша уй, уруғдан, авлоддан йигит томонга яна бир келин олинса, «қарши қуда» — иккала томон қиз бериб, қиз олишса айтилади. «Ич куёв — ит куёв» дегани ҳам бор. Бу, келинни узатиб олмай, куёв келиб-кешиб юрса ёки қайнотасиникида муқим яшаса айтилади. Бундайи жуда кам учрайди. «Ит куёв» дегани номусдан айтилгани.

Сухбатимиз охирида Ғуфилхон аянинг ўз авлоди билан қизиқдим. Ота томондан бобоси Пирмат ота 84 ёшида вафот этган. Она томондан бобоси Нормат бобо 96 ёшида дунёдан ўтган. Онаси Улуғча биби 104 ёшга етган, ҳаётлар. Аммаси Рисолат биби 106 ёшда, ҳали тетик. Узи тўрт ўғил, икки қиз кўриб, тарбиялаб катта қилган. 25 невара, 5 чеваралик бўлганлар. Энди авара кўрряптилар. «Дувара, бегоналарни кўролмасмиз», деб кўяди.

— Бегона нима дегани, деб сўрадим.

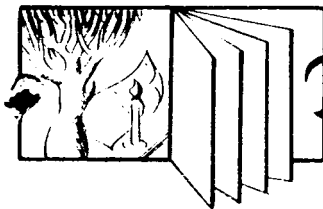
— Бегона, нима десам экан, узоқлашган, етти авлоддай бўлиб кетади-да.

Мақоламизнинг якунида халқимизнинг яна айрим урф-одатлари хусусида тўхталмоқчиман. Илгари жумҳуриятимизда ерли халқ жуда тўкин, осойишта яшаган. Шаҳарда ҳунарманд, савдогарлар, қишлоқда деҳқонлар, чорвадорлар истиқомат қилганлир. Хотин-қизлар ишламаганлар. Шаҳар ва қишлоқларда рўзғорни эркаклар тебратган, озиқ-овқат тўкин бўлган. Аҳолининг аксарият қисми ўтроқ ҳаёт кечирувчи халқ бўлганидан тинч-тотув яшаганлар. Кишилар ўртасида ўзаро ишонч, ҳақгўйлик, ҳалоллик ҳукм сурган. Ҳовлиларнинг дарвозалари қулф нималигини билмаган.

Маъракалар, тўйлар байрамона ўтказилган. Шаҳар майдонларида сайллар бўлиб, полвонлар, чавандозлар, масхарабозлар, кўз боғловчилар томошалар кўрсатишган. Меҳмонхона, чойхоналарни машшоқлар, ҳофизлар обод қилишган. Йигитлар гап, тўкмаларда юрганлар. Қишлоқларда жўрабўза, кураш, кўчқор уриштириш, кўпкари, пойга, қовун сайили давом этган. Буғдой, тарик, жўхори ва бошқа экинларни ўришда ҳашар тўйлари қилишган. Шаҳар ва қишлоқларда ҳайит, рўза ифтори, хатим, худойи, ҳалим, сумалак йиғинларига таклифсиз жамоа бўлиб келишган. Мачитларда қовм (жамоа) муаммолари ва тартиботдан маслаҳатлар қилиниб турилган. Қиш кечалари маҳалла, гузарларда китобхонлик бўлиб, унда «Ҳикмат», «Рустам-достон», «Амиррамза», «Бедил», «Боқирғоний», «Сўфи Оллоёр», «Машраб» каби китоблар тингланган. Хотин-қизлар ўз иффати, жамоли ва назокатини сақлаб, ичкарида уй-рўзғор юмушларини бажарган. «Қиз оқшоми», «Келин тушди», «Бешик тўйи», «Қутлуғ бўлсин» ўтказганлар.

Ҳар вилоятда ўз одатларича сайиллар ўтказилган. Бухорода «Наврўз», «Гули сиёҳ», ҳайит сайиллари, «Мушкулкушод», «Ошисешанба» маъракалари расм бўлган. Бундай ҳайит, сайил, маъракаларга халойиқ йиғилиб, дўстлик, бирлик ўз-ўзидан туғиларди. Қани энди, ўша урф-одатлар тикланиб, меҳрибонлик ошса...

Қисқаси, бизда бундай ажойиб одатлар ва расм-русмлар жуда кўп бўлиб, халқимизнинг катта маънавий мулки саналади. Бу мулкни кўз қорачиғидай асраб, кўпайтириб, келажак авлодларга мерос қилиб қолдириш ўз халқининг фарзанди бўлган ҳар бир инсоннинг шон-шараф ишидир.



# Ҳикмат, Воқеалар, ҳужжатлар



Маҳкам Абдураимов

## ТЕМУР ВА ТҶҲАМИШ

Урусхон Сирдарёдан Волга бўйларига келиши билан Олтин Урдада Ботухоннинг акаси Урда Ичен авлодидан саналган янги хонлар сулоласи бошланди. Тўхтамиш ҳам шу авлоддан эди.

Тўйхўжа ўғлон Урусхон томонидан қатл этилгач, унинг ўғли Тўхтамиш ҳам ўз ҳаётидан хавфсираб, қудрати оламга таралаётган Амир Темур давлатидан паноҳ топди. Соҳибқирон Жучи улусида бўлиб ўтаётган воқеаларни зийраклик билан кузатиб борарди. Чунки Шимолий Хоразм ва Оқ Урда Мовароуннаҳрга чегарадош эди. Темур тузаётган янги мамлакатига Олтин Урда рақобат қилиши ва катта хавф солишини сезарди. У Олтин Урда хони ўзига тарафқаш, тобе бўлишни анчадан буён орзу қиларди. Тўхтамишнинг мурожаати эса айни муддао бўлди. Темур ўз ҳузурига Тўхтамиш келаётганини эшитган пайтда Хоразмга ҳамда Мўғулистон (Шарқий Туркистон) ҳукмдори амир Қамариддинга қарши курашга тайёрланаётган эди. Пировардида Темур юриш режасини тўхтатди ва шаҳзодани кутиб олишга таниқли амир Туман Темур Ўзбекни чиқарди. Соҳибқирон Тўхтамишни ҳар хил қимматбаҳо совғалар билан қаршилади. Мавлоно Низомиддин Шомиё эзади: «Тўхтамиш ўғлон келганида, амирлар уни Темур қабулига олиб киришди. Ҳазрати олийлари уни етарлича ҳурмат-эҳтиром билан қарши олди. Уни Самарқандга бошлаб бориб, шоҳона зиёфат берди. Тўхтамиш ва унинг йўлдошларига муносиб совға-саломлар улашди, тилла ва (қимматбаҳо) безаклар, мол ва газмол, от ва хачир, чодир, ноғора ва байроқ ҳамда жанговар қўшин берди. Утрор ва Саброн вилоятига ҳоким этиб тайинлади».

Тўхтамиш, табиийки, бошиданоқ ўзини тобе деб тан олиши лозим эди. Чўнки у Темурдан ҳарбий мадад олиб, юқорида саналган вилоятларни забт этишга отланганди. Урусхон Тўхтамишга қарши ўғли Қутлуғ Буға бошчилигида қўшин юборди. Уша жангда Қутлуғ Буға оғир жароҳатланиб, тезда вафот этди. Ҳарбий ишларда тажрибасиз Тўхтамиш Урусхон лашкарлари томонидан қаттиқ зарбага учради ва яна Темур ҳузурига қайтиб келди.

Темур мағлуб Тўхтамишни биринчи галдагидан кўра катта ҳурмат билан қаршилади ва унга аввалгидан каттароқ қўшин бериб, «инъом этилган» вилоятларни эгаллашга бошқатдан юборди. Бу гал Урусхоннинг тўнғич ўғли Тўхтақия Тўхтамишга қақшатғич зарба берди. Яраланган Тўхтамиш ёғийлар таъқибидан Сирдарё бўйларидаги қамишзорга қочиб қутулди. Учинчи гал ҳам Темур уни шоҳона қаршилади ва қўшинини зарур яроғ-аслаҳа билан қуроллантирди.

Кўп ўтмай Темурнинг Бухородаги қароргоҳига Урусхоннинг элчилари келиб, Тўхтамишни топширишни талаб қилди. Темур бу таклифни қатъий рад этди ва тез орада ўзи жангга киришини айтди.

Ҳақиқатан ҳам Темур Урусхонга қарши жанг бошлади. Ўз қўшинини Сирдарёда ўтказиб, Утрорнинг бепоён текислигида қароргоҳ кўтарди. Урусхон қўшини эса мавлоно Шарафиддин Али Яздийнинг маълумотига кўра, Утрордан 24 фарсах наридаги Оқ Ўрда маркази — Сиғноқда жойлашган эди.

Қаттиқ қиш, тинимсиз ёмғир ва қор ҳар икки қўшин фаолиятига таъсир кўрсатди. Улар майда тўқнашувларни ҳисобга олмаганда, деярли уч ой бир-бирларига қаршилик кўрсатмасдан рўбару турди. Ҳар икки саркарда ҳеч бир натижага эришолмагач, ортларига қайтишди. Шундан сўнг Темур бир неча ой Кешда бўлди ва Урусхонга қарши юриш бошлаш учун ўзига Тўхтамишни йўлбошчи қилиб олди. Жайронқамишга етганларида Урусхоннинг вафот этганидан хабар топишди. Унинг тўнғич ўғли Тўхтақия ҳам кўп ўтмай (1375 й.) вафот этди. Темур Тўхтамишга керакли аслаҳаларни бериб, уни шу ерда қолдирди-да, ўзи Самарқандга қайтди.

Урусхоннинг Оқ Ўрда тахтига ўтирган Темур Малик деган ўғли Тўхтамишни учинчи марта ҳам мағлубиятга учратди. Муаррихлардан Шомий ва Яздий Тўхтамиш жонига Темур совға қилган от оро кирганини таъкидлайдилар.

Шундай қилиб, Тўхтамиш Урусхон ва унинг ўғилларидан ҳар гал зарба еяверди. Темур, албатта, ўз вассалининг ҳарбий лаёқатидан шубҳалана бошлади. Бироқ Темурда Оқ Ўрданинг ғичирлаб қолган тахтига ўз одамини қўйиш, мағлубият учун ўч олиш истаги кучли эди. Шунинг учун Тўхтамишга тўртинчи марта ҳам қўшин бериб, тажрибали қўмондонларидан бирини унга бош этиб тайинлади.

Темур Малик давлат ишларини бир четга йиғштириб қўйиб кунини маишатда ўтказарди. Мулозимларининг ундан кўнгли қолиб, Тўхтамишга майл билдира бошладилар. Темур Оқ Ўрданинг ички ҳаётида рўй бераётган ҳар бир ўзгаришдан хабардор бўлиб турарди. Шомий ёзади: «Тўхтамиш Урусхондан қочиб келган пайтда ёнида Ўрик Темур ҳам бўлиб, ундан соҳибқирон Темур Малик ва унинг аҳволи ҳақида суриштирди. У ўзи яхши хабардор бўлган нарсаларни — Темур Малик шаробга мук тушгани, кечау кундуз маишатбозликдан чиқмай қолгани, чошгоҳга қадар ухлаши, арзга келганлар, қанчалик зарур иши бўлмасин, барибир уни уйғотишга журъат этолмаслигини айтиб берди. Шу боиским, одамлар ундан қочиб, Тўхтамишга хайрихоҳлик билдираётганлигини таъкидлади».

1376—77 йил қишида Темур ўзининг катта амирлари (Туман Темур Ўзбек, Бахтиёжи, Ўрик Темур, Гиёсиддин Тархон ва Банги Қовчин)ни Тўхтамишга қўшиб, Сиғноққа жўнатди. Амирлар барча расм-русмларни адо этиб, Тўхтамиш хон кўтарилганини ҳаммаёққа овоза этдилар.

Кўп ўтмай Тўхтамиш Қоратолда қишни ўтказаетган Темур Маликка қарши ҳужум бошлаш ҳақида Темурдан буйруқ олди. Тўхтамиш Темур Малик устидан ғалабага эришди. Уша йилнинг кўкلاميда Қоратол яқинида Тўхтамиш Темур Малик билан яна жангга кирди ва уни ўлдирди.

Тўхтамиш тез орада Жучи улуснинг шарқий қисмига ҳам кўз тика бошлади. Унинг ғарбий қисмига йигирма йилдирки, Мамай ҳукмронлик қилар, унинг қудратига 1380 йилги Куликово жанги қаттиқ заҳа етказган эди.

Тўйхўжа ўғлон Кўк Ўрдани эгаллаш ҳақида Урусхон ғояларига қарши борган (у шунинг учун қатл этилган эди) бўлса, бунинг илҳомчиси Тўхтамиш эди. Мамайнинг ожизланиб қолганидан фойдаланган Тўхтамиш 1380 йили Жучи улусини бутунлай босиб олди. Мамай Кафага қочиб кетади, аммо барибир қўлга тушиб, қатл этилади. Шундай қилиб, Тўхтамиш Олтин Ўрданинг давлат бирлигини аввалги ҳолатида тиклашга эришди. У Олтин Ўрда хонларининг кучини рус князликларига кўрсатиб қўйди ва 1382 йили Москвани талон-торож қилишига эришди.

Тўхтамиш ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Темурга номигагина бўйсунар, қулай пайт келиши билан мустақил бўлиб, ўз ҳомийсидан юз ўгириб кетиш ниятида юрарди. У Олтин Ўрданинг Ўзбекхон ва Жонибекхон давридаги шухратини қайтаришни истарди. Аммо шунга эсдан чиқармаслик керакки, Олтин Ўрда давлати боқинлар натижасида беғона юртда вужудга келган, аҳолиси этник жиҳатдан ғоят хилма-хил, иқтисодиёти ва маданияти (кўчманчи ва ўтроқ) турлича бўлиб, хўжалик алоқалари бири-бирига чамбарчас боғланмаган эди. Ўзбекхон ва Жонибекхон даврида у тараққий этганлигига қарамай, барибир туб заминга эга эмас эди. Унинг шухрати мўғул ҳарбий кучларининг зўрлиги билан тутиб туриларди. Булардан ташқари XIV асрнинг 80-йилларида Олтин Ўрдага чегарадош давлатлар сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар бўлиб ўтди. Унинг шимолида Дмитрий Донской бошчилигидаги рус князликлари бирлаша бошлаган, Мовароуннаҳрда эса Темур янги бир қудратли салтанат тузаётган эди. Бу давлатлар Олтин Ўрдани фарқли ўлароқ мустақам заминда, ўз халқининг табиий ўсишига боғлиқ ривожда ривожланиб борарди.

Маълумки, Темур номигагина тахтга чиқарган хонлар — Суюрғатмишхон (1370—1388) ва Султон Маҳмудхон (1388—1402) мамлакат сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутмас

эди. У Мовароуннахрни танҳо ўзи бошқарарди. Султон Маҳмудхоннинг ўлимидан кейин ёрдамчи хонлик мартабасига ҳеч кимни кўтармас-да, лекин марҳумнинг номидан танга зарб эттираверди. Тўғри, Темур босиб олинган мамлакатларни қисман талон-торож этди, қон тўкилишига йўл қўйди. Аммо Мовароуннаҳр ички сиёсатида у, шубҳасиз ижобий ўрин тутарди. Темур ўз ҳукмронлиги даврида феодал тарқоқликка чек қўйди, ягона марказлашган, кучли давлат тузиш ниятида бўлди. Темур мамлакатда алғов-далғов чиқмаслиги учун асосан, чиғатоилардан таркиб топган қўшинларини юришларга олиб борарди, уларга махсус имтиёзлар яратган эди. Испан элчиси ва сайёҳи Клавихо шундай ёзади: «Чиғатоилар шоҳдан махсус имтиёзлар олган бўлиб, молларини истаган жойда ўтлатиши, экин-тикин қилиши, ёз ва қишда кўнгиллари тусаган ерда яшашлари мумкин. Улар шоҳга солиқ тўламайди, чунки чиғатоилар ҳарбий сафарбарлик эълон этилиши билан урушда хизмат қилгани жўнайди».

Яна бир қизиқ томони шундаки, Темур Мовароуннахрни ўз қўлида қаттиқ ушлаб, уни фарзандларига инъом этмаган, бундан фақат Фарғона вилоятигина мустаснодир. Соҳибқирон бу ўлкани суюрғол асосида ўғли Умаршайх, сўнг унинг ўғли Искандарга берган эди. Шу нуқтаи назардан соҳибқирон жиловини қаттиқ ушлаган Мовароуннаҳр ягона, марказлашган бошқарув тартиботига эга давлатга айланган. У кешлик унчалик донг қозонмаган ҳукмдор фарзанди бўлатуриб, Мовароуннаҳр ҳокимиятини ўзининг ақл-заковати, собитқадамлиги ва шижоати билан қўлга киритган эди. Темур катта ташкилотчилик қобилиятига, кучли ирода ва теран илмга эга киши эди.

Соҳибқирон, кейинчалик жамики босиб олган мамлакатларни қўлда тутиб туrolмаслигини, бир жойдан туриб бошқариш мушкуллигини билиб, айрим музофотларни ҳарбий шуҳрати ва хизматларига қараб, суюрғол асосида ўз ўғилларига, набираларига ёки амирларига ҳадя этарди. Мазкур ўринда шунинг ёддан чиқармаслик керакки, у кичик тасарруфларни босиб олганидан сўнг ҳам олдинги ҳукмдорларни алмаштиришга шошилмасди. Бунинг ёркин мисолини ширвоншоҳ шайх Иброҳим Дарбандийни аввалгидек Ширвон ва Дарбанд, оқ қуонли туркманлар ҳукмдори этиб қолдирганида ҳам кўриш мумкин. Катта-катта музофотларга эса ўз ўғиллари ва набираларини бош этиб тайинларди.

Темур 1381 йили курдлар сулоласига барҳам берганидан кейин Хуросон ҳамда Ҳиротни ўғли Мироншоҳга инъом этди. 1393 йилда худди шу аснода «тахти Хулағухон» (Ғарбий Эрон, Ироқ, Озарбайжон ва Арманистон)ни унга қўшиб берди. Хуросон, Мовароуннаҳр ва Сейистонни ўғли Шоҳруҳга инъом қилди.

Шундай қилиб, айнан Темур ўз ҳокимияти келажакда парчаланиб, кучсизланишига имкон яратди. Суюрғол тартиботи мамлакатнинг маълум қисмларида феодал кучларнинг тўпланиб қолишига замин ҳозирладикки, бу ҳол Темур вафотидан сўнг дарҳол юзага қалқиб чиқди. Ҳар бир вилоят кейинчалик мустақил ҳукмронликни даъво қила бошлади.

Темурнинг ички сиёсати Мовароуннахрни моддий-маданий жиҳатдан мумкин қадар юқори кўтаришга қаратилган эди. Айниқса, у Самарқанд ва она шаҳри Кешни ободонлаштиришга кўп эътибор берди. Босиб олинган мамлакатлардан келтирган бойликларини ўз қарорига биноан салтанатдаги зарур саналган қурбонлишларга сарф этди. Шунинг учун ҳам Мовароуннаҳр ва Самарқанддаги кўплаб моддий-маданий бойликлар Темур номи билан боғлиқ. У айнан шу ерда ўзининг машҳур амир ва улўф яратувчилик салоҳиятидан ёркин из қолдирди. Самарқанд Темур даврида катта савдо марказига айланди. Бу ерда Хитой, Ҳиндистон, Русия ва бошқа эллардан келган савдогарларни йил ўн икки ой учратиш мумкин эди. У савдо соҳасида салтанат маркази — Самарқандга рақобат қила оладиган барча йирик шаҳарларнинг «синиши» учун жон-жаҳди билан курашди. Тарихчи Шарафиддин Яздий Хоразмнинг босиб олиниши (1388-89 й.) ҳақида шундай ёзиб қолдирган: «Шаҳар ва вилоятнинг барча аҳолисини Самарқандга кўчириш ва Хоразм шаҳри ўрнида буғдой экишга фармон берди». Мавлоно тарихчи ўз асарига уч йилдан сўнг, 1391 йилнинг охиридагина унинг фақат бир даҳаси тикланганини эслатиб ўтади.

Темур Тўхтамишхонни мағлуб этганидан кейин ер юзидан Сарой Беркани суғуриб ташлади. Қрим ва Ҳожитархон (Астрахан) шаҳарларини яқсон этди. Бағдоднинг қисмати ҳам шунга яқин бўлди. Ғарб билан Шарқни бир-бирига боғлайдиган савдо йўлларини қўлга киритгач, тижорат ишлари Темур мамлақати орқали кечадиган бўлди.

Темур даврида Самарқанднинг тўкин-сочин шаҳар бўлганини тасаввур этиш учун унинг замондошлари сўзларига эътибор бериш ўринли, албатта. Темур йилномачилари ўртасида давлат иқтисодиёти билан кўпроқ қизиққан Клавихо бу борада шундай таъриф беради: «Бу шаҳар ва замин шунчалик бой ва тўкин-сочинки, ҳайратда қолмай илож йўқ... У ноз-неъматга тўла, бу ерда ипак газлама, атлас, сандал, жун ва мўйна буюмлари мўл, упа-эликлар, ширинликлар, тилла ва лажувард каби нарсалар ғоят кўп.

Булардан ташқари бошқа хил моллар ҳам бисёр. Русия ва Татаристондан кўн ва бўз, Хитойдан дунёдаги энг сара ипак газламалар, айниқса атласлар келтирилади. Яна Хитойдан махсус тайёрланган муксус, қаҳрабо, марварид, турли ширинликлар олиб келинади. Ҳиндистондан бу шаҳарга энг аъло навли қанд-қурслар келтирилади. Шаҳар-

да майдонлар бисёр... Бу майдонлардан кечаю кундуз одамлар аримаиди, савдо-сотик бир дақиқа бўлсин тўхтамайди».

Темур тарихида шу нарса қайд этилганки, у босиб олинган мамлакатлардан моддий бойликлардан ташқари пойтахти улуғворлигини, ободонлигини ошириш учун кўп сонли меъморлар, мунажжимлар, руҳонийлар, муаррихлар, хунармандлар ҳамда фан ва санъатнинг бошқа вакиллари ҳам Самарқандга етаклаб келган.

1379 йили Темур қўшинлари Хоразмни босиб олганда, «барча машҳур олимларни, муллаларни, Қуръон билимдонларини ва турли соҳа хунармандларини кўчириб келди», деб ёзади Яздий ўз асарида. Темур Кешни салтанатнинг иккинчи маркази деб эълон қилди ва бу шаҳарда Оқсаройни қурдириб, номини оламга машҳур этди. Темурнинг бу сиёсати ҳақида Клавихо ҳам ўз китобида маълумот беради. Асир тушган ҳарбий мутахассисларни, қурол-аслаҳа ясайдиган усталарни Темур ўз қўлида тутиб турди. Унинг Самарқанддаги саройи ҳақида испан элчиси шундай ёзади: «Бу саройда шоҳ мингга яқин маҳбус усталарни тутиб турардики, улар совут, қалқон, найза ва ёйлар ясаб йил бўйи тер тўкарди». Темур фақатгина Кеш ва Самарқанднинг гуллаб-яшнаши билан овора бўлиб қолмасдан, Мовароуннаҳрнинг хўжалик ишларини изга солишга ҳам кўп эътибор берди. Мовароуннаҳр ва Хуросонгина эмас, балки Кобул ҳавзаси ва Муғон даштидаги хийла улкан суғориш тармоқлари ҳам унинг номи билан боғлиқдир.

Шундай қилиб, Темур ҳам вайрон этди, ҳам қурди. У асир тушган одамларнинг ҳар биридан турли-туман қурилиш ишларида фойдаланди. У янги қурилишларга кўплаб одамларни жалб этиш орқали Самарқандни аҳоли гавжум яшайдиган шаҳарлар сирасига киритди. Бу ҳақда Клавихо китобида шундай жумлаларни ўқиймиз: «Самарқанд салтанатидан кетаётган киши, ҳатто шу яқин атрофдаги яқин жойда туришидан қатъи назар қаердан ва қаяққа бораётгани қайд этилган ёрлик кўрсатмасдан нариги соҳилга ўтказилмайди. Самарқанд салтанатига эса, ҳеч бир ҳужжат кўрсатмасдан бемалол ўтиш мумкин. Кайиқларга шоҳ томонидан кўплаб қоровуллар тайинланган бўлиб, ўтувчилардан катта бож олардилар. Дарё бўйига қоровуллар қўйилишининг сабаби бор. Самарқанд салтанати аҳолисини кўпайтириш ва улуғворлигини ошириш мақсадига Темурбек ўзи забт этган барча мамлакатлардан кўплаб асирларни олиб келган эди. Қоровуллар асирларнинг ўз мамлакатларига қочиб кетмасликлари учун дарё бўйини қўриқлаб турардилар. Шоҳ фармойиши билан Эрон ва Хуросон ерларида уйсиз-жойсиз дайдиб-нетиб юрган асирларни, қашшоқ бева-бечораларни тутиб олиб Самарқандга жўнатганларини ҳатто элчилар ҳам кўрган эдилар. Сигир етаклаган ёки бир-икки қўй-эчки ҳайда-

---

Бугунги еш китобхон истейодли тарихчи олим Маҳкам Абдураимовнинг ижоди ҳақида даярли тасаввурга эга эмас. Аммо ҳозирги кунда оқсоқолларга айланган кекса олимлар унинг асарларини яхши эшлашади. У ҳаёт бўлганда бу йил 75 ёшга тўлар эди.

Маҳкам Абдураимов 50—70-йиллар орасида фаол ижод этди. Унинг матбуотда чоп этилган илк мақолаларидаёқ изланиш руҳи, теран тадқиқотчилик нигоҳи ярқираб кўзга ташланарди.

У янгиликка интилар, тарих қатламларидаги номаълум саҳифаларни очишни яхши кўрарди.

Олим ана шу йилларда эълон қилинган «Биринчи рус савдо карвони Тошкентда», «Бухоро хонлигида XVI—XVIII асрлардаги халқ кўзғолонлари тарихига доир», «Ўзбекистонда феодализмнинг юзага келиши ва ривожланишига доир» ва бошқа салмоқли тадқиқотлари билан ҳамкасблари орасида тилга тушди. У тез орада Ўзбекистонда феодализм тарихининг етук билимдонларидан бирига айланди. Унинг таҳрири ва бевосита иштирокида «Ўзбекистонда XVI асрдаги иқтисодий тафаккур тарихидан», «Ўзбекистон халқ хўжалиги тарихи» (1-жилд) номли салмоқли йирик асарлар яратилди ва илмий жамоатчиликка манзур бўлди. Айниқса, олим ёзган «Амир Ҳайдар мактубларида феодализм ер рента-масалалари», икки жилдлик «XVI аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро амирлигида ер-сув муносабатлари очерклари» номли йирик илмий асарлар фақат Бухоро хонлигидаёқ эмас, умуман Ўзбекистондаги ўрта асрлар тарихини иқтисодий ҳаёт, хонлик идораси асослари, ҳамда халқ турмуши, урф-одатларига доир манзараларни ўрганишда муҳим манбага айланди. Бу асарларни ҳатто ҳориждаги етук тарихчи олимлар, мутахассислар ҳам эътироф этдилар.

Маҳкам аканинг ибратли томонлари кўп эди. Шулардан бири тарихий қўлёзмаларни яхши биларди, улар устида тинимсиз ишларди, бир-бирига қислаб ўрганарди. Афсуски, кўп олимларимизда мазкур хусусиятлар етишмайди.

Маҳкам Абдураимовнинг ҳаёти ва илмий изланишлари силлиқ кечган эмас. Доимо янгиликка интиланган, дадил, ҳозиржавоб тарихчининг адашган, қоқилган пайтлари ҳам бўлди. Бунга ҳам табиий қараш керак. Чунки ишлаётган, изланаётган одамгина хато қилади. Ҳамма одатланиб қолган йўлдан ташқари чиқмай кетаётган, ҳаётнинг ўзи рад этаётган сиёҳ гапларни ҳам асл ҳақиқат деб билган ва ундан бошқа нарсани тан олмайдиган кишиларгина «янгилишмаслиги» мумкин.

Бу ҳол, аниқса буюк жаҳонгир Амир Темур фаолиятини баҳолашда [тўғрироғи, соҳибқиронга бағишланган илмий асарларга муносабатда] кўринади. Умуман, машҳур саркарданинг даври ҳақида Маҳкам Абдураимов узоқ йиллар давомида самарали изланишлар олиб борган эди. У ўзбек олимлари орасида даярли биринчилардан бўлиб Темур номидини ўрганишга қўл ўрди. 1948 йилда у Ленинград Шарқшунослик институтида «Темур ва Тўхтамыш» деган мавзуда номзодлик иши ёқлади. [Бу ҳусусда таниқдчи Ортиқбой Абдуллаев «Очилмай қолган ҳақиқат» номли мақоласида: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1990 йил, 14 декабрь — батафсил маълумот берган.] Аммо турли сабабларга кўра мазкур йирик тадқиқот муаллифининг ҳаётлик чоғида босилмай қолиб кетди.

ган кишилар олиб келинар, жойлардаги ҳокимлар шоҳ фармойишига биноан уларни озиқ-овқатлар билан таъминлар эдилар. Темурбек камида юз минг кишини Самарқандга олиб келган эди».

Биз учун рақамнинг қанчалик аниқлиги эмас, балки унда баён этилганидек, Темурнинг ҳар бир кишидан ишчи кучи сифатида фойдалангани ва уларнинг ишга бўлган қобилиятини қадрлагани муҳим. Унинг олимлар, шоирлар, айниқса шайхларга катта илтифот кўрсатгани маълум. У юришлардан қайтиб келиши билан инсонпарвар фармонлар чиқарган.

1396 йили у Самарқандга беш йиллик юришдан қайтиб келиб, уч йил муддатда аҳолидан солиқ олишни бекор қилади.

Темур Чингизхон хотирасига катта ҳурмат билан ёндашар ва мўғул аънаналарига суяниб иш кўрарди. Бу ҳолни қўшинининг жойлаштирилишида ҳам кўриш мумкин. Унинг лашкари ўн қисмдан иборат эди. Муаррих Абдураззоқ Самарқандийнинг хабар беришича, Темур аскарлари ҳам мажусий мўғуллар каби кокил қўйиб, мўғулча кийим кийиб юрган. Лекин у мўғулча аънаналарнинг кўр-кўрона тақлидчиси эмас эди. Низомиддин Шомий ва Али Яздий унинг ҳарбий санъатда зукко бўлганини қайд этидилар. Темур ҳарбий тарихини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, у қўшинни ташкил этишда қатор янгиликлар олиб кирган. Унинг даврида энг масъул топшириқларни товачилар (жарчилар ёки чопарлар) бажарган. Темур ҳар бир юриши олдидан янгитдан қўшин тўплаш учун вилоят ва уруғларга товачиларни юборарди. Улар вилоят амирларига Темур фармойишини оқизмай-томизмай етказарди. Бу тартиб Темурга қадар мавжуд эмас эди.

Темурнинг дамба-дам қилган юришлари қўшинини такомилга етаклади ва уруш олиб боришда янги жанговар усулларни қўллаш имконини яратди. 1391 йили Тўхтамиш билан Қундузчада бўлган жангда у тўқнашув олдидан қўшинини мутлақ янги усулда жойлаштирди. Бу жангда соҳибқирон ўз қўшинини етти бўлакка — қўлга ажратди. Жанг олдидан қўшни марказ (қўл ёки қалб), ўнг (ўнг қўл — ўзбекча, баранғор — мўғулча, дастичап — форсча) ва чап (сўл қўл — ўзбекча, жаванғор — мўғулча, дастичап — форсча) қанотлардан таркиб топган. Уларнинг ҳар бирида илғор (ҳировул), ҳар бир қанотда қанот муҳофазаси (канбул) бўлаклари бўлиб, уларнинг вазифаси душманнинг ён томондан ҳужум қилишига йўл қўймаслик эди. Ўз-ўзидан маълумки, жангда марказий бўлак катта аҳамият касб этган, унинг ортидан заҳира қўшин ва бош кўмондон қароргоҳи жойлаштирилган. Яздий Қундузчадаги жанг олдидан Темур қўшини жойлаштириши шундай баён этади: «Олд бўлакдан жасур йигирма навкарини олиб, у (Темур —

Бугунги ўқувчи Амир Темурнинг ҳаёти, ижтимоий-сиёсий фаолияти ёритилган бир қатор илмий асарлардан (жумладан, таниқли файласуф Иброҳим Мўминовнинг «Амир Темурнинг Урта Осиё тарихидаги ўрни ва роли» номли жиддий рисоладан) яхши хабардор. Шунингдек, кейинги йилларда соҳибқироннинг ўз тилидан ёзилган «Темур тузуқлари» («Шарқ юлдузи» ойнамаси, 1988 йил, 8-сон) ҳамда «Темурнома» («Чўлпон» нашриёти, 1990 йил) асарлари босилиб чиқди. Улар, шубҳасиз, Амир Темур ҳақидаги тасаввурларимизни бойитади ва халқимиз тарихидаги ёрқин даврлардан бирини тўғри англашимиз учун катта юзмак беради. Шунини унутмаслигимиз керакки, бу кейинги асарлар ошкоралик шарофати билан юзага келди. Аммо 1948 йилда — Сталин қатагонлари авжига чиққан, Ждановнинг бутун ижтимоий тафаккурни қон қақшатиладан даҳшатли мақолалари эълон қилиниб турган даврда Амир Темурдек мураккаб шахс ҳақида асар ёзиш осон иш эмас эди. Шунинг учун ҳам А. Ю. Якубовский, Н. М. Миклухо-Маклай каби машҳур тарихчи олимлар юқори баҳо берганига қарамай, турғунлик йилларида бу асар босилмай қолиб кетди. Тўғрироғи, уни босиб чиқаришга журъат ҳам, рағбат ҳам бўлмади.

Мазкур тадқиқотда Маҳкам Абдураимов Амир Темур фаолиятига бағишлаб ёзилган шарқ манбаларини ҳам, ғарб олимлари қаламига мансуб турли тадқиқотларни ҳам ниҳоятда синчиклаб ўрганган ва умумлаштирган. Олим ниҳоятда долзарб муҳим масалани — Рус князликларининг Олтин Урда хонлари — мўғул ҳукмронлари асоратидан қутулиш тарихини, бу улугвор ҳодисани амалга оширишда бевосита Амир Темур ўйнаган буюк ролни батафсил тасвирлайди. Тадқиқотда XIV асрнинг охириги йилларида рўй берган ва рус халқининг мўғул зулмидан қутулишига катта йўл очган улкан воқеалар — Темур ва Тўхтамиш ўртасидаги кескин жанглар, тўқнашувлар тарихи кенг кўламда ўз ҳолис баҳосини олган. Олим Темурнинг шу даврдаги қудратли ҳукмдорлардан бири Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси Ғарбий Европа, Волга бўйи ва Яқин Шарқ халқлари тақдиринда муҳим бўрилиш нуқтаси бўлганлиги ҳақида тўғри, асосли ҳулосалар чиқаради. Келтирилган иқтибос ва ҳулосалар замирида Темур табиатининг баъзи жиҳатлари ҳам акс этганини сезиш мумкин.

Мазкур тадқиқотни алоҳида китоб сифатида нашр этиш ва китобхонга тўла етказиш керак. Бу фақат марҳум олим хотираси учун эмас, балки тарих ҳақиқатини тўғри ёритиш учун ҳам ниҳоятда зарур иш, деб ҳисоблайман.

Олимнинг ижодхонасида ҳали анчагина босилмай қолган йирик асарлар бор. Улар ҳам вақти келиб талабчан ўқувчи қўлига тегади, деб ўмид қиламиз. Бу эзгу ишни биринчилардан бўлиб «Шарқ юлдузи» ойнамаси бошлаб бераётганидан мамнунмиз.

Бўрибой АҲМЕДОВ, УзССРЖ Фанлар  
Академиясининг мухбир аъзоси

М. А.) ёнида қолдирди ва марказий бўлақдан ортда қолди. Бу билан у жанг авжига чиққан пайт ўзининг музаффар қўшинларидан биронтаси ёрдамга муҳтож бўлиб қолса, у тайёр туришини кўзда тутган. Қисм қўмондонлари (ёки амирлар) бевосита бош қўмондонга, хусусан Темурга бўйсунарди. Қўшин юриш сари бораётганда ҳар учала ҳировул ўз сафларидан қоровуллар қўйган бўлиб, улар ҳировулни назорат қилиб борган. Жанг олдидан Темур қўшинининг жойлаштирилиши бизнингча, қуйидаги тартибда бўлган:

қоровул илғор	қоровул илғор марказ	қоровул илғор
канбул — чап қанот	заҳира қўшин бош қўмондон қароргоҳи	ўнг қанот — канбул

Темур қўлга киритган ғалабаларда қўшиндаги айқоқчилик ва душман кирдикорлигини ўрганувчи махсус бўлинма алоҳида ўрин тутган. Шомий ўз асаридида Темур аскарларидан шайх Довуд ва Мубошширнинг 1391 йили Тўхтамишга қарши курашда қаҳрамонлик кўрсатгани, улар қўлга туширган бир талай асирлар бебаҳо маълумотлар бергани ҳақида ҳикоя қилади.

Темур чегарадан ўтиб кетган кишилар, сайёҳлар, савдогарлар, дарвешлар ва бошқа одамлардан ўз душманининг мақсади ҳамда кучи, сарой ҳаёти, маҳаллий хусусиятлар ва шаҳарлар жойлашиши ҳақида маълумотлар олиб турган.

Соҳибқирон жангчилар ўртасида қаттиқ тартиб-интизом ўрнатган. Қўшиндаги ҳар бир киши хоҳ у оддий, хоҳ саркарда бўлсин, ўз ўрнини яхши билган. Юришлар чоғида қаттиқ тартиб — мурчилга риоя қилинган. Яздий Темурнинг 1394—95 йилларда Дашти Қипчоққа қилган юришини шундай баён этади: «Амирлар — туманбошилар, мингбошилар ва қўшинлар лашкар-лашкар бўлиб, ўз мурчили бўйича йўлга чиқди».

У янги мамлакатларга юриш қилаётганда доимо ғажарчи (йўлбошловчи)лар хизматидан фойдаланган, улар эса асосан, душман сафидан қочиб келган кишилардан тайёрланган. Маълумки, Темур Урусхонга қилган юришида Тўхтамишни ўзига ғажарчи қилиб олган эди.

Темурнинг Тўхтамишга қарши курашида отлик навкарлардан олдин жангга кирган пиёда аскарлар катта ўрин тутган. Яздий бу борада шундай ёзади: «Ўнг ва чап қанот амирлари — туманбегилар, мингбошилар ва қўшинбошиларнинг ҳаммаси ўз жойларини эгаллаб, жанговар сафга тизилиб, пиёда ва отликлар, қўлларига қалқонларини ушлаб жангга ҳозирландилар».

Қўшин ҳақида доимий ғамхўрлик Темурнинг мудом диққат марказида бўлган. Жанг чоғида эса у энг кичик нарсаларга ҳам эътибор берган. Бу жиҳатдан Абдураззоқ Самарқандий сўзига диққат қилайлик: «Черикдаги ҳар бир жангчи бир йилга етадиган озиқ-овқат заҳираси билан келиши зарур, ҳар бир навкарда тўрт хил қурол-яроғ: ёй, ўттиз ўқ, қалқон ва ёй учун филоф бўлиши зарур. Ҳар икки одамнинг бирида дулдул от, ҳар ўн кишига бир чодир, икки белкурак, бир омоқ, бир ўроқ, бир арра, бир болта, бигиз, юзта игна, чилвир, мустаҳкам тери (бўрдуқ бўлса керак — М. А.) ва бир қозон бўлиши лозим». Жангчиларнинг бу нарсаларни кўрик талаб этилган жойларда кўрсатиши мажбурий эди.

Темур жангда ўртак кўрсатган навкарларга доимо укулка — пул инъом қилар, ташаккурномалар билдирарди. Қисм қўмондонларига суюрғол ва дархон (алоҳида имтиёз) берарди. Узи мулозимлари орасида катта ҳурмат қозонган эди. Навкарларнинг ўз амирларига муҳаббати, садоқати бениҳоя юксак эди. Темур йирик саркарда бўлиши баробарида жасур жангчи ҳам эди. Унинг ҳаётидан бу борада кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Гоҳида шахсан ўзи жангчиларини юришга бошлар, уруш қувончию аламларини жангчилар билан биргаликда баҳам кўрарди.

Шомий ўз асаридида, 1379 йили Темур ва Юсуф сўфи ўртасида бўлиб ўтган жангдан қизиқарли лавҳа келтирган: Темур қўшинлари Юсуф сўфи ҳукмронлиги тасарруфига бостириб кирганда, Хоразм шоҳи уни яккама-якка курашга даъват этиб. «Қачонгача ҳар икки томон мусулмонлари нобуд бўлаверди, икки киши орасида очик талотўп бўлиши керакми? Шу боисдан икковимиз жанг майдонига чиқиб, яккама-якка олишайлик. Қайси биримизга бахт кулиб боқса, ғолиб бўламиз, одамларимиз эса фалокатдан қутулиб қолади», дейди. Шахсий жасорати билан шуҳрат топган Темур бу даъватга лаббай деб жавоб қайтаради. Юсуф сўфи Темур дағдағасидан чўчийди чоғи, ўз қилмишига тавба қилиб, сўзини қайтиб олади.

## ТЕМУР ВА ТЎХТАМИШ ЎРТАСИДАГИ МУҲОРАБА

Темурнинг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши билан Олтин Ўрда тахтига ўтирган Тўхтамиш рус князликларини устидан номига эмас, тўла-тўқис ҳукмронлик ўрнатиш учун Жучи улуси кучларини оширишга аҳамият берди ва рус феодал князликларининг



Москва атрофида бирлашишга тўқинлик қилди. Олтин Ўрда ва Рус тарихидан аёнки, мўғул хонлари, хусусан, Тўхтамиш ҳам рус ерларида феодал тарқоқлик ҳукм суришини ва туб феодал ажралишга бўлган ҳаракатларни қўллаб-қувватларди. Жучи улусининг нуфузи, таъсири тушиб боришига йўл қўймаслик учун у бутун куч-ғайратини аямай сарфлади. Ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун у, Озарбойжон ва Эронга ҳам кўз тикди.

Тўхтамиш ва унинг қиблагоҳи Темур ўртасидаги низо-нифоқ Европани Олд ва Ўрта Осиё билан боғлаб турувчи савдо йўлларини эгаллашга бўлган саъй-ҳаракатлардан келиб чиққан. Ана шундай йўлларнинг бири Рус жанубидан Қора ва Қулзум (Каспий) денгизи соҳиллари бўйлаб, иккинчиси Каспийдан жануброқдаги Шом, Кичик Осиё — Кавказорти, Эрон, Самарқанд орқали ўтарди. Беркахон давридан бери Олтин Ўрда хонлари дастлабки савдо йўлини эгаллаган бўлса-да, иккинчисини ҳам қўлга олиш, жиллақурса кесиб ташлашни, биринчи навбатда, бой Табриз шаҳрини эгаллашни орзу қилардилар.

Илк муваффақиятли уриниш Жонибекхон томонидан 1356—57 йилда уюштирилган бўлиб, Озарбойжон ва Табриз ишғол этилган эди, аммо унинг вориси бўлган Бердибек даврида Табриз аввалига музаффарийлар, кейинига жалойирийлар қўлига ўтди. Тўхтамишхон бу уринишни фақат такрорлади, холос. Табризни босиб олиш Эрон иқтисодиётига ва унинг савдо йўлига кучли зарба бериб, мамлакат тараққиётига хавф соларди. Бу режа Эрондаги ҳукмрон кучларнинг қаттиқ ғашини келтириши табиий эди. Аввалига жалойирийлар, сўнгра Темур Олтин Ўрда ҳокимларининг бу режасига қарши чиқдилар.

Шомий берган маълумотларга қаралса, Темур собиқ жалойирийлар ҳукмронлигидаги Озарбойжонга ўзига қарам улус тариқасида кўз тиккан. Шундай қилиб, 1385—86 йилда Олтин ўрдаликларнинг Озарбойжон ва Табризга бостириб кириши Олтин Ўрда хони ва Самарқанд амири ўртасида ихтилоф туғилишига сабаб бўлди. Улар ўртасида жанг чиқишига иккинчи сабаб Дашти Қипчоқнинг шимолий қисмини эгаллашга бўлган интилиш билан боғланади. Бордию бу жангда Тўхтамиш устун чиқса, у албатта Мовароуннаҳрнинг ички ишларига Боту ва Беркахон каби аралашарди. Лекин Темур Олтин Ўрда хонининг Кавказ ва Эронга киришини истамас, аксинча ўз ҳукмронлиги остида бўлишини ёки шимолий савдо йўлини узиб ташлашни хоҳларди. Аммо Дашти Қипчоқ ерларини ўз тасарруфига қўшиб олишни хаёлигаям келтирмаган бўлиши мумкин, чунки ҳарбий нуқтани назардан бу жуда қийин эди. Темур Олтин Ўрданинг ҳарбий-сиёсий қудратини емириб ташлаб, уни иккинчи даражали қарам мамлакатга айлантириш, имкони топилса, кичик-кичик маъмурий вилоятларга бўлиб ташлаб, ўзига тегишли кишини хон кўтаришни ният қилганди. У худди шундай сиёсатни Усмонли турклар салтанати ва Миср мамлакатларига нисбатан ҳам юритган эди.

Бизнингча, Темур ва Тўхтамиш ўртасида алоқа бузилишига яна бир сабаб бор. Хусусан, Тўхтамишхон Озарбойжонга кириб, Темурдан 1379—80 йилда Хоразмни забт этгани учун қасос олмоқчи эди. Тўхтамиш Олтин Ўрданинг аввалги тасарруфини тиклашга уринарди. XIV асрнинг 60-йилларида қадар Хоразм Олтин Ўрданинг таркибий қисми бўлиб, Урганч савдо-сотик борасида катта ўрин тутарди. Мовароуннаҳр ва Хитойга борувчи савдо йўлларида бири айнан шу ердан ўтарди.

Урганчнинг савдо соҳасидаги воситачилик мавқеини ибн Арабшоҳ шундай таърифлайди: «Саёҳатчиларнинг от-аравалари Хоразмни четлаб ўтмас эди, от-араваларда ҳеч қандай хавф-хатарсиз томоша қилиб, Қримга қадар етиб борардилар. Саёҳат уч ойгача қузиларди. Бепоеън қумлик худди денгиз каби беҳад эди. Энг тажрибали ва моҳир одамлар ҳам йўлни кўрсатолмасди. Халойиқ кўплиги ва тўла хавфсизлиги тўғайли одамлардан таом ва сув олишарди. Бунингсиз йўлда давом этиш мушкул эди. Сайёҳлар ўзларини самимий қаршилаганлардан бошқа ҳеч кимникида тўхтамас эдилар».

Бироқ Тўхтамишхон Озарбойжонга бостириб кириши билан Хоразмни истило қилгани учун Темурдан қасос олмоқчи эди деган фикр бир тахмин, холос. Чунки манбаларда бу ҳақда на бевосита, на билвосита имо-ишора бор. Темурга нисбатан адовати бўлган ибн Арабшоҳ унинг Тўхтамиш билан уришишда Олтин Ўрда хонига хийлагина хайрихоҳлик қилади ва қуролли тўқнашув чиқишига амир Ҳусайннинг ўлдирилиши сабаб уйғотди, деб ҳисоблайди.

«Тўхтамишхон султон Жета ва Татарни кўргач, — деб ёзади у, — Темур ва султон Ҳусайн ўртасида бўлиб ўтган можародан хабар топиб, юраги ҳаприқиб кетди, чунки улар (Ҳусайн ва Тўхтамиш) қариндош ва қўшни эди: кўпмингишилик қўшин тўплаб, у Сиғноқ ва Ўтрор томондан Темур қароргоҳи сари юриш бошлади». Мовароуннаҳр тарихидан яхши маълумки, амир Ҳусайннинг тоғаси амир Қазоғон (1346—1358) чиғатой улусининг Мовароуннаҳр тасарруфидаги хонини қатл этиб, чингизийлар авлодига боғланмаса-да, ўзини хон деб эълон қилди. Бир вақтлар Донишманд ва Баёнқулихон ҳам ўзларини хон деб жорий этган эдилар.

Агар ибн Арабшоҳ Ҳусайн Қозонхоннинг қизи Сароймулкхонимга уйланганини назарга олманган бўлса, Тўхтамишхон ва Ҳусайн ўртасида ҳеч қандай қариндошлик алоқалари йўқ. Шуниси ғалатики, Темур тарихига оид бошқа манбаларда ҳам бу борада маълумотлар учрамайди.

Шарқ тарихи ихлосмандларидан бири Хаммер амир Хусайннинг ўлими Темур ва Тўхтамиш ўртасида жанг келиб чиқишига сабаб бўлди, деб кўрсатади. Балки бу иккинчи даражали сабабдир, лекин ҳеч қачон бош сабаб бўла олмайди. Аёнки, амир Хусайн 1370 йили ўлдирилган эди. Тўхтамиш билан уруш эса орадан 16 йил ўтиб бошланди. Тўхтамиш урушга қадар Темурнинг ишончли тобеси эди ва унинг талабларини қулоқ қоқмасдан адо этарди.

1386—87 йилда Темур Эрон Озарбайжонини (Иланжа қалъаси бундан истисно) забт этиб, қишни Қорабоғда ўтказди. Тўхтамишхонда худди шу йили адоват туғилиб, Темурга қарши курашиш учун ўз қўшинини Дарбанд тарафдан юборди.

Шомий ва Яздийнинг ҳикоя қилишича, Темур Тўхтамишхонга нисбатан ўзининг илгари ўрнатган алоқаларига риоя қилади, унинг қўшини билан жанг олиб бормасликка тиришади, пировардида ҳарифининг ниятиданига ишонч ҳосил қилиб, Шайх Али Баҳодир, Ики Темур, Усмон Аббос, улар ортидан эса ўғли Мирзо Мирношоҳ бошчилигидаги бир неча туман қўшинларини жўнатиб, уларга: «Бизнинг Тўхтамиш билан аҳдномамиз бор ва биз унга амал қиламиз, агар унинг қўшини ўзларини жанг олиб боришдан тийса, орқага қайтинглар», деб тайинлайди. Темур лашкари Тўхтамиш қўшинлари ҳақиқатан ҳам юриш қилганини эшитади, бироқ амир фармонига биноан жангга кирмай ортага қайтади. Тўхтамишхон навкарлари бу чекинишни уларнинг ожизлиги деб билиб, қарши ҳужумга ўтади. Аммо Олтин ўрдаликлар мағлубиятга учради. Тўхтамишхон лашкарлари Дарбандга чекинди. Бу — икки қўшин орасидаги дастлабки жанг эди. Темур барибир Тўхтамишхон билан муносабатларини бузгиси келмади. Муаррихлар фикрича, у Олтин ўрдадан асир тушган жангчиларидан Тўхтамишхоннинг ҳол-аҳволини суриштирди ва деди: «Орамиздаги муносабат ота-боланики каби-дир, у нега бундай нолойиқ ишга қўл урди, ҳеч бир сабабсиз бу ёққа қўшин юбориб, минглаб бегуноҳ муслмонлар умрини зомин қилди? (Темур бир йил олдин Тўхтамишхон қўшинлари Табризни ишғол этгани ва мусодара этганини назарда тутмоқда — М. А.) Бундай хунук ишларга қўл урмасин. Аҳдномага, берган сўзига амал қилиб, алғов-далгов келтириб чиқармасин». Темурнинг «орамиздаги муносабат ота-боланики каби» деган ибораси ўрта асрлар шарқ сиёсати тилида Тўхтамиш ўзининг тобелигини тан олсин, деган маънони билдиради. Шарқ расмий ҳужжатларида «ота» сўзи — соҳиби давлат, «ўғил» эса қарам ҳукмдор маъносини аюглатади.

Шундан кейин Темур барча асирларни зарур восита ва бадрак — йўлбошловчилар билан таъминлаб, қўшинлари жойлашган ергача кузатиб қўйишга фармон беради.

Яздийнинг маълумотига қараганда, Тўхтамишхон Темурга қарши бундан сал олдинроқ жанг қилишни дилига туккан экан. Аммо уни бу ниятидан катта амирлардан Алибек Қўнғирот, Урук Темур ва Оқбўға баҳринлар қайтариб қолган. Улар ўз хонларини Темур фармонларига риоя қилишга чақиради.

Шомий ва Яздий Тўхтамишхоннинг хатти-ҳаракати ҳақидаги ҳикояларида манғит уруғидан бўлган талбалар (бу сўз нотўғри ёзилган, телба бўлиши эҳтимолдан холи эмас — М. А.) ифвогарлигини ҳам қайд этиб ўтишган: «Тўхтамишхон ва падаркуш Қозончиға яқин бўлган бир қанча талба манғитлар, унинг (Тўхтамишнинг — М. А.) ҳузурига ҳеч бир қаршиликсиз қиридан бўлдилар. Алибек эса (қолган икки амир бу вақтга келиб ҳаётдан кўз юмган эди — М. А.) бу ярамасларнинг (Тўхтамиш билан) яқинлашиши оқибатида ҳокимиятдан четлатилди. Уларнинг бўҳтонлари, бўлмағур маслаҳатлари билан Тўхтамишхон тўғри йўлдан адашди. Темур ҳузурига элтувчи дўстлик йўлидан чекиниб, қаҳр-ғазаб ва кўзғолонга диққат бериб, катта қўшинини қуроллантириб, Озарбайжонга жўнатди».

Демак, уруш келиб чиқишига Мовароуннаҳр султони эмас, балки Олтин ўрда хони сабаб уйғотган. Тўхтамишхон Темурнинг Мовароуннаҳрда йўқлигидан фойдаланиб (чунки у Эронни забт этиш билан овора эди), ўша йили Қамариддин етакчилигида улкан қўшинини юборди. Самарқандий бу воқеани шундай шарҳ этади: «Қамариддиннинг Мўғулистонда иши юришмади, у Тўхтамишхон ҳузурига отилиб, у ерда ўзаро урушлар келиб чиқишига замин ҳозирлади. Тўхтамишхон Қамариддин билан Оқхўжа ўғлонни кўп минг кишилик қўшинга бош қилиб юборди. Хоразмдан эса ўша мамлакатга Кайхисрав Хуталлонийнинг ўғли Султон Маҳмудни Мўғулистонга ҳоким этиб тайинлади. Маълумки, Кайхисрав сотқинлиги учун 1372 йили Темур фармонига кўра қатл эттирилган эди».

Шомий келтирган маълумотлардан аён бўлишича, ашадий кайфиятдаги мўғуллар аҳднома ва битимни бузиб, Тўхтамиш қўшинлари билан бир вақтда Темур давлатига ҳужум қилдилар. Мудом ўз тадбирларини эҳтиёткорлик билан олиб боровчи Темур, албатта Мовароуннаҳрни ҳимоясиз ташлаб кетмаган эди. Андижонда ҳарбий ишларда отасидан қолишмайдиган ўғли Умаршайх, Самарқандда эса амирлардан Сулаймоншоҳ ва Аббос баҳодир бўлиналари қолдирилган эди.

Тўхтамиш қўшинлари Жучи улусининг шахзодалари (Бек Ёрлик ўғлон, Илийғмиш ўғлон, Исабек, Сотқин баҳодир) кўмондонлигида Сигноқдан ўтиб, Сабронга яқинлашдилар ва уни қамал қилдилар. Яздийнинг маълумот беришича, Саброн муҳофазаси Темурхўжа ва Оқбўға баҳодир чекига тушган. Улар Олтин ўрда жангчиларига қарши

қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Мўғул жангчилари сон жиҳатдан устунлигига қарамай, Сабронни қўлга кирита олмайдилар, барча уринишлари зое кетгач, ўз ҳужумларини бошқа йўналишдан бошлашга мажбур бўладилар.

Умаршайх Мирзо, Сулаймоншоҳ ва Аббос баҳодир душманга қарши шошилини оёққа турдилар. Улар Тўйтепада учрашиб, Сирдарёдан биргаликда эсон-омон сузиб ўтишгач, Утрордан беш фарсах нарида ястанган Чўқлуқ текислигида душман билан юзма-юз келди. Бу жангда Умаршайх жангчилари жанг майдонини ташлаб, ҳарёққа тумтарақай қоча бошлади. Умаршайх жангда мағлуб бўлгач, дарҳол Андижонга қайтиб келиб, янгидан қўшин тўплашга киришди. Мўғуллар дастлаб Сайрам ва Тошкентга, сўнг Умаршайх улусига ҳужум қилдилар. Ёғийлар мамлакатни талон-торож қилди. Мовароуннаҳр тақдир қил устида қолган эди. Тўхтамишхоннинг Султон Маҳмуд бошчилигидаги Хоразм томондан бостириб кирган бир қисм лашкари Бухорогача етиб келиб, уни қамал қилиб шаҳар атрофини хонавайрон этди. Душман ҳужумларини Бухоро қўшини қийинчилик билан бартараф қиларди. Улар Бухородан чекинишгач, Мовароуннаҳринг бошқа вилоятларини талашда давом этдилар ва Қозонхоннинг Занжирсарой (Қарши шаҳрининг кунботар томонида бўлган) қароргоҳига ўт қўйиб юбордилар.

Темур амирлари Самарқанд ва Кеш тақдирини хусусида ўйга ботиб қолдилар. Сулаймоншоҳ ва Аббос баҳодир Чўқлуқ текислигидаги мағлубиятдан сўнг Самарқандга қайтиб, шаҳар мудофаасини кучайтиришга тушган эдилар. Амир Темиртош бошчилигидаги қўшин Термиз мудофааси учун юборилди. Олтин Урда босқинчилари Қарши ва Ғузорни таладилар.

Душманларнинг кучи Самарқандни босиб олишга етмас эди. Бироқ Тўхтамишхоннинг хатти-ҳаракатлари бу йил қишида бўлмаса, келгуси йил ёзида яна ҳужум қилишдан огоҳ берарди. Шу сабабдан ҳам Темур Эронни забт этиш мақсадидан вақтинча воз кечиб, Мовароуннаҳрга қайтишни лозим топди. У ўз лашкарини 1388 йилнинг январь-февраль ойларида изига қайтарди.

Соҳибқирон Амударёдан кечиб ўтиши билан қўшинларини тартибга солиш ва ўз мулкини Тўхтамишхон ҳужумидан халос этишга мажбур эди. Темурнинг ҳаракатидан хабар топган душман ортга чекина бошлади. Қочиб тушган ёғийлар ортидан қувишни Темур ўз амирларидан Худодод Ҳусайн, Шайх Али баҳодир ва бошқаларга топширди. Улар Билан (у В. Тизенгаузен асаригада жўғрофий номлар, уруғлар ва халқлар кўрсаткичига биноан Сирдарё бўйидаги Сариксув атрофида бўлган — М. А.) деган жойда душманни қувиб етиб, уларга катта талафот етказди.

Тўхтамишхон 1388 йилги мағлубиятидан сўнг урушни бас эта қолмади. Яздий хабар беришича, у Жучи улусидан катта бир қўшин тузиб, 1388 йил охирларида Темурга қарши яна ҳужум бошлади. Қишнинг қирчиллама пайтида Темур ўз қароргоҳини Соғарж (Каттакўрғон)да тиклаб, ўз тасарруфидаги вилоятларга товачиларни юборди ва қўшинини жанговар ҳолатга келтирди. Чунки у Тўхтамишхон қўшинининг Илийғмиш ўғлон қўмондонлигидаги аскарлари Сирдарёдан кечиб ўтиб, Зарнуқ (Арис дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган чап томонида бўлган) деган жойда ўрнашганидан хабар топди. Темур ўз амирларининг юришни ҳамма қўшин тўпланмагунча бошламайлик, деган маслаҳатига қулоқ солмай, қўшин ҳам йиғмай, от кўкрагига етадиган қор кечиб, юриш бошлади.

Тез орада Умаршайх ҳам андижонликлардан таркиб топган лашкар билан Сирдарё бўйлаб, отасининг қўшинига қўшилиш мақсадида йўлга отланди. Яздий хабар қилишича, Темур қўшини ёғий қўшинини тунда айланиб ўтди, қуёш кўтарилиши билан душман Темур қўшини билан Анбар тепалигида юзма-юз келди. «Сурон» деган сўз жаранглаши билан жанг бошланиб кетди.

Кунчи ўғлон, Темур Қутлуғ ўғлон, Шайх Али баҳодир қўмондонлигидаги Темур қўшинларининг қоровул бўлаги Олтин Урда қўшини ортга ўтиб олишга эришди ва уни яқсон этди. Ёғий тор-мор қилинди, жанг майдонини ташлаб қочганларни изғирин дашт забтига олди. Асир тушганлар орасида бахши Айри Бердидан бошқа ҳеч кимга марҳамат кўрсатилмади. Бахши авф этилиб, унга махсус либос инъом қилинди. У Темур саройидаги юқори лавозимлардан бирини эгаллашга сазовор бўлди.

Сирдарё соҳилларидаги жангда ғолиб чиққан Темур ўз қўшинини ортга қайтарди. 1389 йил баҳорида Акар (Сирдарёнинг чап томонидаги Зарнуқ туманида) деган жойда ўз қўшинларига бош бўлиб, Тўхтамишхонга қарши курашга шайлана бошлади. Хуросондан Мирзо Мироншоҳ етакчилигида, сўнгра Балх, Қундуз, Бақлон (Афғонистонда), Бадахшон, Хутталон, Ҳисор ва бошқа вилоятлардан гуруҳ-гуруҳ аскарлар келиб қўшилди. Темур Умаршайх, амир Хўжа Сайфиддин ва Ики Темурга Сирдарё устида кўприк қуришга буйруқ берди. Март ойида у ўша кўприкдан ўтиб, қоровулини Темур Қутлуғ ўғлон, Сунжеқ баҳодир, Усмон баҳодир сардорлигида душманни қидиришга жўнатди. Ўз навбатида улар қоровулдан яна бир қисм ажратишди.

Темурнинг ҳировули ҳозирги Арис туманида Тўхтамишхоннинг зарбдор қисмига тунда ҳужум уюштириб, жиддий талафот етказди. Тўхтамишхоннинг омон қолган наваркарлари Арис дарёсидан сузиб ўтиб қочдилар ва Сабронни қамал қилишда машғул бўлган хонлари ёнига келиб қўшилдилар.

Яздий хабар беришича, Тўхтамиш бир неча бор муваффақиятсиз ҳужум уюштиргач, Сабронни ололмай, Ясига қараб чекинди. Шаҳарни талон-торож қилиб, Туркистон тепалиқларида қароргоҳ қўтарди. Темурнинг яқинлашиб келаётганидан хабар топганида дарҳол қочиб қолади. Темур душман қочганини билгач, ўз ўғруқини амир Сайфиддин билан Самарқанд томон буриб, ёғийнинг изидан тушади. Сарифузен (ҳозирги Сариксув)да Темур айғоқчилари ёғийнинг асосий кўчларидан орқадаги қисмига етиб олади. Темур аввалига Биланда тўхтади, сўнг Сарифузен ва Қурчундан (Сариксув атрофидаги кичик дарё бўлса керак) ўтиб, душманни қувишда давом этади.

Шундай қилиб, Тўхтамишхон ва Темур ўртасидаги урушнинг илк босқичи Тўхтамишнинг мағлубияти билан тугайди. Ҳарбий ҳаракатлар Мовароуннаҳр тасарруфида ўтгани учун ҳам, Темурнинг ғалабасини Ватан озодлиги йўлидаги фидойилиги, деб талқин этиш керак.

Мўғуллар устидан қўли баланд келган Темур илгари обдан ўйлаганидек иш тутишга қарор қилди: Тўхтамишнинг устига бостириб бормоқчи бўлди. Бу гал у Олтин Урда хонининг ҳужумини кутиб ўтирмай, аксинча ўзининг катта қўшини билан Дашти Қипчоқ чегараларига бостириб кириб, уларни ўз давлати сарҳадида жазоламоқчи бўлди. Шомий ва Яздийнинг сўзларига кўра, 1389—1390 йил кеч кузида у Самарқанддан чиқиб, Сирдарёга қурилган кўприкдан ўтиб, Тошкент ва Чиноз оралиғида қишни ўтказди ва баҳорда Дашти Қипчоқ сари йўлга тушади. Темур Хўжандда шайх Маслаҳат қабрини зиёрат этиб ва шаҳар аҳлига ўн минг кепекий динор садақа қилиб, Тошкентга жўнайди. Унинг бу ерда тоби қочиб қолади. Темур соғайиб, қўшинига Мирзо Мироншоҳ бошчилигидаги хуросонлик лашкарлар келиб қўшилгач, қўшинни қайта кўрикдан ўтказди, амир ва нўёнларини тақдирлаб, барча жангчиларига моддий жиҳатдан ёрдам (улуфа) беради.

Қўшин тартиби билан танишгач, унга ғажарчилар тайинлади, марказда эса одатдагидай қароргоҳи жойлаштирилди, йўлбошчилар (қилузуз) этиб Жучи улусининг шаҳзодалари — Темур Қутлуғ ўғлон, Кунчи ўғлон, Оқ Урда амири Идигу Узбеклар тайинланди.

Темур Чўлпон Малик оқадан бошқа ўзининг барча хотинлари ва амирзодаларини Самарқандга қайтариб юборди. 1391 йил 22 январь (бу Шомийдан олинган далил, Яздийда эса уч кун олдин кўрсатилган) пайшанба куни юришга чиқади. Темур Утрор яқинидаги Қорасаман деган жойда дам олишга тўхтаганида қароргоҳига Тўхтамишхон элчилари етиб келади.

Олтин Урда хони соҳибқирон Темур ҳужумига дош беролмаслигига ақли етиб, уни сиёсий музокаралар олиб бориш билан тўхтатиш ниятида ўз элчиларини<sup>1</sup> жўнатган эди. Аммо ғишт қолипдан кўчган эди. Мавжуд тартибларга биноан элчилар иззат-эҳтиром билан қарши олинди. Элчилар мўғуллар одатига кўра, Темурга совға сифатида бургут ва тўққиз от инъом этишди. Улар аввалига Тўхтамишхоннинг хатти-ҳаракатларини кечирешларини сўрашди ва юқунганларича Темурга хоннинг номасини узатишди. Номада Тўхтамишхон узр сўраб ўз хатти-ҳаракатини қоралаган, ёмон кишилар гапига қулоқ солиб, ноўрин душманлик кайфиятига берилгани учун пушаймон эканлигини изҳор этган эди. Бундан кейин ўзга юртлар чегарасига бир қадам ҳам босиб кирмаслигини, валинеъматни амрига сўзсиз бўйинсунишини, аҳдномага амал қилишини бот-бот такрорлаганди.

Темур бу гал шафқатсизлик кўрсатди, сиёсий музокаралар олиб боришни хоҳламади, у Тўхтамишхонни мустақилликка интилаётгани ва бу йўлда душманлик қилишдан ҳам тап тортмаслигини англаб етиб, айтганларига мутлақо ишонмади. Устига-устак, ҳарбий ва халқаро вазият ҳам Темурга катта имтиёз яратиб берган эди. «Дастлаб, — дейди Темур, — Тўхтамишнинг душманлардан қочиб, яраланган ҳолда бизга келиб қўшилгани ҳаммага аён, у ўғил сифатида тан олинди, юқори мулозимат кўрсатилди. Мен унинг ҳаққи-ҳурмати Урусхон устига бостириб бордим, ўша қишда шунчалик лашкару отларим қирилиб, мулку аслаҳаларим зое кетди. Буларга қарамай, унинг элини Урусхон элидан ажратиб бериб, Жучи улусига хон кўтарилгунига қадар жонжаҳд билан ғамхўрлик қилдим, ёрдам бердим... Ҳокимият тепасига чиққач, у ўз кучу қудратига ишониб, ношукрлик, оқпадарлик қилди. Биз Эрон заминига Форсу Ироқни забт этаётганимизда, салтанатимиз сарҳадларини яксон этмоққа киришди. Биз, у бу каж ҳаракатига тавба қилар, ўзини қўлга олар, ярамаслигига, бейўлигига чек кўяр деган умидда эътибор бермадик. У мағрурлик шаробига тўйиб, ақлини йўқотиб қўйибдики, яши билан ёмонни фарқлай олмай қолибди. У қўшинини иккинчи марта тасарруфимизга киритганида биз шу заҳоти унга қарши ҳужум бошладик. Лашкарларининг кўзи қўшинимизга тушиши билан қочишга тушди. Энди эса у бизнинг мақсадимизни, ўз ожизлигини билиб кечирим сўрамоқда. У ўртамиздаги аҳднома шартларини бир неча бор бузди, унинг сўзига батамом қўшилиш ақлдан эмас... Биз ўз режаларимизни амалга

<sup>1</sup> Шомий асарида бир элчи келгани айтилади.

оширамиз, қўшинни ҳам шунинг учун тўплаганмиз, қолган гапларни эса кейинчалик йўлаб кўрамиз...»

Кўрииб турибдики, Тўхтамишхоннинг Темурни осойишталик ўрнатишга чорлаши самарасиз тугади. Шуниси қизиқки, Темур ўз нутқида Тўхтамишхоннинг Табризга бостириб кириши ҳақида ҳеч нарса демайди. Элчиларга эса зарбоф чопон ва белбоғ ҳада этилди. Яхши хоналарда меҳмон қилинди, хатти-ҳаракати зийраклик билан кузатилди.

1391 йил 21 февраль кунги қурултойдан сўнг Темур ўз амирлари, амирзодалари билан кенгашиб, Тўхтамишхон элчиларини ўзи билан бирга олиб, олдинга қараб юрди. Қўшин Ясси, Қорачук (Қоратов), Саброндан ўтиб, уч ҳафта даштликда, саҳрода юрди. Юриш ғоят қийинчилик билан кечди. Натижада кўплаб отлар нобуд бўлди. 1391 йил 6 апрелда Темур Сарифузен дарёсига етиб, отларини суғорди, бир неча кун шу ерда ҳордиқ чиқарди. Яздийнинг хабар беришича, Идигу Ўзбекнинг икки навқари хоинлик қилиб, Темур бостириб келаётганини хабар қилиш учун Тўхтамишхон тарафига ўтиб кетади.

Сарифузендан сўнг яна сувсизлик бошланди, қўшин ғоят оғир шароитда илгариларди. Апрель ойининг охирларида Темур аввал Кичиктоғ, сўнгра Улуғтоғдан ошиб ўтди. Шомий ёзади: «Темур тоғ чўққисига чиқиб, атрофга назар солди, ҳаммаёқ кип-қизил саҳро. У шу ерда қўним топиб, жангчиларига, биттадан тош келтириб, кўзга ташланарли белги қолдиришни буюрди. Бу юриш хусусида вақт кўзгусида хотира қолдирмоқ истаб, у сангтарошларга кун ва ой, йилни битишга буйруқ берди. Қарийб беш ярим аср ўтгач, битиктош топилиб, айни пайтда Давлат Эрмитажининг Ўрта Осиё халқлари санъати ва маданияти бўлимида сақланмоқда. Тағхатда ёзилишича, Турон ҳоқони Темур икки минг лашқари билан Тўхтамишхондан хун олиш учун йўлга чиққан. Соҳибқирон қўшини душманни ёппасига тутиб олиш мақсадида Жилончиқ дарёсига (Шимолий Қозоғистондаги дарё ва тоғ номи) етиб келади ва шу ерда ҳордиқ чиқаргани тўхтади. Дарёдан ўтиб, саккиз кун йўл босиб, Анақарқуюнга (Шимолий Қозоғистондаги Омонқарағай бўлса керак — М. А.) етиб келишади. Юриш бошлангандан буён тўрт ой вақт ўтган эди. Қўшин кимсасиз дашту саҳролар оша илгарилайверганидан озиқ-овқат тақчиллигига дуч келади. Қимматчилик кун сайин кучайиб боради, бир қўйнинг ҳам, катта ўлчамдаги бир ман<sup>1</sup>, яъни 16 ман шаръий (ноннинг нархи ҳам 100 кепекий динорга етди. Яздий маълумотига қараганда, Темур озиқ-овқатни тежаш учун нон ёпишни, пилама, чучвара, умуман хамир овқат тайёрлашни қатъий ман этади. Барча кўкат аралаш буғдойдан қилинган обиёвғон билан чегараланади. Фармон шу қадар қатъий эдики, лашқарбошилар — туманбегилар, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар унни тилхат — мучилка бериб олишарди.

Жангчилар овқат топиш илинжида йўл-йўлакай даштда тентираб юришарди. Май ойи бошларида соҳибқирон жангчиларга ов қилиш учун рухсат берди, бу қўшин таъминотига баракали таъсир кўрсатди.

Шундан сўнг, Абдураззоқ Самарқандий хабар беришича, Темур қўшинни кўриқдан ўтказди. Жанговар қисмлар ва қўшимча кучларни чақириб олди, қатъий қоидага биноан совут, қурол ва бошқа зарур асбоб-усқуналарни кўздан кеңирди, ҳар бир навқарга укулка ва инъомлар берди. Қўшин ҳар ёқдан келиб, кўрик жойига тўпланди. Ҳазрати олийлари туманларга, лашқарларга бирма-бир сер солди» Озиқ-овқат таъминоти ёмонлашган пайтда, Темурнинг баъзи жангчилари егулик топиш илинжида чор тарафга тарқалиб, ўз қисмларидан ортда қолиб кетган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас эди.

Кўрик тамом бўлгач, ўша йилнинг 12 майида манглай қисмга набираси Мирзо Муҳаммад Султонни сардор тайин этиб, таниқли амирлар назорати остида олдинга жўнатди.

Темур манглай қисмга ёғийларнинг нияти, шароити билан батафсил танишишни, эҳтиётсизликка йўл қўймасликни қатъий буюрган эди. Уларнинг ортидан дарҳол асосий қўшин билан Темурнинг ўзи ҳам йўлга чиқди. Тобол дарёсидан ўтиб, ҳировулга етиб олди.

Яқиндагина ёқилган гулханлар кулидан душманнинг шу орада экани ошкор бўлса-да, лекин Темур ҳали ишончли маълумотлар олмаган эди. Душман Темур қўшинидан қочиб, тобора ортидан эргашишга мажбур этаётгандики, бу ҳол уни безовта қилмасдан қолмасди. Ёғий анча олис-олисларга бориб тўхтарди. 1391 йил 29 майида Темур Ёйиқ (Урол) дарёсига етиб келади. Ҳажарчилардан бири дарёнинг уч жойида Айғир Ёли, Бур кичид, Чампа кичид деган кечувлар борлигини маълум қилади.

Ҳарбий ишларда зукко ва топқир, мулоҳазакор Темур душман ҳийласидан хавфсиз раб, ўша кечувлардан ўтмасликка аҳд қилди. У дарё оқимида терс томон юрди. Олти кун йўл босиб Темур Самур дарёсига етиб келди ва шу ерда душманга юзма-юз бўлди. Мирзо Муҳаммад Султон ёғийлардан бирини асирга туширди. Тутқун элнинг катта

<sup>1</sup> 4 килограммга тенг оғирлик ўлчови.

қисми шу ерда бўлгани, Темур кўшини келаётганидан хабар топиб қочганини айтади. У Темурга қўналға ва ўтиш жойларини кўрсатади. Ёғий йўналишидан хабар топган Темур жангчиларга асосий қўшиндан ажралмасликка, кечалари ўт ёқмасликка қатъий фармон берди. 1391 йил 4 июнида у Ёйиқ дарёсини кечиб ўтди.

Тўхтамишхон аскарларидан яна уч киши тутиб олинганида, улар Темур қўшинлари яқинлашиб келаётганини Идигунинг қочиб кетган икки навқаридан эшитганини, Тўхтамишхон ўз қўшинининг чап ва ўнг қанотларини тўплаб, Қирққўл ҳозирги Челябинск деган жойда қароргоҳ кўтариб, ҳамон қўшин сонини ошираётганини таъкидлашади.

Темур кутилмаган жойда Ёйиқ дарёсидан кечиб ўтиб, Тўхтамишхоннинг пистирмадан туриб ҳужум қилиш ниятларини пучга чиқарди. Соҳибқирон нариги қирғоққа ўтгач, қўшинини дам олгани тўхтатди ва қайта кўриқдан ўтказди: жангчиларга совут ва қалқонларини тайёрлаб, қатъий интизом сақланишига, ҳушёр туришга буйруқ берди. У яна аскарларига инъомлар улашди. Кўп ўтмай Темурнинг қоровул гуруҳлари душман лашкарининг бир қисмини кўриб қолди. Бундан хабар топган Темур қоровул қисмга етиб олиб, қўшинларига жанговар сафга тизилишни, қанотларни ёйиб, ортидан олға юришга буйруқ берди. Қоровул бўлак яна бир ёғийни тутиб олди ва у сўроқдан сўнг қатл этилди.

Тутқун Тўхтамишхоннинг нияти душманни ортидан ҳийла билан эргаштириб, ҳолдан тойдириб, енгиш эканини айтиб берди. Асир Темурга «Тўхтамиш Сизда озиқ-овқат таъминоти ёмонлигидан хабардор, шунинг учун сизни янаям ичкари юришга жалб этмоқчи», дейди.

Абдураззоқ Самарқандий баён этишича, Темур бахтиқаро тутқунни ўлимга ҳукм этади ва Сунжеқ баҳодир, Арғуншоҳ баҳодирни айғоқчиликка жўнатади. Улар қанчалик юрмасин ёғий ҳақида ҳеч қандай маълумот ололмайдилар. Шундагина Темур бечора асирнинг айтганлари рост эканига ишонди. Пировардида у навқарларига кечаси чироқлар ёқилмаслиги, шом намозидан сўнг чодирдан чиқмаслиги ҳақида буйруқ берди.

Сунжеқ баҳодир ва Арғуншоҳ баҳодирнинг айғоқчилиги наф бермагач, Темур кичик қўшин билан Мубошширни айғоқчиликка жўнатиб, ёғий ҳақида бирон хабар олмаддан туриб ортага қайтмасликни тайинлайди. Тез орада Мубошшир гуруҳи Тўхтамишхоннинг қирқ йигитини асирга тушириб келади. Аммо Тўхтамишхон Темур қўшинларини тобора ўз ортидан эргаштишга мажбур этарди. Узоқ юришлар ва озиқ-овқат тақчиллиги Темур қўшинини мушкул ҳолга солиб қўйган эди. Асирлар таъкидича, Тўхтамишхон бундан олдинроқ жарчилар орқали қўшинни Қуруққўлда тўпланишига буйруқ берган экан. Қўшин ўша буйруққа биноан тўпланади-ю, аммо хоннинг ўзи келмайди ва Темур айғоқчилари томонидан асир олинмагунга қадар тентираб юришади. Сарой Беркалик бир асир ҳам хоннинг ўзи белгилаган жойга келмаганини айтади.

Тўхтамишхон рақибини олис йўлда ҳолдан тойдириб, ғалабага эришмоқчи эди. Лекин Темур барча мушкулликларга қарамай душманни қувишда давом этарди. У жонжаҳди билан Тўхтамишхоннинг асосий кучларини қидирарди. У бирин-кетин икки марта ишончли далиллар келтириш учун айғоқчилар юборди. Тез орада амир Ики Темур бошчилигидаги қоровул қисм Тўхтамишхон қўшини ботқоқзорда тўпланганини сезиб қолади. Олишув натижасида Ики Темур ва бошқа лашкарбошилар шахид бўлади. Аммо Темур ёғийнинг асосий кучи қаердалигини билиб олади.

Шомий ва Яздий фикрича, Темур мазкур юришда Ёйиқ дарёсидан бошқа яна бир дарёдан кечиб ўтган. А. Мюллернинг айтишича, У Волганинг ирмоғи саналган Қундузчадир. Ҳаммер эса бу дарёни Биал деб атайди.

Қоровул қисм мағлубиятга учрагач, Темур Сайфиддин ва Жаҳоншоҳ амирлар назорати остида Қундузча дарёсига етиб келиб, рақибнинг ҳамласига қарамай бутун қўшини билан ундан кечиб ўтади ва душманни чекиншига мажбур этади.

Муаррихларнинг фикрича, кечувда Темур қўшинлари бемисл матонат кўрсатганлар. Темур жангда бошқаларга ўрнатилган саркарда ва навқарларини алоҳида тақдирлади. Ёғий билан курашда амир Ҳамиднинг ўғли Жалол баҳодир жасорати барчани қойил қолдирди ва у кимхоб чопон билан мукофотланди. Шижоати баланд бўлган бошқа жангчилар ҳам муносиб тақдирланди. Кўпчилик тархон ёрлиғига сазовор бўлди, уларга ҳукмдор ҳузурига бемалол кириб-чиқиш ҳуқуқи берилди. Уларнинг ўзи ва болалари барча солиқлардан озод этилди, болалари тўқиз мартагача ҳар қандай номуносиб хатти-ҳаракати учун жазодан халос этилажаги қайд этиб қўйилди. Темур кечувдаги жангда ўрнатилган кўрсатган Шоҳмаликка (кейинчалик у Улуғбекка ҳомийлик қилган) катта ишонч билдирди, уни юқори мартабага кўтариб, парвоначи муҳрини топширди.

Темур мазкур юришда, юқорида кўрганимиздек, Қулзум денгизи ёқалаб эмас, аксинча Волга дарёси бўйлаб шимол сари отланди. Яздий бу ҳақда шундай ёзади: «Орадан олти ой вақт ўтди, унинг музаффар байроғи шимолга томон силжий борди. Шундай жойга етиб келишдики, шом тушгунга қадар субҳ нишонлари намоеён бўларди. Қўёшнинг шимолий буржда бўлиш вақти ҳисобга олинди, шом намозини ўқиш... мажбурий эмас эди».

Тўхтамишхон Дашти Қипчоқ ич-ичига тўхтовсиз кириб борарди, унинг орқадаги сарбозлари деярли ҳар куни кўриниш бериб турарди. Қочоқлар ва таъқибчилар изма-

из йўл босишарди. Тўхтамишхоннинг қулай пайт келиши билан қўққисдан ҳужумга ўтиш нияти, шубҳасиз, Темурга ором бермасди. Темур ўз кучларини бир жойга йиғиб, қандай бўлмасин ёғийни тўхтатиб, жангга киришни истарди. У шундай мақсад билан йигирма минг суворийдан иборат ҳировул қисмини ўғли Мирзо Умаршайх ва бошқа тажрибали амирлар етакчилигида олдинга жўнатди. Улар эртасигаёқ Тўхтамишхон қўшинининг орқа томонига етиб олишди.

Темур катта жангга пухта ҳозирлик кўрарди. У 1391 йил 18 июнда Қундузчада душманни қувиб етиб, қўшинини жанговар ҳаракатга солди. Юқорида айтганимиздек, Темур бу урушда янги тактика қўллаб, қўшинини еттита мустақил қўлга ажратди. Қанот қисмларига ўғилларидан Мирзо Мироншоҳ ва Мирзо Умаршайх, марказига эса набираси Мирзо Муҳаммад Султон бошчилик қилди.

Хон эса ўз қўшинини эскича, мўғул тартиби бўйича (ўнг ва чап қўл, марказ) жойлаштирди. Уларга Жучи улусининг таниқли амирларидан Тоштемир ўғлон, Бек Ёрлиқ ўғлон, Илийғмиш ўғлон, Сулаймон Сўфи Қўнғирот (Хоразмнинг собиқ ҳукмдори), Наврўз Қўнғирот ва бошқалар қўмондонлик қилди.

Темур жанг олдидан ўз одатига кўра жуда совуққон эди. У сон жиҳатдан устун бўлган душман кучлари яқинлашаётганини сезиб, уларни менсимашгандай кўриниш учун бутун қўшигга дам олиш ва чодир тикишни буюрди. Тўхтамишхон Темурнинг бу бепарволигидан ҳайратга тушади ва қўшин сафларини жанговар ҳолатга тайёрлашга киришади. Абдураззоқ Самарқандий буни шундай баён этади: «Темур ўз қўшинига чодир тикишни ва ҳар бир чодир ичида бир ёки иккитадан чироқ ёқишни буюрди».

Поёнсиз чўлда узоқ ва оғир йўл босиш, озиқ-овқат тақчиллиги Темур қўшинига анчагина талафот етказди. Бунинг устига у ўз мамлакатидан олсда эди ва зарур бўлиб қолганда ёрдамчи куч чақириб олиш имконига эга эмасди. 1391 йил 18 июндаги ҳал қилувчи жанг Тўхтамишхоннинг устунлиги билан бошланди. Бу муваққат устунлик ҳам Темурнинг жазавасини кўзғатолмади. У жанг олдидан отдан тушиб хотиржам икки ракат намоз ўқиди ва яна отига миниб олға талпинди. Ҳар икки томонда ҳам ноғоралар наъраси тинмас, «Сурон» деган хитоблар янгради. Расмий тарихчиларнинг ёзишича, Темур жангчилари, беҳад жасорат кўрсатганлар. Унг қанотдаги канбулга қўмондонлик қилган амир Сайфиддин Ҳожи биринчи бўлиб жангга кирди ва душман кучларини парчалаб ташлади. Ёғий Темур қўшинлари унг қанотидаги канбуллий айланиб ўтмоқчи бўлиб, қаттиқ ҳужум уюштирди, аммо қақшатқич зарбага дуч келиб, қочибдан ўзга йўл тополмади. Шундан сўнг Мирзо Муҳаммад Султон ҳам марказдан туриб кескин қарши ҳамлага ўтади. Шундай қилиб, Тўхтамишхон қўшинларининг марказ ва ўнг қаноти кучсизланиб, мовароуннаҳрлик навкарлар ҳужумига бардош беролмайди. Бироқ Тўхтамишхон ҳарбий кучини Умаршайх етакчилик қилаётган чап қанотга йиға бошлади. Улар Темур аскарлари қаршилигини энгиб, душман орқасига ўтишга эришди. Темур қўшини мушкул аҳволга тушади. Тўхтамишхон марказ ва қанот бўйлаб жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди. Жаҳонгирдинг мағлубиятга учрашига сал қолди. Аммо сараланган 20 бўлакдан иборат заҳира кучи жанг тақдирини ҳал қилди. Бу қўшин энг қалтис дамларда шахсан Темурнинг фармони билан урушга кирарди. Темур асосий қўшин ва заҳира кучларни ўзи майдонга олиб кирган эди. Ҳужум унинг устунлигида кечди. Тўхтамишхон ўз кучларидан ажралиб, душман ортида қолиб кетгач, мағлуб бўлганини сезди ва мулозимларидан аввал қочишга тушди. Олтин Ўрда қўшинининг катта қисми талафотга учради. Тўхтамишхоннинг ўзи ҳалок бўлишига бир баҳя қолди. Қундузчада Темур ана шу тариқа зафар қучган эди.

Яздий бу жангни шундай тасвирлайди: «Темурнинг музаффар байроғини кўрган Тўхтамишхонда қатъият йўқолди. У хон ва тахт алами сувига қўлини ювиб, қўлтиғига артки ва тахтга яна қайтиб чиқиш умиди чиппакка чиқаётганини билиб, ўз жонини бермаслик ғамида, учқур отининг жиловини бурди ва минг бир ҳийла билан қутулиб қолди... У қочишни афзал билган эди».

Ғалабатдан сўнг Темур ўз амирлари ҳамда ўғилларидан табриклар қабул қилди, улар давлатпаноҳни бош эгиб, севинч-ла қўтлашди, бошидан қимматбаҳо совғалар сочишди.

Ўз навбатида Темур ҳам ғалаба билан жангчиларини, амирларини тақдирлади. Сўнгра ўз қўшин орасидан 70 кишини танлаб олиб, чекинаётган Тўхтамишхон қўшинини таъқиб этишга жўнатди. Яздий бу тафсилотни қуйидагича тасвирлайди: «Итил дарёсига етиб келдилар, ортларида эса ҳалокатга маҳкум этгувчи қилич ўйноқларди. Дарёнинг нарёғига қочиб қутулишга, паноҳ топишга йўл йўқ, бу томонда эса афв, кеचиримга ўрин йўқ... Олдинда одамни бўйлатмайдиган сув офати, ортда эса қилич офати бўйнинг тагида, ана шу боисдан ҳам уларнинг аксарияти ўзини сувга ташлади».

Алалхусус, Тўхтамишхон жангчиларидан бир қисми жангда, бир қисми дарё тўқинлари орасида жон узди. Оз сонли лашкаргина кулфат гирдобидан қутула олди. Темур қўшини катта ўлжага эга бўлиб қолди. Мағлубларнинг бекалари ва хотинлари ғолиблар қўлига ўтди. Улар Саройдан то Азов денгизигача бўлган шаҳарларни мусодара қилдилар. Яздий ёзади: «Ўрдадаги айрим кишилар не-не машаққат билан зарур озиқ-овқат топишарди, уларнинг қўй ва йилқиларни ортларига чекинаётганларида

ҳайдаб кетишга ҳам ҳоллари келмай қолди... Темур қароргоҳида ҳури монанд қизлар ва жувонлар шунчалик кўпайиб кетдики, уларнинг сони беш мингдан ошарди».

Ибн Арабшоҳ Қундузчадаги жангда Саид Барака катта хизмат кўрсатгани ҳақида шундай ёзади: «Қўшинлар бир-бирига ўзаро зарба бераётган, Темур қўшини бўлак-бўлак бўлиб, марказдан узилиб қолган пайтда Саид Барака майдонга тушди. Танг аҳволда қолган Темур: «...Пирим Саид Барака, қўшиним қочишга тушмоқда», деб унга мурожаат қилди. Саид: «Чўчима!» — деди. У отдан тушиб, бир сиқим тупроқни олди-да, ўзининг бўз отига қайта миниб, жон-жаҳди билан савашаётган душман томонга қарата: «Ёв қочди!» дея сепиб юборди. Шунда қанотлар билрашиб, жасорат намуналарини кўрсатиб, иноқлик билан ёғийга ҳужум бошладилар. Душман саросимада қолиб, орқа ўгириб қочишга тушди». Темурнинг бошқа тарихнавислари ҳам Қундузчадаги жангда Саид Барака ўрнига катта баҳо берганлар. Жумладан, Шомий асарида ўқиймиз: «Темур ўзига йўлдошлик қилган Саид Барака каби саидлар эгадига паноҳ топди». Яздий эса бундай ёзади: «Темурнинг кундан-кунга ошиб бораётган қудратини тарғиб этувчилардан бири бўлган Саид Барака мудом унга худодан зафар тиларди: «Ёғийнинг юзи қора бўлсин!» деб ғанимлар томон бир сиқим тупроқни сочиб юборди-да, Темурга «Истаган ерингга тап тортмай оёқ босавер, ғалаба сен томонда!» деди. Қундузчадаги жанг тафсилотини ёритишда ибн Арабшоҳ янглишган. Чунки у кейинги жанг тафсилотини Сирдарё соҳилларида бўлган деб ҳисоблайди: «Улар (Тўхтамыш ва Темур — М. А.) Хўжанд (Сирдарё) бўйидаги Туркистонда учрашдилар».

Темурнинг 1391 йили Дашти Қипчоққа қилган юришида Жучи улусидан бўлган икки хонзода (Темур Қутлуғ ўғлон ва Кунчи ўғлон) ҳамда Оқ Урда амири Идигу Ўзбек ҳам қатнашади. Улар Тўхтамышхонга рақиб бўлиб, у ҳокимиятни бошқаришини хоҳламас эдилар. Тўхтамышхон Польша ҳукмдори Ягайло ва Литва князига 1393 йил ёзган ёрлиғида давлат хоинлари ҳақида ўзи хабар берган эди. (Қаранг: И. Н. Березин. Ханские ярлыки 1. Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша к польскому королю Ягайлу. В. В. Радлов. Ярлык Тохтамыша и Тимур-Кутлуга. т. 3, стр. 6.)

Шуниси қизиқки, ёрликда хонзодалар Темур Қутлуғ ўғлон ва Кунчи ўғлон ҳақида мутлақо гапирилмаган. Идигу эса оддийгина исёнкор хонзода сифатида тилга олинган.

1391 йилги мағлубиятидан сўнг Тўхтамыш ўз ожизлигини тан олиб, Темурга қарши курашиш учун иттифоқдошлар қидиришга тушди. У Польша ва Литва ҳукмдорларига қиянлаша бошлади. Тўхтамыш Литва ҳукумати фарбий Рус ерларини эгаллашига тарафдор эди. Буни Темурга қарши иттифоқ воситаси деб биларди. Худди шу мақсадда 1393 йили Тўхтамышхон элчилари Краков шаҳрига боради ва Ягайло томонидан зўр ҳурмат билан кутиб олинади. Олтин Урда ва Литва давлатлари ўртасида қандайдир битим тузилгани ҳақида чет эл муаллифлари асарларида ишоралар бор.

Дашти Қипчоққа зафарли юришдан сўнг юқоридаги уч ҳамроҳ тиз чўкиб, ўз элларига қайтиш ва Темур уларнинг ўз мулкларига ҳеч бир қаршиликсиз қайтиши учун ёрлик тутқзади. Узи эса ёғийни қувишга кетган қўшини ортидан бориб, Қуйи Волга бўйидаги Ўртепага етиб, қароргоҳ тикади. Темур Қутлуғ қулай имкониятдан фойдаланиб, яна Олтин Урда тахтига чиқиш йўлларини қидирди ва Темур ҳузурига қайтиб келмади.

Идигу (Едигей) эса ўз табиатига кўра аввал Урусхонга, сўнгра Тўхтамышхонга, энди эса Темурга хоинлик қилган эди. У ўз мулозимларини даштда қидириб топиб, давлатни бошқаришда Нўғой ва Мамай вужудга келтирган турли-туман ҳийла-найранглар анъанасини давом эттирди. Фақат Кунчи ўғлон ўз мулозимлари билан Темур ёнига қайтиб келади ва у самимий қарши олинади. Темур мазкур юришдан қайтаётганида, Ёйиқ атрофида Кунчи ўғлон Дашти Қипчоқ томон ўз одамларини олиб кетди.

Ёйиқ дарёсини кечиб ўтишда Темур Ҳожи Сайфиддин ва бошқа амирларни ўғруқда қолдириб, ўзи Самарқанд сари шошилди. 1391 йил сентябрь ойи охирларида у Утрорга яқинлашди. Кўп ўтмай Темур Чинозга келиб, қароргоҳ кўтариб, қишни шу ерда ўтказди.

Шундай қилиб, иккинчи жангда ҳам Темурнинг қўли баланд келди. Тўхтамышхон қўшини ўз давлати худудида мажақлаб ташланди. Бироқ Темур жануби-шарқий Европани босиб олмоқчи эмасди, у Олтин Урда қудратини парчалаб ташлаб, тахтга ўзига тарафдор бўлган Жучи авлодларидан бирини чиқазмоқчи эди. Чунки бепоён дашт аҳолиси кўчманчи ҳаёт кечирарди, унинг ягона нияти Қора ва Каспий денгизи йўналишидаги катта савдо марказларини йўққа чиқариш эди. У худди шу мақсадда Сарой Берка, Ҳожитархон ҳамда Кримдаги бир қанча шаҳарларни яқсон этдики, бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз.

Жучи улуси устидан ҳукмронлик қилиши учун Тўхтамышхонда ҳали етарли куч бор эди. Темур кетиши билан у яна Олтин Урда тахтига ўтирди.

Тўхтамышхон устидан ғалаба қозонган Темур кейинги йили яна Эронга бостириб борди. 1392—1393 йили Аҳмад Жалойирий ва Темур ўртасида яна ҳарбий ҳаракатлар бошланиб кетди. Бу галги курашнинг ғалаба билан якунланишига Тўхтамышхон бошлаган янги уруш ҳалақат берди. Юқорида айтганимиздек, Темур Қундузча жангида ғолиб чиқиб, улкан бойликка эга бўлгани билан Олтин Урда давлатини тўла парчалаб ташла-



маган эди, оқибатда Тўхтамишхон тезда эс-ҳушини йиғиб олиб, яна улкан қўшин тузишга эришди.

1393—94 йили Темур Шекида (ҳозирги Озарбайжоннинг шимолий қисмида) турган пайтда Тўхтамиш Кавказорти вилоятларига ҳужум уюштириб, ўз қўшинини Дарбанд довоидан олиб ўтди ва ширвоншоҳлар тасарруфига бостириб кирди. Аини маҳалда ширвоншоҳлар сулоласининг тўртинчи вакили шайх Иброҳим Дарбандий (1382—1417) мазкур ўлкага ҳукмронлик қиларди. У 1386—87 йилларда Темурга тобелик изҳор этганди.

Темур Тўхтамишхонга қарши янги юришини Волга бўйини тарк этганига роппа-роса уч йил тўлганида бошлашга қарор қилди. Дашти қипчоқликлар Ширвон вилоятига бостириб кирганини соҳибқирон Кура дарёси бўйларида эшитган эди. Ёғий билан юзма-юз бўлиш мақсадида у Шекидан чиқиб, Кура бўйлаб юрди. Афсуски, душман қўшинига дуч келмади. Икки бор мағлубият аламини чеккан Олтин Урдаликлар Темур қўшини ҳаракатга тушганидан хабар топиб дарҳол чекинишга мажбур бўлди. Жаҳонгир ёғийнинг ортга қайтаётганидан воқиф бўлгач, 1394—95 йилги қишлоғни Қулзум денгизи бўйидаги Маҳмудобод яйлоғида ўтказди.

Баҳор кириши билан Темур ўз қўшинини Олтин Урда ҳудудида жанг олиб боришга ҳозирлади. У ўз одаига биноан саваш олдидан аскарларига улуфа улашди. Маликаларни карвонга қўшиб, Султонияга жўнатиб юборди. Сароймулхоним ўз мулозимлари, кичик амирзода ва хонимлар билан Самарқандга қайтиб кетди. 1395 йил 28 февралда Қулзум денгизи бўйлаб Дарбанд сари юрди. Ибн Арабшоҳнинг қайд этишича, ширвоншоҳ Иброҳим Дарбандий Темур қўшини яқинлашаётганидан хабар топиб, ўзининг содиқлигини намоён этиш учун унга пешвоз чиқди. У бу билан тахда қолмаган тақдирда ҳам Темур ғазабини сўндириш ниятида эди. Дарбандий ўз аскарларини мамлакатнинг турли бурчакларига тарқатиб юбориб, одамларга шаҳарларни безаш ва тинч меҳнат билан шуғулланишга фармон берди. Шунинг баробарида у Темур номини хутбага қўшиб ўқиш, соҳибқирон номи ёзилган тилла ва кумуш тангалар зарб этишга буйруқ қилди. Сўнг у совғаларни олиб, Темурга пешвоз чиқди, ҳурмат-эҳтиром билан қаршилаб, қадимий одатга кўра, унга ноёб нарсаларнинг ҳар туридан тўққизтадан совға қилди. Ширвоншоҳ ўзи билан саккиз мулозимини олган эди, совғани қабул қилувчилар «Тўққизинчи мулозим қаерда?» деб сўраганларида у: «Тўққизинчиси ўзимман!» деб жавоб қайтарди. Унинг сўзидан Темур қувониб кетиб: «Йўқ, сен менинг ўғлим, ушбу мамлакатдаги ноибим, таянчим бўласан», дейди. Шундан сўнг Темур шайх Иброҳимга кимхоб либос ёпди ва уни тож-тахтини идора этиши учун қайтариб юборди.

Темур ва Тўхтамишхон ўртасидаги кураш тарихий ҳужжатларни танқидий нуқтаи назардан баҳолаш учун ҳам муҳимдир. Биз бу ўринда ибн Арабшоҳ талқинини кўзда тутаятирмиз. Унинг ҳикояларида рус тарихий манбаларида Едигей номи билан доврўқ қозонган паҳлавон Идигу асосий ўрин тутайди. Аммо бу тарихчи тарихий ҳақиқатдан кўра кўпроқ ҳаёлга суянади. Тарихий Идигу табиатига афсонавий Едигей сиймосини қўшиб юборади. Ибн Арабшоҳ ёзишича, Темур ва Тўхтамишхон ўртасидаги уруш келиб чиқишига Едигейнинг ғаламислиги сабаб бўлади. «Бу мамлакатни (Олтин Урдани — М. А.) босиб олишга бошқа асос йўқ эди, у (Темур — М. А.) бунга эҳтиёж сезмас эди. Тўхтамишхон қўшинининг чап қанотдаги саркардаси, маслаҳатчиси ва вазири амир Идигу кулфат келиб чиқишига сабаб бўлди. Аммо Идигу Тўхтамишнинг фикри узгарганидан хабар топиб, ўз ҳаётидан хавфсирай бошлади. Чунки Тўхтамиш баджаҳл ва шафқатсиз эди. У хон қаҳрига йўлиқшини сезиб, кўнглини овлашга ҳаракат қиларди. Кунларнинг бирида бўлган зиёфат чоғида кайфи ошган Тўхтамиш Идигуга қарата: «Бир кунмас бир кун сенинг ҳам, менинг ҳам куним битади. Сен оч-наҳор дунёи дунда тентираб юрасан, ўлимингни ҳам ана шу пайтда топасан», дейди. Аммо Идигу кўнглини хушлашга уриниб: «Жаноби олийлари, ҳоқоним, қулингизга ҳеч қачон ёмонлик қилмагансиз, ўзингиз ўтқазган ниҳолни нобуд этманг, ўзингиз қўйган пойдеворни ўзингиз бузманг», деб жавоб қайтаради. Бу суҳбат олдинги шубҳаларини янада мустаҳкамлайди, у ақлини йиғиб, оғир аҳволдан қутулиш учун бор зийраклигию айёрлигини ишга солади... Чунки у Тўхтамишхон барибир ўз ниятини амалга ошириши мўқарарлигини биларди. Шунда у хизматкорлари ва шахсий соқчилари орасидан сирғалиб ўтиб, зарурат юзасидан ташқарига чиқаётгандек бўлиб, тўғри Тўхтамишхон сайисхонасига ошиқди ва ҳар эҳтимолга қарши эгарлоғиқ турган бедов отига минди-да, ишончли сирдошларидан бирига: «Мени излаган одам Темур қўшинидан топади, лекин бу сирни Даштдан чиқиб кетгунумга қадар ҳеч кимга билдирма», деди. Бу тўқима лавҳа Идигунинг замондошлари, хусусан, Арабшоҳ ва бир талай ғарб тадқиқотчилари асарларидан ўрин олган. Масалан, П. М. Мелиоранский бу лавҳани ҳақиқат деб қабул қилади.

Тўхтамишнинг Польша ҳукмдорига битган ёрлиғида Идигу ҳақида шундай жумлалар бор: «Учинчи йили Темурни алдаб қақириб олишлари учун айрим ўғлонларга Бекбўлат, Ҳожимуҳиддин, Беклардан Бекиш, Турдичоқ Берди ва Довуд ҳамда Идигу деган кишини бош этиб жўнатдик».

Ибн Арабшоҳ Идигунинг Темур ҳузурига келишини ҳам тасвирлашга уринган: «У Темур қўлидан ўлиб, унга ўз қисмати ва бахтсизлигини баён этди: «Сен узоқ ва олиб

бўлмас маконларни қидирасан, бунинг ҳаққи-ҳурмати ўзингни энг хавfli ўчоқларга урасан, тоғу даштларни кезасан, олис йўлларга чиқасан. Бу ерда эса сенга шунчалик энгил мукофот борки уни сен ҳеч бир қийинчиликсиз эгаллайсан, бундан сен нега қайтаяпсан, дангасалик қилаётирсан, шубҳага бориб, вақтни ўтказасан? Қатъий тур, мен сенга мадад берай, сенга қаршилиқ кўрсатадиган қалъа йўқ, йўлингни тўсадиган истеҳком йўқ, қилич йўқ, чекинишга мажбур этадиган қурол йўқ, сенга ҳужум қиладиган аскар йўқ; улар тартибсиз бир тўдадир, одамларнинг савияси паст, заҳираси эса пуч ва мужмал, хазинаси эса бўм-бўш». У (Идигу — М. А.) Темурга хушомад қилар ялиниб-ёлворар, ишонтира бошларди».

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Темур бу тилёғламаликка лаққа ишониб, шошилини равишда Дашти Беркани босиб олиш учун отланади.

Холбуки, Темур билан Тўхтамиш ўртасидаги урушда бундай воқеа содир бўлмаган. Аммо Темурнинг урушга киришиши ва ғалаба қозониши тасодифий эмас эди. Бу вақтда Мовароуннаҳр давлатига қарши тура оладиган рақиб ҳам, ҳукмрон синф вакиллари ўртасида эса қарама-қаршилиқлар ҳам йўқ эди. Олтин Ўрдада эса тартибсизликлар ҳукм сураб, кўчманчи амалдорлар ўртасидаги бирликка путур кетганди. Тартибсизлик ва ўзаро урушлар ўлка ичидан емирилаётганини кўрсатарди. Тарихий Идигу эса Темур сафига Ибн Арабшоҳ ёзганидан кўра анча олдинроқ кирган эди. Тарих саҳнасида у Тўхтамишхон билан бирга чиққан. Яздийнинг гувоҳлик беришича, Темур Бухоро атрофида, яъни Тўхтамиш 1376—77 йили Урусхоннинг ўғли томонидан энгилиб, соҳибқирон қароргоҳига келганида Жучи улусининг амирларидан бири, манғит уруғидан бўлган Идигу Урусхондан қочиб, душман ёпирилиб келаётгани ва Тўхтамишни қидираётганини унга етказди. Уша пайтда Идигу ва Тўхтамиш ўртасида дўстлик муносабатлари барқарор, мустаҳкам эди.

Кеинчалик, у 1391 йилга қадар Темур Қутлуғ ўғлон, Кунчи ўғлон билан биргаликда Темурнинг Тўхтамишхон устидан зафар қучишига мадад берган, сўнг ҳокимиятга талпиниши боис кўчманчи элдошлари ҳузурига қайтиб кетган эди. Ибн Арабшоҳ асаридан бошқа барча шарқ манбаларида Идигу сиймосига муҳаббат билан ёндашилмайди. Фирром, ваъдасига вафосиз, шахсий манфаатлари йўлида истаган пайт ўз ҳукмдорини алдаб кетувчи киши сифатида ёритилади. Темурнинг ҳар бир ғанимини оқлашга уринган ибн Арабшоҳ Идигуни идеаллаштириш баробарида унинг ташқи қиёфасини ҳам чизади: «У деярли ярғоқбош, дўнгпешона, ўрта бўй, жуссадор, жасур, кўриниши ваҳимали, ақлли, сахий, зийрак ва ҳушёр (кишидир)».

Идигу шахсиятига В. Бартольд холис баҳо берган, у Олтин Ўрда амирини ҳар қандай идеаллаштиришга қарши фикр билдирган. Унинг ёзишича, агар афсонавий дostonдан қочиб, ҳақиқий тарихга суянилса, унинг табиатида ишончсизлик етакчилик қилгани аён бўлади. Урусхонни тарк этиб ва Тўхтамиш деб отасидан воз кечиб, сўнг Тўхтамишнинг ўзига ҳам хоинлик қилади ва 1391 йилда Темур қўшинига келиб қўшилади. Шу йилиёқ уни ҳам тарк этади.

Темур юришга қайтайлик. Темур қишловдан туриб Шамсиддин Олмалиқий орқали Тўхтамишхонга таънадан иборат мактуб юборади ва гарчи уни уриш билан чўчитсада, барибир тинчлик ўрнатишга таклиф этади.

Шомий ва Яздийнинг сўзига қараганда, нотиқликда моҳир бўлган Шамсиддин Олмалиқий Тўхтамишхонни тинчлик ўрнатишга деярли кўндирган. Лекин у атрофидаги лаганбардор аъёнларнинг гапига кириб, Темурнинг номасига масхаромуз жавоб қайтаради.

Темур ўз элчиси қайтишини кутмасдан жангга кирди. Мўғул ва турк ҳарбий юрушларидаги одатга кўра, чап қанот олдинда борган.

Шамсиддин Олмалиқий Тўхтамишхон ҳузуридан қайтганида, соҳибқирон қўшини Самур дарёсига етиб борган эди. У Темурга Тўхтамишхоннинг қўпол ва ҳақоратомуз жавобини сўзлаб берди. Олтин ўрдалиқларга ишончи қолмаган Темур қўшинига кўрик учун жанговар сафга тузилиш ҳақида буйруқ қилди. У қўшинини яна етти бўлакка ажратди. Бу гал сон жиҳатдан устунлик Темур тарафида эди. Яздийнинг фикрича, Темур қўшинининг чап қанотидаги қанбули Эльбрус тоғи этагига кириб борган, ўнг қанот қанбули эса Қўлзум денгизига етиб келган эди. Темур жангга киришидан олдин шахсан ўзи қанотларни ва марказий бўлақларни, жангчиларнинг қурол-яроғини кўздан кечирди, уларга ваъдалар бериб, кўнглини кўтарарди.

Сўнг Темур қўшини олдинга йўналиб, Дарбанд орқали Эльбрус тоғи этагига етиб келди, шу ерда расмий муаррихлари таъкидлаганидек, Тўхтамишхон тарафдорлари бўлган кайтагалар билан юзма-юз учрашди. Темур уларни қириб ташлашни ва молмулкни талон-торож қилишни буюрди. Аммо, кайтага деганда қайси этник гуруҳ кўзда тутилиши қоронғи, чунки XIV асрда кайтага икки гуруҳга ажраларди: уларнинг бири шу кунга қадар яшаб келаётган доғистонликлар бўлса, иккинчиси XIII асрнинг биринчи ярмида шу ерга ўрнашган мўғуллардир. Усмонли турк сайёҳи Челебийнинг сўзига қараганда, улар мўғул тилини сақлаб қолишган экан, айни пайтда кайтагалар авлоди ўзига хос тарзда оғурбайжонча сўзлашади. Шундай қилиб, Темурнинг Тўхтамишхонга қарши Олтин Ўрда тасарруфидаги иккинчи юриши Қўлзум денгизининг ғарбий қирғоғи-

да кечди. Уртоқ исмли чопар Темурнинг кўпминг сонли кўшини яқинлашиб келаётганини билдириш учун Тўхтамишхон қароргоҳига ошиқди. Соҳибқиронга қарши курашиш учун Тўхтамишхон Қозончий бошчилигидаги ҳировул қисмини юборди. Темур Тарки деган жойга етиб келганида, ёғийнинг ҳировул кўшини Хой (ҳозирги Кайсув) дарёси бўйида кўним топди.

Темур ўз ходирини Терек дарёси бўйида кўтариб, истехкомларни мустақамлади. У Терекнинг Сунжи деган ирмоғига етиб келганида Тўхтамиш ўз рақибининг яқинлашаётганини кўриб, ортидан ҳимоя, муҳофаза этувчи гуруҳи билан шошилиш равишида Терек бўйидан Курай (Шимолий Кавказда) дарёси бўйига чиқиб, кўшинини тартибга солиш билан машғул бўлди. Темур Терекдан ўтиб, Жулат деган жойга (Шимолий Осетияда) етиб келиб, ўз кучларини қайтадан гуруҳга ажрата бошлади. 1395 йилнинг 14 апрелида ҳар икки кўшин Терек бўйида юзма-юз бўлди. Темур сараланган кўшинига бош бўлиб, марказдан орқароқда қолди. Олдинги жанглардан ўзгача, биринчи бор ўз қароргоҳи олдида иккита чуқур кавлашни буюрди. Соҳибқирон душмanning кечаси бехосдан ҳужум қилиб қолмаслиги учун ҳар бир жангчи кечаси ўз маррасида туриши, эгаллаган жойидан жилмаслиги, ҳеч ким олов ёқмаслиги, овоз чиқармаслигини таъинлади.

Эртасига, 1395 йилнинг 15 апрелида ҳар икки рақиб кўшин ҳаракатга тушди. Одатдагидек, Темурнинг пиёда аскарлари суворийлардан олдинда борди. Кундузча жангида бўлгани каби Тўхтамишхон ўз кучларини амир Кунчи ўғлон, Бек Ерлик ўғлон, Оқтов, Довуд Сўфи (Тўхтамишнинг куёви) ва бошқалар сардорлигида Темур кўшинининг чап қанотига йиғди. Ушбу қанотда мушкул вазият юзага келгач, жангга заҳира кўшини билан Темурнинг ўзи кирди ва ёғийни қочшига мажбур этди. Душман чекинганини кўриб, у ҳар бир кўшиндан (жами 27 кўшин эди) 50 кишидан танлаб олиб, изидан қувишга жўнатди. Олтин Урдаликлар Темур жангчиларини ҳийла билан чорлаб, яна қарши ҳужумга ўтди ва асосий қароргоҳга қадар қувиб келди. Шомий ва Яздийнинг фикрича, амир Шайх Нуриддин баҳодир ҳаётини хавф остида қолдирмаганида Темурнинг куни битиши муқаррар эди.

Соҳибқироннинг уч жасур жангчиси ёғийнинг биттадан аравасини қўлга киритиб, душман бостириб киролмайдиган тўсиқ қилиб Темур олдига келтириб қўйди. Жанг қизғин тус олди. Темурга ёрдамчи кучлар етиб кела бошлади. Унинг пиёда аскарлари катта жасорат кўрсатди. Душмanning қутуриб қилган ҳужумига дош бериб, жойидан бир қадам ҳам ортига чекинмади. Темурнинг мададага етиб келган суворийлари ҳам отларидан тушиб, пиёдалар сафига қўшилиб, душман ҳужумини бартараф этдилар. Ёғий сафига ҳам гуруҳ-гуруҳ аскар ёпирилиб келиб қўшиларди. Темурнинг аҳволи ғоят мураккаблашди. Кўшиннинг марказ қисми соҳибқиронга ёрдамга келди. Душман қанчалик сиқувга олмасин Темур жангчиларини чекиншига мажбур этолмасди.

Чап қанотдаги канбул йўлбошчиси Худодод Ҳусайн душман кўшинининг ўнг қанотига бошчилик қилаётган Кунчи ўғлон ва Темурга тўхтовсиз ҳужум қилаётган Оқтов қисмларини ёриб киришга эришди. Худодод Ҳусайн Оқтов қўмондонлигидаги қисмининг ортига ўтиб олиб, унинг сафларини парчалаб, тумтарақай қочшига мажбур этди. Охири Темур кўшинининг марказий қисми Мирзо Муҳаммад Султон қўмондонлигида жангга кирди. Шундай қилиб, Темур ўз кучларини рақибнинг чап қанотига тўплашга эришди ва қаттиқ савашдан сўнг душман кўшини тўла чекина бошлади.

Кўшинининг ўнг қанот канбули сардори амир Ҳожи Сайфиддин ғоят қийин аҳволда қолди. Энди Олтин Урдаликлар ўз кучларини ана шу қанотга тўплаб, Ҳожи Сайфиддин лашкари ортига ўтиб олган эдилар. Ҳожи Сайфиддиннинг Жаҳоншоҳ баҳодир қутқариб қолди, у ўз тумани билан мадад бергани бориб, биргаликда душмани янчиб ташлади.

Жанг Тўхтамишхоннинг қочиши билан тугади, у ўз ўғлонлари, амирлари, нуёнлари билан саваш майдонини тарк этган эди.

Темур ғалаба шарафига амирзодалар, амирлар, нуёнларидан қутловлар қабул қилди ва одатига кўра жонбозлик қилган жангчиларини тақдирлади. Фавқулодда жасорат кўрсатган амир Шайх Нуриддин тилла чопон, қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган белбоғ, 100 минг кепекий динор укулка ва яхши от билан рағбатлантирилди. Сўнг у ўз ўғруқини қўлга киритган бойликлари билан Мирзо Мироншоҳ, амир Едгор барлос, амир Ҳожи Сайфиддин ихтиёрига қолдириб, ўзи олдинга ҳаракат қилиб, ёғий навкарлари қолдиқларини қувиб кетди. У Итил дарёсидаги Туратур кечувига етиб келиб, бу ерда ҳозир бўлган Урухсоннинг ўғли Қайричак ўғлонга зарҳал чопон ва зарҳал белбоғ ҳадя этиб, Волганинг нариги тарафидаги Жучи улуси хонлигини тортиқ қилди.

Хуллас, урушнинг учинчи босқичи Тўхтамишхоннинг хонликдан бутунлай ажралиши ва мағлубияти билан тугади ва у бошқа ҳеч қачон ўнглана олмасди. Ибн Арабшоҳ Тўхтамишхон мағлубиятини унинг кўшинида бўлиб ўтган низо билан изоҳлайди. Унинг ёзишича, душман кучлари юзма-юз бўлиб, жанг бошланган пайтда Тўхтамиш кўшинининг ўнг қанотидаги йўлбошчиси амирларнинг биридан қасос олмоқчи бўлиб, хондан уни ўлдиришга рухсат сўрайди. Тўхтамишхон, гарчи рад этмаса-да, жанг охиригача сабр қилишни талаб қилади. Саркарда Тўхтамиш қароридан норози бўлиб қолаверади ва истагини дарҳол рўёбга чиқаришни, аксинча хун олишга рухсат бермаса унга ишонмас-

лиги, бўйсунмаслигини ошкор қилади. Тўхтамишхон унинг хоҳишини инobatга олмайди. Оқтов кўшинини жанг майдонидан олиб чиқиб кетди, ортидан кўплаб исенкор жангчилар эргашди. У Андрeаполга бориб, шу ерда қолди. Тўхтамишхон кўшини лат ейди. Ибн Арабшоҳ хулосаларининг хатолиги шундаки, Оқтов ўша жангда Кунчи ўғлон билан биргаликда кўшиннинг ўнг қанотида бўлиб, Темур кўшинининг чап қанотида, Худодод Хусайн кўшини ортига ўтиб олгунига қадар жанг қилди. Ибн Арабшоҳ Темур кўшини ҳақида шундай ёзади: «Темур кўшинида бундай ҳол юз бермасди, чунки ҳар бир аскар қаерда жанг қилишию қаерда туришини беш қўлдай биларди».

Темур Волга бўйидаги Увек деган жойда парчаланган Тўхтамиш кўшинининг катта қисмига етиб олди ва мажақлаб ташлади. Шомий асарида бу тарих шундай акс этган: «...У (Темур — М. А.) душман элини денгиз бўйига қисиб борди. Бу томонда ўйноқи қиличлар, нариги томонда бепоён денгиз; душман шу ораликда тутилган эди». Уларнинг аксариятини асирга олишди, қолганлари эса кемаларга ўтириб, ўзларини денгизга уришди. Тўхтамишхон хонликни, уйини, ошқору пинҳон бойликларини ташлаб, санoқли одамлари билан Булар деган ўрмонзор мавзегга яширинди ва ёғий ҳамласидан зўрға жон сақлаб қолди.

Хўш, Булар деган жўғрофий ном нимани англатади? Баъзан Булар Польшадаги Келар шаҳридир деган фикрлар ҳам айтилди. А. Ю. Якубовскийнинг фикрича, Булар «бўлғор» бўлса керак, ҳаттот қўлёзмада хато қилган бўлса ажаб эмас. Умуман Булар деганда, Волга бўйидаги Бўлғор мамлакатини тушунсак хато қилмаймиз.

Муъиниддин Натанзонийнинг «Искандарнинг қиёси» асарида хабар берилишича, Тўхтамишхон Литва князи Втoвта ҳузурига ошиқади. Чунки у оғир мағлубияга учраган эди. Темур кўшини Волга бўйлаб эркин ҳаракат қилишига ҳеч қандай куч тўсқинлик қилолмасди. Унинг олдида Олтин Урда хонларининг қароргоҳи, бой ва чиройли Сарой Беркага элтувчи йўл ланг очиқ эди. Темур Волга бўйида, ҳар эҳтимол юзасидан кўшинининг бир қисмини изига қайтарди. Мирзо Пирмуҳаммад бошчилигидаги олти минг суворийни Шерoзга, амир Шамсиддин Аббoс етакчилигидаги уч минг кишини Самарқанда жўнатди. Темурнинг ўзи ёғий кўшинининг қолган-қутганини мажақлаб, Волга бўйида бемалол юрарди. Яздий асарида эса куйидагиларни ўқиймиз: «Темур ҳар бир ишни охирига етказганидагина мамнунлик туярди, Тўхтамиш ва унинг кўшинини яксон этиб, ўз мақсадига етишиш учун босиб олинган вилоят ва ерларни тобе қилиб, у юртдаги жамики уруғ ва халқларни бўйсундирмоқчи, кўчириб юбормоқчи эди».

Тарихчи Яздийнинг фикрича, Волганинг ўнг томонида Темур кўшини юқорида номлари тилга олинган Бек Ёрлиқ ўғлон, Оқтов ва бошқа кўмондонлар лашкарлари билан қаттиқ, узоқ муддат жанглар олиб боришига тўғри келган. Темур Сарой Беркани босиб олди. «Музаффар кўшин Сарой Берканинг кулини кўкка совурди. Туб халқ ва уруғлар бисотини мусодара этди. Сарой Берканинг емирилиши Дашти Қипчоқ кўшинларининг Занжирсаройни ер билан битта қилишга олинган қасос эди. Чунки ўша пайтда Темур Эрон ва Ироқни забт этиш билан овора эди, ҳувиллаб қолган Моварoуннаҳрдаги Қозон Султонхон саройини даштликлар ер билан битта қилишган эди», деб ёзади Яздий.

1395 йили Олтин Урдада бўлиб ўтган воқeалар хусусида рус йилномаларида батафсил маълумотлар сақланиб қолган. Ибн Арабшоҳ эса мана бундай ёзади: «У қўлга тушган ўлжани лашкарларига улашди, бир қисмини ўзи билан олиб кетди, зўравонлик ўтказди, одамларни қрди, тилини маҳв этди, анъаналарини бузди. Кўшиннинг олд қисми Азоқ (Қора) денгизигача бориб, Саройчиқ, Ҳожитархон ва бошқа шаҳарларни ерпарчин қилди». Азов ҳам бу урушдан четда қолмади. Яздийнинг ёзишича, Азов қўлга киритилгач, Темур буйруғига биноан бу ердаги мусулмонлар бошқалардан ажратиб олиниб, ғайридинлар жиҳод қиличидан ўтказилган, уларнинг уйлари таланиб, ёндириб юборилган.

Сарой Берка ва Азов чекига тушган талoтўм Волгабўйидаги бошқа шаҳарлар — Укак ва Ҳожитархонда ҳам бўлиб ўтди. Яздий ўз асарида бу хусусда шундай маълумот беради: «Темур Ҳожитархонга кириб, неки бойлиги бўлса, барини ўзлаштирди... Шаҳар ҳукмдори Муҳаммадни муз тагига ташлаб юборди... Шаҳар аҳлини кўчириб, унга ўт қўйди».

Темур Русия жанубидаги Елец шаҳригача борди. Москва Руси фeодал тарқoқлик ва ўзарo урушларга қарамай Темур яқинлашаётганидан хабар топиб, бўлғуси муҳoрабага жиддий тайёргарлик кўра бошлади. София йилномасига кўра, Москва улуг князи Василий Дмитриевич кўшинини йиғиб, аввал Коломна, сўнгра Ока дарёси бўйига чиқиб, ёғини кутади. Яздий эса Темурнинг Москва томон юрганини ёзади: «Қимматбаҳо нарсаларга шунчалик бой эканки, санoғига етиш мушкул эди: ой ёғдусини доғда қолдирадиган олтин кумуш, хонаки газламаю буз матолар Қoф тоғидай уюлиб ётарди, қундузу қoра сувсар, оқсичқон териси беҳисoб эди. Зoдагонлар хoбгоҳини қуёш парчасидек ёритувчи силoвсин мўйнаси, жилвагар олмахон ва лаълдек тулки терилари, тўёғига нағал қоқилмаган тойчoқниқидек ярқирайди. Булардан ташқари катта ғазнани қўлга олган эдики, санаб адоғига етолмайсан киши».

Рус давлатининг oмадига Темур бу ерда узоқ турмади. У 1395 йилиёқ жанубий Рус ва Волгабўйидан юртига қайтган эди. Темурнинг Рус заминидан йироқлашишини Рогож

ийлномаси қувонч билан қайд этади. Темур энди шимолий Кавказга ҳужум бошлаган эди. Бу жанг тафсилотлари Абдураззоқ Самарқандий асарида тасвир топган: «Улар бу вилоятни то Азов денгизигача талаб вайрон этдилар. Денгизнинг ҳар икки томони — тоғ этагию денгиз бўйини эл ва улусдан тозалаб, беҳисоб бойлик орттириб, ғолиб чиққанлари ва вилоятдаги аҳвол ҳақида ўрдага келиб хабар еткурдилар».

1395—96 йил баҳорида Темур Волгабўйидан, Бўғозкум деган жойдан чиқиб, Дарбанд сари йўл олди. Музлаган Терек дарёсидан ўтиб, Фаркига етиб келди. Карвондан ажралиб қолиб, Ужкуж (Шимолий Кавказдаги ҳозирги Ашқуша)га ҳужум қилиб, ғайридинларга озор етказди. Ужкужликларга кўмак берган кўмиқ кўшинлари ҳам кескин зарбага гирифтор бўлди. Қайтар чоғи Дарбанд қалъасини қайта тиклаш ва мустаҳкамлашга фармон берди. Курага етиб келганида ширвоншоҳ шайх Иброҳим Дарбандий Темур шарафига зиёфат ташкил этди. Соҳибқирон ўз навбатида унга чопон ва қимматбаҳо тошлар қадалган камар ҳада қилиб, Ширвон чегарасини қаттиқ муҳофаза этишни тайинлади.

Тўхтамишхон шу қадар кучли мағлубиятга учраган эдики, у кейинчалик ҳеч қачон хонлик мартабасига кўтарилолмади. Шарқ манбаларида кўрсатилишича, у мағлубият аламинан чиқиш учун янгидан қўшин тўплашга киришган. Темур билан тўқнашув натижасида унинг Миср мамлақати билан сиёсий муносабатлари жуда мустаҳкамланди. У Миср ҳокимияти билан сиёсий музокаралар олиб бориб, Темурга қарши биргаликда жанг қилишга шижоат-ла киришади. Бу музокаралар ҳақида ибн ал-Фурат шундай хабар беради: «1394 йил 24 мартда Дамашққа Тўхтамишхон элчилари етиб келди. Султон аз-Зоҳир уларни қабул қилди, элчилар (Тўхтамишнинг) салом ва номасини етказишди. Номада султон билан у яқдил бўлиб, (биргаликда) тап-тортмас исёнкор Темурлангга қарши курашиш истаги билдирилганди».

Умуман олганда, ҳар икки мамлақатнинг Темурга қарши манфаатдорлиги бир хил эди. Шу боисдан ҳам 1394 йили Тўхтамиш элчилари Миср султони Барқуқ томонидан ҳурмат билан кутиб олинди. У Тўхтамиш номасига жавобан Олтин Ўрдага ўз элчиларини жўнатди. Араб тарихчиси ал-Макризийнинг хабарига кўра, музокаралар натижасиз қолмаган: «1395 йил 18 сентябрида Тўхтамишхон ҳузурига борган амир Тулемен Одилшоҳ Мисрга етиб келди, у (Тўхтамиш) билан Темурга қарши биргаликда жанг қилишга келишганида, Темур унга қарши ҳужум бошлаб юборган экан. Тўхтамиш уч кун қаттиқ турди ва енгилгач, рук ерига қочиб кетди. Шунда Тулемен Саройдан Қримга, у ердан Қофга борди, Қоф ҳукмдори уни қўлга тушириб, Темур қўшинининг жойланишини билиш учун 50 минг дирҳам олмагунча қўйиб юбормади». Маълумки, Ал-Малик аз-Зоҳир Барқуқ Темур таъқибидан қочиб келган Аҳмад Жалойирийни яна Бағдод тахтига ўтказиш мақсадида унга бошпана берган. Барқуқ 1394 йил 16 мартда Қоҳирадан Дамашқ сари йўлга чиқди. Темурнинг Тўхтамиш билан жангга кирганини эшитиб, унга қарши ҳужум бошламади-да, Аҳмад Жалойирийга қўшин ва зарур аслаҳалар бериб, Бағдодга қайтарди ва яна тахтга ўтиришига имкон яратди.

Темурнинг ҳарбий маҳорати шундаки, у ўз душманларининг бирлашишига йўл қўймастик учун якка-якка ҳолларда яқсон этарди. Аҳмад Жалойирий 1397—98 йилга, яъни Темур Шомга юриш бошлаганига қадар узлуксиз шаҳаншоҳлик қилган. Худди шу йили ўғли Мироншоҳ Озарбайжон ва Табризни бутунлай ўз назорати остига олишга эришади. Мироншоҳ Табриздан Боғдод сари йўлга чиқди, лекин Аҳмаддан устун келолмайди. Бироқ 1399—1400 йили Аҳмад Темурнинг ўз қўшини билан Сувайшга қараб бораётганидан хабар топиб, унинг Шом ва Румга бориш йўлини тўсишга улгура олмайди ва ночор ҳолга тушганида унинг ўша мамлакатларга қочиш йўлини бой бергач, Тигр дарёсидан ўтиб, иттиғоқдош бўлмиш Қора Юсуф Баранди тасарруфидан паноҳ топди. У Қора Юсуф билан аввалига Ҳалабга, сўнг Малатияга боради. Шу ерда у Қора Юсуфдан ажралиб, Сувайшга қайтади. Бирмунча вақт ўтгач, у Бруссага, машҳур султон Боязид пойтахтига борди. Боязид Аҳмадни Темурнинг ашадий рақиби сифатида қаршилади ва ўз ёнида тахтга ўтқазди. 1400—1401 йилда Темурдан чўчиган Қора Юсуф ҳам уларга қўшилди.

Душманлар Бруссада йиғилганларида Темур Кичик Осиёга кириб, Сувайш ва Малатияни, сўнграқ Шом, Ҳалаб ва Дамашқни қўлга киритган эди.

Уша йили Аҳмад яна бир муваффақиятсизликка учради, ўғли султон Зоҳир Илонжа қалъасида Темур қўшинлари томонидан қамал қилингач, Гуржистонга қочиб кетди. Соҳибқирон ўз ғанимлари устидан зафар кучиб, жангovar кучларини султон Боязидга қарши тўплади. 1402 йил 20 июлдаги Ангор жангида у Йилдиримни мағлуб этди.

Усмонли турклар Темур зарбасидан чорак аср ўтса ҳамки ўзларини ўнглолмадилар. Мовароуннаҳр султонининг юришлари ўзга мамлакатлар ва мулкларни шунчаки талашдан анча йироқ эди. У бу мамлакатларни забт этиб, ўз давлати гуллаб-яшнаши учун яхши шарт-шароитлар яратди. У ғарбдаги катта савдо ришталарини атайин бузди. Шарқда Темурнинг қудратли ҳокимиятига қарши борадиган ҳеч бир давлат қолмаган эди. Унинг усмонли турклар салтанати устидан қучган ғалабаси нафақат Осиё халқлари, балки Европа мамлақатлари сиёсий-иқтисодий ҳаётида улкан из қолдирди.

Хўш, Тўхтамишхон Жучи улусига яна ҳукмронлик қила олдим, деган савол туғили-

ши табиий ўқувчиларда. Қуйи Волга бўйларини қайтариб олиш, бизнингча унга ҳеч қандай қийинчилик туғдирмасди, негаки у ерда анчагина тарафдорлари бор эди. Бунинг устига Темур жануби-шарқий Европа ерларини босиб олишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган эди. У Мовароуннаҳр гуллаб-яшнашига рақобат қилаоладиган Олтин Урда кудратини қайириб, хонлик тахтига ўз одамларидан бирини кўтармоқчи эди. Қримни қўлга киритиш Тўхтамишдан жиддий куч талаб этди. XIV аср охири XV аср бошларида ёзилган араб тарихчилари асарларида, Тўхтамишнинг 1396 йил Қримга юриши хусусида қизиқарли маълумотлар учрайди. Юқорида номи тилга олинган ибн ал-Фурат ёзади: «1396 йил 17 мартда Мисрга шундай хабар қилиндики, шимолий даштлар соҳиби, қипчоқлар заминидаги Беркахон тахтида ўтирган Тўхтамишхон қўшин тўплаб, Қрим бўйида ястаниб ётган генуялик франкларга тегишли Кафа (Ялта) шаҳри томон отланди. Пировардида улар ўртасида қуролли тўқнашув келиб чиқди ва Тўхтамишхон уни қамал қилишга эришди». Араб тарихчиларидан ал-Аскалоний ўз асарида 1396 йил октябрдан 1397 йил 23 сентябрга Тўхтамиш ва генуялик савдогарлар ўртасида катта жанг бўлиб ўтди, деб қайд этади. Бизнингча, генуяликлар Олтин Урдадаги очлик ва бошбошдоқликдан ҳамда Темур ҳамласидан фойдаланиб, Қримнинг жанубий қирғоқларини бевосита босиб олган эди.

Шундай қилиб, Тўхтамиш яна Олтин Урда тахтига чиқиш учун Кафа шаҳрини зудлик билан босиб олди. Клавихо шундай ёзади: «Едигей Кафа шаҳрига ҳужум қилди, чунки Тўхтамишнинг ўғли шу ердан туриб, унга қарши курашди ва бу заминга катта зарар келтирди. Шаҳар аҳли Едигей билан сулҳ тузди. Тўхтамишнинг ўғли Темурбек ҳузурига қочиб кетди».

Олтин Урдада ҳокимиятпараст, ғайратли Едигейга иттифоқдош Темур Қутлуғ қиёфасида Тўхтамишга жиддий рақиб пайдо бўлган эди. 1395 йилдан кейинги Олтин Урдадаги воқеалар хусусида рус йилномаларида батафсил маълумотлар бор. Уларда Тўхтамишнинг Литвага қочгани, Олтин Урда хонлигига Темур Қутлуғ чиққани айтилади.

Тўхтамиш хотинлари ва болалари билан Киевда Литва князи Втовта тарафидан самимий кутиб олинди. Темур Қутлуғ ўз рақибига Литва князи бошпана берганига қарши норозилик билдирди, чунки у ўзига айнан Литвада суиқасд тайёрланаётганини сезарди. Шу боисдан у 1399 йили князликка ўз элчиларини юбориб, Тўхтамишни қайтариб беришларини сўради. Лекин Втовта ўз гумаштаси Тўхтамишни Жучи улусига хон кўтариш ниятида эди. Шунинг учун ҳам у Темур Қутлуғ номасига тўғридан-тўғри дағал жавоб қайтарди ва ўша йили яхши таъминланган қўшинини Ворскли дарёси бўйига жойлаштириб қароргоҳ тиклади. Темур Қутлуғнинг бу ердаги муваффақиятига Едигей муносиб ҳисса қўшди. Ворскли дарёси бўйидаги жанг литва қўшинларининг чекиниши билан барҳам топди. Жанг Тўхтамишнинг тақдирини узил-кесил ҳал этди. У ўз аτροφига янги куч тўплаш ва Олтин Урданинг бирон-бир бўлагига ҳокимлик қилиш имкониятидан бутунлай маҳрум бўлган эди. «Искандарнинг қиёси» асари Тўхтамиш 1397—98 йилда ўз ажали билан Тулен (Тюмен)да ўлди деб ахборот беради. Рус йилномаларида ҳам унинг Тюменда жон узгани айтилади. Бу эҳтимолдан узоқ эмас. Аммо бошқа бир манбаларда Тўхтамиш анча кейин ҳалокатга учрагани ҳақида маълумотлар бор. Яздий Тўхтамиш 1405 йилнинг 31 январида Утрорга, Темур ҳузурига ўзининг Қора Ҳожидан исмли бир навкарини элчи қилиб юборганини айтади. Тўхтамиш бирмунча вақт даштларда саросар, тушкун кайфиятда юрди. Темур Тўхтамиш элчисига, Хитой юришидан қайтгач, яна Жучи улусига ҳужум уюштириб, Тўхтамишни хон кўтаришга ваъда берди. Демак, бу вақтга келиб Темур ва Тўхтамиш ўртасидаги муносабатларда ижобий ўзгаришлар рўй берган. Бу Клавихо келтирган маълумотларда ҳам акс этган: «Татар ҳукмдори Тўхтамиш ва Темурбек ярашиб, биргаликда Едигейни тутмоққа киришдилар». Сал ўтиб у: «Тўхтамиш ва унинг ўғиллари Темурбек билан аҳил яшайдилар», деб ёзади.

Лекин Едигей Тўхтамишни Ворскли бўйидаги жангга мағлубиятга учратса-да, таъқиб этишни бас қилмади. «Улар (яъни Тўхтамиш ва Едигей — М. А.) ўртасида тўхтовсиз равишда ўн беш бор ҳар хил тўқнашув ва низолар юз берди. Гоҳ унисининг, гоҳ бунисининг қўли баланд келди», деб ёзади ибн Арабшоҳ. Сал ўтиб эса: «Тўхтамиш кўп вақт даштларда саросар юрди ва ўн олтинчи жангга ҳалокатга учради», деб қайд этади.

«Искандарнинг қиёси»ми ё ибн Арабшоҳ ҳақми, айтиш қийин. Умуман, бу биз учун муҳим ҳам эмас. Тарихчиларга шуниси муҳимки Озарбойжон ва Мовароуннаҳр халқларига беҳад азоб берган Олтин Урданинг энг сунгги кучли хони Темурнинг кескин зарбаларидан сўнг чилпарчин бўлиб, бошқа қайтиб оёққа турмади. Темурнинг ғалабаси Руснинг мўғул-татарлар жабр-зулмидан озод бўлишига кучли таъсир кўрсатгани билан ҳам аҳамиятлидир.

Олтин Урдага Едигей тўла ҳуқуқли хон бўлиб қолди. Шарқ тарихчиларидан ибн Арабшоҳ Едигейнинг Олтин Урдада тутган ўрни ҳақида тўлиқроқ маълумот беради: «Даштга ҳокимлик Идигу қўлида бўлиб, унга яқин ва олисдаги, катта ва кичик барча (музофотлар) бўйсунарди. Одамлар ўз ишларини Идигу фармонларига мос равишда олиб борардилар, у истаган одамига султон унвонини берар ва олиб ташларди, чунки

бу унинг қўлида эди. У буйруқ берар, одамлар эса қулоқ соларди, унинг иродасини ҳеч ким бузишга журъат этмасди...»

Шунинг баробарида Идигу йирик саркарда бўлиб, шахсий жасорати, зийраклиги, ҳийлагарлиги билан ажралиб турарди. Ибн Арабшоҳ ёзади: «Унинг (Идигу) қаҳрамонликлари ва ғаройиб устунликлари ҳақида, душманига аниқ бориб тегадиган найза улоқтириш хусусида юзлаб ажойиб ҳикоялар юради...»

Клавихо китобида ҳам қисқача бир хабар бор: «Идигу ўз ўрдасига доимо икки юз нафар суворий етаклаб келарди». Ибн Арабшоҳ ва испан элчиси келтирган далиллар рус йилномасидаги маълумотларга ўхшашдир. «Никон йилномаси»да «Идигу князь бутун бошли Урдада улуғ ва қудратли, пухта ва жасурдир». Шунинг баробарида у ўз мақсадига эришиш учун «маккор ва қувлик қилади».

Туркистонлик улуғ Амир Темурнинг вафоти (1405 йил, 18 февраль) Идигунинг ишлари юришиб кетишига туртки берди. Соҳибқирон ўлимидан сўнг бу салтанатда ҳам алғов-далғов ҳукм сурди ва у парчаланиб кетди. Қарам ўлкалар яна мустақил бўлиб олди. Олтин Урда ишларига аралашадиган кучли ҳукмдор топилиб қолмасдан, устига устак Мовароуннаҳр тахти учун ўзаро урушлардан фойдаланиб қолган Идигу, Абдураззоқ Самарқандий берган маълумотларга қараганда, 1405 йилнинг охири 1406 йил бошларида Хоразмни босиб олади.

Аммо, тез орада Олтин Урда ҳудудида Идигуга Темур Қутлуғхоннинг ўғли Темурхон жиддий қаршилиқ кўрсатди. Темурхондаги хонлик ғурури чингизийлар авлодига қон туташмаган узурпатор (ҳокимиятни қонунга хилоф равишда босиб олиш) Идигудан мустақил бўлишга даъват этарди.

Ибн Арабшоҳ асарида бу ҳол Темурхоннинг ўз тилидан келтирилган: «У (Идигу) моҳир ҳам, насаби билан улуғ ҳам эмас, мен сурувни етаклаб кетаётган қўчқорман, шундай экан, Идигуга итоат қилишим керакми? Мен ҳўкизманки, ортимдан бошқалар эргашиши керак, ахир мен эргашучилар сафида бўлишим лозимми?» Темурхон ва Идигу ўртасидаги душманлик, қаҳр, иллат уруш ана шу тариқа ўсиб борди.

«Искандарнинг қиёси»даги қуйидаги жумлалар ҳам эътиборни тортади: «Идигу Темур Султонни отаси билан тузилган аҳдномага мувофиқ тахтга ўтқазди. Ожиз давлат яна ўнгланиб кетди. Сўнгроқ Идигу унга қизини берди, орада қариндошлиқ алоқалари ўрнатилиб, ғаламислар суҳбатини эшитиш учун эшик очилди».

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, Идигу ва Темурхон ўртасидаги душманлик муносабатлари дарров юзага қалқиб чиқмаган. Темурхон кўчманчи одамлар ўртасида ўзига нисбатан меҳр-муҳаббат уйғотиб, Идигуга қарши ғоят кескин кураш олиб борган. «Искандарнинг қиёси»да ўқиймиз: «Бир қанча вақт ўтгач, Темур Султон одамларга маъқул тушиб қолдики, улар Идигуни йўқ қилишга майл билдирдилар». Идигу Темурхон билан бўлажак урушига ожиз эканлигини англаб, тарафдорлари бисёр бўлган Хоразмга етиб келди». Ушбу асарда айтилишича, Темурхон Идигуни Хоразмда таъқиб этган ва улар ўртасида бир неча марта шафқатсиз жанглар бўлиб ўтган.

Абдураззоқ Самарқандий келтирган маълумотларга қараганда, Идигу Хоразмга келаятиб, Сам (Хоразмнинг шимолий ғарбида бўлса керак. — М. А.) деган жойда Темурхон гуруҳи томонидан 1412 йилнинг 15 апрелида яқсон этилган.

Идигунинг Хоразмда қамал қилиниши олти ой давом этди. Жонибекхон ўлимидан кейин юз берган тартибсизлик Олтин Урдада яна такрорланиши мумкин эди. Чунки у ерда мустаҳкам ҳокимият йўқ эди. Хонлар тахтда «катта муваффақият» билан алмашинарди. Темурхон ва Идигу ўртасидаги уруш ҳамда Темурхоннинг Волгабўйида эмаслиги Олтин Урда тахтига Тўхтамишнинг ўғли Жалолиддин чиқишига шариот ҳозирлади. Ибн Арабшоҳ асари ва «Никон йилномаси»да айтилишича, бу воқеа 1411—1412 йилда юз берган. Идигу ҳаёти жиддий таҳликада қолди. Шуниси қизиқки, унга Олтин Урданинг икки рақиб гуруҳи, яъни Жалолиддин ва Темурхон қарши кураш олиб борарди. Бу мураккаб ҳолат Темурхоннинг ҳарбий бошлиқларидан бири амир Ғозон «ғамхўрлиги» туфайли тезда барҳам топди, у навкарларидан бирига Темурхонни ўлдиришни буюрган эди. Шундан кейин амир Ғозон Жалолиддин тарафига хизматга ўтди. Жалолиддин ана шу тариқа рақибларининг биридан қутулди. Энди у мутассир ва даҳшатли Идигу билан муносабатини очиқ қилиши лозим эди. Идигу ўзининг ҳарбий маккорлиғи шарофати ўлароқ, 1412—13 йилда Жалолиддинни Қочулай баҳодир бошчилигидаги қўшини билан мажақлаб ташлайди. Шундан сўнг Идигу Хоразмда кўп вақт ҳокимлик қилолмади. Чунки Хоразм аҳлининг Идигуни кўришига тоқати йўқ эди. У ҳокимиятни бу ерда оз сонли мулозимлари орқали ҳарбий куч билан бошқариб борарди. Бундан фойдаланган Шохруҳ қўшини Идигуни мағлуб этади. Абдураззоқ Самарқандий асарига мурожаат этайлик: «Шаҳар саидлари, уламолари ва амалдорлари қўлларида совға-салом билан уларга пешвоз чиқиб, Урганчни топширдилар». Идигу мағлубията учраса-да, сиёсат саҳнасида дарров тушиб кетмади, Жучи улусининг муайян жойларига ҳокимлик қилди. Ал-Макризий ўз асарида шундай маълумотни ёзиб қолдирган: «1416 йил ноябрь-декабрь ойларида Дамашққа Дашт ҳукмрони ва унинг хотини келди. Хотини ҳаж қилмоқ истарди. Унинг ёнида уч юз нафар суворийси бор эди». Ал-Аскалоний ҳам Идигунинг хотини шомликлар қарвони билан биргаликда ҳаж қилганини айтади.

Ибн Арабшоҳ фикрича, Идигу 1412 йилда вафот этган. У: «Қипчоқ ўлкасидаги ўзаро рақобат ва низо Идигунинг фожиали ўлимига қадар давом этди. Уни Сайхун (Сирдарё) бўйидаги Саройчукдан тортиб чиқардилар...» деб ёзади. Саройчук Сирдарё бўйида эмас, аксинча Ёйиқ дарёси бўйида жойлашган.

Ал-Айни Идигунинг ўлими ҳақида муфассал маълумот берган. Унинг сўзига қараганда, 1419 йил Идигу ва Тўхтамишнинг ўғли Қодир Берди ўртасида катта жанг бўлиб ўтган. Уша жангда Қодир Берди ўлдирилган, Идигу эса кўп бор жароҳатланиб, қочиб қутулган, кучлари парокандаликка учраган. Бирмунча вақт ўтгач, Тўхтамишнинг собиқ катта амирларидан бири Идигу устидан зафар қучиб, уни нимталаб ташлашга фармон берди. Бу воқеа ибн Арабшоҳ таъкидлаганидек, Саройчукда юз берган бўлиши мумкин. Хуллас, Олтин Ўрданинг кучли ва маккор сиёсий арбоби ана шу тариқа ўз шуҳрати-ни тугатди.

Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси катта аҳамиятга эга. Темур Олтин Ўрдага қарши Москва Русидан мутлақо ҳоли равишда кураш олиб борди. Темурнинг бу ғалабаси Мовароуннаҳр ва Рус тарихи учун бебаҳо аҳамиятга эга бўлиб, Олтин Ўрданинг буткул парчаланиб кетишига олиб келди. Рус давлати эса ана шу тариқа мўғул зулмидан узил-кесил қутулди.

## ФОРС ДОНИШМАНДЛАРИ ҲАЁТИДАН

\* \* \*

*Бир донишманддан сўрашди:*

— Ҳақиқат қўрқинчли бўлади, дейишади, шу ростми?  
— Тўғри, — жавоб берди донишманд. — Лекин бу гап тухматчи одамларга тегишли.

\* \* \*

*Бир донишманд деди:*

— Аҳмоқ одамга яхшилик қилиш — тўнғизни ювиб-тараб, тақинчоқ таққанга, ёки илонни асал билан боққанга ўхшайди.

\* \* \*

*Бир донишманд деди:*

— Қимки қонунларни бузмай, уларга риоя қилиб яшай олса — қудратлидир. Қимки қонунларни бузиб, хилоф ишлар билан шугулланса — охири хўрлик кўради.

\* \* \*

*Шоҳ Ардашер шундай деди:*

— Ҳар бир халқнинг суянчиги — эътиқоддир. Ҳокимият суянчиги эса — ҳи моятли шоҳ. Асоси мустаҳкам бўлмаган ҳар бир девор тез нурайди. Эгасиз уй эса тез таланади.

\* \* \*

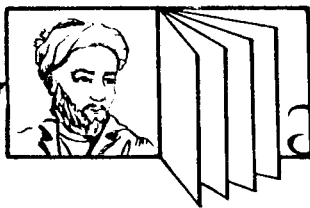
*Бузургмеҳрдан сўрадилар:*

— Нима учун дўстларнинг душманга айланиши осону, душманнинг дўстга айланиши қийин бўлади?

*Бузургмеҳр шундай жавоб қилди:*

— Ахир, уйни йиқиш ҳам деворни тиклашдан кўра осон, кўза синдириш уни ташдан осон, пулни сарфлаш — уни топишдан кўра осон-ку!





Нажмиддин Комилов,  
Бобомурод Эралиев

## ИШҚ ОТАШИННИГ САМАНДАРИ

Лайли ва Мажнун севгиси Шарқнинг шуҳратли афсоналаридан бири. Қадимда кўчманчи араб қабилалари орасида пайдо бўлган ушбу маҳзун қисса асосида форсий ва туркий тилларда ўнлаб ажойиб дostonлар яратилди. Жумладан, улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий безавол «Хамса»сининг учинчи дostonи ҳам «Лайли ва Мажнун» деб номланади. Дарсликлар, умумий тадқиқотлардан ташқари, «Лайли ва Мажнун» махсус илмий ишларда тадқиқ этилган. Аммо, афсуски, инқилобдан кейин давом этган нотўғри мафкуравий сиёсат, дину эътиқод, тасаввуф таълимоти ва умуман, тарихга, ўтмиш маданиятга салбий муносабат ҳамда ғаразли қарашлар илмда юзакичиликни, бир ёқлама хато усул ва йўналишларни вужудга келтириб, Навоий ижодининг туб моҳияти ва улуғвор салоҳиятини очиб беришга тўсиқ бўлди. Натижада шоирнинг ислом фалсафаси қадриятларидан озик олган ҳақиқий ҳаётбахш инсонпарварлиги халқдан яшириб келинди. (Албатта, биз зинҳор навоийшуносликда қўлга киритилган ютуқларни инкор этмоқчи эмасмиз, бироқ камчиликларни айтмасдан ҳам иложимиз йўқ, чунки бусиз Навоий ижодини англаш ва англаштириш борасида олға қараб бориш мумкин эмас.)

«Лайли ва Мажнун» таҳлилига бағишланган тадқиқотларда ҳам асарни «керакли» ва «кераксиз» (ёхуд «зарарли» ва «фойдали») қисмларга ажратиб, далил-исботсиз ўтмишни ёппасига қоралаш, улуғ мутафаккир ғояларини замонага мослаб «тарашлаш», бу ҳам етмагандай, Навоийдай буюк зотни адашиш ва янглишишларда айблаб, танқид қилиш давом этган. Дoston мазмуни «Зайнаб ва Омон» хилидаги асарлар каби «социалистик жамият куриш ғояси»га хизмат қилиш нуқтаи назаридан таҳлил қилинган: қиз ва йигит бир-бирини севади, аммо феодал муҳит, жоҳил ва қотил оталар уларга тўсқинлик қиладилар, оқибатда икки ёшнинг севгиси ҳазон бўлади. Хулоса: Навоий ўз даврини қоралаган, инсоний туйғуларни бўғувчи муҳитни ёмонлаб, келажак бахтли ҳаётни орзу этган. Қарийб барча тадқиқотларда мана шу схема бўйича фикр юритиш у ёки бу тарзда давом этиб келди. Ҳатто тасаввуф ҳақида қимматли тадқиқотлар яратган, «шарқ адабиётини тасаввуф таълимотидан ажратиб ўрганиб бўлмайди», деган фикрни баён этган атоқли олим Е. Э. Бертельс ҳам мафкуравий таъинларга дош беролмай, «Лайли ва Мажнун»даги илоҳий муҳаббат ғоясини инкор этган. Унинг кўрсатишича, дostonда «асосан, инсонга муҳаббат, унга ҳамдардлик ва унинг изтиробларини» тасвирлаш биринчи ўринда туради, Навоий «инсонга беъэтибор қараш, инсон ҳаётини заволга олиб келадиган урф-одатларга амал қилиш натижаси қандай оқибатларни юзага келтиришини бизга мисол қилиб келтиради...» Олим Алишер Навоийда «ўзгача муҳаббат... суфийлик концепцияси билан боғлиқ муҳаббат ғоясини тасвирлаш истаги» мавжудлигини қайд этади-ю, лекин орқасидан дарров қўшиб қўяди: «Бироқ Навоий мазкур концепциядан онгли тарзда бутунлай воз кечади, чунки унга илоҳий муҳаббат эмас, балки оддий инсоний севги ҳис-туйғулари лозим». (Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, 122 с.)

Диққат қилсангиз, Е. Э. Бертельс фикрларида ички қарама-қаршилик борлиги сезилади, агар Навоий мутасаввуф шоир сифатида ўрганилса, унинг инсонпарварлигига путур этади, деган ҳадик бор. Чунки дин — афюн, тасаввуф — «реакцион мистик оқим» деб қатъий қора тамға босилганда! Шунинг учун олим илоҳий муҳаббат билан инсоний муҳаббатни зид қўйиб, Навоийни инсоний муҳаббат куйчиси, «урф-одат»лар танқидчиси қилиб кўрсатишга зўр берган. Ваҳоланки, Алишер Навоий чинакам инсонийликни айнан илоҳийликда, илоҳий файддан баҳрамандликда кўради. Ахир Қуръони шарифда бир неча жойда инсон худонинг ердаги халифаси, у энг мукаррам зот, махлуқотнинг гултожи, дея таъкидланади. Алишер Навоий инсоннинг ана шу шарафга муносиб бўлишини истади, нафси шайтон йўлига кирган риёкор шайхлар, шариату тариқатни сохталаштирувчи кишиларни нафратли сатрларда мазаммат этади. Шоирнинг ишқ тушунчаси шу эътиқодга асосланади, яъни пок муҳаббат покиза инсонлар қалбидан жой олиши мумкин. Мажнун ишқи бу борада олий намуна, чунки у бутун вужуди, жону дили ила илоҳни севади, айни вақтда эса шафқат-муруввати, нажиб ахлоқию беқиёс истеъдоди билан энг гўзал инсондир. Иккинчи тарафдан, пок

инсоний муҳаббат ва илоҳий ишқни бир-бирига зид қўйиш нораво, аксинча, улар ўзаро боғлиқ, бири иккинчисидан ўсиб чиқадиған фазилат деб қаралган.

Алишер Навоийнинг ишқ фалсафасини шу нуқтадан назардан текшириб, унинг бадий тафаккур тарзи, исломий-тасаввуфий халқпарварлигини ёритишга аҳд қилган одамга биринчи раҳнамо улуғ шоирнинг ўзидир. Чунки адиб назарий-таълимий асарларида ҳам, дostonларида ҳам ишқ ва унинг хусусиятлари, ошиқлик одоби ва изтироблари, «мажозий» ва «ҳақиқий» ишқнинг маъно-моҳияти нимадан иборатлигини махсус тушуниради, тасвирланаётган воқеалардан қандай мақсад кўзда тутилаётганини айтиб ўтади. Масалан, «Маҳбуб ул-қулуб»да Навоий ишқнинг «маротиб»лари борлигини айтиб, унинг уч турини қайд этади: нафсоний ишқ («авом ишқи»), мажозий ишқ («хавос» — хос кишилар ишқи) ва илоҳий ишқ («авлиёлар ишқи»). Бу ўринда Навоийнинг «ишқ маротибдур» деган сўзига диққат қилишиниғизни истардик, зеро, «маротиб» (мартабалар) сўзи тарикат аҳлининг истилоҳларидан бўлиб, у солиқнинг руҳий-маънавий тараққиёт даражасини белгилайди. Демак, ишқ инсоний камолот даражасини кўрсатувчи фазилат. Бундан ташқари, авом ва хавос тушунчалари ҳам тарикатга боғланади. «Авом» деганда Навоий саводсиз, оддий халқни назарда тутмаган, балки умуман, илоҳиёт тажаллиётини қалбан ҳис этолмаган, борлиққа зоҳиран муносабатда бўлиб, жамиятнинг расму одатларини бажаришдан нари ўтолмайдиган кишиларни назарда тутди. Бундай кишилар қаторига кимилдон муфти-муллалару илми ботиндан беҳабар шайху зоҳидлар ҳам кирган. Шу каби, «хос кишилар» — аслзодалар табақаси, шоҳ-амирлар эмас. Навоий мазкур истилоҳни кўнгил амрига амал қилиб, тангри йўлида заҳмат чекувчи дили ва тили ҳақ ёдидан бўшамайдиған чин суфийларга нисбатан қўллаган. Бу инсонларнинг кўнгил кўзгуси дунёвий ҳирсу ҳавас ғуборидан тозалангани сабабли «пок кўзни пок назар биле пок юзга» солиб, «пок мазҳар», яъни илоҳий жамол акс этган алоҳида одамларни севиш «воситаси била»... маҳбуби ҳақиқий (яъни, худо) жамолидин баҳра олмоққа мушаррафдирлар. (Алишер Навоий, «Маҳбуб ул-қулуб». Асарлар, 13-жилд, 1966, 67-б.)

Навоийнинг ушбу сўзларидан қуйидаги хулосалар келиб чиқади: 1. Пок муҳаббат ҳар қандай жисмоний лаззатлар, жинсий кўшилишлар интилишидан холи бўлиши керак. 2. Бундай ишқ фақат «аҳли сулуқ» — комил инсонларга хос. 3. Улар илоҳ жамоли зуҳур этган («мазҳар») кишиларни севиши мумкин. 4. Бу «мазҳар»ни беҳад сидқ ва дарду ошуб билан севиш орқали ҳақиқий ишқдан баҳра оладилар. Шундай ишқнинг адабиётда тасвирланишини Навоий «ҳақиқат асрорини мажоз тариқи била» куйлаш деб таърифлайди. «Лайли ва Мажнун» дostonининг моҳиятини ҳам ана шу «мажозий ишқ»нинг тараққий этиб, «ҳақиқий ишқ»қа айланишини образлар орқали кўрсатиб бериш ташкил қилади. Бунда Мажнун — ҳақ жазбаси теккан, ҳақ жамолини кучли шавқ билан соғинган солиқ тимсоли бўлса, Лайли илоҳий тажаллиёт нури порлаган ўша «мазҳар»дир.

Хўш, нега илоҳий ишқ «мажоз услубида» тасвирланиши керак, илоҳий муҳаббатнинг ўзини бевосита куйлаш ҳам мумкин-ку? Нега «мажозий ишқ» тасвири бунча дардли, аламли, Мажнуннинг оху ноласи, ўртаниш-ёнишлари бу қадар муболағали, маҳобатли? Нима учун у бунчалик заифу хор, ожиз ва ночор қилиб ифодаланган? Навоий дostonида мазкур саволларга ҳам жавоб бор. Асарнинг охириги бобларидан бири «Ишқ таърифидаким...» деб номланади ва унинг биринчи байти мана бундай:

**Эй ишқ, ғариб кимёсен,  
Бал оинаж жаҳоннамосен.**

Шоир ишқни кимёга ва оинаж жаҳоннамо, яъни оламни кўрсатувчи кўзгуга ўхшатган. «Кимё» — ҳозирги тил билан айтганда химия, аммо бу сўзнинг мўъжиза, мўъжизакорлик деган маънолари ҳам бор. Айтишларига қараганда, қадимги кимёгарлар мис ва бошқа маъданларни юқори ҳарорат таъсирида олтинга айлантириш мумкин, деган хаёлга ишониб, бу орзу йўлида кўп куч сарфлаганлар. Навоий ана шу афсонага ишора этиб, одам аслида тупроқдан яратилган, аммо ишқ оташининг «кимёлиқи» туйфайли у олтинга айланади, яъни ишқ инсон вужудини пиширадиган, ҳар хил чиқиндилардан тозалайдиган олов, дейди. «Чиқиндилар» — инсоннинг жисмоний талаблари, ҳирсу ҳавас, очкўзлик, фаҳш, ҳасад ва ҳоказо ношоиста хусусиятлар, умуман инсон руҳини илоҳиётдан ажратиб турувчи нарсалардир. Ана шу ёмон хислатлардан қутулиш жараёни бағоят оғир кечадикин, ошиқ ёки солиқнинг оху ноласи, изтироблари шундан. Ошиқ шунинг учун, «ҳажр ўти»да қийналишга маҳкум. Навоий руҳнинг «юз сўзу гудоз билра» покланиш жараёни кимёланишни «ишқи мажозий» деб атайди. Бу имтиҳонлардан ўтган, кимё оташида тобланиб, холис бўлган, ўзлигини унутган, балки барча ўзгаликлардан қутулган ошиққа «сурати мажозий» қолмайди, унинг руҳи илоҳиётга эришади, қаёққа қараса, ҳақиқий Ер кўзига ташланаверади:

**Ким боққали ихтиёр топти,  
Ҳар сорикли бхти, ёр топти.**

Бу энди қалбнинг «оинаж жаҳоннамо»га айланиши, яъни ҳақиқий ишққа молик бўлишидир, деб хулосалайди шоир. Аёнки, бундай мартабага кўтарилган ошиқни ердаги маҳбуба — «мазҳар»нинг вужуди қизиқтирмайди, унинг кўзига маҳбуба буткул илоҳий руҳ бўлиб кўринади ва у «мазҳарда ўзни фойи топади» — руҳи унинг руҳи билан бирлашиб кетади.

Мажнунда «кимёланиш» Лайлини кўргандан кейин бошланади, аммо ишқ ўти унга анча илгари, у дунёга келгандаёқ теккан эди. Бошқача айтганда, Қайснинг ошиқлик дардига гирифторлиги, юз бало-офатларга дучор бўлиши, «мажнун» — жинни номини олиб, маломатларга қолиши унга тақдир азалдир, унинг лойи ишқ олови билан қорилган. Ғам хайли, Бало, Дард, Фироқ унинг доимий ҳамроҳи, чунки ошиқлик, Ер васлига етиш шундай укубатларни бошдан кечириш билан вобаста. Алишер Навоий буни асар бошида Ишқ водийсининг даҳшатларини хаёлан тасвирлаш орқали кўрсатади: зимзиё тун қўйнида шоир хаёли Арабистон ерларини кезиб чиқади, ёмғир, бўрон аралаш момақалдироқ гулдаираб, чакин чақилади. Чакин ёруғида шоир саксовулдай тахла-ниб ётган инсон суяклари, ваҳший ҳайвонларни кўради. Булут ҳам «бало ўқларин» ёғдирарди. Бу тун — ҳажр туни, бу водий эса — ишқ водийси, ваҳший даррандалар — ошиққа хуруж этган бало-офатлар, суяклар — ишқ қурбонларидан нишона. Уз асли, илоҳидан ажралган мусофир, ғариб руҳ — Мажнун шу водийда якка ўзи бошини эгиб ўтирибди... Мазкур манзара тасвирида иккита

ўринли ташбеҳ бор. Бу ташбеҳларнинг иккаласи ҳам ўт («барқ») образи билан вобаста. Қоронғи тунда бирин-кетин чақмоқ чақилиб, унинг ёруғида қабилалар манзилгоҳи кўзга чалинади, шунда шоир «қиргун» (мазутдай) тунни Лайли сочиға, чақмоқни эса Лайли юзининг очилишига ўхшатади:

**Андоқки қилиб карашма майли,  
Зулф ичра жамолин очса Лайли.**

Лайли юзи бу ўринда илоҳий нур манбаининг ўзи, узун сочлари — моддий дунё, фироқ тузоқлари («Лайли» сўзининг маъноси ҳам тун демак, яъни унинг тундай қора сочларига ишорадир), ана шу нур манбаининг «барқ»лари Мажнун қалби ва вужудидан жой олган. Иккинчи ташбеҳ шундан иборатки, Навоий Ишқ водийсида «нори айман» — шохлари шуълаланиб турган дарахтни кўради. Қисса бошланиб, Лайли ва Мажнуннинг биринчи учрашуви тасвирланганда шоир ҳалиги ташбеҳни такрорлаб, Мажнунни худди шу шуълали дарахт қиёфасида чизади, яъни Лайли юзининг шуъласидан Мажнун қалби, балки бутун вужудининг ниҳоли алангаланиб кетади:

**Йўқ, йўқки туташти сарбасар ўт,  
Бошдин-оёқ ўлди ул шажар ўт.**

Шу тариқа, ўт, барқ, нур, партав, чоқин, оташ, ламъа каби сўзлар бу асарнинг асосий белгиларчи ташбеҳотиға айлангандир. Лайли ҳусни ҳам ўт, Мажнун ишқи ҳам ўт, икки ўт бир-бирига тортилади ва бир-бирига текканда тану жонни куйдирувчи аланга келиб қикади. Туғилганидан ишқ олови билан йўғрилган гўдақ Қайс ўтга талпинади:

**Ўт кўрасаки майл этиб ниҳоний,  
Ишқ ўти тасаввур айлаб они.**

Олам унга оловдай ёндирувчи ишқ бўлиб туюлади, ўт унга роҳат, ўт — азоб, ўт унинг «сарна-вишти». Шунинг учун Қайс бетоқат, ақли ҳуши ўзида эмас, Лайли жамолидан сачраган барқдан вужуди «ўт ичра фарқ» ошиқ ўтли оҳ чекиб, нолийди:

**Кулбамдау масканимда бу ўт,  
Жонимда бу ўт, танимда бу ўт.**

Мажнун ишқининг ўти шунчалик зўрки, унинг оёқларига солинган темир занжир бу ҳароратдан эриб, ечилади. «Навоий достони Мажнун руҳида порлаган муҳаббат ўти тасвирларига бағишлангандир. Мажнун қисматининг тимсоли дostonда ўт ва нур» (И. Хаққулов).

Шундай қилиб, ишқ оташида ёниш, кимёлини Мажнун учун қисмат, Навоий шу қисматга мубтало солиқнинг саргузаштини ҳикоя этади, дарду алам тўла сатрларни тизади, ўзи ҳам ёниб-сел бўлиб куйлайди. Мажнун — солиқ, аммо у оддий солиқ эмас, балки «мажзуб» — ошиқ солиқ. Шунинг учун унинг устози ҳам, пири ҳам Ишқ, шу боис у дардини ниҳон тутолмайди, росмана хилватнишин солиқлардай сабру қаноатли, батамкин, тақводор эмас. Бу сифатлар ошиққа хос эмас-да! Ошиқ то васлга етмагунча тоқатсизланаверади, уни ҳеч нарса тўхтатиб туролмайди. Мажнун юз хил азобу уқубат, камситиш-хўриқларга чидайди-ю, бироқ ҳижрон дардига тоқат қилолмайди. Яхшиси асар йўналишини аниқроқ таҳлил этиб, буни мисоллар ёрдамида кўздан кечирайлик.

...Не-не орзу-тилақлар билан тангридан олган ўғлини ота илмли, маърифатли қилмоқчи бўлиб мактабга беради. Мактабда ўқий бошлаган Қайс илмларни тез ўзлаштиради, беш-ўн варақни бир лаҳзадаёқ ўқиб чиқиб, ёдлаб ҳам олади. Қайсининг бундай қобилияти ҳаммани ҳайратга солади. (Шундай қобилиятни Фарҳодда ҳам кўраимиз. Демак, Оллоҳ ўзининг хос бандаларига алоҳида истеъдод беради.) Қайс таълим олиб юрган чоғида, Лайли бетоблиги учун мактабга қатнамайди. Тузалганидан сўнг келганида, бундан беҳад қувонган устод ҳамма шогирдларини ўқишдан озод қилади. Қизлар ҳам диққинафас хонадан қутулганларидан қувониб, Лайли билан биргалликда гулшан сайрига чиқишади. Буни шоир шундай чизади:

**Қизлар била азми гулшан этгай,  
Гулшанни жамоли равшан этгай...  
Шод ўлди жамолидин дабистон,  
Андоқки баҳордин гулистон.  
Лекин бу баҳори зиндагоний,  
Бир нахлни айлади хазоний.**

Бу лавҳани нафсоний (адабиётшуносларимиз айтгандай, «ҳаётий») ишқ билан изоҳлаб кўрингчи? Ахир «нафсоний ишқ» одам балоғатга етгандан кейин, тахминан 14—16 ёшларда бошланади. Лайли ва Мажнун эса ҳали норасида, 5—6 яшар болалар... Шоир муболага санъатини қўллаб, Лайлининг чиройи — ҳусни гулзорни чароғон қилиб юборди ва гулзордаги бир нахл (ниҳол, севгилсининг қомати)ни хазон этди, дейди. Бундан ўзга маъно ҳам чиқиши мумкин. Чунончи, ҳусни мутлақ бир кўриниш берганди, солиқлар (ҳақпарастлар) завқ-шавққа тушдилар. Ҳусни мутлақ кўзгуси — баҳори зиндагоний (ҳаёт, тириклик)да ўз севгилиси (солиқ) қоматини букиб, уни интизор айлади, яъни солиқ бундай ҳусн-жамолга дош беролмасдан ҳушдан кетди. Кўриниб турибдики, бундан суфиёна маъно чиқаётир: тасаввуф таълимотича, гулшан — бу дарвешнинг бутун руҳи-ки, уни ҳақ ишқи эгаллаб олади ва у бетоқатланиб, ҳушдан айрилади. Энди бу ёғини тушуниш осон кечади, чунки Қайс ошиқ (солиқ)лик йўлига кирди, Лайли билан илк учрашувдаёқ унда илоҳий куч кескин намоён бўлди. Буни шоир қуйидагича тасвирлайди:

**Яъни кўруб они Қайси маҳзун,  
Рухсорини қилди қаҳрабон.  
Ҳам чехраси ранги қаҳрабодек,  
Ҳам кўнглида қўзғалон сабодек.  
Ҳар дам йиқилурға жисми мойил,  
Ҳуши доғи лаҳза-лаҳза зойил.**

«Каҳрабо» ташбеҳи ҳам ўт, олов ташбеҳларига мувофиқ: у бошқа жисми ўзига тортади, ишқаса, чарсиллаб учкун сачратади. Унинг сарғиш ранги ошиқ чехрасини эслатиб туради. Айни вақтда бу сатрларда, Мажнун биринчи учрашувдаёқ эсини йўқота бошлагани тасвирланган: ошиқлик — ақлу ҳушдан бегоналик демак. Навоий воқеалар ривожин билан бирга ошиқ (солик)да кечаётган руҳий қийноқлар, кечинмалар ва ўзгаришларни бадий куюқ бўёқлар орқали чизиб бораверади. Бўёқлар баъзан шунча куюқки, суфиёна маъноларни илғаб олиш ҳам қийинлашган. Шоир яна давом этиб:

**Чун зўр кетурди ишқи бебок,  
Аввал қадаҳ олди ҳушини пок.  
Бал май иси бирла маст бўлди,  
Ҳам хойлига зердаст бўлди,—**

дейди. Буни тасаввуфдан беҳабар кишилар ўқиса, Қайс ҳам шароб ичибди-да, деган хаёлга бориши аниқ. Аслида эса, у суфиёна мазмун касб этиб, ҳақ ишқининг илк қадаҳи унинг ҳушини олди ва ундаги май (илоҳий жамолдан сархушлик, ҳол, жазава, авж ҳолатлари) жилваланиб, ошиқнинг дилини банд этди. Бундан унинг кўнгил ғуборлари тозаланди, покланди, демоқчи. Ошиқ дилига ёр ишқи бода янглиғ қўйилди ва бу бода бирла лим-лим тўлди, унда бошқа ҳеч бир нарсага ҳожат ҳам, ўрин ҳам қолмади. Шубҳа ва гумонлари бутунлай тарқаб, ишонч ҳосил қилди.

Қайс Лайлини хилват жойда кўриб, ёқасини чок этиб «эл ҳар неки сўрса фаҳм қилмай, фаҳм етса жавоб дерни билмай» турган лаҳзада унга кўзи тушган Лайлининг раҳми келади ва ачинганидан ёнига бориб аҳвол сўрайди:

**К-эй, турфа йигит, не ҳолатинг бор,  
Не навъ ғаму малолатинг бор!**

Бу илтифот Қайс кўнглидаги муҳаббатни бадтар кучайтиради. У жонига ҳайрат ўтидан беоромлик келган, вужуди кучли оловланаётганини ҳис этган ва кўнглини олиб кетган Лайлига нима деб жавоб қайтаришга ақли етмайди, чунки бунинг ҳаммасига Лайлининг ўзи сабабчи. Илк назари тушгандаёқ Мажнуннинг дилига ғулғула тушиб, тинчлиги йўқолган. Кўнглини олган экан, қандай қилиб ишқини ундан сир тутсин.

Гулшандаги учрашувдаёқ Лайли ва Мажнун бир-бирисиз туролмаслиги маълум бўлади, аммо учрашиш ҳам азоб, чунки Қайс Лайлига рўбарў келган заҳоти тоқат қилолмайди, унинг руҳсориға боқа олмай ҳушдан кетади. Бу руҳий ҳолат адабиётшунос Иброҳим Ғафуров таъкидлашича шундай: «Ҳушдан кетиш факуллода руҳий ҳолат. У фақат қаттиқ кечинмаларга берилгандагина, одам дилида мубталоланикнинг ўчмас олови бўлгандагина рўй берса керак. Навоий достонида Қайс, агар эътибор қилган бўлсангиз, 5 мартаба ҳушдан кетади. Унинг ҳар бир ҳушдан кетиши Лайли қаршида содир бўлади»<sup>1</sup>. Ҳушдан кетиш кўпроқ суфийларга хос руҳий-психологик кечинма. Айниқса, улар илоҳ ёдида ўта жазавага берилганда, бутун руҳий куч-қувватини ишга солганда ҳушдан кетиш, ўзини унутиб қўйиш даражасигача бориб етадилар. Навоий Мажнун образида суфийликнинг ана шу ҳолатини кўз олдимизда гавдалантиради. Бундан ташқари, айна шу ҳолда ёр жамолини кўнгил кўзгусида ҳис этиш ҳайратидан ҳушдан кетиш содир бўлади.

13—14-бобларда Мажнун ва Лайли учрашувидан кейинги жараён, яъни бир-бирига бўлган севгининг кучайиши қамраб олинган. Ишқ лашкарлари Мажнунни тобора босиб келаверади, бунга чидай олмай ҳаловатини йўқотиб, дашту биёбонларни маскан тутмоқни хоҳлайди. Лайли ҳам уни синов домига ташлайди, яъни бир кўрениб, ўзини бошқа кўрсатмасдан ғойиб бўлади. У ошигини синаб кўриши керак, ёки унинг барча оҳ-воҳлари ёлғонмикин, ишқ ўтига, азоб-уқубатларини енгилга кучи етармикин? Энди Қайс ўзлигини тамомила унута бориб, ёр хаёли билангина қолади. Ҳатто танини жароҳатлаб, маъшукаси учун нисор этишга ҳам тайёр. Бундан ҳеч қандай зарар етмайди:

**Чок айлади тортибон яқосин,  
Чекти тани офият<sup>2</sup> либосин,  
Йўқким бу либосини совурди,  
Ким жисмидин они ўтқа урди.**

Мажнун жисмида кечаётган нафсоний кечинмаларни бутунлай ёдидан чиқарган. У руҳий етуклик-ла андармон — руҳи билан овора, ёлғиз руҳи билангина ўзини тирик санайди. Бироқ руҳи тан кўршовида, тан унга қафас, шунинг учун ҳам Мажнун қийналади, руҳини бадандан олиб чиқмоқ керак, бу ғилоф исқанжасидан халос этиб, ёрининг руҳи ила қўшмоқликни ўйлайди у. Руҳ майл кўргузгани билан ҳали тандан чиқиб кетолмайди, чунки Мажнун олдида жуда кўп тўсқинликлар мавжуд. «Офият либосини ечган Мажнун 14-бобда яна бир қаршиликка дуч келади. Бу — ота-она ёди. Не-не заҳматлар билан парваришлаб улғайтирган ота-онаси олдида фарзандлик бурчи, қарзи бор. Буни узмоқ керак. Аммо Мажнун ишқи кучайган чоғида буларни ҳам бутунлай ёддан чиқаради:

**Лайли ғами ўйла қилди бедод,  
Ким ота-онани қилмади ёд.**

Ҳали бу ерда ота-она экан, ҳақиқий ошиқ жумлайи жаҳондан воз кечгандагина ўз орзусига етиша олади. Акс ҳолда, у ҳақиқий ошиқ ҳисобланмайди. 14-бобнинг яна бир диққатга сазовор жиҳати бор. Унда ит образига дуч келади. Маълумки, ит садоқат, вафодорлик рамзи саналади. («Лисонут тайр» достонида Навоий Баҳовуддин Нақшбанднинг вафодор ит изини ўйиб йиғлаганини ҳикоят қилади.) Мажнун ўз садоқати, вафосидан кўра итнинг садоқатини устун қўяди. Чунки ит

<sup>1</sup> И. Ғафуров. Уттиз йил изҳори. Т., 1987 й.

<sup>2</sup> Соғайиш

Мажнунга қараганда Лайлига анча яқин туради. Эҳтимол, у ҳам Мажнун каби ошиқдир, балки ундан садоқатлироқдир, ёрнинг оёғи остида ётиб ўз вафодорлигини кўрсатаётгандир. Бунинг фаҳмига етган Мажнун ўз дардини тўкиб солади:

**Сен мендин ўлуб вафода афзун,  
Ҳам сидқда, ҳам сафода афзун.**

Яъни, Мажнун ўзини ошиқ санаб, ит даражасига ҳам кўтарила олмаганидан қаттиқ қийноқда. Ит эса Лайлини кўрганда Мажнун сингари ҳушини йўқотмайди, унинг оёқларига суйкалиб, эркаланади — итнинг бардоши кучли, бу эса Мажнуннинг етолмас армони!

15-Бобда Мажнун «қабила аҳли» билан тўқнаш келади. «Қабила аҳли» — дунё шўғли қабилалар банд, илоҳий ишқдан бенаиб кишилар. Қайсининг телбанамо хатти-ҳаракатлари, бегона қабилаларда яшайдиган қиз — Лайлини деб девонавор ҳар томонга елиб-югуриши уларга жинни (мажнунлик)лик бўлиб туюлади. Қабилadoшлари уни тушунишни истамайдилар. Ишқ билан ишқсизлик, кўнги билан «соғлом ақл», «саломат аҳли» билан «девона» орасида кураш бошланади. Қабилadoшлари, ота-онаси Қайсга гўё яхшилик қилиш, меҳр-шафқат кўргизиш ниятида уни пари теккан, жин чалган, шунинг учун ақлини жойига келтириш керак, деб ўйлаб, ҳар хил чора-тадбир излайдилар. Ахир, ишқнинг чораси йўқлигини, бу дард илоҳий дард бўлиб, унга фақат ҳаёт васли даво бўлишини улар қаердан билсин? Улар ўз ўлчовлари, яъни ердаги, кўриб турган ҳаётлари андозаси билан ўлчайдилар: Лайли бўлмас экан, бошқа қизга ўйлан, бир қорача қизни деб девона бўлиш шартми, деб насихат қиладилар. Севги, ишқ улар назарида ўйланиш, оила куриш билан яқунланиши учун, яъни Навоий айтган биринчи босқичдаги авом ишқини англайдилар.

Шунинг учун адабиётшуносларимиз ёзиб келганидай, асарнинг асосий конфликтини «феодал муҳит» билан «эркин муҳаббат» орасидаги зиддият эмас, ёнги Навоий бой-камбағаллар орасидаги тафовутни тасвирлаш мақсадида қалам тебратгани ҳам йўқ. Зеро, Лайлининг отаси каби Мажнуннинг отаси ҳам қабилалар бошлиғи, унинг бойлиги Лайли отасиникидан ҳам, Ибн Саломникидан ҳам кам эмас. Зиддиятнинг тугуни шундаки, Лайли отаси «девона» Қайсга қизини беришдан ор қилади, Мажнуннинг отаси эса, ўғлининг «девоналигини» тузатиш учун жони ҳалак. Агар мана шу тўсиқлар бўлмаганда ҳам, яъни Қайс Лайлига ўйланганда ҳам у, барибир, мажнунлигича қолади, зеро унинг мақсади ўйланиш эмас, балки Лайли воситасида илоҳий ишқ камолотини касб этишдир. Шунинг учун, бемалол айтиш мумкинки, Мажнун замон ва макондан ташқари бир тимсол, у қулдорлик давридами, феодализмдами — қайси даврда бўлмасин яшаши мумкин, у интиҳосиз, самовий Ишқ рамзи.

Лайлининг отаси ўғлини йиғиштириб ол, бўлмаса ўлдирман, деб таҳдид қилади. Бундан қўрққан Мажнуннинг отаси қабилadoшлари маслаҳати билан Қайснинг оёғига занжир солади: Лекин Қайс Лайлини эсга олиши билан, боя айтганимиздай, ишқ оташи зўридан занжир узилиб, бечора ошиқ уйдан чиқиб кетади. Бефард қабилadoшлар унинг учун бегона, Мажнун улар орасида яшай олмайди. Бугина эмас, у қабилалар ота-она, умуман жамиятдан задал бўлади, барини эсдан чиқаради. Ва дунёни ҳам унуттишгача бориб етади:

**Ўз отию қавму хайли оти,  
Йўқ ёдида, ғайри Лайли оти.**

Ишқ ва ошиқликнинг бу хусусиятини тасаввуф назариячилари «тафрид» (ёлғизланиш) деб атаганлар. Ошиқ шундай бир ҳол мартабасини эгаллайдики, ўзига ўхшаганлар, яқинларидан безор бўлади, инсон зотини ёқтирмайди. У яққаликни, ёлғизликни кўмсайди ва саҳрога чиқиб кетади. «Ва жумладан, ҳеч кимга бўйинсунмайди, ўз руҳини ёлғиз тутишни хоҳлайди ва халқдан узлатга чекинади» (Сажжодий, Урафо истилоҳлари, 131-б.). Ёлғизланиш дилнинг ҳаққа юзланиши учун имкон яратади, ёр ёдини фикрдан қувадиган ағёрлардан халос этади.

Мажнун — ошиқликнинг умумлашма образи, унда ошиққа хос жамки хусусият — хоксорлик, камтаринлик, беозорлик, ниёзманд бўлиш, маломатларга чидаш хислатлари мавжуд. Унинг дардлари умуминсоний дард, чуқки илоҳдан фироқда қийналиш, олиий мақсад — илоҳиёт васлига интилиш ҳар бир пок инсонда бўлмоғи даркор. Ишқ бу йўлда восита. Васлга етиш эса осон эмас:

**Ўзлукдин ўзингни айла озод,  
То дашти фанога киргасен шод.**

Фано — бақога ўтишда тариқатнинг сўнги босқичи. Ҳар бир солиқ бу босқичдан ўтмай туриб, бақога эришолмайди. Мажнун ана шу босқичга етиб келган. Энди унга фанога учрашгина қолган, бунгача ҳали кўп мушкулларни бошдан кечириши аниқ. Мажнун ўзини ҳазину ночор, ишқ ўти қаршисига ҳасдан ҳам паст кўради, хас оловда қанчалик тез ёнса, ёнгани ҳам билинмаганидек, ўзини шу ҳасдан-да без кетишидан қаттиқ қайғуради. Ҳасдай оловда ёниш — ўзликдан воз кечиш орқали Руҳи мутлаққа етиш мумкин.

Достонда икки қутб — ишқ ва ишқсизлик тасвири бобдан бобга ривожланиб боради, шоир янги-янги образлар, характерлар киритиб, ўз ғояларини ифодалайди. Қайсининг отаси ўғлини насихат қилиб биёбондан уйга қайтишга кўндирди, энг тажрибали табиили олиб келиб, даволамоқчи бўлади. Бу ҳам фойда бермагач, Мажнунни ҳаж муносабати билан Каъба зиёратига олиб боради. Одамлар Каъбани тавоф этиб, ўз дардларига шифо тилайдилар, парвардигор гуноҳларимизни кечирсин, деб дуо қиладилар. Мажнуннинг отаси ва қариндошлари ҳам Қайс Каъбани тавоф этса, зора дардига шифо бўлса, деб умид қиладилар. Аммо уларнинг «заминий» ўйлари хато эди: Мажнун аксинча, Лайли ишқини кўнглимда мустаҳкамроқ жо эт, ишқ оловида кучлироқ ёндир, деб худога илтижо қилади. Илоҳизм қолган ота ўғлини қайтариб олиб келади ва у яна саҳрога чиқиб кетади. Каъба зиёрати лавҳаси, тасаввуф аҳлининг ҳар қандай суратлар, тимсолларга сифини инкор этишларига ишорадир. Қолаверса, илоҳнинг ўзига ошиқ бўлган, фақат уни деб ёнган кишига бу ишлар орқали ёнги маъини англамай, суратпарастлик қилиш билан баробар деб қаралган.

Мажнуннинг қариндошлари унинг дардига чора тополмай, «унинг ишидан илқ ювадилар». Мажнун саҳрода ёрининг ҳаёли билан маст, охулар, қушлар унинг дўсти, ҳамроҳи. Бу орада унга

овга чиққан лашкарбоши Навфал учраб қолади. Навфал бир вақтлар ўзи ҳам ишқ дардига учрагани учун Мажнун қалбини тушунади, унга раҳми келади:

**Навфал дағи ишқ кўрган эрди,  
Ғам дашти аро югурган эрди.**

Навфал ишқ дардидан хабардор бўлса-да, лекин Мажнун даражасида эмас. Маълум бир босқичга кўтарилгандан сўнг ўшандай қолиб кетган. Шунинг учун ҳам у Мажнуннинг дардига малҳам топиш мумкин, деган қарорга келади: Лайлига ўзи номидан совчи юборади, иш битмагач, Лайлининг отасига уруш очади. Бу жангнинг чиқишига Мажнуннинг ҳеч бир дахли йўқ. У ҳуши ўзида йўқ юрган пайтда Навфалдан в а с л муждасини эшитиш асносидаёқ розилик бериб юборади. Лайлининг отаси урушда енгилганини сезиб, қизини ўлдиришга қасд этади. Шунда Мажнун ёрининг жони хавф остида эканини билиб, Навфалдан урушни тўхтат, деб сўрайди. Бу билан Навоий ибратли бир нарсага ишора қилиб кетган, яъни маҳбубага зўрлик билан эришиб бўлмайди. Шундан кейин Лайли ва Мажнуннинг Зайд орқали бир-бирига мактуб йўллагани тасвирланган боб келади. Мактуб кўнгилларни боғлайдиган, васлдан хушхабар, умидланишдир. Ошиқ-маъшукларнинг абадий қовушиш олдидаги синов дамларидир. Бу шундай майин ва нозик пардаларга ўраб берилганки, унда ҳеч қандай ғайритабиийлик ёки севишганлар муружаатида бирор-бир ком (мақсад) йўқ.

Навфал уруш билан масалани ҳал қилолмагач, ўз қизини Мажнунга беришга рози бўлади (ишққа қарши яна бир «чора»). Бу пайтда Ибн Салом ҳам Лайлини ўз никоҳига олган бўлади. Аммо Лайли ва Мажнуннинг пок ишқи бу тўсиқларни ҳам енгади: Мажнун Навфал қизи билан тунни бедор ўтказса-да, унга яқинлашмайди, Ибн Саломнинг қуянчиқ дарди тутиб, беҳуш йиқилади. Ошиқ ва маъшуқа бир-бирлари ҳолини ғойибдан ҳис этиб, йўлга чиқадилар ва икковлари ишқ даштида учрашадилар:

**Чун бир-бирисин таништилар жазм,  
Рух этти бадан ҳаримиға азм...  
Рухи қудсий нузул қилди,  
Хокий тан аро ҳулул қилди...  
Васл айлади иккиликни боқий,  
Ваҳдат қадаҳини тутти соқий...**

Улар бир-бирининг васлига етишган дамларда бутун мавжудот жимликка чўмган, ҳайвонлар, ўсимликлар — барча-барчаси сукут сақлайди, дами ичига тушган. Тасаввуф талқинига келсак, руҳи мутлақ ошиқ ва маъшуқа танига кириб — «ҳулул» этиб, уларга ҳаловат бағишлагани айтилмоқда. Рухлар ўзаро туташмоқда. Аммо тонг ёришиб, севишганлар эл назаридан қўриқиб, яна ажрашадилар. Чунки ҳали бу Рухи мутлаққа яқинлашувдир. Рухи мутлаққа сингиб, йўқолиб кетиш эмас. Бу эса шоир томонидан жуда ҳам моҳирлик билан чизилганки, англаш учун нуктадонлик зарур.

У дунёга кетиш нима? Бу — банданинг ўзига вақтинча инъом этилган неъматдан айриладиган фасл: у тентирайди, югуради, чопади, азобланади, қийналади ва охир-оқибатда ўз Эгаси қошига йўл олади. Шунинг учун ошиқ ўлимни қувонч билан қарши олади, унинг дили мажнунлик шаробига тўлуғдир. Чунки у маъшукасининг васлига етишаётир. Нега оҳ-воҳ чексин, абадий фароғатга етишаётган экан, қайғурсинми, нимага ачинсин, фоний дунёнинг кўз очиб-юмгунча ўтиб кетадиган кайф-сафоси, лаззатлари учун афсуслансинми? Унинг олдида бу дунёнинг фароғати ҳечдир. Ана шу абадийликка — фанодан бақога севгилиси Лайли кетаётган экан, Мажнуннинг ҳам руҳини бу йўлга чорлаётган экан, ғафлат уйқусида ётсинми? Унинг ҳам бу йўлга ҳозирлик кўрмоғи шарт. Лекин Лайлининг руҳи ошиғининг руҳини ҳам ўз манзилида йўлдош этиб, Буюк Эгасига олиб боради. Лайли бу дунёдан кетиш фурсати яқинлашганини сезиб, онасига васият қолдиради, яъни у Мажнуннинг келишига ишонган, бирга кетишларига ҳалақат қилмасликларини ўтинади. Чунки ошиқ-маъшуқа руҳи аллақачон бир-бирлари билан топишган ва барча тўсиқликлар олиб ташланган. Лайли:

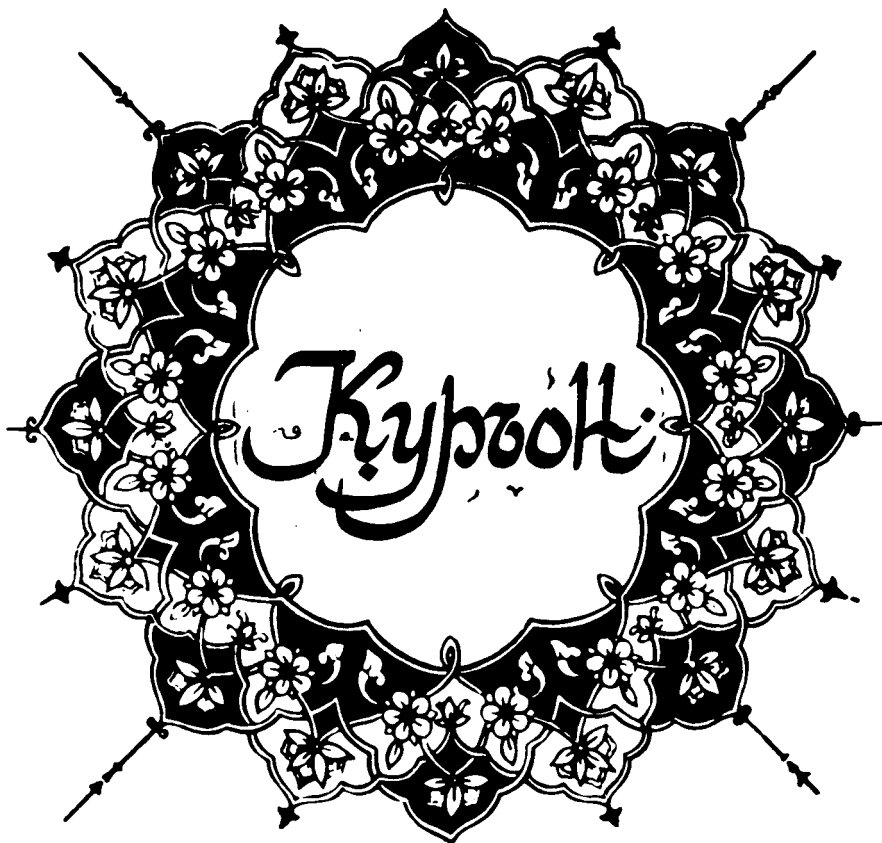
**Туфроғима туфроғини қотғай,  
Рухини менинг сори узотғай,—**

дейди. Севгилиси ҳаёти хазонга юз бурган экан, Мажнун кўнгли буни сезиб, бир илоҳий куч билан Лайли қабиласи томон югуради:

**Юз урди қабиласи сори холи,  
Оғзида тараннуми висоли.**

Ҳа, унинг қайғуришига ҳеч бир ҳожат йўқ, балки висол они яқинлашган, севгилиси билан мангу қовушиш имкони етибди, у кулмай, шодланмай, йиғласинми?!

Хуллас, ишқ қиссаси шу тарзда поёнига етказилади. Умр бўйи бир-бирининг васлида, ишқида куйган, бу дунёда бир-бирининг дийдорига тўёлмаганлар Рухи Мутлақ сари равона бўлиб, ердагина — туфроғ остидагина ором топдилар. Навоийнинг фикрича, ҳар бир одам ошиқлик йўлини тутиб, ишқ тариқига кириб, ўзини ўлимга эмас, балки васл майини ичишга тайёрлаши керак. Бу дунёнинг бирдан-бир мазмуни ҳам шу, демоқчи Шоир. Рухи Мутлақни тасаввур этишда инсон ақли ва онги ожиз экан, шоир уни Лайли тимсолида яратди. Буни эса шундай усталик билан образга сингдира олганки, дунёвий маъшуқа билан илоҳий маъшуқа орасида фарқ қолмаган.



Алоудин МАНСУР таржимаси



Бу сура Мадинада нозил килинган бўлиб, етмиш саккиз оятдан иборатдир. У ўзининг илк оятида Оллоҳ таолонинг Раҳмон — Меҳрибонлигини уқтириб, У зотнинг ўз бандаларига кўрсатган энг катта марҳамати уларга бутун хаётлари учун дастуруламал бўлган Қуръони каримни туширгани эканлигини таъкидлайди.

Сўнгра коинотдаги энг катта сайёралардан тортиб, энг майда заррагача бўлган барча мавжудот Тангри таоло томонидан ўта назик ҳисоб-китоб билан яратилгани ва улардан ҳар бири ўз зиммасига қўйилган вазифани бажаришда яратганга сўзсиз итоат этиши баён қилиниб, инсонлар ҳам ўзаро олди-берди муомалаларида адлу инсоф билан иш тутсинлар, деб мезон — тарозу барпо қилингани уқтирилади.

Бу сурада мўминларга ато этиладиган жаннат неъматлари ва кофирларга қўз тутиб турган дўзах азоби батафсил баён этилади ва ўзга сураларда гувоҳ бўлинмаган бир услуб қўлланиб, Оллоҳ таолонинг кудрати илоҳиясига далолат қиладиган ҳар бир жумладан сўнг, яъни сура давомида ўттиз бир бор инсу

жинсга қараб: «Бас, Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?!» деб хитоб қилинади.

Сура Тангри таолонинг буюк ва баракотли зот эканини яна бир бор таъкидлаш билан хотималанади.

**Меҳрибон ва раҳмли оллоҳ номи билан бошлайман.**

1—2. Меҳрибон (Оллоҳ, Муҳаммад пайғамбар ва унинг умматларига) Куръонни таълим берди. 3—4. У зот инсонни яратиб, унга (дилидаги мақсадини аён эта олиши учун) баённи (нутқни) таълим берди. 5. Куёш ҳам, ой ҳам (аник) ҳисоб-ўлчов билан (жорий бўлур). 6. Ўт-ўлан ҳам, дов-дарахт ҳам (ёлғиз Оллоҳга) сажда қилур — бўйсунур. 7—8. У зот осмонни баланд қилиб қўйди ва сизлар тош-тарозуда туғенга тушмасликларингиз (яъни, ўзгаларга зулм қилмасликларингиз) учун мезон — тарозуни ўрнатди. 9. (Эй инсонлар, ўзаро олди-берди муомалаларингизда) тўғри, адолат билан тортиглар ва тарозидан уриб қолманглар! 10. Ерни У зот (жамик) жонзотлар учун (яъни, улар жойлашиб, фойдаланишлари учун) паст-текис қилиб қўйди. 11. Унда (турлитуман) мева-чева ва гулкосали хурмо дарахтлари бор. 12. Яна сомонли дон-дун ва хушбўй (гуллар) бор. 13. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея (яъни, никор қила) олурсизлар?! 14. У зот инсонни (яъни, Одам алайҳи-с-саломни) сопол каби қуриган қора лойдан яратди. 15. Жин-Иблисни эса, аланга — оловдан яратди. 16. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 17. (Оллоҳ) икки шарқнинг (яъни, кун ва ой чиқадиган жойларнинг) ҳам, икки ғарбнинг (кун ва ой ботадиган жойларнинг) ҳам Парвардигоридир. 18. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 19. У зот икки денгиз — дарёни бир-бирлари билан учрашадиган ҳолларида (ёнма-ён) оқизиб қўйди. 20. (Аммо) у иккисининг ўрталарида бир тўсиқ бўлиб, улар (ўша тўсиқдан) ошиб ўтмаслар.

*И з о ҳ: Маълумки, денгиз қаъри ҳам, дарё туби ҳам сув бемалол сизиб ўтадиган қумлоқ ёки тупроқдир. Кўп ҳолларда шўр сувли денгиз билан чуқук сувли дарё ёки кўл шундоқ ёнма-ён жойлашиб ҳам қолади. Лекин Оллоҳ таолонинг қудрати билан улардан бирининг шўри иккинчисига уриб кетмайди!*

21. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 22. У иккисидан (бири бўлмиш денгиздан) марварид ва маржонлар чиқур. 23. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 24. Денгиздаги тоғлар каби баланд кўтарилган қатновчилар (яъни, елканли кемалар) ҳам ёлғиз У зотниқидир. 25. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 26. (Ер) юзидаги барча жонзот фонийдир. 27. Буюклик ва қарам сохиби бўлган Парвардигорингизнинг юзи — Ўзигина боқий-мангу қолур. 28. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 29. Осмонлар ва Ердаги (барча) жонзот (Унга муҳтождир ва бор тилак-мақсадларини ёлғиз) Ундан сўрар. У зот ҳар кун иш — амалдадир.

*И з о ҳ: Ушбу оят қарима ўзи мўъжаз бўлишига қарамасдан, Исломиё ақиданинг асосий рунқларидан бирини тўла ифодалагандир. Яъни, Еру осмонда Оллоҳ таолога муҳтож бўлган ва Ундан мадад-ёрдам тиламаган бирон жонзот йўқдир. У зот ҳар кун, ҳар соат, ҳар лаҳзада Ўзи яратган коинотдаги барча жонзотни бошқариб — парвариш қилиб турадиган Парвардигордир. Бу оят, «Оллоҳ таоло борлиқ ва ундаги нарсаларни яратгач, уларни ўз ҳолига ташлаб қўйган», дейдиган айрим файласуфларга очиқ раддиядир.*

30. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 31. Яқинда (қиёмат қойим бўлган кунда) сизлар (ни ҳисоб-китоб қилиш) учун фориг бўлажакмиз, эй инсу жинлар!

*И з о ҳ: Яъни, озгина фурсат ўтгач, ҳаёти-дунё тугаб, ундаги иш амал битар ва Оллоҳ таоло барча инсонлар ва жинларнинг ҳаётларида қилиб ўтган амалларини ҳисоб-китоб қилиш ва муносиб мукофот-жазо бериш учун фориг бўлур. У Кунда Тангри таолонинг одил ҳазосидан ҳеч ким қочиб қутула олмас. Қуйидаги оятларда сўз шу ҳақда боради.*

32. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматла-



рини ёлгон дея олурсизлар?! 33. Эй жин ва инс жамоаси! Агар сизлар (Оллоҳнинг жазосидан қочиб) осмонлар ва Ер чегараларидан ўтиб кетишга қодир бўлсангизлар, у ҳолда ўтиб кетаверинглар! Сизлар фақат куч-қудрат билангина ўта олурсизлар (лекин у Қунда сизларда ҳеч қандай куч-қудрат бўлмас)! 34. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 35. (У Қунда) сизларнинг устингизга оловдан аланга ва тутун юборилурки, сизлар (ундан ҳаргиз) қутула олмайсизлар! 36. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 37. Энди қачон (қиёмат қойим бўлгач) осмон ёрилиб (жаҳаннам ҳароратидан қизиб кетган) тери каби қизариб қолганида — 38. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! — 39. Ана ўша Қунда на бир инс ва на бир жин (қилиб ўтган) гуноҳидан сўралар! 40. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 41. (Чунки у Қунда) жиноятчи-осий кимсалар сиймо-белгиларидан танилиб, пешона ва оёқларидан олинурлар (ва жаҳаннамга отилурлар)! 42. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 43. Жиноятчи-осий кимсалар ёлгон дейдиган жаҳаннам шудир! 44. Улар ўша (жаҳаннам) билан ўта қайноқ сув ўртасида айланаверурлар!

*И з о ҳ: Яъни, ҳаёти-дунёдан қуфру исён билан ўтган кимсалар охиратда дўзах ўтида қуяр эканлар, дўзах ходимлари бўлмиш фаришталардан бирон қултум сув беришни сўрарлар. Шунда уларга қайноқ сув берилиб, яна дўзахга отилурлар ва бу ҳол абадул-абад давом этур.*

*Мазкур оятларда кофирлар дучор бўлажак азоб-уқубатлар баён этилди. Энди қуйида келадиган оятларда иймон эгалариси кўз тикиб турган гўзал оқибат — жаннатдаги мангу саодатли ҳаёт зикр қилинади.*

45. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 46. Парвардигори (хузурида) туришидан (яъни, ўзининг Парвардигор олдида туриб ҳаёти-дунёда қилиб ўтган барча амалларига жавоб беришидан) қўрққан киши учун икки жаннат бордур. 47. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 48. (У икки жаннат сон-саноксиз) шох-новдалар эгасидирлар (яъни, сермева ва соя-салқиндирлар). 49. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 50. У иккисида икки оқар чашма бордир. 51. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 52. У иккисида барча мевадан икки нави бордир. 53. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 54. (Аҳли жаннат) астарлари шойидан бўлган кўрпачалар устида ястанган ҳолларида (ўлтирурлар). У жаннатларнинг меваси яқин бўлгувчидир (яъни, жаннат аҳли қай бир мевани ейишни истаса, ўша меванинг ўзи уларга эгилиб, яқин келур). 55. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 56. У (жаннат)ларда шундай кўзларини (бегона эркакларга қарашдан) тийгувчи (қиз)лар борки, уларга (жаннат аҳлидан) илгари на бир инс ва на бир жин тегингандир. 57. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 58. Улар (софлик ва оқликда) гўёки ёқут ва маржонлардир. 59. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 60. Эҳсон-яхшиликнинг жазоси — мукофоти фақат яхшиликдир.

*И з о ҳ: Яъни, ҳаёти-дунёдан иймон ва эзгу амаллар билан ўтган кишининг охиратдаги мукофоти жаннатдир. Эҳсон калимасининг луғавий маъноси чиройли амал қилмоқликдир. Пайғамбар алайҳи-с-саломдан «Эҳсон нимадир?» деб сўралганида, у киши шундай жавоб қилган эканлар: «Эҳсон — Оллоҳ таолога гўё Уни кўриб тургандек ибодат қилишингдир. Зероки, сен У зотни кўрмасанг-да, У зот, шак-шубҳасиз, сени кўриб тургувчидир».*

61. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 62. У икки (жаннат)дан қуйроқда икки жаннат бордир. 63. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлгон дея олурсизлар?! 64. (У икки жаннат серсув ва серяпрокликдан) қорамтирдирлар. 65. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингиз-

нинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 66. У иккисида тинмай отилиб тургувчи икки чашма бордир. 67. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 68. У иккисида мева, хурмо ва анорлар бордир. 69. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 70. У (жаннат)ларда хушхулқ ва гўзал юзли (аёл)лар бордир. 71. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 72. (Улар) чодирларда асралган хурлардир. 73. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 74. Уларга (жаннат ахлидан) илгари на бир инс ва на бир жин тегингандир. 75. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 76. (Жаннат ахли у жаннатларда) яшил болишлар ва гўзал гиламлар устида ястанган ҳолларида (ўлтирурлар). 77. Бас, (эй инсонлар ва жинлар), Парвардигорингизнинг қайси неъматларини ёлғон дея олурсизлар?! 78. Буюклик ва қарам соҳиби бўлган Парвардигорингизнинг номи баракотли — муборакдир.



Тўксон олти оятдан ташкил топган бу сура Маккада нозил бўлган.

Бу сурада Қиёмат койим бўлиши ва ўша пайтда рўй берадиган даҳшатли воқеа-ҳодисалар ҳамда у Кунда кишилар уч тоифага бўлиниб қолишлари ҳақида хабар берилади ва сура давомида ҳар бир тоифанинг топажак оқибатлари баён қилинади. Шунинг учун ҳам у «Воқеа» — «Воқе бўлгувчи (қиёмат)» деб номлангандир.

Шунингдек бу сурада дўзах даҳшатлари ва жаннат манзаралари батафсил тасвирланади ҳамда охираат ҳаётини инкор этгувчи кимсаларга ҳеч рад қилиб бўлмайдиган ҳужжатлар билан жавоб берилади. Сура хотимасида юқорида зикр қилинган ҳар бир хабар аниқ ҳақиқат эканлиги яна бир бор таъкидланиб, барча мўмин-мусулмонларни Улуғ Парвардигор номини поклаб — тасбеҳ айтишга амр этилади.

**Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.**

**1—2. Қачон Воқеа — қиёмат воқе бўлса, у воқе бўлган чоғда бирон ёлғон сўзлагувчи бўлмас.**

*Изоҳ:* Яъни, аниқ тушгувчи бўлган қиёмат соати келганида ҳаёти-дунёда Оллоҳ таоло шаънига ёлғон тўқиб юрган кимсалардан биронтаси ёлғон сўзлай олмай қолади.

**3—4—5—6—7. Ер қаттиқ ларзага келган, тоғлар титилиб, чанг-тўзонга айланган ва сизлар уч синф — тоифа бўлиб қолган чоқда (қиёмат кофирларни дўзахга дучор этиш билан) паст қилгувчи, (мўминларни эса жаннатга киритиш билан) баланд қилгувчидир.**

*Изоҳ:* Яъни, бу дунёда нафслари истаган ҳирсу ҳавасларга муккадан кетиб, мол-давлат ва салтанатлари билан ҳаволаниб юрган динсиз-иймонсиз кимсаларни Қиёмат энг тубан дўзахга ташлаш билан паст қилиб қўяр, аммо бу ҳаёти-дунёда мудом рўй бериб турадиган зулму ситам ва ҳақсизлик азобидан эзилиб юрсалар-да, ўз иймон-эътиқодларида устивор бўлган мўмин-мусулмонларни эса жаннатлардаги баланд мақомларга кўтарур.

Энди юқоридега зикр қилинган уч тоифа кимлар эканлиги баён этилади.

8. Бас, (у уч тоифадан биринчиси) ўнг томон эгаларидир. Ўнг томон эгалари (бўлмоқ) не (саодат)дир! 9. (Иккинчи тоифа) Шум — чап томон эгаларидир. Шум-чап томон эгалари (бўлмоқ) не (бахтсизлик)дир!

*Изоҳ:* Ўнг томон эгалари ҳаёти-дунёдан иймон-эътиқод билан ўтганлари сабабли Қиёмат кунинда номаи аъмоллари ўнг томонларидан берилиб, жаннат неъматларига сазовор бўлган саодатманд кишилардир. Чап томон эгалари эса ҳаёти-дунёдан куфру исён билан ўтганлари сабабли Қиёмат кунинда номаи аъмоллари чап томонларидан берилиб, дўзахга гирифторм бўлган бадбахт кимсалардир.

10. (Учинчи тоифа бўлмиш барча яхши амалларга) пешқадам бўлгувчи зотлар (жаннат неъматларига эришишда ҳам) пешқадам бўлгувчи зотлардир! 11—12. Ана ўшалар ноз-неъмат боғларида (Оллоҳ таолога) яқин қилингувчилардир. 13—14. (У пешқадамлар) аввалги (уммат)лардан кўпчилик, кейингилардан (яъни, Муҳаммад алайҳи-с-салом умматларидан) эса оздир.

*Изоҳ:* Яъни, Одам алайҳи-с-саломдан тортиб, то Муҳаммад алайҳи-с-саломгача ўтган барча пайғамбарларга иймон келтирган ва уларнинг ёнларида туриб Оллоҳ таоло буюрган динга даъват қилишда ёрдамчи бўлган аввалги умматлар орасидаги пешқадам зотларнинг санокларига нисбатан Муҳаммад алайҳи-с-салом умматлари ўртасидаги пешқадам зотларнинг сонлари оздир.

15—16. (Улар олтиндан) тўкилган сўриларда ястанган ҳолларида бир-бирларига рўбарў бўлиб (ўлтирурлар). 17—18. Усларида эса мангу ёш (яъни, ҳеч қаримайдиган) болалар оқар чашмадан (майли) қадахларни, кўзаларни ва косаларни айлантириб турурлар. 19. У (май)лардан уларнинг бошлари ҳам оғримас, маст ҳам бўлмаслар. 20—21. Яна ўзлари танлаб оладиган мева-чева ҳамда иштаҳалари тортган куш гўштлари ҳам (айлантириб турилур). 22—23. Яна (улар учун) худди яшириб қўйилган марварид мисол оху кўз хурлар бордир. 24. (Бу) улар (ҳаёти-дунёда) қилиб ўтган амалларининг мукофотидир. 25—26. Улар у жойда бирон беҳуда ва гуноҳ-ёлгон (сўз)ни эшитмаслар, фақат «Салом-салом», дейилганинигина (эшитурлар). 27. Ўнг томон эгалари... ўнг томон эгалари (бўлмоқ) не (саодат)дир! 28. (Улар) тикансиз бутазорларда; 29. Тизилган бананзорларда; 30. Ёйилган соя (ости)да; 31. Оқизиб қўйилган сув (усти)да; 32—33. Тугаб қолмайдиган ва ман этилмайдиган кўпдан-кўп (турли-туман) мева-чева (ости)да; 34. Баланд кўтарилган кўрпачалар (усти)дадирлар. 35. Дарвоқе, Биз уларни (оху кўз хурларни) дафъатан пайдо қилдик (яъни, улар онадан турилмадилар, балки Оллоҳнинг кудрати билан дафъатан пайдо бўлдилар). 36—37—38. Сўнг уларни ўнг томон эгалари учун (ёшда ҳам, ҳусну жамол ва қадду коматда ҳам) бири бирига тенг, эхтиросли боқира қизлар қилиб қўйдик. 39—40. (Ўнг томон эгалари бўлмиш саодатманд кишилар) аввалги (умматлар)дан ҳам кўпчилик, кейингилардан (яъни, Муҳаммад алайҳи-с-салом умматларидан) ҳам кўпчиликдир. 41. Чап томон эгалари... чап томон эгалари (бўлмоқ) не (бахтсизлик)дир! 42. (Улар дўзахдан тинимсиз эсиб турадиган, баданларни илма-тешиқ қилиб юборувчи) Самум (шамоли) ва қайноқ сув ичида; 43—44. Ва на салқин, на фойдали бўлмаган қора тугундан иборат «соя» (ости)дадирлар. 45. Дарвоқе, улар бундан илгари (яъни, ҳаёти-дунёда хирсу ҳавасга муккадан кетган) боёнлар эдилар. 46. Улар улуғ гуноҳ (яъни, ширк) устида оёқ тираб турар эдилар. 47—48. Ва: «Бизлар ўлиб, тупроқ ва суякларга айланган, ростдан ҳам қайта тирилгучимизми, аввалги ота-боболаримиз ҳам-а?!» деб (масҳара қилар) эдилар. 49—50. (Эй Муҳаммад, сиз уларга) айтинг: «Албатта аввалгилар ҳам, кейингилар ҳам маълум Кундаги белгиланган вақтга, шак-шубҳасиз, тўплангучидирлар. 51. Сўнгра албатта сизлар, эй (қайта тирилишни) ёлгон дегувчи гумроҳлар; 52. Шак-шубҳасиз, (жаҳаннамнинг ўртасида ўсадиган) Заққум дарахтидан егувчи — 53. — Ундан қоринларингизни тўлдиргучидирсизлар. 54. — Сўнг унинг устига қайноқ сувдан ичгучи, (ичганда ҳам) — 55. — Ташна — тўймас туялар каби ичгучидирсизлар!» 56. Мана шу уларнинг жазо (қиёмат) куниндаги «зиёфат»ларидир! 57. (Эй инсонлар), сизларни Биз Ўзимиз яратдик-ку! Энди сизлар (охиратда яна қайта яратишга қодир эканлигимизни) тасдиқ этмай-сизларми?!

*Изоҳ:* Яъни, йўқдан бор қилишга қодир бўлган зот қайта яратишга

ҳам, шак-шубҳасиз, қодирдир. Энди қуйидаги оятларда Ғангри таоло Ўзининг қайта яратишга қодир эканлигига тўрт нарсани, яъни, инсонни яратганини, наботот (экин-ўсимликлар)ни яратганини, сувни яратганини ва ўт-оловни яратганини далил қилиб келтиради.

58. Сизлар (хотинларингизнинг бачадонига) тўкадиган маний — уруғ хақида ҳеч ўйлаб кўрдингларми? 59. Уни сизлар (комил инсон қилиб) яратурми-сизлар, ёки Биз яратувчимизми?!

*Изоҳ:* Дарҳақиқат, бу инсон кўз ўнгида доимо такрорланиб турганлиги сабабли эътибор берилмайдиган буюк бир мўъжизадир. Наҳотки киши баданидан ажралиб чиқиб турадиган тер, кўз ёши каби бўлган бир томчи сувдан — манийдан озгина муддат ўтгач, ўз-ўзидан эркак ё аёл жинсига мансуб, эшитувчи, кўргувчи бир инсон пайдо бўлиб қолса. Ғасаввур ҳам қилиб бўлмайдиган бу иш қандай содир бўлди? Ахир бу инсон ўзининг суюқлари, гўшти ва териси билан, томирларию тук ва тирноқлари билан ҳамда фақат ўзигагина хос бўлган хулқи-табиати билан қаерга яшириниб олган эди?! Қай бир доно одам бир томчи сув ўз-ўзидан мана шундай инсонга айланган дея олади?! Ҳеч ким! Чунки маний она бачадонига тушиши биланоқ эр-хотиннинг иш-амали битган: улар ўша бир томчи сувдан ҳомила пайдо бўладими-йўқми билишга қодир эмаслар, энди бу ёғи ёлғиз Яратганнинг хоҳишига ҳавола. Агар У зот хоҳласа Ўз қудрат қўли билан бир хил ҳужайрадан иборат бўлган ўша манийдан инсоннинг жамики аъзоларининг ҳар бири ўзига хос бўлган минг-минглаб ҳужайраларини пайдо қилади ва ҳар бир аъзонинг ҳужайрасига ўз вазифасини белгилаб беради. Ўша бир томчи сувдан аста-секин инсон жасадини пайдо қилади ва унга жон қиритади... Дарҳақиқат, бу илоҳий мўъжизада ақл юритувчи кишилар учун етарли ибрат бордир.

60—61. Сизларнинг ўртангиздаги ўлимни ҳам Биз белгилаб қўйгандирмиз (яъни, сизларга ҳаётни ҳам, ўлимни ҳам Биз берурмиз). Ва Биз (сизларни вафот тондириб, ўрнларингизга) сизларга ўхшаганларни алмаштириб қўйишга ҳамда сизларни ўзларингиз билмайдиган ҳолат — суратда қайта пайдо қилишга ҳам ожиз эмасдирмиз. 62. Дарвоқе, сизлар дастлабки пайдо бўлишларингиз (қандай бўлгани)ни билдинглар-ку! Бас, эслатма-ибрат олмайсизларми?! 63. Сизлар экаётган зироатларингиз ҳақида ҳеч ўйлаб кўрдингларми? 64. Уни сизлар ундириб-ўстирурми-сизлар ёки Биз ундиргувчимизми?! 65. Агар Биз хоҳласак, албатта уни қуруқ чўп қилиб қўйган бўлур эдик, бас, сизлар ажабланган ҳолларингизда; 66. «Шак-шубҳасиз бизлар зиён кўргувчилармиз; 67. Йўқ, бизлар (барча ризқу рўздан) маҳрум бўлгувчилармиз», (деб надомат қилиб қолган бўлур эдингизлар). 68. Сизлар ўзларингиз ичадиган сув ҳақида ҳеч ўйлаб кўрдингларми? 69. Уни булутлардан сизлар ёғдирдингларми, ёки Биз ёғдиргувчимизми?! 70. Агар Биз хоҳласак, уни шўр қилиб қўйган бўлур эдик. Бас, шукр қилмайсизларми?! 71. Сизлар ёқадиган ўт-олов ҳақида ҳеч ўйлаб кўрдингларми? 72. Унинг дарахтини сизлар пайдо қилдингларми, ёки Биз пайдо қилгувчимизми?! 73. Биз уни (жаҳаннам ўтидан) бир эслатма ва (саҳроларда юрадиган) мусофир — йўловчилар учун фойдаланадиган нарса қилиб қўйдик. 74. Бас, (эй Мухаммад), улуғ Парвардигорингизнинг номини (ҳар қандай айб-нуқсондан) поклаб — тасбеҳ айтинг! 75—76—77—78. Мен юлдузларнинг ботар жойларига қасам ичурманки, — ҳолбуки, бу (қасам), агар билсангизлар, шак-шубҳасиз, улуғ — катта қасамдир, — албатта у (Қуръон сеҳр ёки уйдирма эмас, балки асралган Китобдаги — Лавҳул-маҳфуздаги) Улуғ Қуръондир! 79. Уни фақат таҳоратли — пок кишиларгина ушларлар. 80. (У) барча одамлар Парвардигори томонидан нозил қилингандир. 81. Бас, (эй кофирлар), сизлар мана шу сўз — Қуръонга бепарволик қилурми-сизлар (яъни, сизлар шундай улуғ Китобни назарларингизга илмасдан инкор қилмоқдасизларми)?! 82. Ва сизлар (Қуръонни) ёлғон дейиш (дек бадбахтлик)ни ўзларингизнинг ризқ-насибаларингиз қилиб олурсизларми?! 83—84—85—86—87. Бас, қачон (вафот қилаётган кишининг жони) ҳалқумига етганида — ҳолбуки, ўша вақтда сизлар қараб турурсизлар ва Биз унга сизлардан кўра яқинроқ бўлурмиз, лекин сизлар (буни) кўрмайсизлар (билмайсизлар) — бас, агар сизлар эгасиз бўлсангизлар, (ва ўзларингизнинг: «Ҳеч қандай эга — Парвардигор ҳам, қайта тирилиш ҳам йўқ», деган сўзларингизда) ростгўй бўлсангизлар, ўша (жонни яна жасадга) қайтара олсангизлар эди! (Йўқ, ҳеч қачон

қайтара олмассизлар!) 88—89. Энди агар ўша (вафот қилгувчи киши Оллоҳга) яқин қилинган (пешқадам)лардан бўлса, у ҳолда (унинг учун) роҳат-фароғат, гўзал ризқ ва ноз-неъматли жаннат бордир! 90—91. Энди агар у ўнг томон эгаларидан бўлса, у ҳолда (эй, саодатманд бандам), сенга ўнг томон эгаларидан салом бўлгай! 92—93—94. Энди агар у (қайта тирилишни) ёлғон дегувчи гумроҳлардан (яъни, чап томон эгаларидан) бўлса, у ҳолда қайнок сувдан иборат «зиёфат» ва дўзахга киритилиш бордир! 95. Шак-шубҳасиз, ушбу (сурада зикр қилинган нарсалар) айни ҳақиқатнинг ўзидир! 96. Бас, улуғ Парвардигорингизнинг номини (ҳар қандай) айб-нуксондан поклаб — тасбеҳ айтинг!



Йигирма тўққиз оятдан ташкил топган бу сура Мадинада нозил бўлган. У борлиқдаги барча нарса мудом яратганга тасбеҳ айтиб, улуғлаб туришни ҳақида хабар бериш билан бошланади. Шундан кейин, Оллоҳ таолонинг илоҳий сифатлари баён қилинади.

Бу сурадан мўминларни Оллоҳга уларга ато этган нарсалардан хайр-саховат қилишга чорлаган оятлар ҳам ўрин олгандир.

Сура мўминлар билан мунофиқларнинг охираддаги ахvoli тўғрисида хабар бериб, у жойда мунофиқлар дунёдаги каби мўминлар орасига қўшилиб кета олмасдан ажралиб қолишларини уқтиради ва бу ҳаёти-дунёнинг ўткинчи эканлигини баҳор ёмғири остида тўрт кун барқ уриб очилиб, сўнг ёз иссиғига бардош бера олмай қуриб-қовжираб қоладиган чечакларга ташбеҳ қилинади.

Сура Исо пайғамбар йўлларига эргашган аҳли китобларни Оллоҳдан кўркишга ва У зотнинг сўнгги пайғамбари Муҳаммад алайҳи-с-саломга иймон келтиришга даъват қилиш билан хотима топади.

Бу сурада кишиларнинг тинчлик-осоишталик кунларида ҳам, ҳарбу зарбларида ҳам бирдек зарур ва фойдали бўлган темир моддаси ҳақида зикр қилингани учун у «Ҳадид» — «Темир» сураси деб номлангандир.

**Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.**

1. Осмонлар ва Ердаги бор нарсалар Оллоҳга тасбеҳ айтди. У қудрат ва ҳикмат соҳибидир. 2. Осмонлар ва Ер унинг мулкидир. У ҳаёт ва ўлим берур. У барча нарсага қодирдир. 3. Аввал ҳам, охир ҳам, зоҳир ҳам, ботин ҳам Унинг ўзидир. У барча нарсани билгувчидир.

*Изоҳ:* Ушбу ояти каримада ҳар бир мўмин Оллоҳ таолонинг бор ва бирлигига иймон келтириш билан бирга эътиқод қилиши лозим бўлган тўрт илоҳий сифати баён этилади: Оллоҳ аввалдир, яъни, У азалий зот бўлиб, Ундан аввал бирон замон ўтган эмас; Оллоҳ охирдир, яъни, У абадий-мангу бўлиб, барча нарса йўқ бўлур, лекин Унинг интиҳоси йўқдир; Оллоҳ зоҳирдир, яъни, коинотдаги ҳар бир нарса Унинг борлигига очиқ-зоҳир далолат қилиб туради; Оллоҳ ботин — маҳфийдир, яъни, Унинг зотини кўз билан идрок этиб бўлмас ва Унинг моҳият-ҳақиқатига ақл билан етиб бўлмас.

4. У осмонлар ва Ерни олти кунда яратиб, сўнгра Ўз аршига ўрнашган зотдир. У ерга қирадиган (ёмғир-қор суви, хазинаю дафина ва жасадлар каби) нарсаларни ҳам, ундан чиқадиган (ўт-ўлан, наботот ва булок сувлари каби) нарсаларни ҳам, самодан тушадиган (ризқу насиба, хайру барака каби) нарсаларни ҳам, унга (самога) кўтариладиган (яхши амал ва дуо-илтнжо каби)

нарсаларни ҳам билур. Сизлар каерда бўлсангизлар, У сизлар билан биргадир. Оллоҳ қилаётган амалларингизни кўриб тургувчидир. 5. Осмонлар ва ер унинг мулкдир. Барча ишлар ёлғиз Оллоҳга қайтарилур. 6. У кечани кундузга киритур ва кундузни кечага киритур. У диллардаги сирларни билгувчидир. 7. (Эй инсонлар), Оллоҳга ва унинг пайғамбари (Муҳаммад алайҳи-с-салом)га иймон келтиринглар ҳамда У зот сизларни халифа қилиб қўйган нарсалардан (яъни, вақтинча қўлларингизда турган, эрта бир кун сизлар истасангиз-истамасангиз ўзгаларнинг қўлларига ўтиб кетадиган Оллоҳ берган мол-давлатдан) инфоқ-эхсон қилинглр! Бас, сизлардан иймон келтирган ва инфоқ-эхсон қилган зотлар учун катта ажр — мукофот бордир. 8. Агар сизлар иймон келтиргувчи бўлсангизлар — пайғамбар (ораларингизда) сизларни Парвардигорингизга иймон келтиришга даъват қилиб тургани ҳолда. (Оллоҳ эса сизларнинг руҳларингизни яратган пайтидаёқ иймон келтириш хақидаги) аҳду паймонингизни олгани ҳолда нега сизлар Оллоҳга иймон келтирмаяпсизлар? 9. У Ўз бандаси (Муҳаммад алайҳи-с-салом)га токи у сизларни (куфр) зулматларидан (иймон) нурига олиб чиқиши учун аниқ-равшан оятларни (яъни, Куръони каримни) нозил қиладиган зотдир. Албатта Оллоҳ сизларга меҳрибон ва раҳмдир. 10. Нега сизлар Оллоҳ йўлида инфоқ-эхсон қилмаяпсизлар?! Ҳолбуки, осмонлар ва Ернинг ворислиги ёлғиз Оллоҳники-ку (яъни, оз кунда сизлар бу оламдан ўтиб кетиб, қўлларингиздаги барча мол-дунёларингиз Оллоҳга мерос бўлиб қолади-ку)! Сизлардан (Макка) фатҳ бўлишидан илгари инфоқ-эхсон қилган ва (расулulloҳ билан бирга кофирларга қарши) урушган кишилар (Макка фатҳидан кейин инфоқ-эхсон қилган ва урушган кишилар билан) баробар бўлмас. Улар кейин инфоқ-эхсон қилган ва урушган жишлардан улугроқ мартабададирлар. Барчаларига Оллоҳ гўзал (оқибат жаннат) ваъда қилгандир. Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир. 11. Оллоҳга қарзи ҳасана (ихтиёрий қарз, яъни, Унинг йўлида хайру саховат) қиладиган ким бор? Бас, У зот ўша (киши)га бир неча ҳисса қилиб қайтарур ва унинг учун улуг ажр — мукофот бўлур. 12. Мўмин ва мўминаларнинг олдларида ва ўнг томонларида нурлари (яъни, қилган яхши амаллари ва номан аъмоллари йўлларини ёритиб) кетаётганини кўрадиган Кунни (эсланг Ўша Кунда уларга дейилур): «Сизлар учун Бугунги хушхабар — остидан дарёлар оқиб турадиган, (сизлар) мангу қоладиган жаннатлардир. Бу улуг бахтнинг ўзидир!» 13. У Кунда мунофиқ ва мунофиқалар иймон келтирган зотларга: «Бизга қараб туринглр, биз ҳам сизларнинг нуруннгиздан озгина олиб фойдаланайлик», десалар, (уларга) «Ортинглрга қайтиб нур истайверинглр», дейилур. Сўнг улар (билан мўмин)ларнинг ўртасига дарвозали бир девор урилурки, унинг ичида раҳмат — жаннат, ташқарисида — олдида эса азоб — дўзах бўлур. 14. Улар (мўминларга) «Биз (ҳаёти-дунёда) сизлар билан бирга эмасмидик?» деб нидо қилганларида, (мўминлар) дерлар; Ҳа, (кўринишда биз билан бирга эдинглар), лекин сизлар (мунофиқлик билан) ўзларингизни фитнага дучор қилдинглар ва (бизларга бало-офатлар етишига) кўз тутдинглар ҳамда (Ислоннинг ҳақ дин эканлиги тўғрисида) шубҳаландинглр ва то Оллоҳнинг амри (яъни, ўлим) келгунича сизларни (ҳали умр узок эканлиги, Оллоҳ ҳар қандай гуноҳни кечиб юборавериши каби) хомхаёллар алдади. Сизларни Оллоҳ ҳақида (У зотнинг карами кенг, ҳеч қачон Ўзи яратган бандаларни азобга гирифтор қилмайди, деб) алдагувчи (шайтон) алдаб қўйди». 15. Мана бугун сизлардан ҳам, (эй мунофиқлар), кофир бўлган кимсалардан ҳам (дўзах азобидан қутулишларингиз учун) бирон тўлов олинмас. Жойларингиз дўзахдир! У сизларга энг муносиб жойдир! Нақадар ёмон оқибат (бу)!

*И з о ҳ: Мазкур оятларда зоҳирлари мўмин-у, ботинлари мунофиқ бўлган кимсаларнинг охирадда дучор бўладиган оқибатлари баён қилинади. Энди мўминларга мурожаат қилиниб, уларни ўзларидан аввал ўтган аҳли китоблар каби диллари қотиб, фосиқ-итоатсиз бўлиб кетмасдан кўнгилларини Оллоҳнинг зикрига ва Куръон тиловатига мойил қилишга даъват этилади.*

16. Иймон келтирган зотлар учун диллари Оллоҳнинг зикрига ва нозил бўлган Ҳақ — Куръонга мойил бўлиш (вакти) келмадими? (Шунингдек, улар учун) илгари китоб ато этилган, сўнг (улар билан пайғамбарлар ўртасидаги) муддат узайгач, диллари қотиб қолган кимсалар (яъни, яҳудий ва насронийлар) каби бўлиб қолмаслик (вакти келмадими)? Улардан (яҳудий ва насро-

нийлардан) кўплари фосик-итоатсиздирлар! 17. (Эй мўминлар), билинглари, албатта Оллоҳ ўлган ерни тирилтирур (яъни, Оллоҳ куриб-какшаб ётган ерни ёмғир билан «тирилтиргани» каби сизларнинг дилларингизни ҳам Оллоҳнинг зикри ва Қуръон тиловати билан юмшатур). Мана Биз ақл юргизишларингиз учун сизларга (Ўз кудрати илоҳиямизга далолат қиладиган) оятларни батафсил баён қилдик. 18. Албатта садака қилгучи эркаклар ва садака қилгучи аёллар ҳамда Оллоҳга қарзи ҳасана берганлар учун (берган хайру садакалари) бир неча ҳисса қайтарилур ва улар учун улуғ ажр-мукофот бордир. 19. Оллоҳга ва Унинг пайғамбарларига иймон келтирган зотлар — ана ўшалар Парвардигорлари ҳузурда сиддиқлар (яъни, жуда ростгўй зотлар) ва шахидларнинг ўзидирлар. Улар учун (охиратда) ажр-мукофотлари ва (уларнинг йўлларини ёритиб борадиган) нурлари бўлур. Кофир бўлган ва Бизнинг оятларимизни ёлғон деган кимсалар — улар дўзах эгаларидир! 20. Билинглари, бу ҳаёти-дунё фақат (бир нафаслик) ўйин-кулги, зеб-зийнат, ўрталарингиздаги ўзаро мақтаниш ва мол-дунё ҳамда фарзандларни кўпайтиришдир, холос. (У) худди бир ёмғирга ўхшарки, унинг (ёғиши сабабли униб чиққан) ўт-ўлани кофирларни ҳайратга солиб (ақлларини банд қилиб кўюр) Сўнгра у курир, бас, уни сарғайган ҳолда кўрурсиз. Сўнгра у курук чўп бўлиб қолур. (Ҳаёти-дунёнинг холи ҳам шундан ўзга эмасдир.) Охиратда эса (ўша тўрт кунлик дунёга алданиб қолганлар учун) қаттиқ азоб ва (иймон-эътикод билан ўтганлар учун) Оллоҳ томонидан мағфират ва ризолик бордир. Ҳаёти-дунё эса фақат алдагучи матодир. 21. (Эй инсонлар). Парвардигорингиз томонидан бўладиган мағфиратга ҳамда Оллоҳ ва Унинг пайғамбарларига иймон келтирган зотлар учун тайёрлаб қўйилган, кенглиги осмон ва Ернинг кенглиги каби бўлган жаннатга шошилингиз! Бу (яъни, ваъда қилинган мағфират ва жаннат) Оллоҳнинг фазлу марҳамати бўлиб, уни Ўзи хоҳлаган кишиларга ато этур. Оллоҳ улуғ фазлу марҳамат соҳибидир. 22. На Ерга ва на ўзларингизга бирон мусибат етмас, магар (етса), Биз уни пайдо қилишимиздан илгари Китобда (Лавҳул-Махфузда) битилган бўлур. Албатта бу Оллоҳга осондир.

*И з о ҳ: Яъни, ҳаётда содир бўладиган ҳар бир яхши-ёмон, катта-кичик воқеа-ҳодиса, албатта Оллоҳ таолонинг тақдири азалийсиди битилган бўлади. Яратганнинг амриси з бировнинг баданига бир тикан кирмайди. Бу ҳақиқат баён этилишига сабаб...*

23. Токи сизлар қўлларингиздан кетган нарсага қайғурмагайсизлар ва (Оллоҳ) ато этган нарса билан шодланиб (хаволаниб) кетмагайсизлар. Оллоҳ барча кибр-хаволи, мақтанчоқ кимсаларни суймас. 24. Улар бахиллик қиладиган ва одамларни ҳам бахил бўлишга буюрадиган — чақирадиган кимсалардир. Ким (бахиллик қилиб инфок-эхсон қилишдан) юз ўгириб кетса, у ҳолда албатта Оллоҳнинг Ўзи (барча оламдан) беҳожат ва ҳамду саного лойиқ зотдир. 25. Қасамки, Биз Ўз пайғамбаримизни аниқ ҳужжат — мўъжизалар билан юбордик ва улар билан бирга Китоб ва одамлар адолатни барпо қилишлари учун мезон — тарози туширдик. Яна Биз темирни туширдик — яратдик. Унда куч-қувват ва одамлар учун манфаатлар бордир. Оллоҳ ғайба (бандалари кўзига кўринмасдан) турган ҳолида Ўзига ва пайғамбарларига (Оллоҳ йўлида жиҳод қилиш билан) ёрдам берадиган кишиларни билиш учун (темирни яратди). Албатта Оллоҳ кучли, кудратлидир.

*И з о ҳ: Ушбу ояти каримада жамият интизому ва кишилар осойишталиги учун Оллоҳнинг китоби ва адолат тарозиси билан бирга яна темир, яъни, қуролли кучга ҳам муҳтож бўлинишга ишора қилинмоқда.*

26. Қасамки, Биз Нуҳ ва Иброҳимни пайғамбар қилиб юбордик ҳамда пайғамбарлик ва Китобни (яъни, Таврот, Инжил, Забур ва Қуръонни) ҳам икковининг зурриётларига (ато) қилдик. Бас, уларнинг (яъни, Нуҳ ва Иброҳим зурриётларининг) орасида ҳидоят топгучи (кишилар) ҳам бор, (аммо) уларнинг орасида кўплари фосик-итоатсиздирлар. 27. Сўнгра уларнинг изларидан кетма-кет пайғамбарларимизни юбордик ва Исо бинни Марямни ҳам (уларнинг) ортидан юбордик ва унга Инжил ато этдик ҳамда унга эргашган зотларнинг дилларида меҳрибонлик ва раҳм-шафқат (пайдо) қилдик. Роҳибликни эса улар ўзлари чиқариб олдилар. Биз уларга (роҳиб бўлишларини) ёзганимиз — буюрганамиз йўқ, лекин улар ўзлари Оллоҳнинг ризолигини истаб (роҳиблик-

ни одат) қилдилар-у, сўнг унга тўғри-тўла риоя қила олмадилар. Бас, Биз улардан иймон келтирган зотларга ажр-мукофотларини ато этдик. (Аммо) уларнинг орасида кўплари фосик-итоатсиздирлар. 28. Эй (Исога) иймон келтирган зотлар, Оллоҳдан кўркинлар ва Унинг пайгамбари (Муҳаммад алайҳи-с-саломга) ҳам иймон келтиринглар, (шунда) У зот сизларга Ўз раҳматидан икки ҳисса ато этур ва сизлар учун (Қиёмат кунида олдиларингизда) юрадиган нур (пайдо) қилур, ҳамда сизларни мағфират қилур. Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир. 29. Аҳли китоб ўзлари Оллоҳнинг фазлу марҳаматидан бирон нарсага (етишга) қодир бўла олмасликларини ва фазлу марҳамат Оллоҳнинг кўлида бўлиб, уни фақат Ўзи хоҳлаган кишиларга ато этишини билишлари учун (Оллоҳ уларга юқоридаги ҳукмларни баён қилди). Оллоҳ улуг фазлу марҳамат соҳибидир.

## ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ ЖУЗЪ



Бу сура ҳам Мадинада нозил қилинган бўлиб, йигирма икки оятдир.

Сура аввалида бир аёл ўз эрининг қилмиши тўғрисида шикоят қилиб келиб пайгамбар алайҳи-с-салом билан мунозара қилгани баён этилади. Суранинг «Мужодала» — «Мунозара» деб номланганининг боиси шудир. Сўнгра ўша шикоят қилиб келинган «Зиҳор» масаласининг ҳукми ва зиҳор қилгувчи зиммасига тушадиган каффорат — тўлов ҳақида сўз боради.

Бу сурада яҳудий ва мунофиқларнинг гуноҳ, зўравонлик ва пайгамбарга итоатсизлик тўғрисида ўзаро шивир-шивир қилишиб тил бириктиришлари, уларнинг мўминларга ва пайгамбаримизга етказадиган озор-азиятлари ҳамда охир-оқибат топажак азоб-уқубатлари хусусида хабар берилади.

Шунингдек, бу сурада мўминларга уларнинг ўзаро муносабатларида ва пайгамбар алайҳи-с-салом билан қиладиган муомалаларида риоя этишлари лозим бўладиган одоб-ахлоқ борасида йўл-йўриқлар кўрсатилади.

Сура ниҳоясида Оллоҳ таолога ва охират Кунига иймон келтирган кишиларнинг сифат-фазилатлари ҳақида сўзланиб, улар эришажак бахт-саодат хабари берилади.

**Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.**

1. (Эй Муҳаммад), дарҳақиқат, Оллоҳ сиз билан ўз жуфти ҳақида баҳслашаётган ва Оллоҳга шикоят қилаётган (аёл)нинг сўзини эшитди. Оллоҳ сизларнинг баста-жавобларингизни эшитур. Албатта Оллоҳ эшитгувчи, кўргувчидир.

*И з о ҳ :* Ушбу оятнинг нозил бўлишига қуйидаги воқеа сабабдир. Саҳобалардан Авс ибн Сомитнинг хотини Хавла бинти Саълаба исмли бир аёл пайгамбар алайҳи-с-саломнинг ҳузурларига келиб: «Ё расулуллоҳ, Авс мени зиҳор қилди», деб ўз эридан шикоят қилади. «Зиҳор» ибораси арабларнинг истилоҳида киши ўз хотинига: «Онамнинг бадани каби сенинг баданинг ҳам менга ҳаром», дейишини англатади. Ислом дини келишидан илгари зиҳор қилинган хотин эри учун онага айланиб қолган, демак, талоқ қилинган ҳисобланар эди. (Бу ҳусусда «Азҳоб» сурасининг тўртинчи оятида ҳам баён қилинган.) Шунинг учун мазкур аёл эрининг бу қилмишидан нолиб, ўрталарида гўдак болалари борлиги, агар эр-хотин ажрашиб кетсалар, ўша болаларга жабр бўлишини



айтиб келади. Лекин пайғамбаримизга «Зихор» масаласи ҳақида ҳали-ҳануз Оллоҳ таоло томонидан бирон ҳукм нозил қилинмаган эди. Шу сабабдан, у зот шикоятчи аёлга: «Демак, сен эринга ҳаром бўлиб қолибсан», деб жавоб қилдилар. Аммо у аёл бу жавобдан қаноатланмай яна ўз сўзларини такрорлайди. Расулulloҳ ҳам яна аввалги жавобларини қайтарадилар. Иккалалари шу тариқа баста-жавоб қилиб туришлари асносида бирдан пайғамбар алайҳи-с-саломга юқоридаги ва қуйидаги оятлар нозил бўлади ҳамда уларда Оллоҳ таоло «Зихор» масаласи хусусида Ўз ҳукмини баён қилади.

2. Ораларингиздаги ўз хотинларини зихор қиладиган кимсаларнинг (зихор қилинган хотинлари) уларнинг оналари эмасдирлар. Факат уларни тукқан (аёл)ларгина уларнинг оналаридирлар. Шак-шубҳасиз, улар сўзнинг номақбул ва ёлғонини айтурлар. (Лекин) Оллоҳ, шубҳасиз, афв этгувчи ва мағфират қилгувчидир.

Изоҳ: Яъни, ўша ўз хотинларини оналарига ўхшатишдек номақбул ва ёмон сўз айтганлар ўз қилмишларидан пушаймон бўлиб тавба қилсалар, шак-шубҳасиз, Оллоҳ таоло афв этгувчи, мағфират қилгувчидир. Уларнинг ўртасига ҳеч қандай талоқ тушмайди. Лекин ўз хотинини зихор қилиб, кейин унга қайтмоқчи бўлган кимса бу қилмиши учун мағлум миқдорда каффорат — тўлов тўлаши керак. Энди қуйидаги оятларда ўша каффорат миқдорлари баён қилинади.

3. Ўз хотинларини зихор қилиб, сўнгра айтган сўзларидан қайтадиган кимсалар (зиммасида эр-хотин) қўшилишларидан илгари бир кулни озод қилиш бордир. Бу сизларга мавъиза — ибрат бўлгай. Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир. 4. Энди ким (озод қилиш учун кул) топа олмаса, (унинг зиммасида эр-хотин) қўшилишларидан илгари пайдар-пай икки ой рўза тутиш бордир. Энди ким (рўза тутишга) қодир бўлмаса, (унинг зиммасида) олтмишта бечора-мискинга таом бериш бордир. Бу (ҳукмлар) сизлар Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига иймон келтиришларингиз учун (нозил қилинди). Булар Оллоҳнинг (белгилаб қўйган) ҳадлари — қонунларидир. Ва (бу қонунларни инкор этгувчи) кофирлар учун аламли азоб бордир. 5. Албатта Оллоҳ ва Унинг пайғамбари чизган чизикдан чиқадиغان кимсалар худди ўзларидан аввалгилар ҳалок қилингани каби ҳалок қилинувлар. Дарвоқе, Биз очик-равшан оятлар нозил қилдик. (Мана бу оятларни инкор этгувчи) кофирлар учун хор қилгувчи азоб бордир. 6. (Ўша кофирлар азобга дучор қилинадиган) Кунда Оллоҳ уларнинг барчаларини қайта тирилтириб, (хаёти-дунёда) қилган амалларининг хабарини берур. У (амаллар)ни Оллоҳ ҳисоблаб-битиб қўйди, улар эса унутиб юбордилар. Оллоҳ барча нарса устида гувоҳдир. 7. Оллоҳ осмонлардаги ва Ердаги бор нарсани аниқ билишини кўрмадингиз — билмадингизми? Уч кишининг ўзаро шивир-шивирлари бўлса, албатта У зот уларнинг тўртинчисидир, беш кишининг (ўзаро шивир-шивирлари бўлса), албатта У зот уларнинг олтинчисидир. (Ўзаро сирлашаётган кишилар) бундан оз бўладими ё кўп бўладими, албатта У зот, қаерда бўлсалар ҳам, улар билан биргадир. Сўнгра, Қиёмат кунда уларга қилган амалларининг хабарини берур. Албатта Оллоҳ барча нарсани билгувчидир. 8. (Эй Мухаммад), ўзаро шивир-шивирдан қайтарилганларидан сўнг яна ўзлари қайтарилган нарсага қайтадиган ҳамда гуноҳ, зўравонлик ва пайғамбарга итоатсизлик қилиш тўғрисида ўзаро шивирлашадиган кимсаларни кўрмадингизми? Қачон улар сизнинг олдингизга келсалар, сизга бир ибора билан салом берурларки, Оллоҳ сизга ўша (сўз) билан салом бермаган эди. Яна ўзларича: «Нега айтаётган сўзимиз сабабли Оллоҳ бизларни азобламаяпти? (Агар Мухаммад ҳақ пайғамбар бўлганида, албатта Оллоҳ бизларни азобга гирифтор қилган бўлуру эди)», дерлар. Уларга ўзлари қирадиган жаҳаннам (азоб тўғрисида) кифоя қилур! Бас, нақадар ёмон оқибат (бу)!

Изоҳ: Ушбу оят мўминларни кўрганларида бир-бирлари билан пичир-пичир ва турли имо-ишоралар қилишиб, уларга озор берадиган яҳудий ва мунофиқлар ҳақидадир. Пайғамбар алайҳи-с-салом уларни бу қилиқларидан қайтарганларидан кейин ҳам улар ўз висир-висирларидан қайтмайдилар, балки ҳадларидан ошиб, расулulloҳга рўбарў бўлганларида: «Ассалому алайкум, яъни сизларга тинчлик-омонлик бўлсин», дейиш ўрнига: «Ассому алайкум, яъни сизларга ўлим бўлсин», дейдилар. Шунинг учун Оллоҳ таоло уларнинг жазолари жаҳаннамга кириш эканлиги хусусида хабар беради.

9. Эй мўминлар, сизлар ўзаро шивирлашиб гаплашганларингизда гуноҳ, зўравонлик ва пайғамбарга итоатсизлик қилиш тўғрисида шивирлашманглар, (балки) яхшилик ва такво ҳақида шивирлашинглар ҳамда сизлар ҳузурга тўпланадиган зот — Оллоҳдан кўркинглар! 10. (Яҳудий ва мунофиқларнинг) ўзаро шивир-шивирлари фақат шайтон томонидан бўлиб, иймон келтирган зотларни ғамгин қилиш учундир. (Лекин) у Оллоҳнинг изни-иродасисиз уларга бирон зиён етказа олгувчи эмасдир. Бас, мўминлар ёлғиз Оллоҳгагина таваққул қилсинлар — суянсинлар! 11. Эй мўминлар, қачон сизларга (мажлис-суҳбатларда дўст-биродарларингиз келиб: «Бизларга ҳам шу мажлисдан) жой беринглар», дейилса, дарҳол жой беринглар, Оллоҳ сизларга ҳам (Ўз жаннатидан) жой берур. Ва қачон «(Ўринларингиздан) туринглар», дейилса, дарҳол туринглар. Оллоҳ сизлардан иймон келтирган ва илм ато этилган зотларни (баланд) даража — мартабаларга кўтарур. Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир.

*И з о ҳ : Бу оятни каримада мўминларга мажлис одоблари таълим берилди ва уларни бағрикенгликка, яъни мажлисларга келиб қўшилмоқни истаган дўстларига ёнларидан жой беришга ва агар ҳамма жойлар банд бўлса, кейин келганларга ўз ўринларини бўшатиб беришга даъват этилди. Яна бу оятда илмининг фазилати алоҳида таъкидлаб ўтилдики, бу борада пайғамбар алай-ҳи-с-салом томонларидан ҳам кўпдан-кўп ҳадислар ривоят қилинган бўлиб, улардан бири мана бу ҳадиси шарифдир: «Олимнинг обид устидаги фазилати худди тўлин ойнинг бошқа юлдузлар устидаги фазилати кабудир». Ҳукамолардан бирининг қўйидаги сўзлари ҳам ибратлидир: «Мен илм топа олманган одам нима топганини, илм топган одам эса нима йўқотганини билсам эди!»*

12. Эй мўминлар, қачон сизлар пайғамбар билан сирлашмоқ — суҳбатлашмоқни истагангизлар, суҳбатларингиз олдидан (камбағал-мискинларга) бирон хайр-садақа тақдим этинглар. Бу ўзларингиз учун яхшироқ ва (гуноҳларингизни) поклагувчироқдир. Энди агар (садақа қилгудек нарса) топа олмангангизлар, у ҳолда албатта Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир. 13. Суҳбатларингиз олдидан хайр-садақалар тақдим этишдан (камбағал бўлиб қоламиз, деб) кўрқдингизларми? Бас, сизлар (хайр-садақа) қилмаган экансизлар ва Оллоҳ тавбаларингизни қабул қилган экан, энди намозни тўқис адо этинглар ва закотни (ҳақдорларга) ато этинглар ҳамда Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига итоат этинглар! Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир! 14. (Эй Мухаммад), Оллоҳнинг ғазабига дучор бўлган қавми (яҳудийларни) дўст тутган кимсаларни (мунофиқларни) кўрмадингизми? У (мунофиқлар) сизлардан (яъни, мусулмонлардан) ҳам, улардан (яъни, яҳудийлардан) ҳам эмасдилар! Яна улар (ўзларининг мунофиқ эканликларини) билиб турган ҳолларида («Бизлар мусулмонлармиз», деб) қасам ҳам ичурлар. 15. Оллоҳ улар учун қаттиқ азобни тайёрлаб қўйгандир! Дарҳақиқат, уларнинг қилган амаллари нақадар ёмондир! 16. Улар ўзларининг (ёлғон) қасамларини қалқон қилиб олишиб, (одамларни) Оллоҳнинг йўлидан тўсдилар. Бас, улар учун хор қилгувчи азоб бордир! 17. Уларнинг моллари ҳам, болалари ҳам Оллоҳ томонидан (бўладиган) бирон нарсани — азобни улардан даф қила олмас. Улар дўзах эгаларидир. Улар ўша жойда мангу қолгувчидирлар! 18. У Қунда (яъни, киёматда) Оллоҳ уларнинг барчаларини қайта тирилтириб, улар худди сизларга қасам ичаётганларидек, У зотга ҳам қасам ичурлар ва ўзларини (шу ёлғон қасамлари сабабли) бирон (фойда) устида деб ҳисобларлар. Огоҳ бўлингизким, албатта улар ғирт ёлғончи кимсалардир! 19. Уларни шайтон эгаллаб олиб, уларга Оллоҳни эслашни унуттирди. Ана ўшалар шайтон хизби — гуруҳидирлар. Огоҳ бўлингизким, албатта шайтон хизби (бўлган кимсаларгина) зиён кўргувчилардир. 20. Албатта Оллоҳ ва Унинг пайғамбари чизган чизиқдан чиққан кимсалар — ана ўшалар энг хор кимсалар қаторидадирлар! 21. Оллоҳ (Лавҳул-Маҳфузда): «Шак-шубҳасиз, Мен Ўз пайғамбарим билан бирга ғолиб бўлурман», деб ёзиб қўйгандир. Албатта Оллоҳ кучли, қудратлидир. 22. Оллоҳга ва охират кунига иймон келтирадиган қавмининг Оллоҳ ва Унинг пайғамбари чизган чизиқдан чиққан кимсалар билан — гарчи улар ўзларининг оталари ёки ўғиллари ёки оға-инилари ёки қариндош-уруғлари бўлсалар-да — дўстлашаётганларини топмассиз. Ана ўшаларнинг дилларига (Оллоҳ) иймонни битиб қўйгандир ва уларни Ўнг томонидан бўлган Рух — Қуръон билан

кувватлантиргандир. У зот уларни остидан дарёлар окиб турадиган, улар мангу қоладиган жаннатларга киритур. Оллоҳ улардан рози бўлди ва улар ҳам (Оллоҳдан — У зот берган ажр-мукофотлардан) рози бўлдилар. Ана ўшалар Оллоҳнинг хизбидирлар. Огоҳ бўлингизким, албатта Оллоҳнинг хизби (бўлган зотларгина) нажот топгувчидирлар!



Йигирма тўрт оятдан иборат бу сура Мадинада нозил қилинган.

Сура меҳвари — ўқи яҳудийлардан Бану назийр номли қабиланинг хиёнаткорликлари сабабли ўз диёрларидан сургун қилинишларини ва Ислому тарихида «Бану Назийр ғазоти» номи билан қолган ғазот тафсилотини баён қилиш атрофида айланади. Шунинг учун ҳам бу сура «Жамлаб сургун қилиш» деган маънони ифодаловчи «Хашр» номи билан аталгандир. Шунингдек, бу сурада яҳудийларнинг ҳамтовоқлари бўлган мунофиқларнинг кирдикорлари очиб ташланади ва улар гарчи кўринишларида бир-бирлари билан ўзаро иттифоқдек кўринсалар-да, дилларида ғараз-максадлари тамоман турли-туман эканлиги таъкидланади.

Сура саҳобайи киромларнинг таъриф-тавсифлари ва Куръони каримнинг қадр-мартабаси ҳақидаги оятларни ҳам ўз ичига олгандир.

Сура ниҳоясида Оллоҳ таолонинг гўзал исмлари ва илоҳий сифатлари зикр этилиб, мўминларни ёлғиз Оллоҳдангина кўркишга буюрилади.

**Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.**

1. Осмонлардаги ва Ердаги бор нарса Оллоҳга тасбеҳ айтди. У қудрат ва ҳикмат соҳибидир. 2. У аҳли китоблардан (яҳудийлардан) кофир бўлган кимсаларни биринчи тўплашдаёқ ўз диёрларидан ҳайдаб чиқарган зотдир. (Эй мўминлар), сизлар уларнинг қиқиб кетишларини ўйлаган ҳам эмас эдингиз. Улар ҳам ўзларининг кўрғон-қалъаларини Оллоҳнинг азоби)дан тўсгувчи деб ўйлаган эдилар. Бас, Оллоҳ (нинг азоби) улар ҳисобга олмаган томондан келди ва дилларига кўрқинч солди. Улар ўзларини ўз қўллари ва мўминларнинг қўллари билан бузурлар. Бас, эй ақл эгалари, (уларнинг ахволидан) ибрат олингиз!

*Изоҳ: Пайғамбар алайҳи-с-салом Маккаи мукаррамадан Мадинаи мунавварага ҳижрат қилиб келганларидан сўнг яҳудийларнинг Мадина атрофида яшайдиган Бану Назийр қабиласи у киши билан бетарафлик тўғрисида суҳб тузган эди. Лекин мусулмонлар Уҳуд жангида мағлубиятга учраганларидан кейин Бану Назийр яҳудийлари ўртадаги суҳбни бузишиб, мусулмонлар орасига суқулиб кириб олган айрим мунофиқ кимсалар билан тил бириктиришиб, Макка кофирларига одам юбордилар ва Муҳаммад алайҳи-с-саломга қарши жанг қилиш учун улар билан ҳамкорликка тайёр эканликларини билдирадилар. Расулulloҳ бу хиёнатдан хабар топгач, яҳудийларнинг Маккага юборил-*

ган элчилари Каъб ибн Ашрафни қатл қилишга буюрадилар ва ўзлари қўшин билан бориб, Бану Назийр қабиласини қамал қиладилар. Камалнинг йигирма биринчи кунда дилларига қўрқинч тушган яҳудийлар пайғамбаримизга қайта сулҳ тузишни таклиф қилишганда, у зот хоинлар билан ҳеч қандай сулҳ тузилиши мумкин эмаслигини билдириб, улардан кўтарганларича нарса-матоларини олиб дарҳол бу юртдан чиқиб кетишларини талаб қиладилар. Шундай қилиб яҳудийлар яшаётган уйларининг устин-тўсинларигача бузиб туяларга юклашиб ҳеч қандай жанг-жадалсиз ўз диёрларидан жўнаб қоладилар.

3. Агар Оллоҳ уларга сургунни ёзмаганида, албатта уларни мана шу дунёда (қатл қилиш ёки асирлик билан) азоблаган бўлур эди. Улар учун охиратда дўзах азоби ҳам бордир. 4. Бунга сабаб, уларнинг Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига қарши турганларидир. Кимки Оллоҳга қарши турса, бас, албатта Оллоҳнинг жазоси қаттиқдир. 5 (Эй мўминлар), сизлар (Бану Назийр хурмозорларидан) бирон хурмо дарахтини кесдингларми ёки уни ўз поясида турган холида қолдингларми, бас, (сизлар қилган ҳар бир иш) Оллоҳнинг изни-иродаси билан ва у фосиқ-итоатсиз кимсаларни расво қилиш учун (бўлди). 6. Оллоҳ Ўз пайғамбарига улардан ўлжа қилиб берган нарсаларнинг устига сизлар оту туяларни ўйнатиб-чоптириб борганларингиз йўқ (яъни, у ўлжаларни сизлар қийнаиб, машаққат чекиб, жанг-жадал билан қўлга киритганларингиз йўқ), лекин Оллоҳ Ўз пайғамбарларини Ўзи хоҳлаган кимсалардан (мана шундай) устун қилиб қўюр. Оллоҳ барча нарсага қодирдир. 7. Оллоҳ кишлок-шаҳарларнинг (кофир) аҳолисидан Ўз пайғамбарига ўлжа қилиб берган нарсалар — токи сизлардан бой-бадавлат кишилар ўртасидагина айланиб юраверадиган нарса бўлиб қолмасин учун — Оллоҳники, пайғамбарники ва (у зотнинг) қариндош-уруғлари, етимлар, бечора-мискинлар ва йўловчи-мусофирларникидир. Пайғамбар ўзи сизларга ато этган нарсани олинглар, у зот сизларни қайтарган нарсадан қайтинглар ва Оллоҳдан кўрқинглар! Албатта Оллоҳнинг жазоси қаттиқдир. 8. (У ўлжалар яна) ўз диёрларидан ва мол-мулкларидан ҳайдаб чиқарилган зотлар камбағал муҳожирларникидирки, улар Оллоҳдан фазл-марҳамат ва ризолик истарлар ҳамда Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига ёрдам берурлар. Ана ўшалар (иймонларида) содиқ зотлардир. 9. Улардан (муҳожирлардан) илгари (Мадина) диёрига ўрнашган ва иймон-эътиқодни (маҳкам ушлаган) зотлар (ансорлар) эса ўзлари (нинг ёнлари)га хижрат қилиб келган кишиларни суюрлар ва дилларида уларга (муҳожирларга) берилган нарса — ўлжалар сабабли бирон ҳасад туймаслар ҳамда гарчи ўзларида эҳтиёж бўлса-да, ўзларини қўйиб (ўзгаларни) ийсор-ихтиёр қилурлар. Кимки ўз нафсининг бахиллигидан сақлана олса, бас, ана ўшалар нажот топгувчи зотлардир.

*Изоҳ:* Мазкур оятларда ўзларининг уй-жой ва мол-мулкларини тарк этиб, пайғамбар алайҳи-с-салом билан Мадинаи мунавварага хижрат қилиб келган муҳожирларнинг орзу-ниятлари фақат Оллоҳнинг ризолигини исташ ҳамда Оллоҳ ва пайғамбарга ёрдам қилиш бўлганлиги таъкидланди ва ға-зотлардан тушадиган ўлжаларнинг бир қисми ўшаларнинг ҳақлари эканлиги уқтирилди. Шунингдек, уларнинг йўлларида уй-жой ва иймон-эътиқод билан пешвоз чиққан ансорлар-ёрдамчилар (улар пайғамбаримизга ва бошқа муҳожирларга ҳар бир ишда кўмак берганлари учун мана шу номга сазовор бўлганлар) ва уларнинг бағрикенгликлари, ўз манфаатларидан ўзгаларнинг манфаатини устун қўя олишлари таърифланди.

Хукамолардан Абу Зайднинг ғоят ибратли мана бу сўзи худди ўша ансорлар ҳақида айтилгандек: Балхлик бир йигит менга: «Ўзларингизнинг зуҳд-тақволарингиз ҳақида гапириб бергин», деган эди, мен айтдим: «Топсак еймиз, топмасак сабр қиламиз». Шунда у деди: «Бизда Балхнинг итлари шундай қилишади, биз эса топмасак сабр қиламиз, топсак ўзимиздан муҳтожроқларга берамиз».

10. Улардан кейин (дунёга) келган зотлар айтурлар: «Парвардигоро, Ўзинг бизларни ва бизлардан илгари иймон билан ўтган зотларни мағфират қилгин ва қалбларимизда иймон келтирган зотлар учун бирон ғиллиғаш қил-

магин. Парвардигоро, албатта Сен меҳрибон ва раҳмдирсан». 11. (Эй Муҳаммад), мунофиқ кимсалар ўзларининг аҳли китоблардан (яхудийлардан) бўлган кофир биродарларига: «Қасамки, агар сизлар (Мадинадан) қувиб чиқарилсангизлар, албатта бизлар ҳам сизлар билан бирга чиқиб кетурмиз ва сизлар (га қарши урушиш) тўғрисида ҳеч қачон бирон кимсага итоат этмасмиз. Агар сизларга қарши жанг қилинса, албатта бизлар сизларга ёрдам берурмиз», дейишларини кўрмадингизми? Оллоҳ гувоҳлик берурки, улар, шак-шубҳасиз, ёлғончидирлар. 12. Қасамки, агар (яхудийлар ўз диёрларидан) қувиб чиқарилсалар, (мунофиқлар) улар билан бирга чиқиб кетмаслар, агар (яхудийларга қарши) жанг қилинса, (мунофиқлар) уларга ёрдам ҳам бермаслар ва агар (фаразан) ёрдам берсалар ҳам албатта яхудийлар (мўминлар томонидан мағлуб қилинишиб) ортларига қараб қочурлар ва кейин уларга бирон ёрдам берилмас. 13. (Эй мўминлар), аниқки, сизлар (мунофиқларнинг) дилларида Оллоҳдан кўра кўрқинчлироқдирсизлар. Бунга сабаб, улар (Оллоҳнинг қудратини) англамайдиган қавм эканликларидир. 14. Улар (мунофиқ ва яхудийлар) бирлашган ҳолларида сизлар билан фақат қалъа-қўрғонли кишлоқлар ичида (беркиниб) ёки деворлар ортидангина жанг қила олурлар, (яъни, ҳеч қачон сизларга қарши очик жангга чиқа олмаслар). Улар ўз ўрталарида кучли-қувватлидирлар (яъни, жанг-жадал бўлмасдан туриб ўзаро кучли-қудратли эканликлари ҳақида лоф ураверадилар, аммо жанг пайтида ожиз-қўрқокдирлар. Оғизларидаги сўзларидан) уларни бир деб ҳисоблайсиз-у, (аммо) диллари хилма-хилдир. Бунга сабаб, уларнинг ақлсиз қавм эканликларидир. 15. (Улар) худди ўзларидан озгина олдин ўтган, ўз қилмишларининг зиёнини тотган кимсаларнинг (яъни, Бадр жангида ёнгилиб, шарманда бўлган мушрикларнинг) ўхшашидирлар. Улар учун (охиратда ҳам) аламли азоб бордир. 16. (Яхудийларни мўминларга қаршилик қилишга гиж-гижлаётган мунофиқлар) худди шайтоннинг ўхшашидирлар. Эсланг, у инсонга «Кофир бўл», деган эди. Энда қачонки (инсон) кофир бўлгач, (шайтон унга?) «Албатта мен сендан безорман. Зеро мен барча оламлар Парвардигори бўлмиш Оллоҳдан кўрқурман», деди. 17. Бас, иккисининг (шайтон ва унинг сўзига кириб кофир бўлган инсоннинг) оқибати дўзахга кириб, унга мангу қолишлари бўлди. Золим кимсаларнинг жазоси шудир! 18. Эй мўминлар, Оллоҳдан кўрқинглар ва (ҳар бир) жон эрта (Қиёмат куни) учун нимани (яъни, қандай эзгу амални) тақдим этганига қарасин! Оллоҳдан кўрқинглар)! Албатта, Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир. 19. Сизлар Оллоҳни унутиб қўйган (яъни, У зотнинг амр-фармонларига итоат этмаган) бас, (шундан кейин Оллоҳ) уларга ўзларини ҳам унуттириб қўйган (яъни, ўзларига охиратда фойда берадиган амаллар қилишдан юз ўгиртириб қўйган) кимсалар каби бўлмангиз! Ана ўшалар фосик-итоатсиз кимсалардир! 20. Дўзах эгалари билан жаннат эгалари баробар бўлмас. Жаннат эгалари (бахт-саодатга) эришгувчи зотлардир. 21. Агар Биз ушбу Қуръонни бирон тоғга нозил қилганимизда, албатта сиз у (тоғ)ни Оллоҳнинг кўркувидан эгилиб ёрилиб кетган ҳолида кўрган бўлур эдингиз. (Лекин айрим инсонларнинг диллари тоғнинг тошидан ҳам қаттиқроқ бўлган сабабли уларга Қуръон оятлари ҳам таъсир қилмас.) Биз бу мисолларни одамлар учун, шояд улар тафаккур қилсалар, деб келтирмоқдамиз. 22. У — Оллоҳ шундай зотдирки, ҳеч қандай илоҳ йўқ, фақат Унинг Ўзи бордир. (У) ғайб ва шаҳодатни (яъни, яширин ва ошкора нарсаларни) билгувчидир. У меҳрибон ва раҳмдир. 23. У — Оллоҳ шундай зотдирки, ҳеч қандай, илоҳ йўқ, фақат Унинг Ўзи бордир. У (ёлғиз) подшоҳдир, (барча айб-нуксондан) покдир-саломатдир. (Ўзи хоҳлаган бандаларини дунё бало-офатлари ва охират азобидан) омон қилгувчидир, (бандаларнинг амалларини) кўриб-қузатиб тургувчидир, қудрат соҳибидир, бўйинсундиргувчидир, (танҳо) кибр эгасидир. Оллоҳ уларнинг (мушрикларнинг) ширкларидан покдир. 24. У — Оллоҳ яратгувчидир, (йўқдан) бор қилгувчидир, (барча нарсага) сурат-шакл бергувчидир. Унинг гўзал исмлари бордир. Осмонлар ва Ердаги бор нарса унга тасбеҳ айтур. У қудрат ва ҳикмат соҳибидир.



Бу сура ҳам Мадинада нозил қилинган бўлиб, ўн уч оятдир.

У мўминларга Оллоҳнинг ҳам, ўзларининг ҳам душманлари бўлган мушриклар билан дўстлашмасликни буюриш билан бошланиб, сўнгра бу ҳақда Иброҳим алайҳи-с-салом ва у зотнинг тобелари тарихида ибрат олса арзийдиган гўзал намуна борлиги таъкидланади ва шу билан бирга, сура давомида мусулмонларга қарши урушмаётган ҳамда уларнинг зиёнларига ўзгалар билан тил бириктирмаётган ғайридинлар билан яхши алоқа-муомала тузиш дуруст эканлиги ҳам маълум қилинади.

Бу сурада мўминларга мушрикларнинг қўлларидан кочиб, Мадинага ҳижрат қилиб келган ва ўзларининг мўмина эканликларини билдирган аёлларнинг иймонларини имтиҳон қилиб кўриш буюрилади. Суранинг «Мумтаҳана» — «Имтиҳон қилингувчи аёл», деб номланишининг боиси шудир.

Сура мўминларни Оллоҳ таолонинг ғазабига дучор бўлган мушриклар билан дўст бўлмасликка тақроран даъват қилиш билан хотима топади.

**Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.**

**1. Эй мўминлар, Менинг душманим ва сизларнинг душманларингиз (бўлган мушриклар)ни дўст тутманглар! Сизлар уларга дўстлик (ҳақида хат-хабар) юборурсизлар, ҳолбуки улар сизларга келган Ҳақ (дин ва Куръон)га кофир бўлгандирлар! Улар пайғамбарни ҳам, сизларни ҳам Парвардигорларингиз бўлмиш Оллоҳга иймон келтирганларингиз сабабли (ўз диёрларингиздан) ҳайдаб чиқармоқдалар-ку! Агар сизлар Менинг йўлимда жиҳод қилиш учун ва Менинг розилигимни истаб чиққан бўлсангизлар (у ҳолда мушрик-кофир кимсаларни дўст тутманглар)! Сизлар уларга пинҳона дўстлик қилмоқдасизлар! Ҳолбуки, Мен сизлар яширган нарсани ҳам, ошқор қилган нарсани ҳам жуда яхши билгувчидирман! Сизлардан ким шу (иш)ни қилса, бас, аниқки, у тўғри йўлдан озибди!**

*Изоҳ: Ушбу оятнинг нозил қилинишига қуйидаги воқеа сабаб бўлган: Пайғамбар алайҳи-с-салом Маккани фатҳ этиш учун тайёргарлик кўриб юрган кезларида муҳожир саҳобалардан Хотиб ибн аби Булға бу ҳақда Макка зодагонларига хат ёзиб, уларга қарши урушга ҳозирлик кўриляётганининг хабарини беради ва уни ўша тарафга кетаётган бир аёлдан бериб юборади. Шунда Жаброил фаришта келтирган ваҳй орқали бу хуфёна ҳаракат расулуллоҳга маълум бўлади ва у зот ҳазрати Алини яна икки саҳоба билан ўша аёлнинг изидан юбордилар. Улар аёлни пайғамбаримиз айтган Мадина яқинидаги Равзахоҳ деган жойдан топиб, ундан хатни беришини талаб қилганларида, у аввал тонади, лекин кейин, элчиларнинг дўқ-пўписаларидан сўнг сочларининг орасидан чиқариб беради. Хат қўлларига келиб теккач, пайғамбар алайҳи-с-салом Хотибни чақириб, ундан: «Бу қандай қилиқ?» деб сўраганларида, у шундай жавоб қилади: «Ё расулуллоҳ, мен Исломга кирганимдан буён диндан қайтган ҳам эмасман, сизга хиёнат қилган ҳам эмасман. Лекин мен ҳижрат қилиб чиқар эканман, бола-чақаларим Маккада қолгандир. Бошқа муҳожирларнинг Маккада қолиб кетган бола-чақа ва мол-мулкларини ўз ҳимояси остига оладиган қариндош-уруғлари бор, аммо менинг Маккада бирон ҳимоячим йўқдир. Шу сабабдан мана бу хатим Макка зодагонларининг қўлларига бориб тегса, улар аҳли оиламга ҳомийлик қилишар, деб ўйлаган эдим.*

Мен бу хатни динимизга бирон зиён етказиш учун ёзган эмасман». Бу ҳолни кўрган Умар: «Ё расулulloҳ, руҳсат беринг, бу мунофиқнинг бошини танасидан жудо қилай», деганида пайғамбаримиз шундай дейдилар: «Йўқ, у «Бадр»га гувоҳ бўлган (яъни, мусулмонлар ҳали жуда озчилик ва ночор ҳолатдалик пайтларида, улар билан бирга Бадр жангида кофирларга қарши жанг қилган). Сен қаердан билурсан, эй Умар, эҳтимол, Оллоҳ таоло Бадр жангида иштирок этган мусулмонларнинг барча қилган ва қиладиган гуноҳларини мағфират қилиб юборгандир», дейди.

Мана шу пайтда юқоридаги ояти карима нозил бўлди.

2. (Эй мўминлар), агар улар (мушриклар) сизларга зафар топсалар душманларингиз бўлурлар ва сизларга қўл ва тилларини ёмонлик билан чўзурлар (яъни, сизларни ўлдирурлар, ҳакоратлар қилурлар). Улар сизларнинг яна кофир бўлишларингизни истарлар. 3. (Қиёмат кунида) сизларга қариндошуруғларингиз ҳам, бола-чақаларингиз ҳам ҳаргиз фойда бермас! Қиёмат кунида (Оллоҳ) ўрталарингизни ажратиб қўюр. (Бас, нечун ўша уруғ-авлодингизни химоя қилиш учун Оллоҳга гуноҳкор бўлмокдасизлар?! Оллоҳ қилаётган амалларингизни кўриб тургувчидир. 4. Сизлар учун Иброҳим ва у билан бирга бўлган кишиларда (уларнинг кофирларга қилган муносабатларида) гўзал намуна бордир. Эслангиз, улар ўз қавмларига: «дарҳақиқат, бизлар сизлардан ва сизлар Оллоҳни қўйиб ибодат қилаётган бутларингиздан безормиз. Бизлар сизлар (ишониб, ибодат қилаётган бут-санамлар)ни инкор этдик. Токи сизлар ёлғиз Оллоҳга иймон келтиргунларингизча сизлар билан бизнинг ўртамизда мангу адоват ва ёмон кўриш зоҳирдир», дедилар. Фақат Иброҳим ўз (ининг кофир бўлган) отасига: «Албатта мен (Оллоҳдан) сен учун мағфират сўрайман, (лекин) сенга Оллоҳ томонидан бўладиган бирон нарсани (азобни қайтаришга) молик эмасман», (деган сўзларигина сизларга намуна бўлмасин)!

Изоҳ: Иброҳим алайҳи-с-салом оталарининг иймонга келишидан умидвор бўлиб, унга Оллоҳ таолодан мағфират сўраш ҳақида ваъда қилган эдилар. Аммо унинг иймонга келмаслиги аниқ бўлгач, Иброҳим пайғамбар ундан юз ўйирганлар. Бу ҳақда «Тавба» сурасининг 114-оятида баён қилингандир.

(Иброҳим ва у билан бирга бўлган мўминлар яна шундай дуо қилган эдилар): «Парвардигоро, ёлғиз Узинга таваккул қилдик ва Узинга инобат-тавба қилдик. Ёлғиз сенгагина қайтишимиз бордир. 5. Парвардигоро, бизларни бу кофир бўлган кимсаларга мафтун-алдангувчи қилиб қўймагин, бизларни (нг гуноҳларимизни) мағфират қилгин. Парвардигоро, албатта, Сен Узинг қудрат ва ҳикмат соҳибидирсан. 6. Дарҳақиқат, сизлар учун — Оллоҳ ва охират Кунидан умидвор бўлган кишилар учун уларда (Иброҳим пайғамбар ва у зот билан бирга бўлган мўминларнинг тутган йўлларида) гўзал намуна бордир. Ким (Исломдан ва мана шу панд-насихатлардан) юз ўгириб кетса, у ҳолда албатта Оллоҳ (ундай кимсалардан) беҳожат ва мактовга лойиқ зотдир. 7. Эҳтимол, Оллоҳ сизлар билан (Макка кофирлари орасидаги) сизлар душманлашиб юрган кимсалар ўртасида — (уларни ҳам иймон ва Исломга муваффақ қилиш билан) — бир дўстликни пайдо қилиб қўяр. Оллоҳ (барча ишга) қодирдир. Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир. 8. Оллоҳ сизларнинг дилларингиз тўғрисида сизлар билан урушмаган ва сизларни ўз диёрларингиздан ҳайдаб чиқармаган кимсалардан — уларга яхшилик қилишларингиздан ва уларга адолатли бўлишларингиздан қайтармас. Оллоҳ адолат қилгувчиларни севар. 9. Оллоҳ сизларни фақат динларингиз тўғрисида сизлар билан урушган ва сизларни ўз диёрларингиздан ҳайдаб чиқарган ҳамда сизларни ҳайдаб чиқаришда бир-бирларига ёрдамлашган кимсалардан — улар билан дўстлашишларингиздан қайтаригу. Кимки улар билан дўстлашса, бас, ана ўшалар золим кимсаларнинг ўзидир. 10. Эй мўминлар, қачон сизларга (Макка кофирларининг қўл остида қолган) мўминлар ҳижрат қилиб келсалар, сизлар улар (нинг иймонлари)ни имтиҳон қилиб кўринглар (яъни, улар ўз эрларини ёмон кўриб ёки сизлардан биронтангизга ишқи тушиб қолгани учун эмас, балки фақат дини Ислом учун ҳижрат қилганлари ҳақида сизларга қасам ичсинлар). Оллоҳ уларнинг (дилларидаги) иймонларини (ҳам) жуда яхши билгувчидир. — Бас, агар сизлар уларнинг (ҳақиқий) мўмина эканликларини билсангизлар, у ҳолда уларни кофирларга қайтарманглар! — У (мўмина)лар (кофирлар) учун ҳалол эмас ва у (кофир)лар (мўминалар) учун ҳалол эмасдир, — ва

уларга (яъни, сизларнинг олдингизда қолган мўминаларнинг Маккада қолган кофир эрларига мана шу хотинлари учун) сарфланган маҳрларини (кайтариб) беринглар. Қачон сизлар у (мўмина)ларнинг эрларига маҳрларини берсангизлар, сизларга уларни никоҳларингизга олишда бирон гуноҳ йўқдир. (Шунингдек) сизлар ҳам кофирларнинг билак-қўлларидан ушламанглар (яъни, сизларнинг хотинларингиз кофира бўлган ҳолларида кофирлар билан қолишни истаса, сизлар уларнинг йўлларини тўсиб никоҳларингизда сакламанглар, балки уларга уйланмоқчи бўлган кофирлардан) ўзларингиз сарфлаган маҳрни талаб қилинглар ва улар ҳам (ўзларининг никоҳидан чиққан ва мусулмонларнинг олдига ҳижрат қилиб кетган мўминаларга) сарфлаган маҳрларини уларга уйланмоқчи бўлган мўминалардан талаб қилсинлар. Бу Оллоҳнинг ҳукмидир. У сизларнинг ўртангизда ҳукм қилур. Оллоҳ билгувчи ва ҳикмат соҳибидир. 11. Агар жуфтларингиздан биронтаси кофирлар томонига ўтиб кетса-ю (аммо улар ўша хотин учун берилган маҳрни унинг эрига қайтариб бермасалар), сўнг сизлар ўч олсангизлар (яъни, у кофирлар билан уришиб ғалаба қилсангизлар ва ўлжалар олсангизлар) у ҳолда (ўша ўлжалардан) жуфтлари (кофирлар томонга ўтиб) кетган кишиларга улар сарфлаган миқдорини беринглар! Ва ўзларингиз иймон келтиргувчи бўлган — Оллоҳдан кўрқинглар! 12. Эй пайғамбар, қачон сизнинг олдингизга мўминалар келишиб, сизга ўзларининг Оллоҳга бирон нарсани шерик қилмасликларига, ўғирлик қилмасликларига, зино қилмасликларига, (камбағаллик ёки шарманда бўлишдан кўрқиб) ўз болаларини ўлдирмасликларига ва қўл-оёқлари ўртасида тўқиб оладиган бўҳтонни қилмасликларига (яъни, фарзандсизлик сабабли ўз эрларидан ажралиб қолмаслик учун бирон ташландик болани топиб, гўё у қўл-оёқлари ўртасидан чиққандек, ўзлари тукқандек эрларига «Мана шу бола сендан бўлди», деб бўҳтон қилмасликка) ҳамда бирон яхши ишда сизга итоатсизлик қилмасликларига қасамёд этсалар, сиз уларнинг қасамёдларини қабул қилинг ва улар учун Оллоҳдан мағфират сўранг! Албатта Оллоҳ мағфиратли, меҳрибондир. 13. Эй мўминлар, Оллоҳнинг ғазабига дучор бўлган қавм билан дўст бўлманглар! Худди барча кофирлар қабр эгалари (яъни, ўликларнинг қайта тирилишларидан) ноумид бўлганларидек, уларнинг ҳам охиратдан умидлари узилгандир.



Мадинада нозил қилинган бу сура ун тўрт оятдир.

У дастлаб Оллоҳ таолога тасбеҳ айтилганидан сўнг мўминларга берган ваъдаларининг устидан чиқишлари лозим эканлигини уқтириш билан бошланади.

Сўнгра Тангри таоло ўзининг йўлида саф бўлиб курашадиган кишиларни сўйиши таъкидланадики, суранинг «Саф» деб номланишига шу сабабдир.

Бу сурада Мусо ва Исо пайғамбарларнинг Бани Исроил қавми томонидан кўрган озор-азиятлари ҳам зикр қилингандир.

Сура мўминларга Оллоҳ ва Унинг пайғамбари Муҳаммад алайҳи-с-саломга иймон келтирганларидан кейинги энг нажотбахш амал Оллоҳ йўлида молу жонлари билан жиҳод қилишлари эканлигини уқтириб, уларни Тангри таолонинг ёрдамчилари бўлишга даъват қилиш билан якунланади.



Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Осмонлардаги ва Ердаги бор нарса Оллоҳга тасбеҳ айтди. У қудрат ва ҳикмат соҳибидир. 2. Эй мўминлар, сизлар нега ўзларингиз қилмайдиган нарсани (қиламиз деб) айтурсизлар?! 3. Сизларнинг ўзларингиз қилмайдиган ишни (қиламиз деб) айтишларингиз Оллоҳ наздида ўта манфур (ишдир).

*И з о ҳ:* Бу икки оят айрим саҳобалар ўзларича: «Оллоҳ таолога энг суюкли бўлган ишни билсак эди, албатта ўша амални қилган бўлур эдик», деб юришиб, сўнгра ўша суюкли амал Оллоҳ йўлида жиҳод қилиш эканлиги ҳақида оят нозил бўлгач, уларнинг баъзи бирлари сусткашлик қилганларида нозил бўлгандир.

4. Албатта, Оллоҳ Ўзининг йўлида гўё туташ бинолардек бир сафга тизилган ҳолларида жиҳод қиладиган зотларни севар. 5. Эсланг, Мусо ўз қавмига: «Эй қавмим, нега сизлар мен Оллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбари эканлигимни билган ҳолларингизда менга озор берурсизлар?!» деган эди. Бас, қачонки улар (Ҳақ йўлидан) оғишгач, Оллоҳ уларнинг дилларини (Ҳидоятдан) оғдириб қўйди. (Зотан) Оллоҳ фосиқ-итоатсиз қавмни ҳидоят қилмас. 6. Эсланг, Исо бинни Марям: «Эй Бани Исроил, албатта мен Оллоҳнинг сизларга (юборган) пайғамбаридирман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлагувчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчи бўлган ҳолда (юборилдим)», деган эди. Бас, қачонки (Исо) уларга (Ўзининг ҳақ пайғамбар эканлигига) аниқ-равшан ҳужжат мўъжизалар келтиргач, улар: «Бу очик сеҳр», дедилар.

*И з о ҳ:* Ушбу икки оят пайғамбар алайҳи-с-саломнинг салафлари ҳаётидан келтирилган лавҳалар бўлиб, улар ҳам ўз қавмлари томонидан азият тортиб, ёлғончи қилинганлари баён этилди ва бу билан Тангри таоло Ўзининг сўнги пайғамбарини кофирлар томонидан етадиган озорларга ўз салафлари каби сабр-тоқат қилишга даъват этди. Кейинги оятдаги Аҳмад — пайғамбарининг исмлари бўлиб, Муҳаммад сўзи билан бир ўзакдан чиққандир. У ўзак «Ҳамд-мақтанмоқ» калимаси бўлиб, Аҳмад — Парвардигорга кўп ва хўб ҳамд айтгувчи маъносини ифодаласа, Муҳаммад — дунё ва охиратда мақтовга сазовор бўлгувчи деган мазмунда келади.

7. Ўзи Исломга даъват қилинаётган ҳолида (у даъватни қабул қилиш ўрнига) Оллоҳ шаънига («У зотнинг боласи бор, шериклари ҳам бор», деб, ёки Оллоҳнинг оят-мўъжизаларини «Бу сеҳр», деб) ёлғон тўкиган кимсадан ҳам золимроқ ким бор?! Оллоҳ бундай золим қавмни ҳидоят қилмас! 8. Улар Оллоҳнинг нурини (яъни, Исломни) оғизлари (яъни, беҳуда гаплари) билан ўчирмоқчи бўлурлар. Оллоҳ эса, гарчи кофирлар истамасалар-да, Ўз нурини (яъни, динини) тўла (хар тарафга) ёйгувчидир. 9. У (Оллоҳ) Ўз пайғамбарини ҳидоят ва ҳақ дин билан — гарчи мушриклар истамасалар-да — барча динларга ғолиб қилиш учун юборган зотдир. 10. Эй мўминлар, сизларга аламли азобдан нажот берадиган бир «тижорат»ни кўрсатайми? 11. (Ўша «тижорат» мана будир) — Оллоҳ ва Унинг пайғамбарига иймон келтирурсизлар ва Оллоҳ йўлида мол ва жонларингиз билан жиҳод қилурсизлар. Мана шу, агар билсангизлар, ўзларингиз учун энг яхши (иш)дир. 12. (Агар шундай қилсангизлар, Оллоҳ) сизларнинг гуноҳларингизни мағфират қилур ҳамда сизларни остидан дарёлар оқиб турадиган жаннатларга ва абадий жаннатлардаги покиза масканларга киритур. Бу эса улуғ бахтдир. 13. Ва (Оллоҳ сизларга) яна бошқа сизлар суядиган (бир неъматни ҳам берурки, у) Оллоҳ томонидан бўлган ғалаба ва яқин (да рўй бергўвчи Макка) фатҳидир. (Эй, Муҳаммад), мўминларга (мана шу) хушхабарни етказинг! 14. Эй мўминлар, сизлар ҳам ҳудди (хаворийлар каби) Оллоҳнинг ёрдамчилари бўлингиз! — Исо бинни Марям хаворийларга: «Оллоҳга (яъни, Унинг динига даъват қилишимда) ким менинг ёрдамчим бўлур?» деганида, хаворийлар айтдилар: «Биз Оллоҳнинг (динига) ёрдам бергувчилармиз». Бас, Бани Исроилдан бир тоифа (одамлар Исога) иймон келтирди ва бир тоифа кофир бўлди. Бас, Биз иймон келтирган зотларни душманларидан кучли қилиб, улар (кофирлар устига) ғолиб бўлиб қолдилар.



Бу сура ҳам Мадина сураларидан бўлиб, ўн бир оятдан таникил топгандир. Сура инсониятни жаҳолат — билимсизлик ботқоғидан чиқариб, уларга Қуръон таълимотини етказиш учун Муҳаммад алайҳи-с-саломни пайғамбар қилиб юборган Оллоҳ таолога тасбеҳ айтиб, У зотни барча айбу нуксондан поклаш билан бошланади.

Шунингдек, бу сурада ўзларига ато этилган Таврот кўрсатмаларига амал қилмаган яҳудийларни устларига китоб юкланган эшакларга ташбеҳ қилиниб, уларнинг золим қавм эканликлари таъкидланади.

Сўнгра Жумъа намозининг аҳкомлари баён қилиниб, мўминларни ҳаёти-дунё матоларига учмасдан Оллоҳ таоло хузуридаги ажр-мукофот учун амал қилишга даъват этилади.

**Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.**

1. Осмонлардаги ва Ердаги бор нарса (ёлғиз) подшоҳ, (барча айб-нуксондан) пок, қудрат ва ҳикмат соҳиби бўлган Оллоҳга тасбеҳ айтур. 2. У (Оллоҳ) омиёлар (яъни, аҳли китоб бўлмаган илмсиз кишилар) орасига ўзларидан бўлган, уларга (Қуръон) оятларини тиловат қиладиган, уларни (ширк ва жаҳолатдан) поклайдиган ҳамда уларга Китоб — Қуръон ва Ҳикмат — Ҳадиси-ни ўргатадиган бир пайғамбарни (яъни, Муҳаммад алайҳи-с-саломни) юборган зотдир. Шак-шубҳасиз, улар (ўзларига пайғамбар қилишидан) илгарича очик залолатда эдилар. 3. (Оллоҳ бу пайғамбарни) яна улардан бошқаларга — уларга ета олмаган (энди дунёда келадиган барча инсонларга ҳам юборгандир). У қудрат ва ҳикмат соҳибидир. 4. Бу (яъни, барча инсониятга пайғамбар бўлиш) Оллоҳнинг фазлу марҳамати бўлиб, Ўзи хоҳлаган кишиларга берур. Оллоҳ улуг фазлу марҳамат соҳибидир. 5. Таврот юкланган — берилган, сўнгра уни кўтара олмаган (яъни, унинг кўрсатмаларига амал қилмаган) кимсалар (яҳудийлар) худди китобларни кўтариб келаётган эшакка ўхшайди (яъни, унинг вазминлигидан чарчаб-толадилар-у, аммо у Китобнинг ичидаги нарсалардан фойдаланмайдилар). Оллоҳнинг оятларини ёлгон деган қавмнинг мисоли нақадар ёмондир. Оллоҳ бундай золим қавмни ҳидоят қилмас! 6. (Эй Муҳаммад), айтинг: «Эй яҳудийлар, агар сизлар (бошқа) одамларни эмас, фақат ўзларингизни Оллоҳнинг дўстлари деб даъво қилсангизлар — агар (мана шу даъволарингизда) ростгўй бўлсангизлар — ўлимни орзу қилинглар-чи?» 7. Улар кўллари (яъни, ўзлари) қилиб қўйган ишлари (яъни, Тавротда ҳақ пайғамбар эканлиги зикр қилинган Муҳаммад алайҳи-с-саломни ёлгончи қилганлари) сабабли ҳеч қачон (ўлимни) орзу қила олмаслар. Оллоҳ золим кимсаларни билгувчидир. 8. Айтинг: «Сизлар қочаётган бу ўлим, албатта сизларга йўлиқувчидир. Сўнгра сизлар ғайбу шаҳодатни (яъни, барча яширин ва ошкорга нарса-амалларни) билгувчи (Оллоҳ)га қайтариурсизлар. Бас, У зот сизларга қилиб ўтган амалларингизнинг хабарини берур!» 9. Эй мўминлар, қачон Жумъа кунидаги намозга чорланса (яъни, азон айтилса), дарҳол Оллоҳнинг зикрига боринглар ва олди-сотдини тарк қилинглар! Агар биладиган бўлсангизлар, мана шу (яъни, Оллоҳнинг зикрига — Жумъа намозини ўқишга шошилиш) ўзларингиз учун яхшироқдир. 10. Энди қачон намоз адо қилинган, ерга тарқалиб, Оллоҳнинг фазлу марҳаматидан (ризку рўз) истайверинглар. Оллоҳни кўп зикр қилингларки, шояд нажот

топурсизлар. 11. (Эй Мухаммад), қачон улар бирон тижоратни ёки ўйин-кулгини кўриб қолсалар, ўшанга қараб сочилиб-тарқалиб кетурлар ва сизни (минбарда) тик турган ҳолингизда тарк килурлар.

*И з о ҳ:* Ривоят қилинишича, бир жумъа кунда пайғамбар алайҳи-с-салом минбарда хутба — ваъз айтиб турганларида Мадинага савдогарлар карвони кириб келади. Шунда айрим саҳобалар расулуллоҳни минбарда қолдириб савдо-сотиқ қилиш учун карвон томонга югуришиганида мусулмонларга танбеҳ бўлиб ушбу оят нозил қилинади. Оят давомида дунёнинг фоний матоларидан Оллоҳ таоло мўминларга охиратда ато этадиган нарсалар яхшироқ эканлиги таъкидланади.

**Айтинг:** «Оллоҳ ҳузурдаги нарса (иймон ва яхши амаллар учун бериладиган ажр-мукофот) ўйин-кулгидан ҳам, тижоратдан ҳам яхшироқдир! Оллоҳ ризқ бергувчиларнинг яхшироғидир!



Ўн бир оятдан иборат бўлган бу сура Мадинада нозил қилингандир.

«Мунофиқун» — «Мунофиқлар» деб номланган бу сура уларнинг кирди-корларини — тубан ахлоқларини, ярамас сифатларини, тиллари билан диллари бошқа-бошқа эканлигини ва ниҳоят, улар устларига Ислому тўннини кийиб олишиб, одамларни Исломдан тўсишларини фош этади.

Сура ниҳоясида мўминларни дунё зийнатларига алданиб қолмасликка ва бошларига ўлим келиб қолишидан илгари Оллоҳ таоло уларга ато этган нарсалардан инфок-эхсон қилишга буюрилади.

**Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.**

1. (Эй Мухаммад), қачон мунофиқлар сизнинг олдингизга келсалар: «Гувоҳлик берамизки, сиз, шак-шубҳасиз, Оллоҳнинг пайғамбаридирсиз», дерлар. Оллоҳ, дарҳақиқат, сиз Ўзининг пайғамбари эканлигингизни билур, яна Оллоҳ у мунофиқларнинг, шак-шубҳасиз, ёлғончи эканликларига ҳам гувоҳлик берур.

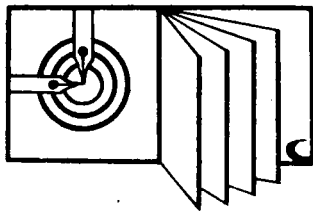
*И з о ҳ:* Яъни, мунофиқлар Мухаммад алайҳи-с-саломнинг ҳақ пайғамбар эканликларига чин дилдан иймон келтирганлари йўқ, балки фақат тилларидагина гувоҳлик бердилар, демак гувоҳликлари ёлғон гувоҳликдир.

2. Улар ўзларининг (мусулмон эканликлари ҳақида ичган ёлғон) қасамларини қалқон қилишиб олиб, (одамларни) Оллоҳнинг йўлидан тўсдилар! Уларнинг қилгувчи бўлган амаллари нақадар ёмондир! 3. Бунга сабаб уларнинг (тилларида) иймон келтириб, сўнгра (дилларида) кофир бўлганларидир. Бас, уларнинг диллари муҳраб кўйилди. Энди улар (иймоннинг ҳақиқатини) англай олмаслар! 4. Қачон сиз уларга боксангиз, уларнинг жисмлари (кўри-нишлари, кийган кийимлари) сизни ҳайратга солур, сўзлаганларида эса сўзларига (оҳангдор, фасоҳатли бўлгани учун берилиб) қулоқ солурсиз. (Лекин уларнинг диллари иймон ва яхшиликдан ҳоли бўлгани учун) улар гўё (деворга) йўлаб кўйилган (чирик) ёғочларга ўхшайдилар. Улар (юраксизликлари сабабли) ҳар бир кичкирик — овозни устларига (тушаётган бирон бало-офат деб) гумон қиладилар. Улар душмандирлар. Бас, улардан эҳтиёт бўлинг! Уларни Оллоҳ лаънатлагай! Қандай адашмоқдалар-а! 5. Қачон уларга: «Келинглар, Оллоҳнинг пайғамбари сизлар учун мағфират сўрар», дейилса, албатта улар бошларини буриб кетурлар ва уларнинг кибр-ҳаво қилган ҳолларида юз ўгиришларини кўрурсиз.

Изоҳ: Ушбу ва қуйидаги оятлар мунофиқлар бошлиғи Абдуллоҳ ибн Салул ҳақида нозил бўлгандир. Воқеа бундай бўлган: Пайғамбар алайҳи-с-салом саҳобалари билан Банул — Мусталаҳ қабиласига қарши жанг қилиб ғалаба қозонганларидан сўнг Мадинага қайтаётганларида бир мунофиқ кимса муҳожир мусулмонлардан бири билан сув таллашиб жанжаллашиб қоладилар. Шу пайт ўша ерда бўлган Абдуллоҳ ибн Салул ҳалиги муҳожир ва умуман барча муҳожир мусулмонлар ҳақида ножўя сўзлар айтиб, уларни ҳақорат қилади ва ўз қавмига қараб: «Бу келгиндиларга (яъни, муҳожирларга) ёрдам ва хайр-саховат қилманглар, токи улар Муҳаммадни ташлаб ўз юртларига қайтиб кетсинлар. Хали Мадинага қайтганимизда, албатта кучлилар (яъни, бизлар) кучсизларни (яъни, мусулмонларни) Мадинадан қувиб чиқарурмиз», дейди. Аммо кейинроқ, пайғамбар алайҳи-с-салом бу воқеадан хабардор бўлгач, ундан: «Сен шу гапларни айтдингми?» деб сўраганларида эса у қасам ичиб айтган сўзларидан тонади ва ёлғон қасамни қалқон қилиб олади. Энди, у ва унинг ҳамтовоқлари ҳақида оятлар нозил бўлгач, айрим кишилар унга: «Эй Абдуллоҳ, сенинг хусусингда қаттиқ оятлар тушди, сен расулуллоҳнинг ҳузурларига бориб узр сўрагин, у киши сенинг гуноҳларингни мағфират қилишини сўраб Оллоҳ таолога дуо қилсинлар, шояд Оллоҳ мағфират қилса», дейишганида, у бундан бош тортади ва: «Сизлар иймон келтир, дединглар, иймон келтирдим, молингни закотини бер, дединглар, закот бердим, энди бир камим бориб Муҳаммадга сажда қилиш қолувди», деб жавоб беради. Шунда юқоридаги оят нозил бўлади ва навбатдаги оятда эса ундай мунофиқ кимсалар ҳақида қилинган ҳеч қандай дуо-илтижо ижобат бўлмаслиги уқтирилади.

6. (Эй Муҳаммад), сиз улар учун мағфират сўрадингизми, ёки мағфират сўрамадингизми уларга баробардир — Оллоҳ уларни ҳаргиз мағфират қилмас! Албатта Оллоҳ бундай фосиқ-итоатсиз қавмни ҳидоят қилмас! 7. Улар (ўзларининг тобеларига): «Оллоҳнинг пайғамбари ҳузурдаги кишиларга инфоқ-эҳсон қилманглар, токи улар тарқалиб кетсинлар», дейдиган кимсалардир. Ҳолбуки, осмонлар ва Ер хазиналари ёлғиз Оллоҳникидир. Лекин мунофиқлар (буни) англамаслар. 8. Улар: «Қасамки, агар Мадинага қайтсак, албатта кучлилар кучсизларни ундан қувиб чиқарур», дерлар. Ҳолбуки, куч-қудрат Оллоҳники, Унинг пайғамбариники ва мўминларникидир. Лекин мунофиқлар (буни) билмаслар. 9. Эй мўминлар, на мол-дунёларингиз ва на бола-чақаларингиз сизларни Оллоҳнинг зикридан (яъни, Оллоҳга ибодат қилишдан) юз ўгиртириб қўямасин! Кимки шундай қилса, бас, ана ўшалар зиён кўргувчи кимсалардир! 10. Сизларнинг (ҳар) бирингизга ўлим келиб, у: «Парвардигорим, мени озгина муддатга (хаётда) қолдирсанг, мен хайр-садақа қилиб, солиҳ (банда)лардан бўлсам», деб қолишидан илгари — Биз сизларга ризқ қилиб берган нарсалардан инфоқ-эҳсон қилингиз! 11. Оллоҳ бирон жонни ажали келган вақтида (вафот этдирмасдан) қолдирмас. Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардордир.

Давоми келгуси сонда



Муҳаммад Али

## ҚАЙТА ЯРАТИШ ЗАҲМАТИ

Ҳиндистон билан Ўзбекистон, Синд водийси билан Турон ёки Мовароуннаҳр ўртасидаги илмий-адабий алоқалар ҳақида ҳаяжонга тушмай гапириб бўлмайди. Бу икки қадимий диёр ўртасидаги боғланишлар, тижорат манзаралари жуда ранг-барангдир, зеро шундай бўлишига замин ҳам бор. Аввало, улар яқин, девор-дармиён қўшнидирлар, иқлиму табиатларида кўп ўхшашликлар мавжуд, қолаверса, ҳар иккиси ҳам муаззам Осиёнинг ардоқли фарзандлари саналадилар. Диёру элларни бир-бирлари билан боғлашда иқтисодий алоқалар қаторида маданиятлар катта ўрин тутди. Биз бу ерда, хусусан, адабиётни назарда тутаятирмиз. Адабиёт намуналари эса фақат таржима воситаси ила бир тил ватанидан иккинчи тил ватанига ўта олади. Дарвоқе, бундан қарийб минг йил муқаддам Абу Райҳон Беруний ўзининг «Ҳиндистон» китобида (бу асарнинг ёзилиши ҳам халқимизнинг Ҳиндистон халқи ва маданиятига бўлган ҳурмати белгисидир) машҳур «Панчатантра» ҳақида бундай ёзган эди: «Бизда «Қалила ва Димна» деб машҳур бўлган «Панчатантра» деган китобни имконият топиб таржима қилсам деган орзуим бор...<sup>1</sup> Демак, элларни, адабиётларни бир-бирларига таништиришда қайта яратиш санъати бўлган таржиманинг аҳамияти ниҳоятда буюк. Таржимашуносликнинг қиммати ҳам шундан келиб чиқиб белгиланади.

Шу йил август ойида Ўзбекистон Президенти ва ҳукумат делегацияси Ҳиндистонга сафар қилди. Бу муҳим аҳамиятга молик ҳодиса. Сафар чоғида маданий ҳамкорлик бўйича ҳам шартномалар тузилди. Хужжатлар, битимлар биринчи марта ўзбек тилида имзоланди, ўзбекча нусха ҳиндча, инглизча ва русча матн билан бир хил ҳуқуққа эга деб белгилаб қўйилди. Бу — ғуруримизга ғурур қўшади.

Халқимизнинг ҳинд халқи ҳаёти ва адабиётига бўлган қизиқиши ҳамisha юксак бўлган. Ҳиндистоннинг биринчи достони деб саналадиган «Рамаёна» эпосини таржима қилиш нияти ҳам шу туйфайли юзага келди.

«Рамаёна» эпосини, бошқа бир диний заминда, яъни ҳиндуизм тупроғида юз очган асарни ислом маданияти асосида яралган адабиёт боғига «кўчириб» келиш осон кечмади. Ҳиндуизмдаги ўттизу уч худо, Тримурти — олий тангрилар Бароҳим, Вишну, Шива... Олий тангриларнинг вазифалари: Бароҳим — дунёни яратувчи, Халлоқи Олам; Вишну — дунёни асрагувчи, нажоткор тангри; Шива — дунёни вайрон қилгувчи ва янгидан ҳаёт яратувчи... Вишнунинг ўн аватараси (тажассуми). Асардаги ўттизу уч худонинг ҳар бири ўзига хос сифатга эга. Исломда эса Оллоҳ, Бирубор. У 99 сифатга эга. Шу муносабат билан эпосдаги худолар сифатини ўзбекчада талқин этишдаги қийинчиликлар... Эпос қаҳрамонларининг тарихийлиги, афсонавийлиги; ҳарбий ислоҳлар таржимаси, жой ва қабилаларга доир атамалар; исм ва номларнинг ўзбек тили қондаларига риоя қилинган ҳолда олиниши, санскритча талаффузни ўзбекча сақлашга уриниши... Санскрит ва ўзбек тилларида урғу масаласи: санскритда урғу турли бўғинларда, ўзбекчада эса асосан охириги бўғинда келади. Бу таржимада исм, ном ва атамаларни талаффуз этишда мураккабликларни келтириб чиқаради...

Афдарилаётган асар — аслият заминига оид бўлган турли ўзига хос ислоҳлар таржимада шундоқ берилиши ва уларга изоҳлар илова қилиниши зарур. Натижада таржима тили учун номалар бўлган сўз ўқувчига тўла англашилари бўлади. Буюк Маҳмуд Кошғарийнинг тавсиясига кўра, ўзга тилдан ўз тилимизда бўлмаган сўзу иборалар олинади. Масалан, ашёлар, либослар, таомлар номлари ва ҳ. к. Аммо аллома, ўзимизда бор бўла туриб, ўзга тилдан худди шундай сўзнинг олиб кирилишига сира рўйхушлик билдирмайди. Яна бир жиҳати ҳам борки, таржимада руҳни бера билмоқ шарт. Маҳмуд Кошғарийнинг тавсияси, гарчи тилнинг умум масалаларига тегишли бўлса-да, уни бемалол таржима соҳасига ҳам татбиқ этиш мумкин.

Ҳинд асотирлари ичида турли-турфа воқеалар ва тиссоллар кўп. Улар неча минг йиллик маданий анъаналарни ўзида мужассам этган кўҳна адабиёт ёдгорликларида ўз ифодасини топган.

<sup>1</sup> Абу Райҳон Беруний. Ҳиндистон. Т., 1965, 130-бет.

Йиллар, асрлар ўтган сари қадимий ҳиндларнинг олам, борлиқ ҳақида тасаввурлари ўзгариб борган, янги назариялар туғилган, пайтлар келиб улар рад этилган ва х. к. Бу табиий жараёндир. Даставвал ҳиндларда худди юнонлардаги сингари ҳамма худоларнинг ҳукмрони бўлган, азалдан худо-ота тимсолига айланган Диёус — осмон худоси ажралиб чиққан. Юнонларда эса Зевс худди шундай мавқега эга эди. Биз Диёус ҳақида «Ригведа» саҳифаларида ўқиймиз. У ерда Диёус Ер маъбудаси Притхиви билан бирга Осмон ва Замин тимсолида, инсониятни барпо айлаган, бутун борлиқ-мавжудотнинг ижодкори, умум волидайн сифатида мадҳ этилади. Кейинроқ унинг ўрнини Варуна эгаллайди. Варунадан эса мартаба Индрага ўтади. Индра кўп қахрамонликлар кўрсади, кўлсиз-оёқсиз, тўқсон тўққиз қалқа бўлиб ўралиб ётадиган улкан аждаҳо Вритрани енгади... Сўнг Диёуснинг кўп фазилатларини ўзида мужассам этган янги худо Пражопати майдонга чиқади. Унинг ёнида, Брахман ақидаларида қуёш асотирилари билан боғлиқ Вишну ва Рудра (кейин у Шива номи билан машҳур бўлиб кетади) майдонга чиқади. Бу худолар Индрани четга суриб қўядилар. Қадимий худолар силсиласининг айрим вакиллари эса ҳатто унутилиб кетади. Бошқаларининг вазифалари ўзгаради. Ведалар даври тугаб, дostonлар даври бошланганда худолар доирасида ҳам катта ўзгаришларни кўраемиз. Ведалар даврининг охирида кўринган Пражопати ўрнини энди Халлоқи Олам Бароҳим эгаллайди. Вишну билан Шиванинг тимсоллари ҳам катта маҳобат касб этади. Индра гарчи ўтган «шон-шўҳратли даврлар» ҳурмати юзасидан «худолар подшоиси» деган номни сақлаб қолса ҳам, уқоридаги уч тангрига тобелик даражасига тушади. Дostonлар даврига, яъни «Махабхарата» ва «Рамайна» яратилган даврларга келиб, худолар ҳукмронлиги ҳинд асотириларида тўқис-туғал шаклланади. Натижада бугунги кунда маълум ва машҳур тасаввур — ўттиз уч яздондан иборат силсила юзага келади. Тримурти, яъни Бароҳим, Вишну ва Шива — уч тангри бирлиги тушунчаси шу пайтда пайдо бўлади. Гарчи ҳиндуизмда бу уч тангрининг хизматлари аниқ белгилаб қўйилмаган эса-да, сифатларига қараб буни тасаввур қилиб оламиз. Бароҳим номининг ёнида ҳаммиша «Халлоқи Олам» (Бог-созидатель), Вишнуга нисбатан «Нажоткор тангри» (Бог-спаситель), Шивага эса «Қаҳҳори Олам» (Бог-разрушитель) сифатлари қўлланади. Бундан оламни яратувчи ҳам, асрагувчи, нажот етказувчи ҳам, қаҳр кўргизувчи, вайрон этгувчи ҳам тангрининг ўзидир, деган мангу тушунча келиб чиқади.

Юқорида таъкидланганидек, асотири қатлари ҳаммиша ўзгариб туради. Иккинчи даражали ўттиз яздон ҳақида гапирганда, яна юнон афсоналари эсга тушади. Бу ерда ҳам табиатнинг бирон бир ҳодисаси, кўринишидан келиб чиқиб яздонлар вазифалари белгиланади. Ҳинд мифологиясининг эпослар даврида маълум даражада шаклланган ўттиз яздоннинг айримлари билан таништирамиз. **Агни** — олов худоси, етти тилли деб таърифланади, у худолар ва одамлар ўртасида воситачилик қилгувчидир; **Ашвинлар** — лайли наҳор худоси, луғавий маъноси — отдан туғилганлар. **Насатя** ва **Досра** номли ака-уканинг умумий исми. Уларнинг ота-оналари Вийвасват ва Сораню отга айланиб қолганларида туғилган фарзандлар. Ашвинлар яздонлар ичиде энг шафқатли ва меҳрибони бўлиб, инсонларга ҳар доим меҳр кўрғизади. **Брихаспати** — донишмандлик ва фасоҳат худоси, яздонларнинг пири. **Вайю** — шамол ва нафас худоси. **Варуна** — ўзбекча талаффузда Вааруна бўлмоғи шарт, сув худоси, бир пайтлар бутун борлиқнинг яратувчиси деб ҳисобланган, кейинчалик моҳияти ўзгариб, ўттиз яздоннинг бирига айланган. Индра — қақмоқлар ҳоқими. **Кама** — ишқ маъбуди, тўтиқушни миниб олган жонон йигит тимсолида тасвирланади, кўлида шакарқамшдан асылган камон, камоннинг тори асаларидан, ўқи эса гуллардан бўлади. Кама (ўзбекчада Каама ёзилиши керак) шу ўқ билан ўз «қурбон»ларини яралар эди. «Бежисм» деган лақаби ҳам бор. **Кала** — («саналган» маъносини беради) замон, шунингдек қисмату заволни намоён этгувчи худо. **Кубера** — бойлигу сарват худоси, шимолда, сеҳрли Кайлос тоғида истиқомат қилади. Шимолни асрагувчи. **Лакшмий** — («мақталган» маъносида) омад ва бахт, гўзаллик маъбудаси; худолар ва иблислар амрит — оби ҳаётни топамиз деб Уммонни қувлаганларида, Лакшмий кўлида оқ нилуфар тўтиб сувдан чиқиб келган экан. У худован Вишнунинг рафиқасидир. **Морутлар** — Индрага тобе шамол худолари. **Суря** — офтоб худоси. **Притхиви** — ер маъбудаси, Ситанинг онаси. **Сарасвати** — заковат ва фасоҳат маъбудаси. **Савитар** — офтобнинг ҳаётбахш қудратини ўзида мужассам этган худо. **Тваштар** — («уста», «дурадгор», маъносида) яратувчи худо, қодир нақош, мавжудотдаги ҳамма нарсаларнинг шаклини яратган, Индрага важра — чақинли тўқмоқ ясаб берган. **Ушас** — тонг шафағи маъбудаси, зулматни қувиб, кишиларни уйқудан уйғотиб юрган шоҳона либосдаги соҳибжамол қиз. **Яма** — («эгизак») ўлим худоси. Яма аввал мангу руҳлар қаторига кирмасди. У ер юзиде ўлим топган биринчи одам бўлди ва у дунёга йўл олди, шу сабабдан ўликлар дунёси худоси бўлиб қолди. **Сома** — табаррук шарбат маъбуди, ой худоси. **Дхарма** — адолат худоси. **Ратий** — ишқий роҳатлар маъбудаси, ишқ эҳтироси худоси Каманинг маъшукаси... Худолару ёвуз қучлар, бутун олам Бароҳим туйфали бунёд бўлган деган тасаввурлар тарихан Ҳомер эпоси даврига жуда ўхшаб кетади. «Тарих нуқтаи назаридан бу босқич Ҳомер эпосига яқин, — деб ёзади қадимги ҳинд эпоси билимдонларидан бири В. Г. Эрман. — Агар «мифология» сўзи замирида халқнинг қадимий «ғайришуурий-бадий» (Маркс таъбири) ижодини тушунсак, у ҳолда қадимги ҳинд эпосида мифология унсурлари (юнонларники сингари ҳинд эпоси ҳам дунёни идрок этишда мифологияга қаттиқ суянади) айниқса ёрқинроқ намоён бўлди» («Мифы древней Индии», М., 1975, 11-бет). Ажабо, ақл бовар қилмайдиган, чўқур ҳаётий мантиққа асосланган ва улғу адабиёт дурдоналарини яратишда зўр манба бўлган асотиру афсоналарни — халқнинг қадимий ижодини қандай қилиб «ғайришуурий» дейиш мумкин? Ғайришуурий, онгсиз ҳолда бир ёки икки нарса яратилган бўлиши мумкин, ammo битта-ярим фактдан ҳулоса чиқариб, уни қонуниятга айлантирмаслик лозим. Асотирилар, афсоналарнинг халқ ғайришуурий, яъни либиб-билмай, сезиб-сезмай қилган ижоди эмас, мутлақо! Аксинча, улар халқнинг буюк заковати, теран шуури, тиниқ идрок, донишмандлиги самарасидир. Минг-минг йиллар ўтса ҳам асотири ва афсоналарнинг ўлмаётгани, уларга бўлган қизиқишнинг тобора ортиб бораётганиги фикримизни тасдиқлаб турибди. Зеро, улар ҳаётий зарурат юзасидан туғилган дурдоналардир. Зарурат бўлган жойда ҳаммиша ақл билан иш қиладилар, масалага шуур, онг билан ёндашадилар. Асотири ва эртактларни халқ ўзининг дардларига малҳам сифатида яратган, ориган дилгаи шифо бўлади деб умид қилган, дунёга сизмай қолган кезларимда мени ўз бағрига оладиган чаманзорим, олис ширин хотираларим деб ҳисоблаган...

«Рамайна» гарчи диний заминда яратилган дoston бўлса ҳам, унда бевосита худоларнинг

ўзларини учратмаймиз. Аксинча, улар ҳамisha кўздан ниҳон юришади. Фақатгина эпосда уч ерда — Биринчи китобда: а) ўрмонда юрган Валмикига Бароҳим дуч келади; б) Вишну илоҳий неъмат олиб Дашаратҳага зухур кўргизади; в) Олтинчи китобда: «Сита бурқсиб ёнаётган аланга ичига ўзини урди. Шу лаҳзадаёқ заррин безаклар таққан, олов либосли, сочлари қоп-қора бир улкан одам гулхан ичидан чиқиб келди. Бу олов маъбуди Агнининг ўзи эди. У Ситани қўлларидан тутиб турар, ўт Ситага тегмаган эди. Лекин асарни ўқир эканмиз, ҳар лаҳзада худоларнинг нафасини сезиб турамин, қайдадир тепада осмони фалакда Бароҳим олам осойишталиги ташвишини чекади, Вишну дунёни асрашни ўйлайди, Шива дунёни вайрон қилиб ҳаёт пайдо қилиш дардида тин билмайди... Воқеалар шу оламда содир бўлади. Шоир вақти-вақти билан бизга у ёки бу йўсинда худолар борлигини эслатиб туради.

Юқорида ҳинд эпосидаги ўттизу уч худонинг ўзига хос белгилари борлигини айтган ва Ислонда — Оллоҳ, Бирубор, унинг 99 сифати барқарорлиги хусусида ёзган эдик. 33 ва 99 рақамлари кишини ҳайратга солади. Рақамларнинг бақамти келишида қандайдир сир борми ёки бу тасо-дифмикин? Бир нарса дейиш қийин. Оллоҳнинг сифатларига келсак, жуда ажойиб манзара кўзга ташланади. Оллоҳ — ҳам қодир, ҳам қарим, ҳам ғаффор, ҳам саттор, ҳам раҳмон, ҳам жаббор, ҳам холик, ҳам қаҳқор... Энди «Рамаяна»даги худолар сифатларига диққатни қаратайлик. Иккинчи китобда шундай сатрлар бор:

Русчаси: Но Рама прекрасный, что Брахме под стать, миродержцу,

Дороже других оказался отцовскому сердцу.  
Он был, — в человеческом облике — Вишну предвечный, —  
Испрошен богами, чтобы Равана бесчеловечный  
Нашел свою гибель и кончилось в мире злодейство.  
Возвысилась мать, что пополнила Рамой семейство,  
Как дивная Адити, бога родив, Громовержца.

Ушбу парчада худоларнинг учтаси — Бароҳим, Вишну ва Индраларнинг фазилатлари берил-аётир. Бароҳимга нисбатан «миродержец», Вишнуга — «предвечный», Индрага — «Громовержец» сифатлари қўлланган. Бу қиёслар уч худонинг шак-шукӯҳини, куч-қудратини, маҳобатини кўрсата олади. Бу парчани ўзбекчада қуйидагича ифодаладик:

Лек Рама олампаҳо Бароҳим янглиг суюк,  
Шул ўғлонга дил бермиш кўпроқ падари бузрук.  
У — Вишну, одам тарзин олмиш падари худо,  
У худолар сўровин келтирмақдадир бажо —  
То зулм битгай, йитгай Равана урхо-сурда,  
Адити, яъни Раъдвор онасидек манзур-да —  
Оилага Рамадай фарзанд берган волида...

Бароҳимнинг нисбати «миродержец» — «олампаҳо» деб олинди. «Олампаҳо» ибораси одатда, подшоҳларга берилади. «Олампаҳо — Оламнинг (оламдаги кишилар ва мамлакатларнинг) паҳои, олам кишилари синададиган ери (подшоҳ)» («Навоий асарлари луғати», 482-бет). Аммо Бароҳим «Бог-созидатель» — «халлоқи олам» бўлганлиги сабабли, айна пайтда оламнинг паҳои ҳамдир. Вишну нисбати «предвечный» мазмунан «падари худо» деб таржима қилинди. «Предвечный — «азал», «ибтидолар ибтидоси» дегани. «Азал — Бошланиши, ибтидоси номаълум ўтган замон», дейилади луғатда. Лекин «азал»нинг Вишнуга нисбат бериб бўлмайди. Агар шундай қилиш зарур бўлса, у ҳолда «азал»ни Диёусга, сўнг эса Бароҳимга қўллаш мумкин. «Падари худо», — «бог-отец»нинг таржимаси, тилимиз ва шеърят мусиқийлиги қонуниятларидан келиб чиқиб, «худо-ота» деб эмас, «падари худо» тарзида олинди. Бу ерда Вишну Раманинг отаси эканлигига ишора бор. Индранинг сифати «громовержец» дастлабки нухаларда «яшинсолор» (сипоҳсолор, сўзидан ўрнак олиб ясалган) деб ўғирилган эди. Аммо бутун эпос давомида бу сўзнинг кўп ўринларда келиши ва жой ўғирлаши (тўрт бўғинли сўз) туфайли қисқароқ сифат қидирдик ва «барқдор» сўзига тўхталдик. Аммо бу сўз ҳам мусиқий жиҳатдан бизни қониқтирмади ва ниҳоят, таржимадаги «Раъдвор» сифати танланди.

Шуни таъкидлаш лозимки, дostonда Вишнунинг шон-шавкатли ишлари кўпроқ таърифланади. Шоир имкони топилди дегунча, Вишнунинг қаҳрамонлиқларини, дунёни асрашдаги беқиёс жасоратларини ифода этгувчи бирор лавҳа, нақл, ҳеч бўлмаганда шуларни эслатадиган ибора, сўз келтириб ўтади. Шоирнинг бундай муносабати тушунарли — ахир дoston Вишну тажассуми — Раманинг машаққатли мардона ҳаётига бағишланган. Иккинчи китобнинг «Айўдха» ғуссаси таърифинда» бобида Рамани бадарга қилган Дашаратҳа ўғлининг ортидан дод солиб қасрдан чиқади. Шоир подшонинг даҳшатдан юзи оқариб кетганини шундай таърифлайдики, унинг охир Вишнуга бориб уланишини дабдурустан пайқаш қийин:

Русчаси: И царь побледнел, полгода месяца лик светозарный  
В ту пору, когда его демон словает коварный.

Табиийки, ўқувчи буни ўқиб, унинг замирида ётган гўзал афсонани билмай қолади. Байтда айтилган ой нима, иблис ким, нега у ойни ютади ва ҳ. к. Ҳолбуки, унинг тарихи узоқ. Қачонлардир Меру тоғида худолар жам бўлишиб, кексалигу касаллик дардидан ҳориганларини, ёш ва ўлмас бўлиб қолишнинг иложини топиш зарурлигини айтиб, Вишнуга ёлборадилар. Вишну уларга Уммони кувлаб, тубидига амрита — оби ҳаётни топишни маслаҳат беради. Барчалари биргалашиб ҳайбатли Уммони кув пишган сингари кувлайдилар, муқаддас Маандар тоғи эса... худоларнинг қўлида пишқак бўлади, тўқсон ҳалқали Васуки деган илон шу пишқакка арқондай боғланади... Аввал Уммон суви сутга айланади, кувлаш давом этгач, сув ёғ боғлайди. Биринчи бўлиб Уммон тагидан Ой чиқиб келади ва фалакка кўтарилади. Кейин оқ либосда Лакшмий, соҳибжамол апсаралар, шароб ва сармастлик худоси Сура, ниҳоят... шифо худоси Дханвантари пайдо бўлади. Унинг қўлида заррин идишда мангулик шарбати — амрита бор эди! Амритани кўрган девлар, асурлар амритани оламиз, деб тўполон бошлайдилар. Бирдан Вишну гўзал ва соҳибжамол қизга айланиб асур-

лар орасига кириб келади. Монанди йўқ соҳибжамолни кўрган асурлар эс-хушларидан айрилиб, амритали косани у қизга узатадилар. Вишну косани олиб бир лаҳзада кўздан ғойиб бўлади...

Мана, Вишну бошлиқ худолар навбат-банавбат абадий қолиш учун амритали косадан хўплай бошладилар. Асурлардан бири, иблис Роҳу худо тимсолига кириб олиб, мангуликка эришиш умидида яширинча ўттиз биринчи маъбуд сифатида қаторга кириб навбат кутиб туради. Ва ниҳоят, ўттизинчи маъбуд амритадан тотиб, унга узатади. Роҳу хўплаётган пайтда Қуёш ва Ой бунни кўриб қолиб, сирни дарров ошкор қилишади. Дарғазаб Вишну қилч билан Роҳу бошини танасидан жудо этади. Амрита эндигина иблиснинг бўғзига бориб, нарига ўтмаган экан. Тана ломаконга қулабди, бош эса ўлмас бўлиб фалакда қолибди. Шу-шу, Роҳунинг Қуёш билан Ойга ҳусумати бормиш, уларни мунтазам таъқиб қилармиш, қувармиш, етиб олган жойда қай бирини бўлмасин, ютиб юборармиш, лекин салдан кейин Қуёшу Ой иблиснинг бўғзидан эиён-заҳматсиз чиқиб кетар экан. Ҳиндлар Қуёш ва Ой тутилишини шундай тасаввур қиладилар, иблис Роҳу тутиб олди, деб ҳисоблайдилар. «Роҳу» — тутиб олгучи, демакдир.

Биз юқоридаги байтни таржима қилганимизда мана шу афсонани эътиборга олишни, уни қандайдир йўл билан акс этдиришни фарз деб билдик. Шунинг учун гарчи аслиятда фақат «иблис» («демон») сўзи берилган бўлишига қарамай, биз унга «Роҳу» сўзини киритдик ва изоҳ бердик. Байт ўзбекчада ушбу кўринишга эга бўлди:

Хийлагар иблис Роҳу ютган ой сингари шох,  
Ранги оқариб кетмиш докадан ҳам оппок, ок.

Шоир, биринчидан, Вишнунинг улуғворлигига ишора қилиб ўтмоқчи ва, айтиш керакки, у бунга эришган, иккинчидан, ногаҳоний бало-қазога гирифтор бўлган Дашаратҳанинг аҳволи руҳиясини тасвирламоқчи. Тахтга минаман, деб турган суюклик ўғлининг ўн тўрт йилга бадарга қилиниши ва унинг кета бошлаши подшо учун баайни ўша иблис Роҳудай даҳшатли-ю кўрқинчли; бундай бало-офат ҳар кимнинг ҳам бошини гангитиб қўяди ва унинг рангида Роҳу юта бошлаган ойдек қон қол-маслиги табиий. Таржимада биз Дашаратҳанинг шу ҳолатини бўрттириброқ кўрсатиш учун аслиятда бўлмаган, лекин асарнинг мантиғи талаб қилган чизги — доканин қўшишга журъат этдик. «Докадан ҳам оппок» сўзларидан кейин, таъкидни кучайтириш маъносида «оқ» сўзи келтирилди. Зеро, «побледнел» — «ранги оқарди» аслиятда подшо ҳолатини ифода этишга ожизроқдай туюлди.

«Рамаяна»да номи энг кўп учрайдиган худо, бу шубҳасиз, худоларнинг подшоси Васави («Васулар ҳокими»), Шакра («Паҳлавон»), Шоткратав («Юз бор қурбонлиқлар қилган»), Мағҳаван («Саховатпеша»), Мингкўз лақабларига эга Раъдвор Индрадир. «Индра» — «музаффар» деганидир. Шоир жуда кўп ҳолларда Индра тимсолига мурожаат қилади; гоҳ унинг қаҳрамонлиги, гоҳ унинг қуроли — вазраси, гоҳ жаннатмакон пойтахти Амравотийи, гоҳ эса бошқа нарсалар сабаб бўладию хаёли доим Индра атрофида айланади. Афтидан, эпос яратилаётган даврда худолар подшосининг шан-шуқуҳи юксак бўлган кўринади. Ҳинд асотирларининг жуда кўп акс садоси эпосда айнан Индра тимсоли орқали намоён бўлади. Биринчи китобда «Дашаратҳа салтанати ва унинг пойтахти таърифида» бобида шундай байт бор:

Русчаси: Дворцы и палаты искрились, подобно алмазам,  
Как в райской столице, построенной тысячеглазым.  
Ўзбекчаси: Ялт-юлт қилар касрлар олмосдан нусха олиб.  
Мингкўз барпо айлаган жаннатмакон мисоли.

Ҳинд афсоналарида маъбудларнинг куч-қудратини, ажиб феъл-атворию ноёб фазилатларини ифода этадиган сифатлари талайгина. Хўш, бу ерда келтирилаётган «Тысячеглазый» — «Мингкўз» кимнинг сифати экан? Русча нашрида бунга изоҳ берилмаган. Рус ўқувчиси, табиийки, бу сўз маъносини англайин деб бошқа китобларни титишга мажбур бўлади. Таржимон — мумкин қадар ўқувчининг вақтини аяши лозим. Шунга амал қилиб, юқоридаги сифатлашнинг изоҳини илова этдик, аммо у охиригача изчил чиқмади. Гап шундаки, «Мингкўз» — худолар подшоси Индра сифати, изоҳда бундан ташқари яна унинг беш номи ҳам келтирилди. «Мингкўз» — Индра лақаби эканлиги маълум бўлди, бироқ нега энди «Мингкўз?» деган савол жавобсиз қолмоқда. Индранинг «Мингкўз» дейилишига сабаб бўлган тарих бор. Эмишки, ёвуз девлар — ака-ука Сунда билан Упасундани бир-бири билан уриштириб, олам осойишталигини сақлаш учун Бароҳим қози наққош Вишвакарманни ўз ёнига чорлаб ҳали оламда монанди бўлмаган соҳибжамол бир қизни бунёд этишни топширади. Вишвакарман уч оламнинг энг қимматбаҳо лаълу забаржад тошларидан шундай офатижон бир гўзални дунёга келтирадики, кўрганлар унга яна бир қарасам армоним қолмасди, деб оҳ урар экан. Бароҳим уни «Тилотамма» — «Гўзалликда баркамол» деб атабди ва унга: «Ака-ука ёвуз девлар Сунда билан Упасундалар ёнига бор, кўрку малоҳатинг билан улар кўнглини ўғирла, бир-бирига рашк ўттини пайдо қил!» деб буюрибди. Тилотамма Халлоқи Оламнинг фармонини адо этгани тавозе билан чекиниб, худолар ва донишмандлар ёнидан ўтиб борар экан, ҳозир бўлганларнинг бирортаси ҳам ўзларини тийиша олишмай, қайрилиб қараганларини билмай қолишибди. Фақат худолар подшоси-ю, улуғ Шивагина қайрилишмабди, холос. Лекин Шива қимир этмай ўтирса ҳам, қиз кўринмайдиган томонда унда янги юзлар пайдо бўлар эди, шундан кейин у «Тўрт юзли Шива» деб аталадиган бўлди. Соҳибжамол қиздан кўз узолмаган Индрада эса минглаб кўзлар пайдо бўлиб, бутун вужуди кўзга айланабди. Уша-ўша, Индранинг «Мингкўз» деган лақаби машҳур экан. «Мингкўз» сифатлашига изоҳ берилганда, ушбу афсонани албатта келтириш лозим эди. У худолар подшоси Индранинг моҳиятини яхшироқ очишга кўмак беради. Бизнинг изоҳимизда «Мингкўз барпо айлаган жаннатмакон» — учинчи осмонда Индра бино қилган Амровотий («Мангу руҳлар макони») шаҳри эканлиги айтиб ўтилади, холос. Албатта, бу етарли эмас.

Достондаги мана бу парча ҳам диққатга сазовор. Кумбҳакорна жанга кирганда бутун Раманинг дўстлари — маймунлар кўрқувдан чекина бошлайдилар, дев шундай даҳшатлики, қочмай илож йўқ:

Русчаси: И рати, бегущей со всей быстротой обезьяней,  
Казалось — грядет Всемогущий с железом воздаянья.



Биз мазкур мисол орқали ҳар бир сўз — таржима жараёнида бошқа сўзлар билан бақамти ҳолда олиниши ва маъноси чақилиши шарт эканлигини таъкидламоқчимиз. Акс ҳолда, мазмун ўзгариб кетади, тасаввурга путур етади. Аввало, «Всемогуший» ким эканлигини аниқлаш зарур. Биз бу сўзга «Улим худоси Яма бўлса керак» деб изоҳ берган эдик, чунки «жезл» — «зар асо» Ямага тегишлидир. Бу изоҳда ҳам нимадир етишмаяпти. «Всемогуший» — бу ерда Яма эмас, балки Вишну—Калкин, деган фикрга келдик. Яма — ўлим худоси, ўлим — инсон учун охирзамон. Хўш, зар асо яна кимда учрар экан? Наҳоткор тангри Вишну, маълумки, ўн тажассумга эга. «Ер юзидаги ўнинчи тажассумим Калкин бўлажак!» — дейди Вишну донишманд Маркандеяга. — Ул қозиул қазо сифат коинот ҳалокатга учраган дамда шон-шавкатга минади!» Калкин пайдо бўлганда от миниб, илгида зар асо ўйнар экан. Иккинчи жиҳатдан, «асойи ажр» — «жезл воздаянья» бирикмасида, «воздаянье» сўзини «ажр» деб олиш ҳам ўринли эмас. Воздаяние — ажр, эваз, мукофот, савоб; ўч, қасос, сазо. Ушбу сўз Ямага ё Калкинга нисбат берилганда ҳам, бунинг фарқи йўқ, «ёпишмайди»: ахир бири ўлим худоси бўлса, иккинчиси охирзамонни бошлаб келган қозиул қазо, қандай ажр — мукофот, сийлов ҳақида гап бўлиши мумкин? Демак, «ажр» эмас, йўқ, бу сўзнинг ўзгача товланиши — «қасос» деб ўгирилиши зарур. «Воздаяние» — «қасос!» Шунга кўра юқоридаги байтнинг иккинчи сатри бундай ўқилиши керак:

Асоий қасос ушлаб келмокда Соҳибқудрат...

Изоҳ эса қуйидагича бўлмоғи жоиз: «Наҳоткор тангри Вишнунинг ўнинчи тажассуми Калкин назарда тutilмокда. Калкин охирзамон бўлганда, қўлида залолатнинг жазосини берадиган ва эзгу ишларни тақдирлайдиган зар асо тутиб, чавандоз тимсолида балқиб келади».

«Рамааяна»да худолар таърифиға жуда кўп ўрин ажратилган. Айтилганидек, худолар дostonда бевосита иштирок этмасалар ҳам, улар руҳан ҳамиша қаҳрамонлар ёнида, ҳамиша кўмак қўлини чўзмакка тайёр ҳолда турадилар. Асарни ўқиган шеърхон худолар олимига кириб қолгандек бўлади, бошқача айтганда, «худолар нафас олган ҳаво»дан нафас оладилар. Шу маънода қуйидаги парча бутун эпос учун ибратли деб ўйлаймиз. Рама Ланка подшоси Равана билан ҳал қилувчи жангга кирази. Равана аробада жанг қилар, Рама эса пиёда...

Даҳшатли жанг бошланади. Индра аробасини олган Рама Раванага юзма-юз келади. Валмики жанг бўлаётган Замин ва жангни кузатиб осмонда чарх уриб юрган ўлмас руҳлар — худолар ҳолатини жуда чиройли тасвирлайди.

Русчаси: А боги бессмертные, к Рама состраданья,  
Следили за битвой, подобной концу мироздания,  
В летучих своих колесницах, теснясь полукружьем  
Над полем, где двое сражались ужасные оружием.  
В тревоге великой взирая с небесного свода,  
И боги и демоны чаяли битвы исхода.  
Но жаждали боги победы для Рагху потомка,  
А демоны — злобногo Равану славили громко.

«Сострадание — раҳми келиш, раҳм қилиш, ачиниш, ҳамдард бўлиш; ҳамдардлик, раҳм-шафқат». Бу сўз, кўриниб турибдики, худоларнинг Рамага бўлган муносабати даражасини аниқлаб бера олмайди. Зеро, худолар Рамага боқиб «раҳми келиб» ё «качинишаётгани», «ҳамдардлик» кўргизаётганлари йўқ, бу ҳаракатларда сусланик бор. «Полны страданья» сўзлари ҳозирги ҳолатини билдиради, яъни худолар жангни кўрдилару ҳамдардлик билдира бошлади, деган маънога эга. Ҳолбуки, асар матниға кўра, худолар азалдан Рамага меҳрибон, унинг учун ҳар қандай ёрдам беришга тайёр (Индранинг ўз аробасини Рамага юбориши, баҳайбат камонини ҳада этиши, шамол худоси Вайю кўмаклари, Бароҳим мадади, Вишну тажассуми эканлиги) ва бир лаҳза ҳам уни кўздан қочирмайдилар. «Следили за битвой» — яъни кузатиб турилганлигига ишора, бироқ Рама учун жон куйдиришаётган худоларни «кузатиб туришди» дейиш яна сусланини кўрсатади. «Теснясь полукружьем» — яъни худолар бир жойда — жанг майдони устида дўж бўлишиб баҳодирларни кузатишмоқда... Бирон ташвиш билан банд бўлган одам табиатан ҳеч бир жойда тура олмайди. Айниқса, худолар! Унинг устига «меҳрибонлар»и катта ҳалокатли жанг ичида хатарга қўл бериб юрган бўлса! Йўқ, улар майдон узра чарх урмай иложлари йўқ! «В тревоге вежливой» — катта ташвиш, маъносида; шуниси қизиқки, агар шундай таржима қилинса, матн замиридаги мазмун чиқмаган бўларди. Қўшимча қилсак, бу бирикма бу ерда ҳам худоларга, ҳам девларга — баравар тегишли бўлиб қолмокда. Ажратиш учун бирикма икки хил маънода ўгирилди: худоларга нисбатан — «изтироб», девларга — «ташвиш ичра адо» тушунчалари берилди. «Де двое сражались ужасным оружием» — сатри ҳам мажҳул: ахир худолар осмон-фалакдан туриб жангни кузатишмоқда, юксақдан боққанда кўзга нима чалинади — баҳодирларнинг қуролими, ё уларнинг дулдул отлари? Бу сатрларда «отлар...» йўқ, лекин умумий манзарада — Рамада Индра учар аробаси, Раванада бойликлар худоси Куберанинг Пушпака деган учар аробаси борлиги бизга маълум... Хуллас, биз таржимада асар матни замирида ётган руҳни тўлароқ акс эттирмоқ учун, мазмун эса шу руҳнинг ичида, тасвирланаётган манзара ва ҳолатларни ўзбек тилида, ўзбекча ифодалашга уриндик, мана шу жараён таржима деб аталади. Таржима чиндан ҳам қайта яратиш жараёнидир. Таржимон ўзга тилда яратилган бадий «масаллиқ»лардан ўз тилида, ўз тилининг қонуниятларига кўра янги асар яратади. Бошқача қилиб айтганда, таржимон — таржима этилган асарнинг шу тилдаги муаллифидир. «Низомий болидин ҳалво пишурдум» деган эди Қутб Ҳоразмий. Шарқона хокисорлик, араб, форс шоирларидан ўқиб ўрганишган ўзбек (турк) шоирлари учун одатий ҳолга айланган. Шунинг учун Қутбнинг сўзларини ана шу доирада англамоқ зарур. Алқисса, «бол» ва «ҳалво» деган тушунчалар нисбийдир. Масалан, биз Қутбнинг достонини ўзбек тилида пиширилган, тайёрланган болдай қабул қиламиз. Қутб — «Хусрав ва Ширин» достонининг ўзбек тилидаги муаллифидир.

Юқоридаги парчадаги матн, мазмун ва руҳ дил-дилдан ҳис этилгач, таржимага киришилди, унда худолар ҳаракатларининг сустиги аён кўриниб қолган, тағматнда эса, таъкидлаганимиздек, аксинчадир. Биз шу ҳақиқат юзага чиқишини ҳам назардан қочирмадик. Рама учун жон кўйдиришиб, куйиб-пишиб юришган худолар руҳияти ҳолатини бўрттириброк беришга уриндик, лекин зинҳор матн доирасидан чиқиб кетилгани йўқ. Қиёслаб кўринг:

Ўлмас худолар бўлса Рамага меҳрибонлар,  
Оҳир замон жангидек бу жангдан бағри қонлар.  
Учқур аробаларда майдон узра чарх урар,  
Пастда икки баҳодир икки ёкка от сура.  
Фалакда -- ким енгар деб, нзтиробда худолар,  
Ким енгар деб, девлар ҳам ташвиш ичра адолар.  
Бирок, Рағху наслига зафар тилар худолар,  
Девлар: «Енгар Равана!» дебон қилар садолар...

«Рамаёна»да Валмики худолар пантеони ифодасига жуда кўп ўринлар ажратганлиги ниҳоятда ўзини оқлайди. Дунёнинг яратилиши ҳақидаги афсона, девлар, асурларнинг ёвуз ишлари ҳақидаги нақллар асарга чуқур поэтик руҳ бағишлайди, ўқувчи дилига, оламда ўттизу уч худо мавжуд экан, ҳаётдаги қийинчиликларга писанд қилиш керак эмас, кўрқма, оламда сен ягона эмассан, сени ўйлагувчи, эзгулик тилагувчи тангрилар бор, деган улуғ ишонч жойлайди. Қолаверса, бу ерда шоир ўйлаган «техник» жиҳат бор: асарни ўқиганда ўқувчининг руҳи худолар руҳидан сув ичиб тўрсин, ёвузликларга нафрати уйғонсин ва шу туфайли асар қизиқарли, ўқиганда бош кўтариб бўлмайдиган даражада жозибали чиқсин, деб умид қилади. Айтиш керакки, Валмикининг бу умиди ҳам рўёбга чиққандир.

Демак, ўзга диний маданият заминида пайдо бўлган асар таржима қилинганда, хусусан, ислом заминида яратилган маданиятга, ўзбек тилига ўгирилганда илоҳиётга боғлиқ ислоҳларга алоҳида эътибор берилиши керак. Ўзбек маданияти яқка худолик аънаналарига қурилган, кўп худолик асосида ёзилган асарлар таржима этилганда ўша маъбудларнинг нисбатлари моҳиятидан келиб чиқиб, ўзбек тилида янги сифатлашлар ясалиши зарур. Бу ўша асарларнинг миллий руҳини ифода-лашга ҳам ёрдам беради.

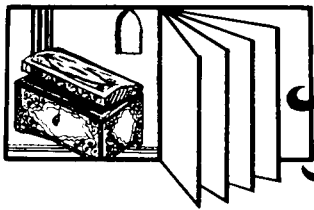
Ўттизу уч худога, гарчанд мазмунан тўғри келса ҳам, Оллоҳ сифатларини беришдан қочиш керак. Чунки Оллоҳ таолонинг ҳар бир нисбати халқимизнинг қалб-қалбига ўрнашган ва у сифатлар Оллоҳ номи билан собиту муқимдир, уларни онгимиздан ҳеч нарса чиқара олмайди. Уларни ўқиган ўқувчи кўз олдига фақат Оллоҳни келтиради.

Юқорида кўрсатилган жиҳатлар четлаб ўтилса, ислом нуқтаи назаридан ўқувчининг диний-руҳий ҳиссига шикаст етиши мумкин ва у ширк китоб экан, деб асарни бир четга суриб қўйиши эҳтимолдан холи эмас.

Шунинг учун бундай таржимага асарни юзага келтирган маданиятга хос белгилар ҳақида батафсил сўзбоши ёки сўнгсўз илова қилинмоғи зарур. Унда кўп худолиқнинг моҳияту сарчаш-малари таҳлил этилмоғи даркор. Асарга алоҳида изоҳлар берилиши шарт.

Буюк ҳинд эпоси «Рамаёна»ни ўзбек тилига ағдаришда ана шу мезонларга таяниб иш тутдик. Эзгу ниятимиз қай даражада амалга ошди экан? Бу ҳақда гапириш, таржима сифатига баҳо бериши эса азиз ўқувчилару мутахассис олимларнинг одил ҳукмига ҳавола этамиз.





## ТАРИХНАВИСЛИКДАГИ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАР

Туркистон жаҳон маданияти дастлаб куртак отган ўлкалардан бири саналади. Сўнги йиллардаги фан ютуқлари бунга ҳеч қандай шубҳа қолдирмайди. Қадимий хитой ва юнон ёзма манбалари ҳам шундан далолат беради. Аммо араб истилоси натижасида йўқ бўлиб кетган манбаларни ҳисобга олмасак, Туркистон халқлари тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи ёзма манбаларнинг ёши ўрта ҳисобда 1200 йил атрофидаги воқеалар билан чекланади. Ана шу ёзма адабиётнинг ақсарияти ўша вақтлардаги таомилга кура араб ва форс тилларида битилган. Бу ҳол, айниқса, тарихнависликда яққол кўзга ташланади. Ҳатто ўзбек тили адабиётда ҳар томонлама ўзини намоён этган темурийлар даврида ҳам, тарихнавислик, асосан, форс тилида олиб борилган.

Маълумки, XVIII асрда Туркистон тасарруфидаги ўзаро қонли жанжаллар ва тўқнашувлар, тож-тахт учун юз берган курашлар натижасида бу ерда бир йўла уч мустақил давлат: Бухорода, манғитлар, Хивада — қўнғиротлар, Фарғона водийсида эса минглар сулоласи қарор топди. Ҳар учала давлат ўзбеклар тасарруфида бўлса-да, аммо, тарихнавислик Бухоро ва Қўқон хонликларида эски анъанага мувофиқ форс тилида олиб борилди. Аммо Хива хонлигида бу соҳа фақат, ўзбек тилида ривожланди. Ўзбекча ажойиб тарихий асарлар яратилдики, уларнинг ҳар бири нафақат Хива хонлиги, балки Туркистоннинг воқеаларга бой ўтмиши саҳифаларини ҳаққоний ёритишда беқиёс аҳамиятга молик.

Хоразм тарихнавислигида эски ўзбек тилида ёзилган илк асар 1550 йилга мансуб бўлиб, ҳозиргача у икки ном билан — «Тарихи Дўст Султон» ва «Чингизнома» деб аталади. Асар муаллифи Утамиш ҳожи ўз баённомасининг ёзилиш тарихи ҳақида қуйидагича ҳикоя қилади: «Таворихларки кўрдим, буларнинг бир озроқининг отлари битиклик эрди ва кўпроқининг отлари ҳам, мазкур эрмас эрди. Чун манго доя ул эрдиким, буларнинг аҳволидин камоҳаққа билсам бу жиҳатдин ўтрикким, фалон киши қари сўзни яхши билур тесалар, албатта, андин бориб таҳқиқ ва тафтиш қилур эрдим ва ақл тарозисига мувозана қилиб, маъқулин хотиримда қизлаб, номаъқулини бартараф қилур эрдим. Андоғ бўлдиким, ҳар мажлисда қадим подшоҳлар сўзиндин сўз кечиб мушқули воқеъ бўлса, биз фақирдин келиб тафтиш ва таҳқиқ қилур бўлдилар. Ва мен бу суҳбат бирла машҳур бўлдим. Бас, бу аснода ҳазрати олий хон... Эш Султон Йўжи хон ўғлонларининг аҳволот ва кайфиятлари ва тартиб бирла кимдин ким сўнг ким хон бўлғонлари то бу вақтга тақи ва на иш била ва на кайфият бирла ороларинда на турлук урушлар, на турлук можаролар бўлғонин барчасин маълум қилиб, хотиринда сақларга рағбат қилиб, аввал жиҳатдан бу фақир ҳақирни чорлатиб келтурур, андоғ инояти шафқатлар қилиб, булар аҳволи кайфиятлариндин сўрар эрди. Чун ҳикоят кўп эрди. Кўрдиларким, эшитмоқ била забт қилмоқ бўлмас. Охир ҳукм қилдиларким манго бу ҳикоятларни китобат қилиб берингиз деб. Чун фақир аларнинг бандазодалари эрдим, ҳукмларини ўзга қилаолмай, беихтиёр бу амри хатирни ихтиёр қилдим. Алмамуру маъзурун ғараз бу муқаддотдин ул турурким, бу нусхани ҳақирдин ўқуғон ва эшитғон азизлардин ва улуг-кичиклардин, ёронлардин илтимос улдурум, бу сўзлар, бу ҳикоятки бу нусха битилди, ҳеч дафтарда ва ҳеч таворихда йўқ турур. Барчасин эшитмоқ бирла битиб турурким. Машҳур турурким, қулоқ эшитган сўзларнинг кўпроғи ёлғон, дерлар. Ногоҳ агар хатоси ё ғалати воқеъ бўлмиш бўлса, ғалатини чиқариб, хатосини рост қилсалар, тақи фақирни бу ишим мамуру маъзур билсалар индаллоҳда зоеъ бўлмағай».

Ушбу парчадан кўриниб турибдики, Утамиш ҳожи ўз асарини Хоразм ҳукмдорларидан бири — Эш Султон буйруғи билан ёзган ва у, асосан, Чингизхон авлодлари тарихига бағишланган. Мазкур қўлёзманинг тўла нусхаси Истанбулдаги Заки Валид Тўғоннинг шахсий кутубхонасида сақланади. Турк олимларидан Мустафо Кемали ўзининг 1976 йилда нашр қилинган «Олтин Урда хонлигининг барпо этилиши ва юксалиш давлари» китобида ана шу асар ва унинг мазмунини ҳақида бирмунча маълумот келтириб ўтади. У ғарбда эълон қилинган каталогларда «Тарихи Дўст Султон» деб аталган. Бунинг боиси шуки, у Утамиш ҳожи ўз асарида фойдаланган бирдан-бир ёзма манба Эш Султоннинг акаси Дўст Султоннинг тарихий воқеаларга оид дафтари бўлган. Бу ҳол муаллифнинг айрим воқеалар тавсифида бир неча бор такрорланган қуйидаги жумласида ўз аксини топган: «Фахри салотин ҳазрат Дўст Султондаги дафтарда айтиб эрди». Машҳур тарихчи Абулғози Дўстхонни фақир ва дарвиш сажиясига эга бир кимса сифатида таърифлаб, унинг бадий адабиёт билан ҳам шуғулланганига ишора қилади. Академик В. В. Бартольднинг таъкидлашича, у ўз укасининг нуфузи тусфайли Хоразмда фақат бир йилгина, яъни 1557-1558 йилда хон тахтига ўтиришга муяссар бўлган, холос. Демак, Дўстхон шевр машқлари билан бир қаторда турли тарихий воқеалар хусусида ҳам қалам тебратган. Эҳтимол, хонга ҳурмат юзасидан у ўз асарини «Тарихи Дўст Султон» деб атагандир. Утамиш ҳожи асарининг иккинчи нусхаси — «Чингизнома» Тошкентда, Шарқшунослик институтинида сақланади, у илк бор В. В. Бартольд томонидан тавсифланган эди. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, мазкур асарнинг «Тарихи Дўст Султон» деб аталган тўла нусхаси шу вақтгача бизга маълум эмас эди. Ваҳоланки, у бир вақтлар ўлкамиздан олиб кетилган.

Йирик тарихнавис Абулғози ўз асарларида Утамиш ҳожи ва унинг кўлёмаси ҳақида ҳеч қандай маълумот келтирмайди. Шарқшунос олим Ю. Брежелнинг тахминича, Чингизхон авлодлари тарихига оид бу асар Хивада юз берган тарихий воқеаларга бевосита алоқадор эмаслигидан, ўз вақтида унчалик эътиборга тушмаган ва шу сабабдан Хоразм тарихнавислиги асосчиси Абулғозийнинг китобларида ўз аксини топмаган. Эҳтимол шундайдир.

Маълумки, шайбонийлар сулоласи вакили Абулғозий Баҳодирхон 1645-1663 йилларда Хивада ҳукмронлик қилган. Унинг «Шажараи тарокима» асари туркман халқи тарихи учун нақадар катта аҳамиятга молик бўлса. «Шажарайи турк» ёки «Шажарайи турк ва мўғул» китоби Туркистондаги барча туркий халқлар тарихини ўрганишда муҳим манба саналиб, унда XIII-XVII асрлардаги мўғул ва турк ҳукмдорлари ҳақидаги маълумотлар, айниқса хонликлар, хусусан, Хива хонлигининг муаллиф яшаган давргача бўлган воқеалари ўз ифодасини топган. Тўғри, «Шажарайи турк» асари Абулғозийнинг вафоти натижасида тугалланмасдан қолади. Аммо унинг вориси Ануша Муҳаммадхоннинг (1663-87) буйруғига кўра урганчилик тарихчи Маҳмуд ибн Муҳаммад Замон китобини айрим маълумотлар билан тўлдириб, ниҳоясига етказди. Абулғозийнинг эски ўзбек тилида ёзилган ҳар иккала тарихий асари рус, француз ва немис тилларига аллақачон таржима қилинган. Шунингдек, Абулғозийхон тиб илмига оид «Манофиъ ул-инсон» («Инсон учун фойдали тадбирлар») деган асар ҳам ёзган. Бинобарин, у фақат йирик тарихчи олим сифатидагина эмас, балки ўз даврининг машҳур табиби сифатида ҳам ном қиларган эди.

Ўзбек тилида тарихий асарлар яратиш аъёнаси Хива хонлигида XVIII асрда рўй берган сиёсий ва маданий парокандаликка қарамасдан давом эттирилади. Мунис берган маълумотга кўра, Шерғоziхон (1714-1727) ҳукмронлиги даврида Мавлоно Сайид Муҳаммад Охунд деган мударрис Хива ўтмишига оид «Гулшани иқбол» деган ажойиб асар яратган. Афсуски, у бизгача етиб келмаган. Мунисдек зукко ижодкор юксак баҳолаган ушбу кўлёмза ҳали нусха кўчирилмасданоқ Хива ва Бухоро ўртасидаги сиёсий ихтилофларнинг қурбони бўлади: бухоролик уламолар уни парча-парча қилиб йиртиб ташлайдилар. Бунинг асл сабаби ҳақида Мунис ҳеч нарса демайди, бизнингча асарда изоҳланган тарихий-сиёсий воқеалар тавсифи уларга мутлақо маъқул тушмаган. Шу таразда йўқ бўлиб кетган ушбу ажойиб тарихий асар ҳақида бошқа бирор маълумот учрамаганлиги учун Мунис «Фирдавс ул-иқбол»да бу ҳақда баён қилган куйидаги сатрларни тўла келтириб ўтади. «Анинг замонида (Шерғоziхон — Б. М.) фузалодин мавлона Сайид Муҳаммад Охунддир, ким онинг аждоди ва ансоби ва аҳволоти ва футуҳотида (ҳарбий юришлар) «Гулшани иқбол» отлиғ бир тарих битибдур. Мусажжихат (саж) ва тарсиот (чиройли сўзлар) ва истиорот ва мажозот ва санъоти бадъои била орастадир, аммо ҳануз мунъадад (нусха кўчириш) ёзилмабдур эрди. Бухоро фузалосининг кўлига тушуб, ҳасадин ҳар достонидин жузу жуз ва варақу варақ мақтуъ этиб, бурда-бурда қилиб зоеъ қилибдурлар». Мунис бу воқеа ҳақида хабар берад экан, асарни йиртиб ташлаганларни лаънатлаб, сўзини араб тилида шундай яқунлайди (таржимаси): «Худоё худовандо! Ушбунни ким топтаган бўлса, унинг зурриётини қирқ зурриётдан маҳрум қил».

XVIII аср охирига келиб Хоразмдаги сиёсий аҳвол изга тушади. Хонлик тахтига янги сулола — қўнғиротлар ўтиради. Узро ур-йиқитлар, тож-тахт учун рўй берган қирғинлар, турли қабилалар ўртасидаги қонли низолар маълум даражада барҳам топгач, мамлакат иқтисодий аҳволнинг яхшиланиши баробарида маданий ҳаётида ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй бера бошлайди. Адабиёт, санъат ва меъморчилик каби тарихнависликка ҳам эътибор кучаяди. Қўнғирот сулоласи чингизийлар каби тож-тахтга бўлган ўз ҳақ-ҳуқуқлари «қонуний»лигини нафақат замондошлари, балки авлодлар наздида ҳам исботлашга, ўз сулодаларига боғлиқ бўлган барча воқеаларни тарих асарларида абадийлаштиришга ҳаракат қила бошлайдилар. Натижада Хоразмда тарихнавислик янги куч билан ривожланиб, қатор ажойиб асарлар дунёга келади.

Хоразмда қарор топган янги ҳукмрон сулола ўз ёзма тарихини яратиш учун Мунисни танлагани бежиз эмас. Чунки бу вақтга келиб Мунис биргина Хива хонлигида эмас, балки Туркистоннинг бошқа сарҳадларида ҳам етук шоир ва аллома сифатида шўҳрат қозона бошлаган. 1804 йилда тартиб этилган биринчи йирик девони «Мунис-ул-ушшоқ» минглаб шеърят мухлислари юрагига йўл топган эди. У 1778 йил 19 мартда ўзбекларнинг юз уруғига мансуб зодагон оилада дунёга келади. Мунис замонасининг пешқадам илм аҳллари билан саналган Сайид Эшонхўжа ва Сайид Музаффархўжа мутавалли кўлида таълим олган. У ўз она тилидан ташқари араб ва форс тилларини ҳам пухта эгаллаган. Мунис шоир ва олим ҳамда давлат арбоби сифатида кўзга ташланади. 1806 йилда у акаси Муҳаммад Ниёз Мироб ўрнига мироб лавозимига тайинланади. Агар Хива хонлиги иқтисодиётининг асосини ташкил этган қишлоқ хўжалигидаги деҳқончилик ишлари фақат сўғориш услуги ва сув иншоотлари билан боғлиқлигини, бутун хонликда мақсад тўрт кишигина мироб лавозимига тайинланиши ҳисобга олинса, бу лавозимнинг давлат иқтисодида аҳамияти ярқ этиб кўз олдимизда гавдаланади. Ана шу тўрт мироб Абулғозий томонидан таъсис этилган амалдорлар кенгашининг доимий аъзоларидан саналган. Элтузархон вафотидан кейин (1809 й) «Фирдавс-ул-иқбол»ни ёзиш тўхтаб қолади. Аммо тез орада янги хон Муҳаммад Раҳимхон фармони билан Мунис бу асарни давом эттира бошлайди. Аммо 1819 йили муаррихнинг ушбу асар билан боғлиқ ўй-фикрлари яна бир бор бўлинади. Хон унга Мирхонднинг «Равзат-ус-сафо» битигини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилишни топширади. 1825 йили Раҳимхон вафотидан кейин Мунис Оллақулихоннинг буйруғига кўра Мирхонд асари таржимасини давом эттиришга мажбур бўлади.

Бу вақтларда Урта Осиёдаги ҳар учала хонлик ўртасида тез-тез ҳарбий тўқнашулар юз бериб турар, Хива ҳукмдорлари бундай биродаркушлик қирғинларидан холи қолганларида Эроннинг Хуросон ва Ахстробд вилоятларига бошқинчилик ҳужумлари уюштирар ва у музофотлардаги тинч аҳолини талон-торож қилиш билан чекланмасдан, оддий одамларни банди қилиб олиб келар ва Туркистон бозорларида пуллар эди. 1829 йил июнь ойида Хуросонга Оллақулихон томонидан уюштирилган ана шундай ҳужумларнинг бирида Хива қўшинлари орасида вабо касали тарқалиб, жуда кўп одам қирилиб кетади. Шулар қаторида вабо ажали Мунисдек алломани ҳам ўз қаърига тортади.

Пировардида Мунис бошлаган «Фирдавс-ул-иқбол» ҳам, «Равзат-ус-сафо»нинг ўзбекча таржимаси ҳам яқунланмасдан қолади. Бу ишларни бажариш тақдир тақозоси билан ўзбек маданияти

тарихининг ёрқин юлдузларидан бири — Огаҳий зиммасига тушади. Аслини айтганда, бу табиий бир ҳол эди. Чунки Огаҳий Муниснинг амакиваччаси, укасининг ўғли бўлиш баробарида унинг энг севиқли ва ишончли шоғирди эди. Шу боисдан ҳам Огаҳий ўз асарларида Мунис ҳақида сўз келганида, ҳамisha уни «устоди кироми», ўзини эса унинг шоғирди, яъни «дастпарвардаси» деб атайди. Хоразм тарихнавислиги Мунис вафоти билан тўхтаган эмас. Эндигина 20 баҳорни кўрган, ёшлигига қарамаздан шеърят бобида мамлакатда танилган Муҳаммад Ризо бин Эрнийезбек — Огаҳийни Оллақулихон 1829 йили амакиси ўрнига миروب қилиб тайинлади.

Огаҳий ўз даврининг забардаст шоири, бадиий адабиётимиз хазинасини юзлаб ажойиб асарлар билан бойитган шариф зот. Саъдийнинг «Гулистон», Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо», Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» каби ўнлаб бадиий асарларини форс тилидан ўзбек тилига ўйрган. У Мунис таржима қила бошлаган, аммо охирига етказа олмаган Миршоннинг «Равзат-ус-сафо» асари иккинчи жилдининг иккинчи қисми ҳамда учинчи жилдини, шунингдек, Эрон тарихчиси Ризоқулихон қаламига мансуб «Равзат-ус-сафо» китобининг учинчи жилдини, «Нодирнома», «Зафарнома», «Табоқоти Акбаршоҳий», «Тазкирайи Муқимхоний» каби нодир битиклар таржимасида ҳам ўз кучини синаб кўрди. Аммо ўзбек халқи тарихида у, асосан, буюк шоир ва тарихнавис сифатида ўчмас ном қолдирди.

Оллақулихон тахминан 1839-40 йиллар орасида Огаҳийга «Фирдавс-ул-иқбол»ни давом эттириш ва тугаллашни топширади. Огаҳий ҳайратомуз даражада тез ишлайди. У қарийб икки йил ичида ўз амакисидан қолган улкан тарихий асарни тиклаб, унинг каттагина қисмини шахсан ўзи ёзиб бир бутун ҳолга келтиради.

Шундан кейин Огаҳий Оллақулихон ҳукмронлиги йиллари ва унинг вориси Раҳимқулихоннинг дастлабки икки йиллик хонлик даврига бағишланган «Равзат-ул-давлат» асарини (1844 й.) ҳамда Раҳимқулихоннинг (1843-1844 й.) даврига оид махсус «Зубдат-ул-тавориҳ» деган китоб битган. Хиванинг ундан кейинги хонлари Муҳаммад Аминхон (1846-1855 й.), Абдуллахон (1855 й.) ва Қутлуғ Муродхон (1855-1856 й.) даври ҳодисаларини ўз ичига олган «Жомеъ-ул-воқеати султони» номи асар ҳам унинг қаламида тугалланган. Саид Муҳаммадхон (1856-1864) хонлиги вақтидаги воқеаларни ўз ичига олган яна бир тарихий асарни Огаҳий «Гулшани давлат» деб атайди. Ва ниҳоят, Саид Муҳаммад Раҳимхон Iнинг (1864-1872 й.) дастлабки саккиз йиллик ҳукмронлиги вақтида юз берган барча ҳодисалар буюк тарихнависнинг сўнги асари — «Шаҳодати иқбол»да ўз аксини топади. Огаҳий 1874 йили, Хива рус қўшинлари томонидан забт этилганидан бир йил ўтгач, олтмиш беш ёшида оламдан ўтади. Бу алломанинг вафотидан кейин Хоразм тарихнавислиги Муҳаммад Юсуф Баёний тимсолида ўзининг ҳақиқий жонқуярини топди. Бу вақтга келиб Хива Россия империясининг мустамлақаси — протекторатига айланган, хонлик ички ва ташқи сиёсатида қатъий ўзгаришлар содир бўлганди. Баёний тарихнавис сифатида ана шу ўзгаришларни тўғри ва ҳаққоний қайд этган асарлар битишга ҳаракат қилди, айни вақтда ўз устодлари яратган ўлмас битикларни оддий халққа янада тушунарли ва соддароқ услубда баён этиб бериш мақсадида ўзидан олдинги воқеалар тавсифига ҳам қўл урди. «Шажарайи хоразмшоҳий» тарихий асари ана шу тариқа майдонга келган. Баёний кейинчалик яна бир муҳим тарихий асар ёзишга киришади ва уни «Хоразм тарихи» деб атайди.

Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари фанга «Хива хроникалари» номи билан кирган. Европа шарқшунослари улар ҳақида дастлаб венгер олими Армений Вамбери эсдаликлари орқали маълумот олганлар. Аммо А. Вамбернинг асарлари бу ердаги воқеаларни кўпинча ваҳимали тарзда баён қилиб, ҳақиқатдан кўра кўпроқ европалӣ китобхонларга қизикроқ маълумотлар етказишга мўлжалланган эди. Кўп воқеалар каби Хива тарихий асарлари ҳақида билдирган маълумотлари ҳам чалқаш эди. Бу асарлар тўғрисидаги жиддий маълумотлар, рус шарқшуноси А. Кун номи билан боғлиқдир. Чор қўшинлари Хивани босиб олишга тайёргарлик кўраётган, моддий бойликлар билан бирга маънавий бойликларни ҳам талаш режасини пухта тузиб қўйган эди. Шу мақсадда Хивага қарши 1873 йилда бошланган ҳарбий юришга шарқшунос А. Кун ҳам таклиф этилади. Хива босиб олингач, А. Кун хон саройидаги 300 дан ортиқ нодир қўлёзма, шу жумладан «Фирдавс-ул-иқбол»нинг асл нусхасини, Хива тарихига оид бошқа асарларни, Хива давлат архиви ҳужжатларини ўлжа сифатида Петербургга жўнатади. Худди шу йили «Туркестанские ведомости» рўзномасида босилган Куннинг «Заметки о хивинском ханстве» мақоласида ана шу тарихий асарлар ҳақида маълумот берилган. Сўнгра эса А. Кун Император рус жўғрофия жамятида бу борада махсус ахборот билан чиқади. Орадан сал вақт ўтгач бу ахборот чоп этилади.

Академик В. В. Бартольд ўзининг Туркистон ўтмишини ёритишга бағишланган қатор изла-нишларида «Хива хроникалари»нинг аҳамияти ҳақида қайта-қайта тўхталиб ўтади, уларнинг ҳар бирига зарур тарихий манба сифатида жуда юксак баҳо беради. Инқилобдан кейин қатор совет шарқшунослари, жумладан П. П. Иванов 1938 йилда нашр этилган «Туркманлар ва Туркмания тарихига оид материаллар» деб номланган икки жилдлик китобга «Хива хроникалари»дан айрим воқеаларни рус тилига афдириб киритади. Худди шунга ўхшаш манбалардан иборат тўпламлар Қозоғистонда ҳам нашр этилган. Аммо шу пайтгача жумҳуриятимизда, ўз тилимизда битилган ушбу ажойиб тарихий манбаларни кенг китобхонлар оммаси наздига ҳавола этиш ишига кири-шилгани йўқ. Ваҳоланки, бу ўзбек шарқшунослари олдидан турган долзарб масалалардан биридир.

Ўзбек тарихнавислиги масаласига келганда шунга таъкидлаш керакки, бу ерда ҳали-ҳануз сезиларли қадам ташланган эмас. Ўзбек тилида инқилобдан олдин яратилган тарихнависликка оид қўлёзма асарларнинг турли нусхаларини аниқлаш, улар устида танқидий-қиёсий иш олиб бориш нари турсин, ҳатто бу асарларнинг умумий миқдорини мазмун-мундарижаси ҳам аниқланмаган. 1961 йилда шарқшунос Қ. Мунировнинг Хоразм тарихнавислигига бағишланган «Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари» деган китоби босмадан чиққан эди. Бу асарни ана шу йўлда ташланган дастлабки қадамлардан бири деса бўлади. Афсуски, шу билан бу борадаги илмий изланишлар тўхтаб қолган. Ваҳоланки, ўша қўлёзмаларни чуқур ва атрофлича таҳлил этмасдан туриб, Туркистон халқлари ўтмишини тўла ёритиш қийин. Ундан ташқари, ўтмиш алломаларимиз, айниқса Хоразмда, жуда кўплаб араб-форс тилларидаги тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилиш билан ҳам шуғулланганлар. Ана шу таржималар қай даражада ўзбек тилига ўгирилганидан қатъи назар, бошқа шарқ тилларида битилган қатор асарлар ҳақида, уларнинг мазмуни тўғрисида маъ-

лум тасаввур бериши шубҳасиз. Қолаверса, бу таржималарнинг ўзиёқ ўзбек тарихнавислигига, тарихий атамашунослик масалаларига бевосита алоқадорлигидан ташқари, ўзбек тили тарихи учун ҳам муҳим манба сифатида катта аҳамиятга моликдир. Ваҳоланки, биз ҳалигача аждодларимиз ўши ният билан қўл урган, машаққатли меҳнат эвазига яратган ушбу маънавий бойликдан маҳрум бўлиб келаётирмиз, бу таржима асарларни кунт билан ўрганиш, уларга илмий баҳо бериш, ниҳоят, уларнинг энг яхши намуналарини халқимиз эътиборига ҳавола этиш ҳақида ўйлаб кўрилмапти. Умуман, қадимий таржима фондимиэнинг тўла рўйхатини тузиб, мавжуд нусхаларни белгилашдек дастлабки илмий ёндашиш сари қадам ташланган эмас.

Сўнги йилларда тарихий қўлёзмалардан намуналар чоп этиш, улў алломаларимиз қаламига мансуб тарихий асарлардан парчалар келтириш борасида ижобий уринишлар рўй бермоқда. Аммо шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тарихий асарлар ғоят жиддий илмий ёндашувни тақозо этади. Уларни нашрга тайёрлаш ишига филолог-манбашунослар билан бир қаторда тарихчиларимиз ҳам бевосита жалб этилиши лозим. Маълумки, ҳар қандай қўлёзма манба даставвал танқидий-қиёсий ўрганилганда ва унинг биттасини таянч манба сифатида олиб, қолган нусхаларини (агар шундай нусхалар мавжуд бўлса), у билан солиштириб тўлдирилганда ҳамда барча ноаниқ жойлар тўриллаб чиқилгандагина ҳар тарафлама ишончли нусха сифатида босиб чиқариш ёки бошқа тилларга таржима этишга яроқли деб баҳоланади. Бу жуда узоқ вақт ва катта меҳнатни талаб этади. Айни пайтда ўтмиш алломаларимиз асарлари, кўпинча танқидий-қиёсий ўрганилмадан ўқувчиларга етказиб берилмоқда. Шунинг учун ҳам уларда турли ноаниқликлар, қалқашликлар учраб турирди.

Умуман, тарихнавислигимизга оид қўлёзмаларни тадқиқ этишда ғарб илмий марказлари бизга ўрнатқ бўларли даражада иш юритмоқда. Бунга мисол тариқасида, яқинда Америкада чоп этилган ана шундай бир асар хусусида батафсил тўхталамиз. Хоразм тарихнавислигининг шоҳ асари саналган «Фирдавс-ул-иқбол» қўлёзмасининг 1988 йилда шарқшунос олим Юрий Брегель томонидан тайёрланган ва босмадан чиқарилган қиёсий-танқидий матни, эътироф этишимиз керак, ҳозирги замон шарқшунослик фани талаби даражасида илмий жиҳатдан пухта яратилган. Тўғри Ю. Брегель уни нашр этишда асарнинг ҳамма нусхаларини солиштириш имконига эга бўлмаган. Маълумки, «Фирдавс-ул-иқбол»нинг Тошкентда беш, Ленинградда икки, Хельсинки ва Истамбулда биттадан нусхаси сақланади. Мазкур асарнинг қиёсий-танқидий матнини тайёрлашда унинг Ленинграддаги Мунис ва Огаҳий қаламига мансуб асл нусхасини асос қилиб олганини, маълум сабабларга кўра, бу асарнинг Тошкент нусхаларини ана шу таянч нусха билан солиштириш имкониятига эга бўлмаганини таъкидлаган. «Шер Муҳаммад Мироб Мунис ва Муҳаммад Ризо Мироб Огаҳий. «Фирдавс-ул-иқбол». Хоразм тарихи» деб аталган ушбу қиёсий-танқидий нашрнинг араб имлосидаги матнига Ю. Брегель каттагина кириш мақола илова қилган. Унда америкалик шарқшунос бу асарни нашрга тайёрлашдаги илмий изланишлари ва ғарб матншунослигига оид йўл-йўриқларни баён этиш билан бирга, умуман, Хоразм тарихнавислигига доир қатор ўзига хос фикр-мулоҳазаларни майдонга ташлаган.

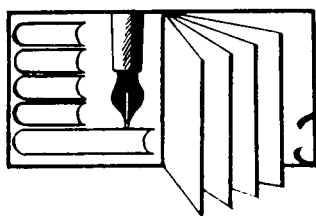
Ю. Брегель ушбу асар услуби ҳақида тўхтар экан, ҳар иккала буюк алломанинг воқеалар изоҳига ёндашишдаги ўзига хос хусусиятларини очиб беришга ҳаракат қилади. «Фирдавс-ул-иқбол» тил ва услуб жиҳатидан Абулғозий асарларидан фарқланишини кўрсатишга уринади. Унинг фикрича, Абулғозий асарлари соддароқ услубда битилган. «Фирдавс-ул-иқбол» эса ҳўқмдорлар томонидан буюрилгани учун муаллифлар уни анча дабдабали услубда ёзганлар. Гап фақат бунда эмас, албатта, Мунис ва Огаҳий тарихнавис бўлибгина қолмай, айни вақтда замонасининг буюк шоирлари эди. Улар ўзларининг насрий битикларини ҳам бадийлаштиришга, воқеаларни баён этишда ўзбек тилининг бой имкониятларидан тўла фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Улар ўз асарларининг равон ёзилиши мақсадида кўпгина ҳолларда шеърй услубдан ҳам кенг фойдаланганлар. Ю. Брежелнинг ҳисоблаб чиқишича, «Фирдавс-ул-иқбол»нинг 767 жойида шеърй парчалар келтирилган.

Ю. Брегель «Фирдавс-ул-иқбол»нинг ёзилиш тарихи, унинг мазмуни ва ўзига хос хусусиятлари билан бир қаторда асарнинг таянч манбалари ҳақида ҳам фикр юритади. Маълумки, шарқ халқлари тарихига оид асар асарлар Одам Атонинг пайдо бўлишидан бошланиб то муаллиф кўрган-кечирган ҳодисаларгача давом этади. «Фирдавс-ул-иқбол» ҳам бу анъанадан четга чиқмаган. Ю. Брежелнинг фикрича, унинг биринчи қисми, асосан, машҳур тарихчи Мирхонд ва Абулғозий асарлари асосида ёзилганини қайд этади. Китобнинг Мунис ва Огаҳий даврига оид бўлимлари эса рад этиб бўлмайдиган ҳужжатларга суяниб ёзилганини исботлайди. «Фирдавс-ул-иқбол»нинг тарихий манба сифатидаги юксак фазилатларидан бири — унинг давлат расмий ҳужжатларига асосланганидир.

Афсуски ана шундай мўътабар асар яратилган юртда ҳалигача пухта ўрганилган эмас. Буни эса ҳеч қанақасига оқлаб бўлмайди. Аслида бу китоб аввал олис Америкада эмас, Ўзбекистонда чоп этилиши ва жаҳонга беш орқали тарқалиши лозим эди.

Ҳар бир халқ ўз ўтмиш маданий меросига жуда жиддий ва катта ҳўрмат-эътибор билан муносабатда бўлмоғи лозим. Чунки ўтмиш — келажакнинг пойдевори саналади. Тўғри, бизда ҳам сўнги пайларда бу соҳада йўл қўйилган ва авлодлар кечириси қийин бўлган хатолар, атайлаб қалқаштирилган тарихий қадриятларни замон тақозоси билан тўғри талқин этиш сари маълум қадамлар ташланмоқда. Аммо ҳали бой ўтмишимизни ақл тарозисига солиб, унга одилана баҳо бериш учун жуда катта ишлар амалга оширилиши керак. Бунинг учун даставвал ўтмиш ёзма обидаларимизни, айниқса ўз тилимизда битилган тарихий асарларни кўпчилик ўқий олиши учун шароит яратишимиз лозим. Эски ўзбек тилида яратилган барча тарихий асарларни аниқлаш, ҳар бир асарнинг жаҳон қўлёзма мажмуаларидаги ҳамма нусхаларини ахтариб топиш ва иложи борича уларнинг кўчирмаларини бир жойга тўплаш керак. Бу иш билан жиддий шуғулланиш учун шарқшунослар, тарихчилардан иборат махсус гуруҳ ташкил этиш, адабий-бадий, тарихий обидалар нашрини кенг йўлга қўйиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Келажак авлодларимиз олдидаги муқаддас бурчимиз шуни тақозо қилади.

Баҳриддин МАННОНОВ,  
тарих фанлари номзоди



## Замондошимиз нафаси

Муҳаммад Солиҳ. «Орзу фуқароси».  
Шеърлар. Фафур Фулом номидаги  
Адабиёт ва санъат нашриёти,  
Тошкент — 1990 й.

Бугунги ўзбек шеърляти «одамда умид уйғотган», шахснинг ўзлигини танитиш йўлида катта қадамлар ташланган, эрк ва адолат сари журъат уйғотганлиги билан қадрлидир.

Муҳаммад Солиҳнинг ўзи тўғри таъкидлаганидек, «Шоир энг олий орзуга интилади. У бошқалардан фарқли ўлароқ ҳеч қачон кўли етмайдиган орзуга талпиниб яшайди. Орзу унинг кўксига, унга ниҳоятда яқин, ундан ниҳоятда узоқдир. Шоир ўз юрагини қўлига ололмагани каби, орзусига ҳам умр бўйи талпиниб ўтади». Шунинг учун ҳам шоир лирик қаҳрамони:

**Мен бу ерлик эмасман асло,  
Мен — орзунинг фуқаросиман, —**

дейди. Орзу фуқаросининг ўю ёди инсонни бахту саодатда, ижод-камолотда ва эрку адолатда кўришдир. У даврнинг қарама-қаршиликларидан туғилган зиддиятли, шу билан бирга шижоатли шахсдир. Бу жасур инсон ўз ёлғонига шафқатсиз бўлгани учун ўзгаларнинг ёлғонидан чўчимайди. У ҳаётда урилиб-сурилиб, қийналиб-қимтиниб ўсган, одамзод ҳаётида учраши мумкин бўлган барча кўнгилсизликларга дуч келган, жуда кўп алданган, аммо ҳамон мағрур, жоҳилликдан йироқ — буюқдир. Кўксигадаги юк тош эмас, «бир ҳовуч юрак»лигини ҳам унутган бу шахс ўлимдан-да ҳайиқмайди:

**Мен ҳар сўзим учун кулгу бўлишга,  
Масҳара бўлишга турибман тайёр.**

Лирик қаҳрамон кечинмаларида давр руҳи, замон нафаси акс этган. Ёлғон учун очилган қўриқлар, юқорининг кўрсатмаларини маҳтал кутиб яшовчи кишининг кечинмаларидаги зиддиятлар унинг табиатиға хос хусусиятларни янада бурттиради. Шижоатли шахс ясама кўтаринкиликлардан безган, сохта бахтиёрлик ҳақида кино билан сўзлайди. Унинг йўлини дўстларнинг меҳр куёшидан кўра — «узоқда милтиллаётган шамчироқ — нафрат» кўпроқ ёритади. У шундай бир ҳақиқатки, ерга урса кўкка сапчийди, ағдармоқ учун тагига сув қўйса, аксинча ўсиб-унади.

**Узоқда милтиллаётган шамчироқ — нафрат  
Кўпроқ ёритади йўлимни  
Меҳр куёшига кўра дўстларнинг.**

**Агар ҳеч ким мени ерга урмаса,  
Кўкка қандай сакрай олардим!**

**Оддий ўсимликман, хуллас:  
Қанча кўп сув қўйсалар тагимга**

**Мен шунчалик гуллаб-яшнаймам.**

Муҳаммад Солиҳнинг 70-йилларда ёзган шеърларида йигитликнинг шўх-шан кунлари, ҳижрон онларини улғайиш дақиқалари сурати чизилади. «Аччиқ сўзлари»ни титраб айтишга шайланган, «шеър дафтари»ни олиб хиёбон томон ошиққан ва севгидан кўрқмайин кескин ҳаракат қилган лирик қаҳрамон қиёфаси йиллар ўтиши билан мукамаллашиб боради. Энди у бувисига ҳам:

**Буви!**

**Нега баҳодирлар ҳаммаси  
Фақат қадим замонларда ўтаверади!  
Арслон-чи! Қани ўша арслон.**

**Бувижон!**

**Нега у ярим тунда, ғафлатда ётган  
Мени уйғотмайди  
Наъра тортмайди!! —**

дея жиддий саволлар беради. Ўз эрки учун курашга отланган давр баҳодирларини кўришни орзу қилади. Лирик қаҳрамон ўзини курашлар ичида кўради ҳамда ҳаётини зиддиятлар заминида яшайди. Турмушнинг табиий гўзаллиги сунъийлик устига қурилган ҳаётдан минг марта афзал.

Шоир шеърларида эрк образи севиб яратилган. Турғунлик йилларига келиб эрк тушунчаси шундай қадрсизликка учрадики, у «эринчоқ одам тўқиган сўздай» қисқа туюла бошлади. Лекин лирик қаҳрамон учун «барча малойка ичида» энг азиз ва ҳурматга лойиғи — «эрк фариштаси»дир. У орзу-умидлар, ёрқин хаёллар тимсолидир. Шунинг билан бирга бу даврга келиб: «ЭРК» сўзи тил учун энг хавфли калимага айланиб қолган. Лекин лирик қаҳрамон шу калимага интиқ, жудаям ташна. У ҳам бир кишининг эрки ўзида бўлишини хоҳлайди. Даврнинг турли зиддиятлари эса бунга тўла имкон бермайди. Ана шундай зиддиятни келтириб чиқарадиган манбалардан бири пулдир. Ҳамма нарса пулга қақилган турғунлик даврида эркин ҳам, ҳатто пулга харид қилиш мумкин эди: «Пулинг бўлса эркини сотиб ол».

Шоир тутқун ва кишанланган от образида эркисизлик фожиасини чизар экан, отхона — ана шу эркисизликка мубтало этган гўша, қафас, бесаранжомлик белгиси сифатида талқин қилинади. Агар от оёғини чўзиб бемалол ўхлаб қолгудек бўлса, эркисизликдан ҳам даҳшатлироқ фожа рўй бериши мумкин. От бир пайтлар кенг яйловларни ларзага солган бўйнидаги бўрон билан ухлайди. Чунки у энди тутқун, бутун эркидан

махрум, ҳурлигидан ажралган. Бу маъюсликка ҳеч нарса малҳам бўлмайди.

Эркисликка чидай олмаган шижоатли шахс кейинроқ «тарихидан жудо бўлган халқ»нинг «шаккок фарзанди» сифатида намоён бўлади:

**Турдим, сапчиб турдим, ўзимга келдим.  
Шаккок фарзандингни афу эт, ватан.**

Китобни арақлағанда шоирнинг сўзга, унинг тақдирига ниҳоятда масъулият билан қарашини сезиб турасиз. Бу ўринда Рауф Парфининг шоир ҳақидаги фикрларини эслатиш жоиздир: «У (Муҳаммад Солиҳ — М. Б.) сўзни исроф қилмайди. Доим аниқ ва зарур сўз топишга интилади. Ғоят қисқа, нозик бир чизги узоқ вақт хотирада қоладиган драматик саҳна-манзарага айланади...

У сўзга қаттиқ эътибор билан қарайди. Ҳар бир сўзнинг этимологияси, ранги, таъми ва албатта, тушунча салмоғини белгилаб олади. Маълум сўз ўрнига бошқа сўз ишлатиш мумкин эмас».

Бу таъриф Муҳаммад Солиҳнинг қарийб барча шеърлари учун тааллуқлидир. У сўз излашдан ҳечам чарчамайди, эринмайди, бир сўз билан кўп нарсани ҳал қилиш мумкинлигига ишонади:

**Кимнидир соғинар... Ухлар... Тушига  
Онаси ўрнига сўз кирар дом  
Бу сўзни севар у, лол севги билан,  
Оқаётган кўз ёш каби — жим.**

«Тараққиёт ва мақол», «Кечикканлар», «Бадийй ёлгон», «Афсун», «Тилчининг дегани» каби ўнлаб шеърлари ана шу талаб мантикидан келиб чиқиб ёзилган.

Муҳаммад Солиҳ шеърларининг яна бир дилтортар томони шундаки, у ранг-баранг қиёслар орқали катта шоирона хулосалар чиқара олади. Лирик қаҳрамон руҳиятидаги кечинмаларни чуқоли, тун, куз, дарахт, ёмғир, қуш каби воситаларда очиб беради. Масалан, аънавий олма образи билан шоир турғунлик ва тараққиёт зиддиятини қуйидаги тарзда ёритади:

**Демак тураверар олма қизариб,  
Тагига тушмас у, қурт тушмас унга,  
Демак тураверар мангу қизариб.**

Ёки:

**Мана шу дарахтга бераман  
Сенинг етим қолган исмингни.**

Чунки дарахт муқим, турғун. У исми ҳар қанча бўлса-да, сақлаб туриши мумкин. «Дарахт шоир

бўлса» шеърда ҳам дарахт образида ҳаракатсизлик, турғунлик ифода этилган.

Шоир шеърларининг жозибаси ҳақида сўз юритганда бадийй восита — тамсил санъатидан жуда ўринли фойдаланганини айтиб ўтиш лозим. «Эл оғзига элак тутиб бўлмайди» ва «Ойни этак билан ёпиб бўлмайди» деган халқ мақоллари шеърга қуйидаги аснода сингиб кетган:

**Тараққиёт ёнида ожиздир мақол:  
Эл оғзига элак топиш ҳам мумкин,  
Агар биз истасак бугун бемалол  
Ойни этак билан ёпиш ҳам мумкин.**

Тараққиёт, бизнинг назаримизда, инсоннинг комилликка интилишидаги муваффақиятлари мажмуаси. Халқнинг асрлар оша дилида яшаб келаётган мақоллари «тараққиётимиз» олдида ожиз бўлиб қолди. Бу «тараққиёт» шундай ҳолатларни юзага чиқардики, энди донони нодон, бефаросатни ақли, деб бемалол айтиш мумкин. Ана шундай бадийй санъат йўли билан «безалган» шеърлар китоб қадрини оширган, деб ўйлаймиз.

Тўпلامдаги шеърлар таҳлилида ранг тасвиридан лирик қаҳрамон руҳиятидаги кечинмаларни ифодалашда, табиати кирраларини очишда, турли кайфият ва ҳолатларни беришда ўзига хос усулда фойдаланганини кузатиш мумкин. Жумладан, қора ранг — мағлублик, мунг ва ҳазинликни ифодаласа, оқ рангда — покизалик, беғуборлик ва умид тасвирланади:

**Осмон оппоқ бўлди бу кеча,  
Бу кеча биринчи қор тушди.**

Шоир яшил рангга мурожаат қилар экан, унинг «қиёмига етиши» — сариқ рангнинг бошланиши деб таърифлайди. Сарик ранг зангори рангга зид равишда тасвирланади:

**Муҳаббат. Сарик ва зангори,  
Мен ҳеч ҳам кўрқмайман ўлимдан.**

Ғояни очишда, шеърга бадийй кўркамлик бахш этишда ранглар ўзига хос шеърый вазифалар бажарган.

Умуман, тўпلامдан ўрин олган шеърлар китобхонни бефарқ қолдирмайди. Шеър бағрига синган фикрлар чашмаси замондошимизни зийракликка, дадилликка чорлайди. У шуниси билан ҳам китобхоннинг доимий дўстига айланишига шубҳа қолдирмайди.

**Маликхон БОБОРАҲИ: АОВ**

## Дилнинг халоскор садоси

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Ҳовли этагидаги уй» китобини ўқиб

80-йилларда пайдо бўлган айрим асарлар адабиёт ҳақидаги тушунча тасавурларга дарз етказа борди. Хуршид Дўстмуҳаммад, шубҳасиз, янгича оҳанг, руҳдаги асарлар яратиш иштиёқида ўзининг ёрқин имкониятларини ошқор қилаётган ижодкорлардан биридир. Унинг «Нигоҳ», «Паноҳ», «Оромкурси», «Жажмаан» каби асарлари худди шундай дейишга асос беради. Езувчининг «Ҳовли этагидаги уй» тўпламига киритилган кўш қиссаси ва бир нечта ҳикояси билан танишиб чиққач, теварак-атрофимиздаги ҳодисаларга кўниканимиздан кўра бошқачароқ — маърифатлироқ, синчковроқ нигоҳ билан қаралганига амин

бўлиш мумкин. Чунки «Нигоҳ» қиссасининг қуйидаги ўринлари муаллифининг қаҳрамон қалбидagi тафтишчи савол-жавоблари орқали китобхон тасаввурини теранлаштирганидан, у кутмаган ҳақиқатни топиб кўрсатганидан далолат беради: «Тасодиф эмас! Тасодиф деб ўзингни алдама. Сендай уста ҳайдовчи рўпарангдан машина пайдо бўлганида вагонни тўхтатишга улгурмаслиги мумкин эмас». Воқеадан хабарингиз борми? «Хабардорман. Уша дақиқада сен ўзингдан, бошқалардан, масалан, «Волга» шофёридан, ҳатто касб-корингдан нафратланганинг касофати туфайли ҳам вагонни тўхтатишга улгурмагансан. Негаки, феълинг айниб турганда ҳеч қандай оқибатни ўйламайдиган одатинг бор». Нега бундай деяспиз? «Айбинга икром бўлганинг учун». Ахир йўл ҳаракати қондасига кўра... «Мен ундан муқаддасроқ қондан назарда тутяпман. Узингни оқласанг — ихтиёринг». Тўғри-да. «Тўғри эмас. У — таскин, ёлғон тасалли. Бировнинг машинаси-



ни пачоқлаганинг, бегона аёлнинг ўтакасини ёрганинг ёки вагондагиларнинг эсхонасини чиқариб юборганинг эмас, балки «Нима бўлса бўлар!» деган ҳаёлга борганинг — гуноҳингдир». Ҳақиқатан ҳам кўпчилигимизнинг қалбимизни меҳр-шафқат тарқ этган. Унинг ўрнини аламаздалик эгаллаган. Бу жоҳиллигимизнинг жабрини эса ҳаммамиз бемалол баҳам кўряпмиз. Кундузию кечаси недандир ҳадиқсираб яшаймиз. Хавотир доимий ҳамроҳимиз бўлиб қолган. «Улдириб ташлашибди», «ёқиб кетишибди», «ўғирлашибди», «тунашибди» деган этни сескантирувчи сўзларни ҳар кун иштитиб, кўриб турибмиз. Дилмизни ёвузлик эгаллаб, ўй-хаёлларимизни буюмлар банд этиб турган пайтда қисса бизни дилнинг халоскор садоларига қулоқ тутишга даъват қилади: «Ҳар кун ишга кўл урмоқчи бўлганда албатта, у ғира-шира ўзини билдириб туради. Афсуски, буюмпараст, манфаатпарастликка тобора мук тушаётганимиздан шу кучни синдириб ташлашга уринамиз. Унга қўл силтаб, «таваккал» деймиз. Аслида, қўл силтаганимиз «таваккал» эмас, «Нима бўлса бўлар!» деганимиз. «Нима бўлса бўлар!» эса Бек англаб етганидек, бефарқликнинг касофати, фикр торлигининг самараси. У шунинг учун ҳам офатнинг ошнасиги, киши уни паноҳ, суяҳқ билган лажаларидан бошлаб беихтиёр гуноҳ ишларга қўл уради. Шунинг учун ҳам «Нигоҳ»нинг қаҳрамонига унинг қалбидagi тафтишчи «Нима бўлса бўлар!» деган ҳаёлга борганинг гуноҳингдир» дейди. Бу гуноҳ эса уни жиноятга етаклайди: бировнинг машинасини пачақлатди. Сарсон у саргардон қилди: кўрқиб калхонага тушган аёлни бориб кўришга, таъналарини эшитишга, бошлиқларнинг қабулхонасига мўлтирашга, дашномларини тинглашга мажбур эди.

Кўриниб турибдики, муаллиф қандайдир оламшумул ҳодисалар қаршисида турган кишининг эмас, оддийгина эътиборсизлик қилиб қўйган трамвай ҳайдовчисининг қалбига назар ташлайди. Зиддиятларга тўла қалб манзараси ичига олиб киради ҳамда оламни тасодифлар эмас, муайян қонуниятларнинг қатъий тартиби бошқаришни таъкидлаб боради. Лекин ҳар бир хатти-ҳаракатимиз учун, «Нима бўлса бўлар!» дея қўл силтаганимиз учун қачон бўлмасин қалбимиздаги шафқатсиз тафтишчи қаршисида титраб-қақшаб, албатта, жавоб беришимизга тўғри келади. Бекни қийнаётган шу қалб сўроғи мисолида бизни бунга ишонтиради: «...Топилдиқни нега эгасига қайтариб беришим керак? Ҳеч ким миннатдор бўлмайди. «Ана кўрдингми, яна таскин, тасалли изляяпсан. Узингни оқляяпсан. Ушанда ҳам...» ...Эҳ-ҳе-е, ўспири эди. Шу йўлдан жиянини елкасига мингаштириб бораётган эди. Ушанда ҳам ёмғир дам шивалаб, дам тўхтаб оёқ ости билч-билч лойга айлана бошлади... Кампир қадамини жадаллатди, беш-олти одим узоқлашгач, қўлтиғига қисиб олган пушти одми қийиқни ёмғирпўш ўрнида бошига ёйди. Шу пайт қийиқча орасидан кўк қоғоз — беш сўмлик пул учиб йўлга тушди. Бек таққа тўхтади. Дархол орқа, ён-верига аланглади. Зоғ йўқ. «Олайми — олайми, олайми — олайми?» Бир фикрга келганига қадар кампир кўприкча етаёзди. «Бўлди, — деди Бек, — бўлди, оламан...» Уттиз беш-қирқни қоралаган Бек ўз-ўзига зор-зор илтижо қилиб, «гуноҳимни айт,

топган-тутганим сеники», деганида қалби бошқа бир нимани эмас, айнан шу беш сўмни сўрайди...

Бек юрагидagi оғриқлар моҳияти тўсатдан юз берган тасодиф билангина чегараланмайди. Лекин у бу олис боғлиқликнинг ришталарини ҳам дабдурустдан эмас, оғир ва азобли изтироблар ниҳоясида топади. Шунинг учун ҳам қиссада муаллиф бу ҳолатларни таъкидлаб ўтади: «Бўм-бўш бўлиб қолган вужудида бир нарса қулча илондек ўрналиб ётар, бу ўз феъл-атвори, аниқроғи — ўзининг ким ва қандай одамлигини ойдинлаштириш гўлғуласи эди! Бек худди ўзининг катта бир қусурини фош қилиб кўядигандек муҳокамани бошлашга юраги дов бермас, у ҳақда бош қотиришни орқага сурган эди. Мана, рўпарасида ўтирган аёл унга шуни эслатди... Агар у аёлнинг «тўхтатишга улгурса бўлар экан, сиз эса...» деган таънасига жавоб топса бас, жумбоқ ечилади...» Бу жумбоқ қандай ечилганига эса юқорида Бек ва унинг қалбидagi тафтишчи мулоқотида гувоҳ бўлдик.

Лекин муаллиф бу мулоқотга ўткир савол-жавоблар топишу уларни нақл қилишдагина эмас, инсон кўзларидаги, нигоҳларидаги маъноларни, дардни тиниқ тасвир қилишда ҳам маҳоратли эканини намойиш қилади: «Воқеа юз берган чоқда даҳшатдан қотиб қолган кўзларининг бу қадар маъсум, гўзал ва майинлигини энди сезаётган эди. У кўзлардаги жами нур ўша тўқнашув пайтида бирданига қорачиқларига йиғилиб тошга айланган — Бекни ҳўшига келтирган ҳам, сўнг трамвайни тўхтатган ҳам шу тош қотган нур эди. Энди эса, аёлнинг ўлим билан бетма-бет фавқуллода омон қолган одамлардагина бўладиган нурсиз, дардчил нигоҳига қараб Бекнинг юраги увишди». Табиийки, киши кўзларидаги ўзгаришларни бундай аниқ ажрата олиш учун ижодкорга икки бир сезгирик, ўткир нигоҳ керак. Қисса муаллифида айни шу хусусият етарли. Ёзувчи сўзининг, ҳам ҳаёт ҳодисаларининг, ҳам инсон руҳиятининг рангин кирраларини очади, уларнинг бошқалар сезмаган жиҳатларини кашф этади. Шунинг учундир ёзувчи Эмин Усмон «Хуршиднинг қисса ва ҳикоятларида руҳий олам билан моддий олам бир-бирига омухта тасвирланади, биз бу дунё билан у дунё вакилларини ёнма-ён кўрамиз, икки олам ўртасидаги чегара йўқ. — Одатда одам шундай яшайди-ю, бироқ ҳанузгача бу нарса адабиётимизда ўз аксини топмаган эди. Х. Дўстмуҳаммад биринчилар қатори мана шу бўшлиқни тўлдиришга жазм этди», дейди унинг «Паноҳ» қиссаси ҳақида гапириб («Шарқ юлдузи», 1990, 9-сон).

Муаллиф бу асарида Аҳмадали дуч келган вазиятни қаламга олиш асосида мулкпарастлик кайфияти урчигани, буюмларга паноҳ деб сифтиниш одатга айланганига ишора қилади. Шу боис зилзила бошланган пайтда Аҳмадалининг «изига қайтиб опасидан хабар олиш ҳаёлига келмади, лекин у болалари ёнига ғизиллаб жўнай қолмади. У уйига, Одилбековларнинг етти пушти ва улар қатори ўзи дунёга келган уйга ошиқиди! Фақат йўл-йўлақай уйлар қаторлашиб кетган, ҳамқишлоқлари ҳам унинг сингари ўз уйларини гирдида парвона эдилар», деб ёзади. Акасининг Аҳмадалига «бор буд-шудимизни қулай яшашга алмаштириб юборяпмиз» деганида ҳам жонсиз нарсаларни виждон, имон, меҳр-оқибатдан — ягона паноҳимиздан азиз тутишга одатланганимиз маломат қилинади.

Бекни қалбидagi, атрофидagi нигоҳлар таъқиб-тафтиш қилган бўлса, мазкур қисса қаҳрамонини Кимсан назорат қилади. Ҳар икки асар моҳият-мазмунни жиҳатдан бир-бирини тўлдирди. Чунки атрофдигиларга кўринмас Кимсан Аҳма-

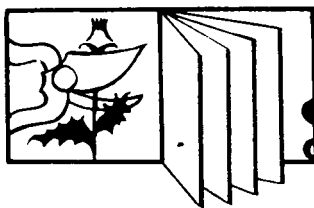
далига ўзининг кимлигини, ён-веридагиларнинг нақадар майдалашиб кетганини аён этади. «Эзгу ҳақиқатни ҳар ким ўзи фаҳмлаши ер қимирлашидан кўра кучлироқ, қудратлироқ ҳодиса» эканини англатади. Лекин кимсанлар ўртасида ҳам кураш, зиддият бор. Чунончи қаҳрамон қалбида янги пайдо бўлган Кимсан эски Кимсанга қарата «Аҳмадали болаларини ўйласинми-а?.. Миш-мишдан бошқага ярамайдиган мана шу эл қатори яшасинми-а?!» дейди. Бу таънани «миллат бузилса бузилаверсинми, юрт таланса таланаверсинми?!» тарзида тушунишимиз, «миш-мишдан бошқага ярамайдиган эл» ҳолига тушиб қолганимизни эса тан олишимиз, шунинг учун ҳам паноҳсиз кимсалар тўдасига айланиб қолганимизга иқрор бўлишимиз лозим. Бунинг ҳар қандай зилзиладан даҳшатлироқ эканини Аҳмадалидек англашимиз жоиз. «Паноҳ»дан уқиш мумкин бўлган ҳақиқат — шу. Асар воқеаларини Эмин Усмон батафсил баён этгани босм қисса тафсилотларига тўхталиб ўтирмаймиз. Лекин ростки, бу асарни ўқиш, тушуниш баъзиларни бир қадар толиқтириши тайин. Чунки ундаги воқеаларнинг нақлию ифода тартибида бирмунча ғалатилик кўзга ташланади. Эмин Усмон таъкидлагандек, унда «у дунё вакиллари билан бу дунё вакиллари ёнма-ён юради». Ҳаёт ҳодисалари тўфонларига, бугунги куннинг маънавий мажруҳ кишиси қалби манзараларига янгича қарашга интилаётган муаллифнинг изланишларига эса шаклнинг ўзгача тарзи, кўникканимиздан бошқачароқ ифода йўсини мос, мувофиқ келади. Унинг нигоҳига айтилик, С. Айний, Ойбек каби адабларимизнинг асарларидаги тадрижийлик, усул торлик қилади. Айни чоқда Хуршид Дўстмуҳаммаднинг ўзгача нигоҳида — изланишларида муайян камчиликлар ҳам кўзга ташланади. Чунончи «Ҳовли этагидаги уй» тўпламидан ўрин олган айрим ҳикояларда кишини бездирадиган сўзамоллик кўзга ташланади. Бу эзмалик улардаги маънони мавҳумлаштирган. «Васий», «Йўлакдаги одамлар», «Топишмачоклар» билан танишгач, шубҳасиз шундай мўсақага келинади. Айтилик, «Сас»да туш тафсилоти тарашланган, пишиқ тил билан нақл этилганига тан бергинг келади-ю, лекин уни «Саф» ҳикояси сингари хотирада жонлантириб бўлмаслигидан қийналасан киши. Бунга сабаб «Саф»да воқеаю мушоҳаданинг уйғун, яхлит ҳолатда омухталаштирилганида эмасмикан, деб ўйлайсан. «Васий»нинг мана бу жойлари муаллифнинг ҳаракат, ҳолат-манзараларни тиниқ чизганидан дадолат беради: «Ҳовли топ-тоза эди, супурги кесакни увоғини тирнаб чиқарди. Жувон кесакни бармоқлари учидан авайлаб ушлаб чиққан жойини излади. Топди шекилли, увоқни жойига қўйди, аввал бармоғининг учи, кетидан калишининг тумшуги билан текислади, супургини яна бир сермади-да, ошхона томон юрди, бориб, хокандозни кўтарди, супургини жойига қўйиб,

устидан хокандозни деворга суяди-да». Аммо ҳикоянинг ўйлаб тўкиб битилганини, ҳатто номлашининг ўзидаёқ мавҳумлик мавжудлигини билиб турасан. Қуйидаги ўринлар хулосаларимизнинг тўғрилигига шубҳа қолдирмайди: «Жувон поғонада турган жойида (!) Ўр силтаниш билан нарвонни жойига қайтарди(!). (Наҳотки бемалол шундай қилиб бўлса! Хайратда қоларли-ку!) Шошилиб юқорилади-да, раvon ромининг энг тепасидаги — шафақ нури тушаётган кўзини қаттиқ қаттиқ арта бошлади. Бироқ ойнага ҳамон нур тушаверди, жувон ҳарчанд артмасин, уни кеткизолмади, тўхтаб бир муддат тикилиди — ойнада худди сув юзасида ёйилгандай мой доғлар кўриниб турар — унда қуёш нури жилваланаётган эди». Кишини ишонтирмайдиган тафсилотлар шу тарзда яна давом этаверади. Эмишки «...Ногоҳ силтанишдан мувозанатини йўқотган жувоннинг гавдаси орқасига оғди — уч-тўрт қулоч тепаликдан боши билан тиккасига ағдарилиб тушаётган аснода(!) ҳам у ола-кула кўзларини ойнадаги доғдан шўла аксидан ўзмади. У йиқилишдан эмас, балки ўша қизғиш-қирмизи нурдан саросимага тушган, ваҳимадан ўзини ўнглолмай қолган эди». Қарангки, шу пайтда «ланг очилган деразадан ҳовлига бир йигит ирғиб тушибди». Ва у «дағдағ қалтираган кўзлари билан нарвонни тутган чоғида жувон мувозанатини тиклади(!) ҳеч нарса юз бермаганидек тик турганича бояги-бояги ойнани артаверди».

Хуршид Дўстмуҳаммаднинг ҳикояларида ана шундай ажабтовур ғалатилик кўзга ташланса-да, бироқ у ҳаёт ҳодисаларининг дабдурустдан кўринмайдиган томонларини, инсон қалбининг кўпчилик сезмай келаётган ёрқинликларини ёритишга эришаётган адибдир. У инсоний муносабатлар мураккаблигини мушоҳада қилишдагина эмас, балки қаҳрамонларини сўзлатишда анча ўткир. Чунончи «Маданиятли киши»даги Умматовичнинг теша тегмаган мана бу гап-сўзлари изланувчан ижодкорнинг зийраклиги, топофонлиги самарасидир: «Сизнинг юрагингиз том бўлиб кетган, бунақа ҳаволарни бир тепишда қочиради», «қулоғимни қоқиб киссамга солиб қўйди», «миямнинг ичи терлаб, ҳали-ҳали ўзимга келолмайман», «қўқон араванинг гупчагидек буқувват», «Пахтакор» винегерит-ку! Кечагина Марсдан ҳам футболчи таклиф қилибди!»

Қаҳрамонларнинг дилини, ҳам тилини ана шундай янгича тарзда сўзлата олаётган ёрқин нигоҳли адабларимизни ўсиш-изланишлардан тўхтаган, деб бўлмайди. Бироқ бу изланишлар яна ҳам баракалироқ, кўламлироқ бўлсин, дея ният қиламиз.

**Абдулла УЛУҒОВ,**  
филология фанлари номзоди



Темирбек

## «НАМАНГАН ҲАНГОМАЛАРИ»

Ҳажвий ҳикоялар

Офайнилар

Апарали билан Жапарали бир қишлоқда — Пешқоронда туғилишган. Шу ерда яшашади. Айтишларича, уларнинг ота-боболари дўст бўлишган. Булар ҳам дўст бўлишди. Кўриб турганингиздек, исмлари ҳам бир-бирига уйқаш, шеърга қофия қилгулик. Устига-устак, сахту сумбатлари ҳам бир олманинг икки палласидек. Исмларини билмаган одам Ҳасан-Хусан дейиши турган гап.

Апарали паст овозда гапиради. Кулгининг кони. Бироқ ўзи кам кулади.

Жапарали унинг акси. Овози баланд. Кулгиси ҳам қулоқни ёргудек. Аммо бирор воқеани ҳикоя қилиб, тўртта одамни оғзига қаратганини ўзи ҳам эслолмаса керак.

Апарали энг зўр ичакузди аскияларини дастлаб дўсти — Жапаралига айтиб бериб синовдан ўтказади. Унинг яйраб кулишидан илҳом олади.

Апарали гап келиб қолса, ҳатто отасиниям аямайди. Сўзлари ҳам мисоли қалампир. Аммо Жапарали чидайди. Апаралини боксчи дея қиёс қилсангиз, Жапарали жонли нишон. Балки ундан-да ортиқ. Қарангки, бир куни «жонли нишон»нинг ҳақиқий боксчи бўлишига сал қолди.

Пешқоронда ягона ҳаммомнинг олд тарафида жойлашган чойхона айвонидаги сўрида анчагина одам тўпланганди. Одатдагидек, ҳамма Апаралининг оғзига қараган. Кесакдан ўт чиқиб, Жапарали илк бор Апаралининг гапини бўлди. Апарали эътибор бермай, сўзида давом этди. Бу Жапаралига алам қилди. Уни тўхтатмоқчи бўлди.

— Ҳу Апар, тўхта, мен сенга одам деб гапирганим, нега жавоб бермаяпсан? — дея, масалани кўндаланг қўйди у.

Апаралининг ҳам қайсарлиги тутди:

— Нега сенга жавоб беришим керак?

Жапарали кўпчилик ичида гапириб ўрганмаганлигиданми, астойдил жаҳл билан олдинги гапини сал бошқачароқ тарзда қайтарди:

— Сани одам деб савол бергандан кейин жавоб бер-да, асаканг кетиб қолсаям!

Одамлар унинг астойдил куйиб-пишишидан «гур» этиб кулишди.

Апарали гарчи Жапаралининг саволидаги «одаммисан» қабилидаги кинояни кўнглига олган бўлса-да, кулгига кулги қўшмоқчи бўлди:

— Ҳе, сиз мени тенгиммидингизки, саволингиз оғзингиздан чиқиши билан жавоб берсам?

Ҳали даврадагилар кулишга улгурмасидан, Жапарали тутаб кетди. Айниқса, Апаралининг сизлагани унга эриш туюлди.

— Нима дединг?!

Ҳазил чинга айланди. Айтилган сўз отилган ўқ, нима, Апарали узр сўрасинми? Э, энди қайтиш йўқ: биринчидан давра совийди, иккинчидан, унинг шашти қайтади. Бирдан бир йўли — Жапарни ҳам, даврани ҳам оғзидан чиққан гап билан кулдириб ёки кўндириб олиши керак. У боягина ўйламай айтиб юборган гапини энди ўйлаб айтди.

— Сен менинг тенгиммининг, дедим.

Жапарали бу сафар қулоқларига ишонмади.

— Яна бир қайтар?!

— Тенгиммининг деяпман!

Жапарали баттар қизишди:

— Сан ўзинг ким бўпсан? Министрмисан?

— Министрмаслигимни-ку, ҳамма билади. Аммо ким бўлганимдаям, тенгим-массан!

Жапарали ўрнидан турди. Томошабинлар «қўй, қўй»га тушишди. Унинг сайин Жапарали авжга чиқа бошлади:

— Вей, ҳозир ўзингниям, мениям кимлигимни айтиб берасан. Бўлмаса...

Апарали ҳам сўзидан қайтмасди.

— Айтсам айтавераман.

Жапарали Апаралига ташланди. Одамлар сал бўш келишса, нақ томоғидан оларди.

— Айт, номард!

Бу орада Апарали фикрларини жамлаб улгургани:

— Э, шунча йил дўст бўлиб кимлигимни билмаганмининг?

— Шунисига доғман-да, айт, шунча одам гувоҳлигида билиб қўй! Кимсан?

— Етимман!

Кулги зарбидан чойхонанинг деворларигача зириллаб кетди. Жапарали нима дейишини билмай, қўлини силтаб тескари ўгирилди. Тарвузи қўлтиғидан тушиб, шалвираб жойига ўтирди ва аранг:

— Сан етим, худонинг бир балосисан,— дея олди, холос.

Давра сал тинчигач, Апарали яна унга савол берди:

— Яна тушунмаган жойинг борми, Жапар?

— Қўй, бошқа гапларингдан гапиравер, Апар. Санга савол берганинг ўзи...

Апарали дўстининг раъйига қараб, мавзуни бошқа томонга бурди.

Бу ҳазил ҳали унутилганича йўқ эди...

Уша куни Апаралининг азонда туриб биринчи қилган иши дарвозани очиш, мол-ҳолга қараш бўлди. Одатдагидек, нонушани Жўра такасоқолнинг чойхонасига бориб қилиш ниятида кетаётган эди, дарвоза томондан овоз келди.

— Апар ака, хў Апар ака!

Турғун полковникнинг авзойидан Апаралининг юраги шув этди. У гавдасига номуносив кўлларини қовуштириб, хомуш турарди.

— Ҳа, тинчликми? — ҳовлиқиб сўради.

— Оғайнингизнинг оналари... бандачилик қилибдилар.

— Қачон?

— Азонга яқин.

— Ҳозир етиб бораман,— дея Апарали шошилишча отлана бошлади.

Жапарали, мана, олтмишни қоралаяптики, ҳали бирорта ишни онасининг маслаҳатисиз бажармаган. Унинг бор-буди, топган-тутган бахтию тахти — онаси.

Онаси Жапаралини қандай кўрса, Апаралини ҳам шундай кўрарди. Онахон қишлоқда дастурхон ёзиб Апарни «ўғлим» деган.

Апарали етиб борганида ҳовлида анчагина қариндош-уруғ тўпланибди. Лоп этиб яқинда чойхонада бўлиб ўтган воқеа эсига тушди. Эсига тушди-ю, ҳолсизланди.

Она доғида қоврилаётган Жапарали: «Мана, манам санга ўхшаб етим бўлиб қолдим, кўп кўраётгандинг, шум ният», деб ғалва кўтармасайди. Апарали чувалашган ўйларига тезроқ тароқ урди: «Онахон тўқсондан ошдилар. Бу аза эмас — тўй». Кўнгли бироз ёришди.

Дарвозадан «онам»лаб йиғлаб кириб борди. Жапарали ёш боладай елкасига осилиб, анча пайт қўйвормай йиғлади.

Онахонни пешиндан кейин чиқардилар. Фотиҳачилар кетиб, ҳассакашларгина қолди. Яқинлари ҳам бир-икки кун туриб, жўнашди. Апарали то етиси ўтгунча шу ерда бўлди.

Фотиҳачиларнинг оёғи узилиб, Апарали уйдан бир марта хабар олиб қайтгач, Жапаралининг кичик қизи чой дамлаб келди. Орадан яна бир чой қайнатишлик вақт ўтди. Кейин Жапарали: «Дўстим», дея оҳиста гап бошлади. Апаралининг юраги шиғ этди. Тамом, ҳозир айтади! Шунча кун ёлғиз қолишларини кутган экан. Шу топда Жапаралига раҳми келиб кетди. Жапарали кейинги бир ҳафта ичида анча қариб қолганди. Апарали ўша ҳазил гапи учун ўзини қаттиқ койиди-да, «қулоғим сенда», дегандек, у томон эғлди. Жапарали салмоқлаб гап бошлади.

— Э, дўстим, ҳеч кимни қариганда етим қилмасин. Онамга суюниб қолган эканман.

Жуда қийин бўляпти. Асло чидолмаяпман. Турсам ҳам, юрсам ҳам кўз ўнгимда онам. Санга яхши бўлган экан, эсинг йўқлигида етим бўлгансан. Асли шу тузук экан.

Қадимгилар «кулги кўкракни устида» деб билиб айтишган. Апаралининг ичидан шундай кулги гулдираб келдики, аранг ўзини тўхтатиб қолди. Тилигаям бир гап келди-ю, ушлади. Жапаралини аяди. Ҳеч ким келмагач, рухсат сўраб уйига отланди. Жапарали кўчагача кузатиб чиқди. У онасидан айрилиб қолаётган бўтадек, Апаралига илтижоли боқарди.

— Энди, дўстим, бардам бўл. Бу ҳамманинг бошида бор иш...

Жапаралининг яраси яна янгиланди. У Апаралининг гапини бўлди:

— Дунёдаги энг оғир дард шу экан. Фил бўлсанг ҳам эгиб қўяркан.

— Бу дунёнинг ишлари ёлғиз ўзига маълум. Нима қилишини ҳам ўзи билади.

— Жуда қийин экан. Айниқса, ёшинг бир жойга борганда. Ёшлигингда, ҳеч нарса билмайдиган пайтингда етим бўлганинг минг марта яхши экан.

Апаралининг тили қичиди. Шунча ичига ютди, энди бу сафар ҳеч иложи бўлмади.

— Жапар,— деди салмоқлаб.— Унда, сан болаларингни қийнамай қўя қол!

Жапарали беихтиёр «А-а?» деб юборди.

Урганган кўнгил ўлсин!

## Тарбия

Барча пешқоронликларнинг лақаби бор. Аммо улар тенг-тўш, ёш-яланг, қари-қартанг, дўст-душман... хуллас, ким томонидан қўйилганидан қатъи назар, доим ҳам ишлатилавермайди.

Шу боисдан, лақаб эгаларини икки тоифага бўлиш мумкин, яъни, ўз лақабини биладиган ва билмайдиганлар, ёки лақабдан розилар ва норозилар.

Лақаб тўқилиб, тўртта одамга маъқул келдими, тамом, хоҳ дод де, хоҳ вой де — на олиб ташлаб бўлади, на ўзгартириб. Ҳатто ота-она рози бўлиб қўйган исми ҳам ўзгартириш мумкин, аммо лақабни... Ҳарқалай, Пешқоронда бундай воқеа рўй бермаган. Бир сўз билан айтганда, лақабни топширишдан кўра омонатни топшириш осонроқ. Бирдан-бир йўл — матонат билан чидаш.

Ҳатто Аҳмад айиқ ҳам ўғилларининг лақабларига чидаб юрибди. Бўлмаса, у олти паҳлавонига озмунча қувонадими? Исмларни ҳам саралаб қўйган. Бир-бирига уйқашини топган. Халқ эса ундан ҳам топафон чиқди. Натижада исмларга лақаблар мослаштириб тўқилди. Бир эътибор беринг-а. Тўнғич ўғлига — совуқ, кейингисига товуқ каби лақаб тиркадилар. Ҳаммасининг лақабини жамлаб, бирин-кетин эсласангиз, гоҳ кулгингиз келади, гоҳ раҳмингиз.

Зокир — совуқ, Шокир — товуқ; Собир — соқов, Моҳир — мохов; Ботир — банги, Тоҳир — ҳанги...

Аҳмад айиқдай одамнинг чидаганича ҳам бор, чунки лақаблар қуруқ қофия учунгина тўқилмаган, уларни ҳар бири ўғилларининг энг кўзга кўринган томонларини ўзида акс эттирган. Бўлмаса-ку, Аҳмад айиқ ҳам анойи эмас. Шундай экан, Саримсоқвой хафа бўлмаса ҳам бўлаверади.

Хафа бўлмайди. Тўғриси, лақаби тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмайди, янаям тўғрироғи, бунга вақти йўқ. Узи билан ўзи овора. Далага боради-келади. Вақт топса, мол-ҳолга қарайди. Аммо соқолига оқ тушяптики, бири икки бўлмайди. Ягона мақсади — эл олдида тузукроқ дастурхон ёзиш.

Қўли ниҳоятда очиқ. Иримчилиги ҳам йўқ эмас. Товуғи одатдагидан ортиқ тухумлаб юборса борми, тўртта одамни чиқариб қўйишни фарз деб билади.

Бу сафар ҳам одатдагидек, маҳаллага йўриқ қилаётганди. Одам айтиб келишга катта ўғлини юборди.

Маҳамадилло маҳаллани бир чеккадан айтиб бораркан, пахса деворли ҳовлининг бир табақали эшигига бўйлаб чақирди.

— Қамбарали ова, ҳо, Қамбарали ова!

Сўнг эшикдан энгашиб кириб, ҳовлида бироз юргач, олма тагида кир юваётган Тоштилла холани кўриб тўхтади-да, яна овоз берди.

— Қамбарали ова, ҳо, Қамбарали ова!

Тоштилла хола қайрилиб қарамай, «ҳув» деди.

— Қамбарали овам бизникига қуръон ўқиттига чиқсинлар.

Тоштилла хола овозидан таниди: Саримсоқвойнинг катта ўғли. Шундай бўлса-да, «ўшамми, ўшамасми», деган тахмин билан овоз келган томонга ўгирилди. Тўғри, ўша экан. «Хўп» деди-ю, ишида давом этди.

Айвонда уйқу элтиб ўтирган Қамбарали хотини ким биландир гаплашаётганини эшитиб сўради:

— Нима гап?

— Сизни қуръон ўқиттига айтиб кетди.

— Кимникига?

— Саримсоқвойникига.

— Қайси Саримсоқ?

— Ану Самсоқ соқов бор-ку, ўшаникига-да,— бепарво жавоб берди Тоштилла хола.

Маҳамадилло ҳали дарвозадан чиқиб кетмаганди, бу гап қулоғига урилиб қолди. Таққа тўхтади. Тоштилла бун пайқамади ҳам.

Маҳамадилло отасининг бу лақабидан хабардор. Айниқса, калтак еган болалар «соқовни ўғли» деб қочишарди. У ҳам қўлига тушганини аямасди.

Тенг-тўшлари эс танигач, бундай ҳол такрорланмади. Маҳамадилло яқин йиллар ичида бу гапни биринчи бор эшитиши. Аммо бун уйли-жойли, кап-катта хотин айтди!

Аслида отасининг дудуқланиб гапириши тўғри, лекин бу «соқов» дегани эмас-ку? Шу бойс ҳам, бу ҳол Маҳамадиллога жуда қаттиқ таъсир қилди. Томоғига бир нарса тикилди. Аранг ютди. Ютди-ю, орқасига қайрилди. Кампир бемалол эшитадиган жойга боргач:

— Тоштилла хола! — деди.

Хола чўчиб тушди.

— Эшитдингизми, қуръон ўқитти қиялпмиз. Сиз эмас, эрингиз, Қамбар чўлоқ чиқсинлар!

Тоштилла Маҳамадиллонинг важоҳатини кўриб, гап қайтармади. Боз устига, эри Қамбаралининг, чўлоқ бўлмаса ҳам, оқсоқланиб юриши тўғри, гўёки Самсоқ соқовдай гап.

Маҳамадилло ана шундай деди-ю, шахт билан чиқиб кетди. Дарвозани ёпмади ҳам. Унинг гапини бу сафар Қамбарали ҳам эшитди.

## КУРМАК

Жевдет бу гапни бунақа қўпол тарзда айтмоқчи эмасди, аммо бисотида мулойим муомала йўқлигидан бошқача айтолмасди ҳам.

Унинг танаси беўхшов қалтираб кетди.

У кучоғимда нозланиб ўтирар, шамоллаганиданми, ҳар замон-ҳар замонда бурнини шилқиллатиб тортиб қўяр, мен унинг бу ўтиришидан маст бўлиб, негадир ирғишлаб ўйнагим келарди.

У бироз тетиклашди, аммо ҳайронлик домидан ўзини ҳамон қўлга ололмасди.

Ит вафо, хотин жафо деганлари рост экан, эртага уйга бир кўппакни опкелганим бўлсин.

Махлуқ олд оёқларини тик тутиб, чўккаланганча қўққайиб турарди. У ўзи билан нимадир содир бўлаётганини тушунди.

Қиз зимистондек қоронғи кечада ёлғиз ўзи қишлоқдан анча узоқдаги чўлда ҳувиллаб қолган пахта даласи бўйлаб илдам одимлаб борарди.

Охири жондорга ем бўлиш билан тугаса...

## КИНОЯЛАР

### Сен ўзгага боққан дам

Сен ўзгага боққан дам,  
Дардим ортиб қолади.  
Кўзларимнинг шуъласи  
Сўниб, ботиб қолади.

### Гулчеҳра Йўлдошева, «Сен ўзгага...»

Сен ўзгага боққан дам,  
Мен-чи, ерга қарайман.  
Ёки олиб тароғим  
Сочларимни тарайман.  
Сен ўзгага боққан дам,  
Ҳеч иложсиз қоламан.  
Артиш учун бурнимни  
Рўмолчамни оламан.

### Афсус

Қани кўрса доҳий  
Ватани бугун,  
Не-не орзулари  
Топганин амал.  
Шодликдан терига  
Сиғмасди бутун,  
Кўзларини қисиб  
Жилмаярди сал.

### Носир Муҳаммад, «Доҳий мақбараси ёнида».

Доҳий тирик бўлганда,  
Билар эди кўп сирни.  
Ҳатто таниб оларди,  
Бизнинг шоир Носирни.  
Қўл чўзиб, томоқ қириб,  
Аста йўталармиди.  
Кепкасин бошдан олиб,  
Баланд кўтарармиди:  
«Бу ўртоқнинг ёзгани  
Инқилобий гап экан.  
Ҳаттоки сиёсатга,  
Қаранг, шеърдан наф экан.  
Бундан кейин ҳам бизга  
Ёзиб туринг, хўп, ўртоқ.  
Шеърларингиздан ҳали  
Таълим олар кўп ўртоқ!»  
Доҳий тирик бўлганда,  
Билар эди кўп сирни.  
Афсус, танимай кетди,  
Бизнинг шоир Носирни.

### Офтоб — копток

Термиламиз —  
Тонглар отади.  
Термиламиз —  
Қуёш ботади.

### Ойгул Суёндиқова, «Термиламиз...»

Офтоб — осмоннинг коптоғи,  
Уни биров тепарми?  
Гоҳо тутун қоплар юзин,  
Нима, биров чекарми?

Сайёралар футбол ўйнар,  
Юлдузлар ишқибози.  
Наҳот улар орасида  
Бор бўлса лўттибози?!

Осмон — майдон, офтоб — копток,  
У чиқса тонг отади.  
Чарчар у ҳам, шунинг учун  
Тунда ухлаб ётади.

### Ўзим биламан

Иккиланмай рози бўл,  
Вафодор ёринг бўлай.  
Доим сенга чўзиб қўл,  
Ҳамдам, ҳамкоринг бўлай.

### Рустам Долимов, «Дилдорга»

Чиқаман десанг тоққа,  
Елкамда олиб чиқай.  
Олишиб ҳўкиз билан,  
Истасанг, ғолиб чиқай.

Югурмоқчи бўлсанг гар,  
Қийган китанг бўлайин.  
Ойга бўлсанг учмоқчи,  
Кел, ракетанг бўлайин.

Иккиланмай рози бўл,  
Турмагин мендан чўчиб.  
Юрма бўлиб овора,  
Хоҳласанг, борай кўчиб.  
Қийналма ҳеч ўйланиб,  
Нима десанг, қиламан.  
(Олдин олай ўйланиб,  
Кейин ўзим биламан).

**ШЕЪРИЯТ**

Гуландом Тоғаева. Зумуррад майдонни қонатар тикан . . . . .	2
Чўлпон Эргаш. Раҳмон ромчи. Хаёлий, кечмиш-кечирмиш дoston . . . . .	29
Машраб Бобоев. Инсонлик — Ватанга эгалик демак . . . . .	59
Абдумажид Азим. Ўзимни ахтариб юрибман . . . . .	95
Жамшид. Муҳаббат фасли . . . . .	105

**НАСР**

Иброҳим Раҳим. Генерал Равшанов. Романнинг иккинчи китобидан боблар . . . . .	5
Абдусаттор Ҳотамов. Уватда қолган излар. Ҳикоялар . . . . .	46
Саид Анвар. Ширкатга марҳабо. Ҳикоя . . . . .	51
Мурод Мансур. Гуноҳи азим. Роман . . . . .	64

**ҲИКОЯЛАР ҲАЗИНАСИ**

Жаброн Халил Жаброн. Вардахоним . . . . .	98
---	----

**ТАРИХНИНГ «ОҚ ДОҒ»ЛАРИ**

А. Авторхонов. Сталин ўлимининг сирлари . . . . .	107
---	-----

**МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА**

Ислоббек Турсунов. Жумҳуриятимиз жаҳон бозорига чиқадими? . . . . .	123
Норбой Мусулмонов. Қонун бор-у, натижа йўқ . . . . .	128

**СИЗ ТАКЛИФ ҚИЛГАН МАВЗУ**

Шукур Иброҳимов, Ғаффор Иброҳимов. Хитойнинг бугунги қишлоғи . . . . .	130
Абул Бозоров. Авлодингизни биласизми? . . . . .	139

**ИИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР**

Маҳкам Абдураимов. Темур ва Тўхтамиш . . . . .	139
--	-----

**НАВОИЙХОНЛИК**

Нажмиддин Комилов, Бобомурод Эралиев. Ишқ оташининг самандари . . . . .	161
КУРЪОН . . . . .	167

**АДАБИЙ ТАНҚИД**

Муҳаммад Али. Қайта яратиш заҳмати . . . . .	189
--	-----

**МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ**

Баҳриддин Маннопов. Тарихнависликдаги долзарб муаммолар . . . . .	195
---	-----

**ТАҚРИЗЛАР**

Маликхон Бобораҳимов. Замондошимиз нафаси . . . . .	199
Абдулла Улуғов. Дилнинг халоскор садоси . . . . .	200

**ГУЛҚАЙЧИ**

Темирбек. «Наманган ҳангомалари» . . . . .	203
Абдураззоқ Обрўев. Киноялар . . . . .	207

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 11

Журнал Союза писателей Узбекистана

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства

ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1991

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев      Рассом Ғ. Алимов      Мусаҳҳиҳ К. Зиямуҳамедова

Таҳририятга келган бир босма тобоқача бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. Ойномадан рухсатсиз материал олганлар жарима тўлашлари шарт. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилган) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41. Ўзбекистон КП МК нашриёти. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 6.09.91 й. Босишга рухсат этилди 10.10.91 й. Қоғоз формати 70×108<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. Шартли босма тобоғи 18,2+0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма тобоғи 19,25+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб тобоғи 20,2. Тиражи 110943. Буюртма 6025. Баҳоси 2 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41.